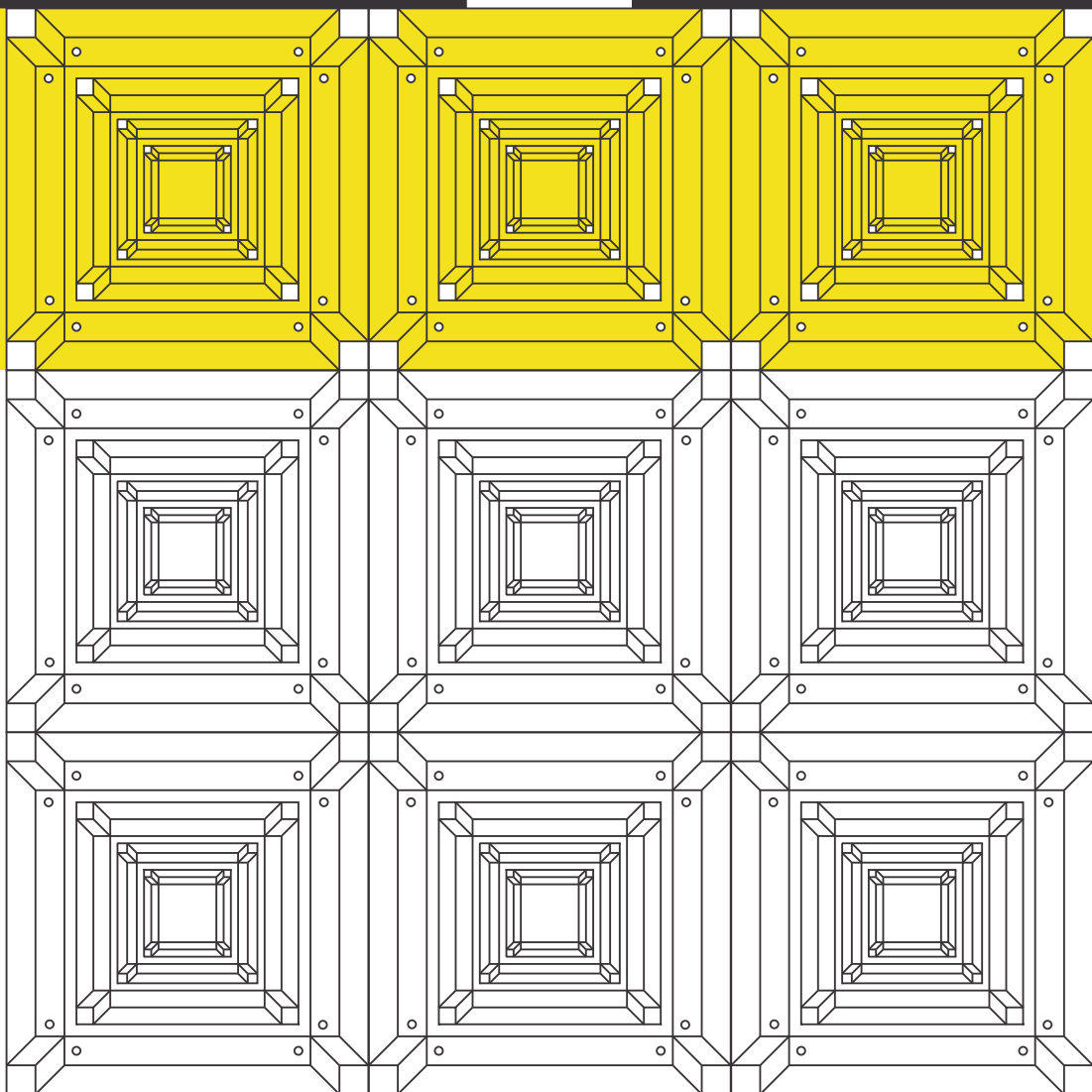

**PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO**

1

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC 94(497.4)"18/19" UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik), dr. Damijan Guštin (glavni urednik),
dr. Aleksej Kalc, dr. Avguštin Malle, dr. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak,
dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman, dr. Mario Strecha, dr. Mojca Šorn

Redakcija zaključena 11. 6. 2014

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektoriranje: Bojana Samarin, prof.

Prevodi: Borut Praper – angleščina

Bibliografska obdelava: Igor Zemljič

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.cepic@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:
720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javne agencije za
raziskovalno dejavnost
Republike Slovenije

Računalniški prelom:
MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:
Fotolito Dolenc d.o.o.

Cena: 15,00 EUR

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract in
ERIH – European Reference Index for the Humanities

Kazalo

RAZPRAVE – ARTICLES

- Andrej Studen, Z vzgojo do največje možne sreče ljudstva: nekaj poudarkov iz zgodovine »razsvetljevanja ljudstva« na Slovenskem v 18. in v prvi polovici 19. stoletja..... 9
Educating the People to Ensure Their Greatest Possible Happiness: a few emphases from the history of »enlightening the people« in Slovenia in the 18th and the first half of the 19th century
UDK: 374.7(497.4)"1750/1848"
- Filip Čuček, Ivan Dečko – »učitelj« slovenskih županov in »duša« spodnještajerske politike na prelomu stoletja 23
Ivan Dečko – »Teacher« of Slovenian Mayors and »Soul« of Lower Styrian Politics at the Turn of the Century
UDK: 929Dečko I. : 323.1(497.4)"18"
- Marko Štepec, Predsodki o Judih med prvo svetovno vojno..... 35
Prejudice about Jews During World War I
UDK: 323.12(=411.16)(497.4)"1914/1918"
- Matjaž Ravbar, Letalce so izdale »bele roke in laške lire«: protiletalska obramba v Mariboru v času prve svetovne vojne 56
Fliers were Given Away by "White Hands and Italian Lire": Anti Aircraft Defence in Maribor During World War I
UDK: 358.116 (497.4Maribor)"1914/1918"
- Hrvoje Ratkajec, Proces industrializacije in oblikovanje industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana 1900–1940 72
Industrialisation Process and the Establishment of the Industrial Region in the North Eastern Adriatic 1900–1940
UDK: 330.341.424 (262.3)"1900/1941"
- Mateja Ratej, Ideja o krvnem bratstvu južnoslovanskih narodov pri Antonu Novačanu..... 94
Anton Novačan and his Idea on the Blood Brotherhood of South Slavic Nations
UDK: 323.1(497.1)"1918/1941"

- Miroslav Stiplovšek, Volitve v ljubljansko in mariborsko oblastno skupščino leta 1927 in njihove posebnosti glede na parlamentarne volitve v Sloveniji 107
Ljubljana and Maribor Administrative Unit Assembly Elections of 1927 and their Particularities in View of Slovenian Parliamentary Elections
 UDK: 324.8(497.4)"1927"
- Gašper Mithans, Rimskokatoliška cerkev in poskusi »očiščenja« škodljivih vplivov znanosti, verske pluralizacije in »nemoralne« filmske produkcije ter tiska na Slovenskem med svetovnjima vojnama 130
Roman Catholic Church and the Attempts at »Cleansing« the Adverse Effects of Science, Religious Pluralisation and »Immoral« Film Production and Press in Slovenia in the Interwar Period
 UDK: 27:316.77 (497.4)"1918/1941"
- Blaž Torkar, Slovenci in Jugoslovanski kraljevi gardni bataljon 144
Slovenians and the Yugoslav Royal Guard Battalion
 UDK: 355.356(497.4)"1941/1945"
- Jože Princič, Strategija energetske stabilnosti ter pridobivanje in poraba premoga v letih 1945–1991 158
Strategy of Energy Stability and the Extraction and use of Coal between 1945 and 1991
 UDK: 620.9(497.4)"1945/1991"
- Nina Vodopivec, Energija kot družbeni fenomen: energija v antropološkem preučevanju 177
Energy as a Social Phenomenon: Energy in the Anthropological Research
 UDK: 620.9:39.01"19/20"
- Jure Gašparič, Mojca Šorn, O razpravi v socialistični enostrankarski skupščini in demokratičnem tranzicijskem parlamentu v Sloveniji 194
On parliamentary debate in the Slovenian socialist Assembly and democratic transitional Parliament
 UDK: 328(497.4)"1986/1990"
- Aktivno državljanstvo in domovina (Vladimir Prebilič) 207
- Vladimir Prebilič, Dunja Dobaja, Domoljubje v Sloveniji med svetovnjima vojnama 209
Patriotism in Slovenia in the Interwar Period (1918–1941)
 UDK: 172.15: 323.1(497.4)"1918/1941"

Jurij Perovšek, Vprašanje domoljubja na slovenskem v času Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslavije 1918–1941 231
The Question of Patriotism in Slovenia in the Time of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes / Yugoslavia 1918–1941
UDK: 172.15: 323.1(497.4)"1918/1941"

Tomaž Kladnik, Domoljubje in Slovenska vojska 244
Patriotism and the Slovenian Army
UDK: 172.15: 355(497.4)"19/20"

Vladimir Prebilič, Jelena Juvan, Vloga in pomen veteranskih organizacij v sodobnih družbah 259
The Role and Importance of Veteran Organisations in Modern Societies
UDK: 355.1-057.36-057.75(497.4)"19/20"

ZAPISI – NOTES

Uroš Košir, »Tod sekla bridka bodo jekla« – arheološko dokumentiranje bojišča prve svetovne vojne ter oborožitev avstro-ogrske in italijanske armade na Rombonu 275
»Here the Bitter Steel will Sing« – Archaeological Documentation of the World War I Battlefield and the Armament of the Austro Hungarian and Italian Army at Rombon
UDK: 902: 355.48/.49(497.4)"1914/1918"

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA – HISTORICAL DOCUMENTATION

Ivana Božović, V tujini: pisma dr. Mihe Kreka knezu Pavlu Karađorđeviću, 1946–1952 303

JUBILEJI – JUBILEES

Jurij Perovšek – šestdesetletnik (Zdenko Čepič) 325

Vida Deželak Barič – šestdesetletnica (Damijan Guštin) 333

IN MEMORIAM

Prof. dr. Andrej Mitrovič (1937–2013) 337

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Arnold Suppan, Hitler – Benes – Tito (Bojan Godeša)	343
Jurij Perovšek, O demokraciji in jugoslovanstvu (Marko Zajc).....	347
Dragana Gnjatović, Privilegovana agrarna banka : prilog istoriji poljoprivrednog kredita Srbije 1836–1947 (Žarko Lazarević)	351
Bogo Zupančič, Ljubljanska inženirska zbornica 1919–44 (Mojca Šorn).....	353
Jože Prinčič, Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991 (Aleksander Lorenčič).....	356

Uredniška navodila avtorjem

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejšje zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov – 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije – kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja; naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929. Ljubljana 1996, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovino pisje o času med obema vojnoma in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1998, št. 1–2, str. 43–57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škate) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta).
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu (zdenko.cepic@inz.si).

1.01
Prejeto 18. 2. 2014

UDK: 374.7(497.4)"1750/1848"

Andrej Studen*

Z vzgojo do največje možne sreče ljudstva: nekaj poudarkov iz zgodovine »razsvetljevanja ljudstva« na Slovenskem v 18. in v prvi polovici 19. stoletja

IZVLEČEK

Neomajna vera v vzgojljivost, v potrebo po vzgoji ljudi je bila v središču emancipacijskih predstav razsvetljenstva 18. stoletja. Svoje ideje so razumniki 18. stoletja zato želeli razširiti med kar najširši krog ljudi. V okviru široke kampanje navajanja prebivalstva na delo, pridnost in umno gospodarstvo se je vedno večja pozornost posvečala vzgoji ljudstva. Razsvetljensko usmerjene izobražence iz vrst plemstva, uradništva, duhovščine in premožnega meščanstva, ki so bili prepričani, da je mogoče z izobrazbo in vzgojo človeka osvoboditi spon nevednosti in vzpostaviti umnejši družbeni red, ki bo vsem ljudem zagotavljal možnosti za dosego »največje možne sreče«, srečamo tudi na Slovenskem. Središče novega duha je v 70. letih 18. stoletja postala Ljubljana. V študiji primerov avtor obravnava nekatere vidnejše razsvetljence 18. stoletja (Campe, Becker, Franklin), opozori na vzgojno-poučen pomen njihovih del in problematizira recepcijo in prevode njihovih del na Slovenskem. Benjamin Franklin naj bi poleg drugih vzorov vplival tudi na izdajanje Velike pratike (1795–97), h kateremu je Valentina Vodnika spodbudil eden najvidnejših takratnih intelektualcev Žiga Zois. Resno oviro pri razširjanju podukov v domačem jeziku je seveda predstavljala takratna izredno nizka pismenost. Pomembni posredniki med tiskano besedo in ljudstvom so bili zlasti duhovniki.

Ključne besede: Slovenija, Slovenci, razsvetljenstvo, vzgoja, kmetijstvo

ABSTRACT

EDUCATING THE PEOPLE TO ENSURE THEIR GREATEST POSSIBLE HAPPINESS: A FEW EMPHASES FROM THE HISTORY OF »ENLIGHTENING THE PEOPLE« IN SLOVENIA IN THE 18TH AND THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

The unshakeable faith in educability and the need to educate people was in the centre of the emancipation concepts of the 18th-century enlightenment. Therefore the 18th-century intellectuals wanted to spread their ideas among the widest possible circle of people. In the context of their

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana; andrej.studen@inz.si

widespread campaign of accustoming the population to work, diligence and prudent economy, increasing amounts of attention were paid to the education of the people. Also in Slovenia we encounter enlightenment-oriented intellectuals from the ranks of nobility, bureaucracy, clergy and wealthy bourgeoisie, who were convinced that through education and schooling the people could be liberated from the chains of ignorance and that a more rational social order could be established, allowing everybody to achieve the »greatest possible happiness«. In the 1770s Ljubljana became the centre of the new spirit. In his case study the author of the article focuses on some of the more prominent members of the 18th-century enlightenment (Campe, Becker, Franklin), underlines the educational and pedagogical importance of their works, and explores the reception and translations of their works in Slovenia. Besides being an inspiration in other areas, Benjamin Franklin supposedly also influenced the publication of Velika pratika (1795–97), which Valentin Vodnik was encouraged to work on by one of the most notable intellectuals at the time, Žiga Zois. Of course, the exceedingly low literacy rate at the time presented a serious obstacle to the dissemination of information in the Slovenian language. Therefore priests were especially important as intermediaries between the printed word and the people.

Keywords: Slovenia, Slovenes, enlightenment, education, agriculture

Razsvetljenje 18. stoletja lahko označimo kot obdobje, »v katerem je upoštevanja vredno število ljudi stavilo nadvse velike upe na osvoboditev od duhovne odvisnosti in skrbništva, od nevednosti in nespameti. Prizadevali so si po možnosti za kar največjo svobodo in samostojnost. V središču teh vodilnih emancipacijskih predstav razsvetljenstva pa je stala neomajna vera v vzgojljivost, v potrebo po vzgoji ljudi.«¹ »Razsvetljenje /.../ vsebuje individualno kot tudi vsečloveško vzgojo, vzgajanje otrok s pomočjo staršev in učiteljev, odraslih s pomočjo branja, pridig ali ukrepov države, vzgojo kot prebujo in kanaliziranje radovednosti in želje po znanju, vzgojo kot sredstvo socialnega discipliniranja s pomočjo zakonodaje in uprave, in končno, vzgojo kot generacije zajemajočo izkušnjo.«²

Državne ideje o blaginji in socialne predstave o redu so našle svoj splošno veljaven izraz v vodilnem pojmu blagor oz. sreča (*Glückseligkeit*). »V njem je bilo shranjeno obširno, kar se tiče socialnega reda neke družbe vseobsegajoče mišljenje epohe in vsa vsemogočnost državne blaginje«, ali kot je zapisal katedralist Johann Heinrich Gottlob von Justi: »Volja vsakega človeka je, da hoče povečati svojo blaginjo. Če torej mnogi ljudje združi svojo voljo ... se s tem namenom zgodi, da vsak posameznik hoče

¹ Jürgen Overhoff: Benjamin Franklins Philadelphia Academy und das Dessauer Philanthropin : zwei Modelle schulischer Toleranz-erziehung in Amerika und Deutschland (1749–1793). V: Hanno Schmitt, Holger Böning, Werner Greiling und Reinhart Siegert (Hrsg.), Die Entdeckung von Volk, Erziehung und Ökonomie im europäischen Netzwerk der Aufklärung, Bremen: Ed. Lumière, 2011, str. 409–420, cit. 409.

² Angela Borgstedt: Das Zeitalter der Aufklärung, Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004, str. 53.

svojo posebno blaginjo združiti z blaginjo celotne družbe. Skupna blaginja je tedaj končni cilj državljske ureditve.«³ Bogastvo države naj bi temeljilo na pridnosti in spretnosti njenih prebivalcev, zato jih je treba vzpodbujati k pridnosti z vcepljanjem prednosti, ki jih bodo deležni z marljivim delom, te pa so »čast, bogastvo in zadovoljstvo«.⁴

Vrednotenje dela, ki je individualni blagor in srečo prepletalo z državnim, je vedno bolj pridobivalo na pomenu. »Človeško, družbeno določeno in posredovano delo, pa naj se je njegov rezultat zdel še tako skromen, je tvorilo bistveni steber zemeljske sreče ...«⁵ Razsvetljenska pedagogika je v delu videla sredstvo izoblikovanja osebnosti in sredstvo za razvoj individualnosti. Svoje ideje so razumniki 18. stoletja zato želeli razširiti med kar najširši krog ljudi. Razsvetljenske vzgoje in izobraževanja pa seveda ne smemo opazovati samo kot »izobraževalno-optimistično humano službo, temveč jo moramo kritično interpretirati tudi kot sredstvo discipliniranja«.⁶ Discipliniranje z delom je bilo namreč vključeno v »gigantski projekt univerzalne vzgoje ljudstva« in v »državnih znanostih 18. stoletja je vzgoja osrednji del perfekcioniranja dela in določenega načina življenja.« Ali kot piše Justi: »Vzgoja je najbolj suvereno sredstvo, da vsem ljudem vbiješ v glavo mišljenje, pojme, kreposti, da jim spremeniš navade v tiste, ki so jim potrebne in za državo koristne.«⁷

»V vizirju razsvetljenskega impetusa se je znašel /.../ bodoči porok utrditve skladnega družbeno-vzgojnega procesa: otrok.« A ne samo otrok, »tudi večinoma z enakim izrazom mišljeno ljudstvo se je znašlo v vizirju razsvetljenec.«⁸ V okviru široke kampanje navajanja prebivalstva na delo, pridnost in umno gospodarstvo se je vedno večja pozornost posvečala vzgoji otrok. Kar se da zgodnje navajanje deklic in dečkov na pridnost in delavnost je veljalo za najučinkovitejše sredstvo, da bi nezaželenemu vdajanju brezdelju prišli do živega že pri koreninah. Zato so v številnih spisih in traktatih filantropskega gibanja sistematično pridobivali ciljno skupino otrok in mladostnikov za meščansko krepostno vedenje, v vse bolj opazni želji, da bi jim privzgojili storilnost in izpolnjevanje dolžnosti.

V zvezi z vzgojnimi prizadevanji v pedagoškem 18. stoletju lahko kot primer izpostavimo nemškega filantropinista Joachima Heinricha Campeja. Njegov *Robinson mlajši* (*Robinson der Jüngere*, 1779) je že v stoletju luči in tudi kasneje, v dolgem stoletju meščanstva, dosegel izredno velik odmev. Campejev Robinson je bil vse do konca 19. stoletja prototip poučne pustolovske knjige, ki je izšla kar v 119 izdajah, avtor pa je z njo postal najuspešnejši pisatelj svojega časa. V bistvu gre za spretno predelavo Defoejevega romana za otroke, ki je »predočil njegovim malim

³ Gerhard Pfeisinger: *Arbeitsdisziplinierung und frühe Industrialisierung 1750–1820*, Wien / Köln / Weimar : Böhlau, 2006, str. 121.

⁴ Prav tam, str. 14.

⁵ Prav tam, str. 126.

⁶ Andreas Golob, *Katechismen, sokratische Erzählungen, Merksätze. Medien der Gesundheitserziehung um 1800*. V: *Virus. Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin*, Wien 2009, št. 8, str. 43.

⁷ Cit.: Pfeisinger, *Arbeitsdisziplinierung und frühe Industrialisierung*, str. 18.

⁸ Borgstedt, *Das Zeitalter der Aufklärung*, str. 55 in 58.

bralkam in bralcem dragoceno vrednoto človekovega izumiteljskega duha in človekove samodejnosti.«⁹

Na Campeja je gotovo vplival Jean Jacques Rousseau,¹⁰ katerega Emil naj bi bral samo eno knjigo, in to naj bi bil Robinzon Crusoe.¹¹ »V nasprotju s predlogo pusti Campe svojega junaka nasesti na nekem samotnem otoku brez kateregakoli pripomočka. Robinzon, paradigma naravnega človeka, mora, da bi preživel, povsem na novo izumiti in izdelati vsa za njegov obstoj potrebna delovna sredstva, pripomočke in orodja. Posamezni koraki razvoja, postopna izgradnja za življenje vrednega okolja, o katerih se razlaga in razpravlja v pedagoškem okvirnem pogovoru med očetom in otroki, nazorno kažejo, da je vsak posameznik zmožen z uporabo svojih intelektualnih, psihičnih in fizičnih sposobnosti spremeniti svet iz primitivnega pristanja v razvitejšo stanje življenja vredne civilizacije.«¹² Skratka, ideja Campejeve »idealne knjige« je bila, da »človek, ki živi izven neke družbe, lahko oz. mora shajati brez vsega, kar taka družba pozna. Gre za vračanje k naravi, zato Campejev Robinzon nima pripomočkov, kakršne ima Defoejev.« Temeljno sporočilo Campejevega vzgojno-poučnega romana torej je, »da je človek nemočen, razum pa mu pri tem pomaga, da preživi in se znajde v naravi.«¹³

Campejevo delo je bilo znano tudi pri nas, a na prevod v slovenski jezik je moralo počakati celih sedem desetletij, vse do leta 1849, ko ga je iz češčine prevedel jezikoslovec, pesnik in duhovnik Oroslav Caf.¹⁴ V predgovoru je Caf opozoril na popularnost Campejevega dela: »Tota jako koristna knjiga, kolikar nam je znano, se je v izvornem nemškem jeziku vže pred dvajstimi leti osem ino dvajsetega izdanja učakala, kar je ne mali dokaz njejne verlosti, ino to tem razvidneje, ker se je, kakor je sam spisavec Kampe uže pri sedmem izdanji opomenol, v vse europejske jezike preložila. Menimo zato, da bode preloženje (ali vsej prepisanje) iz češkega »*Robinson Mladši. Knižka ušlehtile mladeži česke k poučenj a zabavč, jizto v jazyku nemeckem sepsal J. G. Kampe. V Praze 1838*, na slovensko našim milim rojakom ugodno, kaj ti da je eti spis ne le za mladino odviše priležen, temoč tude staršem in rednikom pri reji – odgojenji otrok zlo koristen – užitečen.«¹⁵ Caf poudari, da bo dobro uporabljena knjiga mladini izostrila razum, oplemenitila srce in jim pokazala, »da človek mnogo

⁹ Paul Münch, *Lebensformen in der frühen Neuzeit 1500–1800*, Frankfurt a. M.: Ullstein, 1996, str. 340.

¹⁰ Gl. Ernst Hartmann, *Jean Jacques Rousseaus Einfluss auf Joachim Heinrich Campe*, Neuenburg: F. Nelson, 1904.

¹¹ Gl. Jean Jacques Rousseau, *Emil ali o vzgoji*, Tretja knjiga, Emil od 12. do 15. leta starosti, Ljubljana: DZS, 1959, str. 24.

¹² Münch, *Lebensformen in der frühen Neuzeit*, str. 340–341.

¹³ Marko Jesenšek, *Sopomenskost besedja v Cafovem prevodu Robinsona mlajšega*. V: *Slovenski roman / Mednarodni simpozij Obdobja – metode in zvrsti*, Ljubljana 5.–7. december 2002, ur. Miran Hladnik in Gregor Kocijan, Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 2003 (Obdobja, 21), str. 429–438, cit. 432.

¹⁴ Oroslav Caf, *Robinson Mlajši*. Knjižica predragi slovenski mladosti za uk ino kratek čas, Celje: Franz Dirnbök, 1849.

¹⁵ Prav tam, str. III.

more, če mnogo hoče«,¹⁶ starše pa je pozval, da naj otroke od vsega začetka vzgajajo »k pobožnemu, zmernemu in delavnemu življenju«.¹⁷

Hanno Schmitt, eden vidnejših nemških poznavalcev razsvetljenstva, je v eni svojih številnih razprav pravilno ugotavljal, da je obdobje druge polovice 18. stoletja »opazno in vsestransko spremenilo stališče do življenja, način mišljenja, predstavo o svetu in mentaliteto enega dela ljudi. /.../ Nosilec in pobudnik tega splošnega razvoja naj bi bili sprva le redki posamezniki ali majhne skupine, večinoma iz vrst meščanstva.«¹⁸ Eden vodilnih razsvetljenih posameznikov je bil poleg drugih seveda tudi omenjeni Joachim Heinrich Campe. Razsvetljensko usmerjene izobrazence iz vrst plemstva, uradništva, duhovščine in premožnega meščanstva, ki »so sčasoma spoznali, da je tudi med ljudstvom mogoče najti zdravi razum in zmožnost samostojnega mišljenja«¹⁹ in ki so bili prepričani, da je mogoče z izobrazbo in vzgojo človeka osvoboditi spon nevednosti in praznoverja in vzpostaviti umnejši družbeni red, ki bo vsem ljudem zagotavljal možnosti za doseg »največje možne sreče«, pa srečamo tudi na Slovenskem. Središče novega duha je v 70. letih 18. stoletja postala Ljubljana. Poleti 1780 jo je obiskal tudi popotnik Benedikt Franz Hermann. V svojem dvanajstem pismu z dne 29. junija 1780 je z občudovanjem poročal o prelepi naravoslovni zbirki Balthasarja Hacqueta, »ki je zavzemala skoraj tri sobane«. S hvaležnostjo je zapisal, da mu je dobrotljivi Hacquet za ogled zbirke dal ključ v Celovcu. Največji del zbirke so sestavljale rudnine, kot geologa pa ga je še posebej navduševala »zelo popolna in čudovita vrsta primerkov živosrebrne rude iz idrijskega rudnika«. Hermann je bil navdušen tudi nad njegovim herbarijem in skromnejšo, a ljubko zbirko ptičev in insektov. Poročal je še, da njegova knjižnica sicer »ni tako velika, a da je izborna; v veliki meri se omejuje na naravoslovje in medicino«. Skeleti in telesa, ki se nahajajo v eni izmed soban, so Hacquetu služili za njegova predavanja iz kirurgije. Iz pisma izvememo tudi, da gospod Hacquet, kadar se mudi v deželnem glavnem mestu Kranjske, »stanuje v čedni hiši, ki je opremljena s filozofsko ljubkostjo«.²⁰

V nadaljevanju je Hermann potožil, da si ni mogel ogledati tudi znamenitega naravoslovnega kabineta barona Žige Zoisa, saj je ta pravkar odpotoval. Poročal je, da ima Zois poleg omenjene naravoslovne zbirke »tudi izvrstno knjižnico s številnimi knjigami in ljubko zbirko bakrorezov. Vsak ga hvali kot filantropa, kot vnetega podpornika znanosti in kot človeka, ki je zelo razgledan.«²¹

¹⁶ Prav tam, str. 210.

¹⁷ Prav tam, str. 345.

¹⁸ Hanno Schmitt: *Der sanfte Modernisierer Friedrich Eberhard von Rochow: eine Neuinterpretation*. V: Hanno Schmitt / Frank Tosch (Hrsg.) *Vernunft fürs Volk: Friedrich Eberhard von Rochow 1734–1805 im Aufbruch Preußens*, Berlin: Henschel, 2001, str. 11–34, cit. 11.

¹⁹ Ulrich Im Hof: *Evropa v času razsvetljenstva*, Ljubljana: Založba *cf., 2005, str. 207.

²⁰ Benedikt Franz Hermann: *Reisen durch Oesterreich, Steyermark, Kärnten, Krain, Italien, Tyrol, Salzburg und Baiern im Jahre 1780, Zweytes Bändchen*, Wien: Wapplerischen Buchhandlung, 1781, str. 9–11. Kot zanimivost dodajmo, da si je naravoslovni kabinet in sobo za anatomijo profesorja Hacqueta ob svojem obisku v Ljubljani 20. In 21. marca 1784 ogledal tudi cesar Jožef II. Glej: *Laibacher Zeitung*, Nro. XIII, 1784.

²¹ Prav tam, str. 16.

Hermann v svojem pismu hvali še nekatere druge intelektualce. Omenja npr. profesorja poetike in retorike Janeza Jakoba Knauerja, fizika in matematika Antona Ambschla, profesorja kanonskega prava in odličnega poznavalca cerkvene zgodovine Franca Tomaža Pogačnika, odličnega jezikoslovca Blaža Kumerdeja, »nadvse prijetnega in ustrezljivega človeka«, učitelja risanja in dobrega portretista Janeza Andreja Herrleina.²² Zasluge za razcvet kranjskega šolstva je pripisal Johannu Nepomuku grofu Edlingu, sicer stanujočem v Škofji Loki. Izjemne uspehe naj bi vse od ustanovitve (1767) dosegala tudi Kranjska kmetijska družba pod »uvidevnim vodstvom njenega ravnatelja grofa von Hohenwarta in s slavnim delovanjem njenega stalnega tajnika gospoda profesorja Hacqueta.« Dalje piše, da naj bi bila »knjižnica nekdanjih jezuitov prav posebej velika; toda v letu 1774 naj bi v strašnem požaru skoraj popolnoma pogorela. Med zasebnimi knjižnicami pa je poleg pravkar omenjenih odlična tudi knjižnica tukajšnjega škofa in knjižnica gospoda grofa von Edlinga v Škofji Loki. V škofovskem dvorcu je tudi javna knjižnica in podobna tudi pri franciškanih, ki pa ima samo stare knjige. Poleg tega je treba opozoriti še na znatno knjižno zbirko deželnega svetnika Bussettija; in nič manj pomembna je tudi knjižnica stiškega samostana, ki se je pod zdajšnjim opatom še povečala.«²³

Imenitne Kranjce hvali, da dobro obvladajo in tudi izgovarjajo tuje jezike, predvsem francoščino in nemščino. Blaž Kumerdej in oče Marko Pohlin naj bi imela velike zasluge za razvoj kranjskega jezika. Jurij Japelj naj bi imel »odlično zbirko starih slovanskih rokopisov in tudi nekaj svojih lastnih prevodov. Poznavalci si želijo, da bi jih izročil v tisk. Baron Zojs je na svojih raznolikih potovanjih zbral različne knjige s črkopisi v glagolici in cirilici in več drugih semkaj pripadajočih rokopisov, ki naj bi bili zelo pomembni za kranjsko literaturo in sploh za jezikoslovce. Gospodje Kumerdej, Japelj in oče Marko so se združili, da bi se skupaj lotili dela, ki bi določalo osnovna načela in pravopis kranjskega jezika. To bo za njihov narod zagotovo zelo pomembno darilo, kajti od teh mož lahko z razlogom pričakujemo nekaj dobrega.«²⁴

Med vladavino obeh razsvetljenih absolutistov, cesarice Marije Terezije (1740–1780) in cesarja Jožefa II. (1780–1790), so izdali množico predpisov, ki naj bi olajšali življenje in gospodarjenje kmetov. K reformam podložniškega položaja so veliko pripomogli nova pojmovanja o naravnem pravu, duh razsvetljenstva in fiziokratski gospodarski nauk. V tem kontekstu so npr. nadvse zanimivi praktični predlogi *Schwizenove inštrukcije za upravnike državnih posestev* iz leta 1788, katere glavna značilnost je neprestano prepletanje skrbi za blaginjo države in skrbi za fizično in moralno blaginjo podložnikov na državnih posestvih s skrbjo, da bi posestva v državni upravi gospodarila donosno, vendar ne na škodo svojih podložnikov. Baron Schwizen, odličen gospodarstvenik jožefinske dobe, med drugim vidi glavno skrb v preprečevanju beračenja, ena bistvenih možnosti za to pa naj bi bila vzgoja

²² Prav tam, str. 18–19.

²³ Prav tam, str. 20–21.

²⁴ Prav tam, str. 22–24.

mladine, ki da jo je treba že od otroštva navajati na delo, ne pa prepuščati lenobi, k čemur Schwizen šteje tudi pašo živine. »Mladina bi lahko bila bolj zaposlena, če bi živino več redili v hlevih, če bi bili skupni in zasebni pašniki bolje pripravljene, če bi več gojili krmne rastline, kot npr. deteljo, grašico, ljuljko, krompir, katerih pridelek tisočkrat nadomesti pašniške donose, če bi mladino poučevali predenje s preslico, delo, ki ga povsod lahko vzamejo s seboj in ga lahko opravljajo tudi med potjo. Zato bi morale biti gosposčine vedno oskrbljene z zalogami surovin za predenje, ki naj jih dobijo od manufaktur. Otrokom je treba plačati njihovo delo takoj, tudi v najmanjšem obsegu, da si za nekaj denaričev lahko kupijo sadje ali jestvine. Tako bi se že od otroštva navadili biti delavni in se nikoli ne bi izpridili v delomrzneže. Ta prizadevanja gosposčino ne stanejo nič, pač pa vzgojijo državi koristne državljane, gosposčini premožne podložnike...«²⁵

Kmečki svet, ki je predstavljal tudi večino prebivalstva, se je v 18. stoletju s posegi v tradicionalne strukture zamajal, iz zemlje je bilo treba dobiti več in preseči od boga dani cikeli slabih in dobrih letin z racionalnim sistemom. Država je zaradi lastnih interesov morala skrbeti za razvoj in izboljšanje kmetijstva,²⁶ nastale so številne elementarne knjige in popularni priročniki, ki naj bi ljudstvo poučevale in vzgajale »s splošno koristnim znanjem o verskem, moralnem, modrem, zadovoljnem in srečnem življenju«. Teme razsvetlencev naj bi ljudstvo poučevale »o morali in dobrih navadah, svetovni modrosti, ekonomiji, naravoslovju, higieni itd.«²⁷

Med »podučevalci« ljudstva kot druge, širše ciljne skupine razsvetljenske pedagogike, je prav gotovo eno vodilnih vlog odigral Rudolph Zacharias Becker, ki je leta 1788 izdal vplivno knjigo *Noth- und Hilfsbüchlein für Bauersleute*²⁸ in ga tu navajamo kot naslednji vplivni primer znotraj procesa razsvetljevanja ljudstva tako v širšem evropskem pomenu kot v ožjem regionalnem pomenu, ki je vključeval tudi naše dežele. Že naslednje leto je Beckerjevo delo namreč »kmetam za potrebo inu pomoč« poslovenil Marko Pohlin.²⁹ Tiskane publikacije so bile v okviru omenjenega praktičnega in vzgojnega procesa, ki se je začel konsolidirati približno sredi 18. stoletja in katerega vpliv je segal še daleč v prvo polovico 19. stoletja, nadvse pomemben posrednik za razširjanje razsvetljenske miselnosti. Ciljna skupina izobražencev pa so bili poslej pripadniki podeželskega in mestnega spodnjega sloja. »Njihovo socialno in ekonomsko okolje kot tudi njihova osnovna miselnost je bila povsem drugačna od

²⁵ Jože Maček: Schwizenova inštrukcija za upravnike državnih posestev iz leta 1788. V: Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, Supplement 17 – Kmetijstvo, Ljubljana 1992, str. 81–82.

²⁶ Prim. Im Hof, Evropa v času razsvetljenstva, str. 70 in 72.

²⁷ Holger Böning: Friedrich Eberhard von Rochow und seine Wirkung in der deutschen Volksaufklärung. V: Schmitt et al., Vernunft fürs Volk, str. 177–186, cit. 182.

²⁸ Prva izdaja je izšla v Leipzigu 1788, tu pa se opiramo na dunajsko izdajo leta 1789. Becker, Zacharias, Noth- und Hilfsbüchlein für Bauersleute oder lehrreiche Freuden- und Trauergeschichte des Dorfs Mildheim: für Junge und Alte beschrieben, Wien: Christian Grosse, 1789.

²⁹ Becker, Rudolph Zacharias, Kmetam sa potrebo inu pomozh ali Uka polne vesele, inu shalostne pergodbe te vasy Mildhaym: sa mlade, inu stare ludy, Dunaj: Christian Grosse, 1789. Po mnenju J. Westra naj bi knjižice Marka Pohlina »odpirale oči dotlej neukemu ljudstvu«. Josip Wester, Misli ob Literarni pratiki, Ljubljanski zvon, letnik 34, št. 2, 1914, str. 88.

mentalitete tistih ljudi, ki so sodelovali v procesu razsvetljevanja: izobraženi sloji iz vrst plemstva in meščanstva.«³⁰

Becker npr. razsvetljensko usmerjenemu plemiču polaga na usta naslednje besede, ki smo jih vzeli iz Pohlinovega prevoda: »Al jest menem vender, de je dobru, aku kmet tudi zhasi kake buqve bere, s' katireh be se uzhil, koku, inu na kajšeno vijho be imel tu, ali unu per svojemu gospodarftvu na bulshi obrniti : inu koku be si on fnal sam sebi, inu drugem v' gvishneh potrebah tega fhivlenja pomagati, lih na tako vihfho, koker njega dny v' svojeh pridegah uzhe, koku be imel svoje otroke v' Boshjemu strahu goriifrediti, skus druge v' fhaloftneh perpadnoftah odhhaliti : v' navarnosti serzha biti : v' zvibleh se k' pokoju perpraveti : inu v' usemu dobremu poterdti. Jest menem, tolkajn zhasa bo usak, zhe le otshe, flafti ob prafnekeh, inu nedelah, inu po simi per dolgeh nozheh nashl. Veliku kajpakde! Nima on brati, ampak le enukolku : al tu malu, kar bere, be imel sam per sebi preudarjati, zhe je res, inu dobru?«³¹

Becker v svojem delu poziva hišne gospodarje, da naj si prizadevajo za izboljšanje gospodarjenja in poljedelstva. Poleg delavnosti sta pomembni pridnost in varčnost, pa tudi moralnost in poštenost.³² Glavni nauk knjige pa je, da lahko človek, če to hoče, »z razumom, spretnostjo in pridnostjo vse na svetu izboljša«. ³³ Becker si je prizadeval, da bi kmete pripravil do lastne iniciative in do samostojnega iskanja možnosti za izboljšave. V tem kontekstu lahko govorimo o nekakšni razširjeni temeljni konceptiji knjige, ki je ne sestavljajo samo nasveti kmetom, temveč naj bi imela za posledico spremembo mentalitete. »Osnovno namero, torej vzgajanje kmetov za samostojno izvajanje izboljšav in iskanju le-teh, Becker ni poskušal doseči s preprostim pozivanjem, temveč s pedagoškim povezovanjem s kmetom dobro znanimi pripovednimi vzorci ali z nabožnimi podkrepitvami.«³⁴

Beckerjeva knjiga naj bi bila instrument za praktično pomoč v vsakdanjem življenju, podobno kot pratike naj bi bila koristna hišna knjiga, ki naj bi izboljšala kmečki vsakdan. Becker si je sicer vrlo, a tudi naivno zamišljal, da si bo vsak, če bo le hotel, našel vsaj nekaj časa, da bo prebiral vsaj delčke njegove knjige in o njih tudi razmišljal, če je to zanj res koristno. A resno oviro njegovi zamisli je predstavljala takratna izredno nizka pismenost, ki je bila posledica nerazvitega šolskega sistema. V Kumerdejevem načrtu za preobrazbo osnovnega šolstva na Kranjskem, ki ga je leta 1772 poslal cesarici Mariji Tereziji, med drugim tudi beremo: »Med razlogi vsega tega ni najmanjši pri podeželskem ljudstvu tako zelo razširjeno neznanje branja in pisanja; v tem je tako neizkušeno, da zna razen redkih študentov, duhovščine, nekaterih meščanov v mestih in v grajskih pisarnah, v vsej vojvodini komaj sto oseb brati in pisati. Kako naj potemtakem premagujejo življenjske težave in obogatijo svoj razum s spo-

³⁰ Nils Fehlhaber: Die Wirksamkeit schriftlicher Publikationen in der Volksaufklärung; <http://www.lwg.uni-hannover.de/w/index.php?title=Volksaufklärung&coldid=6281> (zadnji obisk 2. 1. 2014), str. 2.

³¹ Becker, Kmetam sa potrebo inu pomozh, str. 47.

³² Becker, Noth= und Hilfsbüchlein für Bauersleute, str. 53–56.

³³ Prav tam, str. 314.

³⁴ Nils Fehlhaber, Die Wirksamkeit schriftlicher Publikationen in der Volksaufklärung, str. 13.

znavanjem dobrega poljedelstva ter bolj olikanega in boljšega načina življenja? Če bi znali brati in pisati, bi bilo prav lahko jim dopovedati voljo deželnega kneza, ako bi jo natisnili v deželnem jeziku ter jo preprostemu človeku razglasili, kakor to delajo v drugih deželah. S pomočjo knjig bi jih mogli seznaniti tako z verskimi kakor tudi z gospodarskimi nauki, da bi laže pridobivali in proizvode izmenjevali ter državi davke plačevali. Če bi brali, bi jih bilo laže seznaniti z državljanskimi dolžnostmi...³⁵

Na podeželju 18. stoletja in tudi kasneje je bila izredno pomembna zlasti vloga duhovnikov kot posrednikov med tiskano besedo in ljudstvom.³⁶ Samo publiciranje spisov ali knjig (kot je bila npr. Beckerjeva) v vaških skupnostih, kjer je izrazito prevladovala ustna komunikacija, »še zdaleč ni bilo porok za uspešno in originalni predlogi zvesto recepcijo«.³⁷

Pohlinov »prevod« je na več mestih pisan zelo okorno, kranjski oz. deželni jezik kljub takratnim prizadevanjem za omikanje ljudskega jezika pač še ni bil dovolj razvit za tovrstne podvige. Pojem »prevod«, ki naj bi bil zvest originalu, torej ne pride v poštev. Govorimo lahko kvečjemu o »interpretaciji originalnega teksta«, torej o podajanju vsebine s svojimi besedami.³⁸ V podkrepitev povedanemu pritrjuje že medsebojna primerjava uvodnega nagovora, pri katerem se zdi, da se je Marko Pohlin opiral na prvo izdajo Beckerjeve knjige, ki je izšla v nemški Gothi /prva verzija uvodnega nagovora/, in ne na izdajo, ki je leta 1789 izšla na Dunaju /druga verzija uvodnega nagovora/:

³⁵ Vlado Schmidt: Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, I. del, Ljubljana 1963, str. 169.

³⁶ O posredniški funkciji duhovnika v obravnavanem času Dragica Čeč: »Da bo dobro izbral med tistimi potencialnimi rejniškimi starši, ki bodo najboljše izpolnjevali namene njegovega veličanstva« : o vlogi posrednika pri oskrbi najdenčkov, V: Acta Histriae, 2013, št. 3, str. 193–214, zlasti str. 207.

³⁷ Nils Fehlhaber, Die Wirksamkeit schriftlicher Publikationen in der Volksaufklärung, str. 8.

³⁸ Podobno velja npr. tudi za prevod Beckerjevega dela v poljski jezik. Prim.: Włodzimierz Zientara: Die Übersetzung des »Noth- und Hülfsbüchleins« in die polnische Sprache. V: Schmitt et al., Die Entdeckung von Volk, str. 89–96, gl. str. 90.

*Dieß ganze Buch ist mit Bedacht
Für Bauersleute so gemacht,³⁹
Daß, wer es liest und darnach thut,
Verstand, Gesundheit, guten Muth
Erhält, auch wohl ein reicher Mann
Nach dessen Vorschrift werden kann.
Zur Lust für Kind und Kindes=Kind
Viel schöne Bilder drinnen sind.
Wohlfeilen Preises ist es auch:
Deshalben kauf es und gebrauch.
Es fleißiglich in Fried und Ruh!
Gott gebe das Gedeihn dazu!*

*Dieß ganze Buch ist mit Bedacht
Für Bauersleute so gemacht,
Daß, wer es liest und darnach thut,
Verstand, Gesundheit, guten Muth
Erhält, auch wohl ein reicher Mann
Nach dessen Vorschrift werden kann.
Zur Lust für Kind und Kindes=Kind
Viel schöne Bilder drinnen sind.
Fünf baare Groschen Kaiser=Geld,
So fünfzehn Wiener=Kreuzer hält,
Sind der wohlfeile Preis davon,
Wozu noch kommt das Binder=Lohn,
Was Guts darinn ist, übe sein!
So wird der Kauf dich nicht gereun.*

*Te buque so s' spremislekam
Tok narjene samem kmetam,
De, kar njeh bere, in' tok s' try,
Ohrane s' dravje, um s' bi s' try:
Sna v' dobri voli skuš' o' stat',
In' en premošhne mosh po' stat'.
K' veselu tud' ja otroke
Mersk' ene pilde vsam' v' roke:
Zhe se s' njeh kaj uzhe s' tabô,
Tok greval tebe kop na bo.*

Uspešno sredstvo za ljudski pouk pa so gotovo bile tudi pratike. Baron Žiga Zois je v prvem ohranjenem pismu Valentinu Vodniku z dne 20. marca 1794 zapisal: »Brez pridržka priznavamo, da vsi doslej na Kranjskem objavljeni poskusi razen prevoda biblije niso prispevali še nič bistvenega k prosveti kmečkih ljudi; v resnici so to le odlomki, ki pričajo, kako bi se dal ta jezik uporabljati tudi za pouk na drugih področjih, ne samo na duhovnem, ter za ugoditev okusa in vedenja. Vendar nam še popolnoma primanjkujejo primerna dela o zemljeznanstvu, naravoslovju, pesništvu in tako naprej, te pomanjkljivosti pa gotovo ne bo mogoče odpraviti, dokler ne dobimo filozofsko-kritične slovnice in besednjaka, ki bi ustrezal današnjemu stanju v umetnosti in znanosti.«⁴⁰

Zois je torej menil, da obstoječa dela v ljudskem jeziku ne morejo več zadovoljevati večinskega kmečkega življa na podeželju. »Do tedaj so namreč izhajale skoraj

³⁹ V kasnejših izdajah se je druga vrstica /Für Bauersleute so gemacht/ glasila: Für Jung' und Alte so gemacht.

⁴⁰ Luka Vidmar: Zoisova literarna republika : vloga pisma v narodnih prerodih Slovencev in Slovanov. Ljubljana 2010, str. 135.

izključno knjige z versko vsebino, od katerih je zgolj Japljev prevod Svetega pisma bistveno pripomogel duhovni vzgoji ljudi. Izhajajoč iz teh ugotovitev je Zois predvidel delovanje svojega kroga na dveh ravneh: treba je sestaviti slovnico in slovar slovenskega jezika ter izdajati izvirna ali prevedena leposlovna in strokovna dela v slovenščini.«⁴¹

Baron je torej predvideval počasno, a dosledno stopnjevanje zahtevnosti publikacij v domačem jeziku. Zgoraj omenjeno pismo, ki ga je poslal Vodniku na Koprivnik, je vsebovalo zamisel o pratiki, ki bi prispevala k prosveti kmečkih ljudi. V pismu je zapisal: »Sedaj je najlepša prilika, da to uspešno sredstvo za ljudski pouk ponudimo in prepustimo Vašemu slovstvenemu in značajskemu navdušenju.«⁴²

Koledarstvo in pratikarstvo na Slovenskem pred Vodnikom je bilo sicer skromno, a vendarle pomembno za izobraževanje ljudstva. Vodnik pa je z izdajo Velike pratike leta 1795 »spravil koledarstvo v nov, rekli bi 'moderni' tir«.⁴³ Pri izdajanju Velike pratike ali ljudskega koledarja za par krajcarjev v letih 1795–1797 se je Vodnik opiral na primerke pratik iz avstrijskih dežel.⁴⁴ Fran Ilešič meni, da je v Vodnikovi pratiki zaznati tudi vpliv Benjamina Franklina. Z njegovo pratiko naj bi se v naših krajih namreč »vedlo učilo, ki ga je prvi z uspehom rabil vzgojitelj Amerike Benjamin Franklin«.⁴⁵ K temu pristavimo, da sta se baronu Zoisu zlata vredni zdeli predvsem vrstici iz Vodnikove vzgojno-socialne pesmi *Dramilo*, ki je prvič izšla prav v Veliki pratiki leta 1795:

Lenega čaka strgan rokal

Palca beraška, prazen bokal.

Malo manj znano torej je, da si je državnik in izumitelj strelovoda Benjamin Franklin (1706–1790) onkraj velike luže utrl pot med meščanske »junake pridnosti« tudi s svojim vzgojiteljskim delovanjem in da je njegovo vplivno vzgojno literarno delo seglo tudi v naše kraje. Franklin je v letih 1732–1757 izdajal Almanah (Koledar) ubogega Riharda (Poor Richard's Almanack) v nakladah po 10000 izvodov letno, ki mu je prinesel tako ekonomski uspeh kot popularnost. Franklin je sam opazil, da se njegov almanah »vsesplošno bere in da se v soseščini komajda najde kraj brez tega koledarja, zato ga imam za primerno sredstvo za razširjanje poduka in izobrazbe med ljudstvom, ki komajda kupuje druge knjige. Zato sem prostor, ki je ostal nezaseden med posebnimi koledarskimi dnevi, zapolnil s poučnimi izreki in pregovori, še posebej, da bi ljudstvu vcepil pridnost in varčnost, ki naj bi poleg drugega ustvarjali blaginjo in zagotavljali uresničevanje kreposti.«⁴⁶ Ubogi Rihard oz. Richard Saunders je bil sicer šaljiv in poln humorja, a njegov glavni moralni nauk je bil: »Bog pomaga le tistim, ki si sami pomagajo.«⁴⁷ Razne pregovore iz vseh 25 letnikov almanaha je

⁴¹ Prav tam.

⁴² Josip Benkovič: Slovenski koledarji in koledarniki. V: Dom in svet, 1895, str. 86.

⁴³ Prav tam, str. 61.

⁴⁴ Vidmar, Zoisova literarna republika, str. 189.

⁴⁵ Fran Ilešič: Benjamin Franklin v naši književnosti. V: Ljubljanski zvon, 1915, str. 470.

⁴⁶ Prav tam, str. 470.

⁴⁷ Prav tam.

Franklin »zbral v enoto ter jo kot ogovor modrega moža Abrahama priobčil v uvodu koledarja iz leta 1757 (*Pot k bogastvu*)«. ⁴⁸

Wilhelm Müller je o Franklinu kot vzgojitelju ljudstva zapisal, da si je s poučevanjem vse življenje prizadeval za korist in pomoč sočloveku. »Franklin potemtakem ni bil apostol, ki bi nas vodil do najvišje duševne dovršenosti, ni bil izžarevajoč mojster misli, ki nam odpira vrata novega miselnega sveta. Bil je preprost vodja, ki nas vodi skozi življenje s pametno govorico in modrimi nasveti in nam s svojim vzorom, ki ga lahko vsakdo posnema, ustvarja bolj prijazno in bolj donosno tuzemsko življenje.« ⁴⁹

Popularna Franklinova knjižica *The Way to Wealth* je izšla v mnogih ponatisih, prevedli so jo v številne jezike. Za nas je pomemben nemški prevod knjižice z naslovom *Der Weg zum Wohlstande oder ein Wort zur rechten Zeit. Etwas für Jedermann* iz leta 1811. Ta spis je namreč v slovenščino prevedel Janez Nepomuk Primic, učitelj slovenščine na graški univerzi. ⁵⁰ Omenimo še, da je Ilešič opozoril na še en odsev Franklinovega Ubogega Riharda v slovenski književnosti. Franc Malavašič je namreč v drugi številki Bleiweisovih Kmetijskih in rokodelskih novic leta 1843 objavil pesem *Kako se pride iz vajšnic* ⁵¹ na slamo. ⁵²

Odveč je seveda poudarjati, da sta tako Primičev prevod kot Malavašičeva pesem tudi pomembno prispevala k prosveti ljudstva na Slovenskem. Pri pouku kmečkega prebivalstva v prvi polovici 19. stoletja so odigrale posebej pomembno vlogo tudi kmetijske družbe, ki so si preko organizirane in sistematične izdajateljske dejavnosti prizadevale, da bi z raznimi novostmi učinkovito seznanile kmečko prebivalstvo. Vedno širši odmev so si s pričetkom izhajanja leta 1843 pridobile Bleiweisove *Kmetijske in rokodelske novice*. Po več kot štirih desetletjih so nasledile prvi slovenski časopis *Lublanske novice* (1797–1800), ki so se razvile iz omenjene pratikarske tradicije. Med naročniki *Novic* je bil zelo opazen zlasti delež duhovnikov, takoj na drugem mestu pa so bili kmetje, posestniki in obrtniki, ki jim je bil list v glavnem namenjen. ⁵³ Leta 1845 se je *Novicam* kot »sestrica« pridružila še Bleiweisova *Nova pratika*. Tudi njena naloga je bilo občerezumljivo poučevanje ljudstva. ⁵⁴ Tako *Novice* kot *Nova pratika* sta v razsvetljenski maniri častili delo in pridnost ter bičali lenobo. *Pratika* kot književna posebnost je tako že leta 1845 podobno kot Valentin Vodnik pred pol stoletja zaklicala Slovincem:

⁴⁸ Prav tam, str. 471.

⁴⁹ Wilhelm Müller, Benjamin Franklin: Aus dem Leben eines Volksmannes und Volkserziehers. Frankfurt am Main : Grieser, 1910, str. 38.

⁵⁰ Benjamin Franklin: Prava pót k' dobrimu Stanu, ali ena beséda ob pravim časi. Nékaj za vsakiga človeka. Na pervo iz Angleškiga v Némški, zdaj pak s' pervolenjam Vikší Gosposke v' Slovenski jezik prestavljena. V' Gradcu 1812.

⁵¹ Vajšnica (vajkušna oz. vajkušnica) je po slovarju Maksa Pleteršnika blazina (das Kissen).

⁵² Ilešič, Benjamin Franklin v naši književnosti, str. 472.

⁵³ Prim. Franc Rozman: Socialna struktura naročnikov »Novic« v letu 1845. V: Zgodovinski časopis, 1970, št. 1–2, , str. 81–89.

⁵⁴ Benkovič, Slovenski koledarji in koledarniki, str. 250.

*Priden se dobro živi,
Lénc pa lakot trpi;
Delo da moč nam junaško,
Lenoba pa paljco beraško.*⁵⁵

Andrej Studen

EDUCATING THE PEOPLE TO ENSURE THEIR GREATEST POSSIBLE HAPPINESS: A
FEW EMPHASES FROM THE HISTORY OF »ENLIGHTENING THE PEOPLE«
IN SLOVENIA IN THE 18TH AND THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

S U M M A R Y

The unshakeable faith in educability and the need to educate people was in the centre of the emancipation concepts of the 18th-century enlightenment. The enlightenment pedagogy especially saw work as a means of shaping the personality and developing individuality. Therefore the 18th-century intellectuals wanted to spread their ideas among the widest possible circle of people. In the context of their widespread campaign of accustoming the population to work, diligence and prudent economy, increasing amounts of attention were paid to the education of the people. The cameralist Johann Heinrich Gottlob von Justi wrote that »education is the best means of getting people to think and understand concepts and virtues, of changing their habits to those that are necessary and useful to the state.«

Also in Slovenia we encounter enlightenment-oriented intellectuals from the ranks of nobility, bureaucracy, clergy and wealthy bourgeoisie, who gradually became aware that common sense and capacity for independent thinking could also be found among the people and who were convinced that through education and schooling the people could be liberated from the chains of ignorance and superstition as well as that a more rational social order could be established, allowing everybody to achieve the »greatest possible happiness«. In the 1770s Ljubljana became the centre of the new spirit. In the summer of 1780 it was also visited by the traveller Benedikt Franz Hermann, who wrote about it in his travelogue.

In his case study the author of the article focuses on some of the more prominent members of the 18th-century enlightenment (the German philanthropist Joachim Heinrich Campe and his popular work *Robinson der Jüngere*, 1779; Rudolph Zacharias Becker, who published the influential book *Noth- und Hilfsbüchlein für Bauersleute* in 1788; and Benjamin Franklin and his resounding booklet *The Way to Wealth*, 1757). The author underlines the educational and pedagogical importance of their works in the long-term process of enlightening children and people in general, and he explores the reception and translations of their works in Slovenia. Some of the works were translated into Slovenian immediately after they had been published (Becker's work was translated by Marko Pohlin only one year after its publication – *Kmetam sa potrebo inu pomozh*, 1789), while Campe's work was translated by Oroslav Caf as late as seven decades later (*Robinzon mlajši*, 1849). The teacher of Slovenian language at the University of Graz Janez Nepomuk Primic published the translation of Franklin's booklet, *Prava pot k' dobrimu Stanu*, in 1812. Besides being an inspiration in other areas, Benjamin Franklin supposedly also influenced the publication of *Velika pratika* (1795–97), which Valentin Vodnik was encouraged to work on by one of the most notable intellectuals at the time, Žiga Zois. Baron Zois strived to ensure that the publications in the Slovenian language were gradually but consistently more and more challenging, and these publications would hopefully provide a successful means for educating the people in the period under consideration. Of course, the exceedingly low literacy rate at the time, resulting from the undeveloped school system, presented a serious obstacle to the dissemination of information in the Slovenian language. Therefore in the rural areas in the 18th as well as in the first half of the 19th century, the role of priests as intermediaries between the printed word and the people was extremely important.

⁵⁵ Prav tam, str. 282–283.

Agricultural societies also played an especially important role in the education of the peasant population in the first half of the 19th century. Through organised and systematic publishing activities these societies strived to efficiently inform the peasant population of various novelties. Bleiweis's *Kmetijske in rokodelske novice* newspaper became increasingly important since it started coming out in 1843. After more than four decades it succeeded the first Slovenian newspaper *Lublanske novice* (1797–1800). Among the subscribers to *Novice* the percentage of priests was very noticeable, followed by peasants, landowners and craftsmen, who the newspaper was, for the most part, intended for. In 1845 Bleiweis's *Nova pratika* joined the *Novice* newspaper as a »sister« publication. Its role was to educate the people in a generally understandable manner as well.

1.01
Prejeto 25. 2. 2014

UDK: 929Dečko I. : 323.1(497.4)"18"

Filip Čuček*

Ivan Dečko – »učitelj« slovenskih županov in »duša« spodnještajerske politike na prelomu stoletja

IZVLEČEK

Autor je v razpravi obdelal nekatere izseke političnega delovanja Ivana Dečka od devetdesetih let 19. stoletja naprej. Sprva se je osredinil na lokalno (občinsko) samoupravo, ki je bila odskočna deska ostalega političnega življenja. Slovenska politika se je tega dobro zavedala. Dečko je v ta namen sestavil oziroma priredil priročnik z naslovom Zbirka zakonov, zadevajoč posle občinskega področja, ki je bil v času zaostrenih nacionalnih odnosov marsikateremu slovenskemu županu v veliko pomoč. Občinska zakonodaja je bila namreč »raztresena« po več deželnih zakonikih, ki so bili pisani v nemščini. Marsikateri župan na podeželju še zmeraj ni obvladal nemščine, slovenski prevodi pa so bili bolj ali manj katastrofalni in nerazumljivi. Nemška stran je njihovo neznanje s pridom izkoriščala. V drugem delu razprave je avtor razgrnil Dečkovo vlogo v spodnještajerski slogaški politiki in ocenil, da je njegov nenadni odhod odločilno prispeval k dokončnemu razpadu sloge na Spodnjem Štajerskem.

Ključne besede: Avstro-Ogrska, Štajerska, Celje, politika, Ivan Dečko, občina, župan

ABSTRACT

IVAN DEČKO – »TEACHER« OF SLOVENIAN MAYORS AND »SOUL« OF LOWER-STYRIAN POLITICS AT THE TURN OF THE CENTURY

In the following discussion the author analysed certain aspects of Ivan Dečko's political activities since the 1890s. He focused on the local (municipal) self-government, which represented the springboard for the rest of his political life. The Slovenian politics was well aware of this fact. To this end Dečko compiled or adapted the manual entitled Zbirka zakonov, zadevajoč posle občinskega področja [Collection of Legislation Regarding the Operations of the Municipal Field], which assisted many a Slovenian mayor significantly in the time of tense national relations. As it was, the municipal legislation was »scattered« around several provincial legal codes, written in the German language. Many mayors in the rural areas were not fluent in German, while Slovenian translations were more or less poor and incomprehensible. The German side would take advantage

* dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana; filip.cucek@inz.si

of their ignorance. In the second part of the following contribution the author describes Dečko's role in the Lower Styrian policy of unity and establishes that his sudden retreat contributed decisively to the final dissolution of unity in the Lower Styria.

Keywords: Austro-Hungary, Styria, Celje, politics, Ivan Dečko, municipality, mayor

Uvod

Ivan Dečko je svoj politični talent pokazal že v začetku osemdesetih let 19. stoletja, ko je kot študent prava na graški univerzi pričel objavljati nacionalno naravnane kritične prispevke v slovenskem časopisju. Ko se je jeseni 1883 zaposlil v odvetniški pisarni Janeza Orosela v Mariboru, se je nemudoma priključil mariborski slovenski eliti in bil politično precej aktiven. Leta 1885 se je preselil v Celje, se zaposlil v odvetniški pisarni Josipa Serneca in vidno pospešil slovenski »prodor« v mestu ob Savinji. S požrtvovalnim organizacijskim delom na političnem, gospodarskem in kulturnem področju se je konec 80. let povzpел med vidnejše predstavnike slovenske elite v Celju. Med vidnejše uspehe sta sodila sprejemanje zemljiškoknjižnih prošenj in njihovo vknjiževanje v slovenskem jeziku ter preprečitev izvajanja ukaza štajerskega deželnega šolskega sveta, da se mora šolski pouk v zadnjem razredu ljudskih šol poučevati v nemščini. S premišljeno taktiko je vstopil tudi v deželnozborsko politiko. Leta 1890 je bil kot poslanec Ljutomerske kmečke kurije izvoljen v graški deželni zbor (deželnozborski poslanec – od leta 1896 celjske kmečke kurije – je ostal vse do začetka oktobra 1907, ko mu je bil zaradi večletne zahrbtne bolezni dodeljen skrbnik in zakoniti zastopnik (svak Anton Cvenkel),¹ skladno s tem pa mu je prenehal veljaven mandat),² kjer je poleg interesov svojega volilnega okraja branil tudi interese celotne Spodnje Štajerske. V Gradcu je takoj pokazal svoje kvalitete, ko je že na drugi seji vložil interpelacijo, v kateri je v slovenščini pozival namestnika, naj odpravi nepravilnosti na nekaterih spodnještajerskih okrajnih glavarstvih, ki so na slovenske prošnje odgovarjala v nemščini. Svoja prizadevanja pri neupoštevanju slovenskega jezika je še intenziviral, potem ko je konec leta 1891 odprl lastno odvetniško pisarno. Nemško časopisje je na takšno slovensko politiko reagiralo s strahom in vseskozi ponavljalo, da se na Spodnjem Štajerskem odvija popolna »slovenizacija«. Za nemški strah je bil nedvomno »odgovoren« tudi Dečko z uspešnimi pritožbami na razne pritožbene organe. Premetena slovenska politika je tudi pod njegovim vplivom na začetku 90. let popolnoma osvojila podeželje, spodnještajersko nemštvo pa omejila na mesta in nekatere trge.³

¹ Prim. Andrej Studen: Žalosten konec slovenskega rodoljuba. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2010, št. 1, str. 29–26.

² Slovenski gospodar, 10. 10. 1907.

³ Več gl. Filip Čuček: Politična dejavnost Ivana Dečka do začetka devetdesetih let 19. stoletja. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2012, št. 1, str. 21–38.

Dečkov priročnik – nujen pripomoček slovenskih občin

Slovenska politika je po zaslugi svojih uspehov na prelomu stoletja zastavila politični program, s katerim bi dokončno »zarisala« lastno interesno oziroma nacionalno sfero (na podoben program je stavila tudi spodnještajerska nemška stran). Seveda se je zavedala, da igra pri tem podjetju ključno vlogo lokalna samouprava, od katere (slovenske ali nemške) je bilo odvisno politično in javno življenje v občini, hkrati pa je bila le-ta tudi odskočna »deska« vsega ostalega političnega življenja v monarhiji. Slovenska stran je imela na tem mestu nekoliko več težav in preglavic. Potem ko so se v mnogih, predvsem podeželskih, občinah na Spodnjem Štajerskem že od srede osemdeset let naprej oblikovali novi (slovenski) občinski zastopi, marsikje še zmeraj niso obvladali nemščine, veliko potrebne dokumentacije (zakonov in dopisov) pa je bilo v nemškem jeziku ali pa so bili slovenski teksti težko dostopni.⁴ Ivan Dečko, ki je postal že na začetku devetdesetih let steber slovenstva v mestu ob Savinji kakor tudi širše na Spodnjem Štajerskem, je tudi pri tem podjetju odigral pomembno vlogo. Ker je bil marsikateri župan, od katerega je bila odvisna politika na najnižji stopnji, poleg neznanja nemščine – v smislu političnega uradovanja in odločanja – še zmeraj povsem neizobražen, se je moral osnov političnega življenja šele priučiti.⁵ Zato je na začetku devetdesetih let (natančneje leta 1892) sestavil priročnik *Zbirka zakonov, zadevajoč posle občinskega področja*, ki bi bil v pomoč županom in njihovim sodelavcem pri splošnem občinskem uradovanju. »Ta knjiga je najprej namenjena županom po slovenskem Štajerskem, kateri je skoro ne bodo mogli pogrešati. Lajšala jim bode, kakor se po vsi pravici nadeje g. pisatelj, njih težavni posel ter odpirala pot slovenskemu jeziku v marsikatero občinsko uradnico, v kateri se še do sedaj, čisto po nepotrebnem, šopiri tuja nemška beseda. Dr. Dečkova zbirka obseza po deželnem zakoniku štajerskem /.../ najprej občinski red in občinski volitveni red, v dodatku trinajst zakonov, tičočih se poslov občinskega področja, dokaj najvažnejših obrazcev, zaznamek zakonov, naredeb in ukazov, zaznamek razsodb upravnega in državnega sodišča in končno abecedno kazalo. Prevod sicer ni brez jezikovnih hib, vendar je v obče gladek in lahko umeven, zato je veselo pozdravljamo

⁴ Še na prelomu stoletja je bila situacija identična, saj da se (npr. v ormoškem okraju) »slovenski jezik bolj in bolj spodriva iz vseh javnih uradov, osobito iz političnih in da dobivajo občine vse spise in rešitve od okrajnega glavarstva v Ptujju, kakor od c. kr. namestnije v Gradcu v izključno njim ne umljivi nemščini, tako, da so primorani tega jezika nevešči župani, kadar dobijo kak odlok od teh oblasti, iti od Poncija do Pilata, da se jim isti v materinščini raztolmači. Radi tega v temeljnih zakonih nepostavnega po stopanja zamudijo župani veliko časa, večkrat se jim ne naznani prava vsebina odloka in posledica temu je, da se župani kaznujejo zbog malomarnosti, katere oni niso nikdar zakrivili.« – Slovenski gospodar, 28. 5. 1903.

⁵ Težave novoizvoljenih županov so bile v tem kontekstu seveda najizrazitejše takoj po vpeljavi Stacionove moderne občinske uprave leta 1849, ko so bili predvsem na podeželju številni »neuki, nepismeni ali polpismeni, nevešči nemškega jezika, skratka preprosti možje.« (Sčasoma so se razmere tudi na tem področju izboljševale, toda tudi do preloma stoletja ta problem ni popolnoma izginil). – Prim. Andrej Studen: Liberalcem so kmetje španska vas. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2006, št. 1, str. 38; prim. tudi Gorazd Stariha: Novoizvoljeni župani in njihove težave ob začetku občinske samouprave. V: Melikov zbornik. Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Ljubljana 2001, str. 514–517.

*prezaslužno podjetje g. dr. Dečka, kateremu želimo, da bi se njega lepa knjižica razširila kar največ po občinskih uradih južnoštajerskih.*⁶

K temu projektu je Dečka gotovo spodbudil Fran Levstik, ki je leta 1880 prevedel knjigo Antona Globočnika (*Leitfaden für Gemeindevorsteher*, 1878)⁷ v slovenščino (*Nauk slovenskim županom*), prav tako pa tudi Josip Pfeifer, ki je od leta 1887 izdajal podobno (toda mnogo obsežnejšo) zbirko zakonov za Kranjsko.⁸ Dečkov priročnik je bil slovenskim občinam več kot potreben, saj je bilo slovensko besedilo štajerskih deželnih zakonov težko dostopno oziroma raztreseno v mnogih letnikih deželnega zakonika (pogosto je bil slovenski prevod tudi povsem nerazumljiv in neuporaben). Za razliko od Kranjske so tako spodnještajerski župani do začetka 90. let uradovali v precej težjih okoliščinah oziroma so bili odvisni predvsem od svoje iznajdljivosti in iznajdljivosti svojih sodelavcev. Zato so še kako pogrešali ustrezno literaturo, ki bi jim vsaj delno olajšala zamudno delo. Knjiga, priročna in praktično urejena zbirka, je kljub temu, da je recenzent Slovenskega pravnikarja v uvodu pogrešal državni občinski zakon iz 5. marca 1862, prinašala svež veter in na enem mestu podajala obširen del deželne zakonodaje (od občinskega reda, občinskega volilnega reda, cestnega zakona, zakonov s področja deželne kulture in občinskega področja, do državnih zakonov o urejevanju domovinstva in o sestavljanju porotnih imenikov).⁹

Nekaj besed o sami Zbirki

Dečkov »pripomoček« je, kljub temu da je bil le »*tolmač zakonov, vanjo vzprejetih*«, pri ciljni publikii takoj naletel na odličan sprejem, saj da bodo odslej na Štajerskem »*takega pripomočka manj pogrešali, seosebno ker je pisatelj glede na praktični namen knjige, ki naj bi služila v prvi vrsti le županom in občinskim uradnikom, dodal obrazce, potrebne pri občinskem uradovanji.*« Skrbno urejenih in dobro izbranih 81 obrazcev (v Globočnik/Levstikovem Nauku jih je bilo le 48) je tako služilo županom in občinskim uradnikom »*kot zanesljiv kažipot v vseh važnejših poslih njihovega področja.*« Še večjo težo so knjigi dajali na novo prevedeni nemški teksti zakonov, saj so bile slovenske izdaje zakonov večinoma zgolj uradni prevodi nemških izvirnikov in zato neuporabne. Če je imel Pfeifer precej lažje delo, saj je kranjski deželni zbor sprejemal deželno zakonodajo v obeh jezikih, je bilo na Štajerskem potrebnega mnogo več potrpljenja.¹⁰ »*Ko sem se lotil dela, da priredim zbirko zakonov, zadevajočih posle občinskega področja, uvidel sem k malo, da je izdaja dež. Zakonika v slov. jeziku za to neporabna. Ko sem primerjal slovensko izdajo s prvotnim, nemškim tekstom, uveril sem*

⁶ Ljubljanski zvon, 1893/2, str. 122.

⁷ Dostopno na: Globočnik plemeniti Sorodolski, Anton (1825–1912) – Slovenska biografija, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi202295/>, 21. 1. 2014.

⁸ Dostopno na: Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 Online-Edition und Österreichisches Biographisches Lexikon ab 1815 (2. überarbeitete Auflage – online). Wien 2003–2013, http://www.biographien.ac.at/oebl_8/33.pdf, 10. 2. 2014.

⁹ Slovenski pravnik, 15. 12. 1892.

¹⁰ Prav tam.

se, da ne pove slovenska izdaja tega, kar pravi nemški tekst, ali da je tako nerazumljivo povedano, da sem pravi zmisel zakona pogoditi mogel še le iz nemškega izvirnika. Sklenil sem toraj, da vzamem slovensko izdajo deželnega zakonika samo za podlago nameravani zbirki, da pa vsak zakon, verno držeč se izvirnika, pregledam in prepilim paragraf za paragrafom.»¹¹

Glede na pogosto zares slabo slovenščino v slovenskih izdajah štajerskega deželnega zakonika je bil takšen pripomoček torej več kot potreben že zaradi samega uradovanja, še bolj kot to pa je bil na mestu tudi zaradi pospešenega nacionalizma. Ta je posebno na Spodnjem Štajerskem precej »odmeval«. Nemci so v 90. letih obvladovali mesta in nekatere trge, slovenska stran pa je stavila predvsem na podeželje. Gesla »Svoji k svojim« in Hie Deutsche – hie Slowenen« so bila prisotna praktično na vsakem koraku. Znotraj nacionalnega procesa je eno izmed ključnih vlog igralo jezikovno vprašanje, ki je bilo osrednje vprašanje že vse od začetka Taaffejeve vlade. Jezikovni »boj«, ki je sicer slovenski strani prinesel marsikatero koncesijo že v 80. letih, se je tudi v 90. letih nadaljeval, Dečkova knjiga pa je na drugi strani skušala okrepiti slovenska prizadevanja glede uvedbe slovenskega jezika v javnem življenju. *»Država zagotavlja tudi slovenskemu jeziku enakopravnost v uradih in v javnem življenju. Do prave praktične veljave pa slovenski jezik še vedno ni mogel priti, ne v uradu, ne v javnem življenju, posebno pri nas na južnem Štajerskem ne. Mnogo so temu krive neugodne politične razmere – Slovenci smo priklenjeni na narodno nam odločno neprijazno večino v deželi nemške narodnosti; mnogo je krivo temu – posebno glede uradov, - da so v vseh državnih službah nastavljeni skoraj edino le nemški uradniki, kateri zapirajo pot slovenskemu jeziku v urade in v javno življenje vže vsled svoje nemške narodnosti in svojega nemškega mišljenja; mnogo pa smo tudi Slovenci sami krivi. Če nasprotniki naši tiščijo naš jezik vun, moramo pa ga mi noter tiščati in povsod zahtevati, da se da slovenskemu jeziku ono mesto, katero mu v slovenskih pokrajinah pristoji po veljavnih zakonih.»¹²*

Dečko se je predobro zavedal pomena slovenščine pri uradnih poslih, še posebej na najnižji ravni. *»Če hočemo, da bodejo uradniki, ki niso naše krvi in našega mišljenja, rabili naš jezik v uradnih poslih, moramo ga rabiti v uradnih poslih pred vsem mi sami. In ravno slednje se ne godi v tolikej meri, kakor bi to moralo biti. Toliko je uradov neodvisnih, katere si narod sam izbira in postavlja, in koliko po nepotrebnem še ti »narodni uradi«, če tako smem reči, uradujejo v tujem jeziku! Mislím namreč naše občinske urade. Kako krasno bi bilo, ko bi ti iz naroda samega izišli uradi, uradovali vsi, vse in izključljivo v slovenskem jeziku! To bi kaj izdalo, kajti teh uradov je na tisoče!«* Slovensko uradovanje je v občinski politiki sicer iz leta v leto napredovalo, toda ne po željah slovenske politike, saj da imajo občinski uradi *»uzorce za nemško, nimajo njih pa za slovensko uradovanje. /.../ Pri tem je za nemško uradovanje mnogo pomočkov,*

¹¹ Zbirka zakonov, zadevajočih posle občinskega področja. I. Zvezek. Občinski red in občinski volitveni red z dodatkom drugih zakonov, tikajočih se poslov občinskega področja in z obrazci (prireديل Ivan Dečko). Celje 1892, str. IV.

¹² Prav tam, str. III.

zbirke zakonov, sistematičnih navodov, obrazcev itd., za slovensko uradovanje pa toliko kakor nič. Če hočemo toraj, da bodo naši narodni župani uradovali slovenski, treba njim dati pomožna sredstva, da njim ne bo treba več pri nemškutarskih zakotnih pisacih iskati pomoči, ali delati po obrabljenih dozdanjih nemških uzorih.« Zato je bilo več kot potrebno tudi na Spodnjem Štajerskem misliti na obširnejši priročnik po vzoru Globočnik/Levstikove knjige (o čemer je Dečko tudi resno razmišljal), toda še bolj kot to se mu je najprej zdela na mestu potreba »ročne izdaje zakonov, zadevajočih posle občinskega področja,« saj da »Slovenski župan na Štajerskem tava brez vsake opore na zakon v popolni nesamostojnosti. Deželni zakonik izbaja sicer tudi v slov. izdaji. Pa po zakonikih samih ni mogoče poslovati prostemu županu; zakoni, zadevajoči isto snov, raztreseni so po letnikih zakonika desetih, dvajsetih let.« V izogib nejasnostim je Dečko dodal še nekaj »dvomljivih, prepirnih določb, razsodbe upravnega in državnega sodišča, ter prilično število obrazcev,« da bi »ta knjižica županom dobro došla, njim olajšala njihov posel, ter odpirala pot slovenskemu jeziku v marsikatero občinsko uradnico, v kateri se še dozda – čisto po nepotrebnem – šopiri tuja, nemška beseda.«¹³

Dečko in zadnje »etape« spodnještajerske sloge

Slovenski župani so Dečkovo zbirko pri svojem delu seveda s pridom uporabljali, saj jim je prihranila precej poprejšnjega listanja po deželnih zakonikih. Medtem pa je bila slovenska politika (vsekakor tudi na račun Dečkovega priročnika) s strani spodnještajerskega nemštva »obtožena«, da »slovenizira« vse mogoče na Spodnjem Štajerskem. Seveda je bila to zgolj nacionalistična propaganda nemške strani, ki je na ta način še zmeraj branila staro nemško posestno stanje. Toda homogena spodnještajerska politika je pravzaprav omogočila, da je slovenska stran na prelomu stoletja še zmeraj beležila lepe uspehe (spodnještajerski Nemci so dejansko »obstali« za mestnimi in trškimi zidovi), na drugi strani pa preprečila, da bi se razpad sloge v slovenskih vrstah, ki se je v začetku 90. let zgodil na Kranjskem, razširil tudi na Štajersko. In tukaj je imel pomembno vlogo spet Ivan Dečko, saj je bil avtor (ali soavtor) večine dopisov, ki so zaradi zaostrenih nacionalnih odnosov nastali v Celju oziroma med slovenskimi poslanci v štajerskem deželnem zboru.

Sredi 90. let se je Celje sicer znašlo na straneh vsakega resnejšega političnega časopisa v monarhiji. V dunajskem državnem zboru je bilo namreč pred vrati vprašanje celjske gimnazije, od katere je bil odvisen obstoj Windischgraetzove vlade. Ustanovitev slovenskih vzporednic je leta 1895 sprožila ostre reakcije med celotnim nemštvom v monarhiji in zrušila vlado,¹⁴ na Spodnjem Štajerskem pa je zahtevala razpoložljivost vseh sil tako v nemških kot v slovenskih vrstah. Seveda je svojo politiko najbolj radika-

¹³ Prav tam, str. III-V.

¹⁴ Janez Cvirn: Celjsko gimnazijsko vprašanje. V: Celjski zbornik 1986, str. 229–240; isti: Celjsko gimnazijsko vprašanje (1893–1895). V: Kronika, 1997, št. 1–2, str. 102–111 (dalje Cvirn, Celjsko gimnazijsko vprašanje); Julia Schmid: Kampf um das Deutschtum. Radikaler Nationalismus in Österreich und dem Deutschen Reich 1890–1914. Frankfurt, New York 2009, str. 224–234.

liziralo celjsko nemštvo, kar je dodatno poslabšalo nacionalne razmere v mestu.¹⁵ Po Badenijevih jezikovnih naredbah leta 1897, ki so povzročile silovite nemške odzive,¹⁶ je spodnještajersko nemštvo dokončno in brez izjeme »bučno« odgovarjalo na vsako slovensko »akcijo«. Priložnost se jim je ponudila že avgusta 1897 ob otvoritvi Narodnega doma v Celju.¹⁷ Še večje manifestacije je povzročil celjski opat Franc Ogradi, ki je zaradi svojega slovenskega prepričanja doživel javne proteste pred opatijsko palačo, za nameček pa se mu s strani celjskega okrajnega glavarstva ali celjske občine za to ni nihče opravičil.¹⁸ Novo provokacijo sta si privoščila celjska državnozborna kandidata Josef Pommer in Karl Hermann Wolf, ki sta pred volitvami leta 1897 priredila v Celju volilni shod, na katerem ni manjkalo nemškega pobalinstva in napadov na ljudsko šolo v celjski okoliški občini ter na celjski Narodni dom.¹⁹

Za razliko od Kranjske, kjer se je pluralizacija slovenskega političnega življenja že močno zasedrala v javnosti, so morali štajerski Slovenci ravnati slogaško ter mnogo bolj taktično in previdno.²⁰ Še posebej zato, ker so se v kolesju ostrega mednarodnega spopada vse pogosteje znašle tudi lokalne (nemške) oblasti. Te so bile seveda najbolj aktivne v Celju, ki je veljalo tudi na prelomu stoletja za center spodnještajerske politike. Ko je npr. Slovensko pevsko društvo leta 1898 obvestilo celjsko občino, da namerava avgusta slavnostno obhajati 50-letnico vladanja Franca Jožefa s sprejemom gostov in slavnostnim sprevodom skozi mesto z zastavami, se mestni urad ni sprijaznil s programom. Motile so ga namreč zastave, ki naj bi kalile javni red in mir.²¹ Dodatno je življenje v Celju »razburkal« obisk članov društva Triglav. Ko so pred Narodnim domom izobesili cesarske in nacionalne zastave, je občina protestirala zaradi motenja javnega reda in miru.²² Tudi slovensko celjsko delavsko podporno društvo leta 1899 zaradi predvidene udeležbe sokolov ni dobilo »zelene luči« za sprevod skozi mesto pri izletu v Levec, češ da so nacionalne razmere v Celju preostre za tako »provokacijo«.²³ Podobno se je mestni urad odzval tudi pri obisku čeških visokošolcev v mestu. Celjske Slovence je obtožil, češ da so krivci za panslavistične provokacije, ko je v Celju tekla kri, saj naj bi bili krivi za posledice čeških protestov in za materialne stroške, ki jih je

¹⁵ Več o tem gl. Janez Cvirn: Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914). Maribor 1997 (dalje Cvirn, Trdnjavski trikotnik), str. 170–241; za mariborske Nemce gl. Franc Rozman: Politično življenje Nemcev v Mariboru. V: Od Maribora do Trsta. Maribor 1998, str. 52.

¹⁶ Cvirn, Trdnjavski trikotnik, str. 203–230.

¹⁷ Steiermärkisches Landesarchiv (StLA), fond Statthalt. Präs., fasc. 26–2384/1897; več o tem gl. Bojan Cvelfar: »Z Narodnim domom se je celjskemu nemštvu razbila jedna čeljust...« Nacionalni izgredi v Celju na prelomu stoletja. V: Celjski zbornik, 1997, št. 1 (dalje Cvelfar, Z Narodnim domom), str. 13–24.

¹⁸ StLA, fond Statthalt. Präs., fasc. 8–3128/1897, 8–3190/1897.

¹⁹ StLA, fond Statthalt. Präs., fasc. 8–3805/1897.

²⁰ Franjo Baš: Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije. K zgodovini narodnega življenja na Spodnjem Štajerskem. Maribor 1989, str. 74.

²¹ StLA, fond Statthalt. Präs., fasc. 5/Ver – 2292/1898, 2328/1898.

²² StLA, fond Statthalt. Präs., fasc. 26 – 1668/1898.

²³ StLA, fond Statthalt. Präs., fasc. 5 Ver – 2228/1899.

morala kriti občina.²⁴ Kot po naključju pa je v naslednjih dneh v Celju zborovalo društvo Südmark, ki je moralo »obraniti« nemško-nacionalno »vprašanje« na Spodnjem Štajerskem,²⁵ kar pa mestnih oblasti očitno ni motilo. Vse to je zgolj potrjevalo izjavo Josipa Serneca, ki je že v začetku 90. let dejal, da je Celje »najbolj zanikrno mesto v monarhiji, kar se nacionalnih odnosov tiče.«²⁶

Nemško-slovenska nasprotja so bila na prelomu stoletja prisotna na vsakem koraku, nemška stran pa je imela mnogo boljše »izhodišče« v nacionalnem boju, kar je tudi s pridom izkoriščala. Nemško-slovenski odnosi so postali ne samo v Celju, pač pa tudi na celotnem Spodnjem Štajerskem nemogoči, toda »ne radi tega, ker bi morda Slovenci v obče sovražili nemški narod, ampak ker nastopajo spodnještajerski Nemci v javnosti z načeli, s katerimi se slovensko ljudstvo ne bode in ne more nikdar sprijazniti.«²⁷ Nemška stran je namreč z vsemi silami »napadala« slovenske zahteve in skušala na vsakem koraku škodovati slovenskim pridobitvam. Ko je mestna občina Celje (ne glede na to, da bi morala upoštevati oba jezika) objavila cesarjevo zahvalo ob njegovi 70-letnici zgolj v nemškem jeziku, je slovenska stran po pritožbi na namestništvo²⁸ sicer dosegla, da je mestni urad v bodoče obljubil upoštevanje obeh jezikov.²⁹ Toda obljube se kljub temu ni povsem držal. Vse prevečkrat je celjska mestna oblast ravnala dvolično, ko je na eni strani nastopala proti slovenski politiki, na drugi strani pa povsem brez krinke favorizirala nemštvo.

Zaradi takšnih razmer so slovenski poslanci v deželnem zboru odgovarjali z abstinenco,³⁰ ki je s presledki trajala vse do konca leta 1902. Že februarja 1895 so izstopili iz deželnega zbora (pri abstinenci so vztrajali do volitev 1896), ker je nemška večina glasovala proti slovenskim paralelkam v Celju. Ivan Dečko je sestavil oklic na slovenske rojake, v kateri je utemeljil njihov izstop in pozival k borbi za slovensko gimnazijo v Celju. Naslednjo abstinenco so si »privoščili« aprila 1899, ko je deželni zbor zavrnil Dečkov predlog glede ustanovitve slovenske meščanske šole v Št. Juriju ob Južni železnici (čeprav so jo tam načrtovali samo zato, ker je predstavljala največ upanja). Že čez slab mesec so ponovno zapustili zbornico (pri abstinenci so vztrajali do konca leta), ko je nemška večina odobrila 20.000 goldinarjev podpornih sredstev za nemška nacionalna društva (Südmark, Schulverein, celjski Studentenheim) in za nemške dijake celjske gimnazije. Ker pa njihovo postopanje nikakor ni »omehčalo«

²⁴ Več o tem gl. Andrej Studen: »Bojimo se, da bo tekla kri!« Ekscesi ob obisku čeških visokošolcev v Celju leta 1899. V: Zgodovina za vse, 1995, št. 2, str. 1–8; Eva Holz: Vihar v kozarcu vode?: spopadi v Celju leta 1899 v očeh češkega časopisa Politik. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2006, št. 1, str. 111–123; prim. Cvelfar, Z Narodnim domom, str. 13–29; Janez Cvirn: Politične razmere na (Spodnjem) Štajerskem na prelomu stoletja. V: Josip Ipavec in njegov čas. Ljubljana 2000, str. 30; isti Deutsche und Slowenen in der Untersteiermark. Zwischen Kooperation und Konfrontation. V: Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum. München 2002, str. 121–122; prim. Slovenski gospodar, 17. 8. 1899.

²⁵ StLA, fond Statthalt. Präs., fasc. 8 – 3142/1899; prim. Deutsche Wacht, 3. 9. 1899.

²⁶ Janez Cvirn: Biser na Savinji. Nazarje 1993, str. 24.

²⁷ Slovenski gospodar, 19. 7. 1900.

²⁸ StLA, fond Statthalt. Präs., fasc. 18 – 2612/1900 (liegt bei 18 – 2281/1898).

²⁹ StLA, fond Statthalt. Präs., fasc. 18 – 2659/1900.

³⁰ Slovenski gospodar, 29. 8. 1901.

deželnozborske večine, so marca 1900 sestavili proglas (avtor je bil Dečko), v katerem so utemeljili svoj izstop, Slovensko društvo v Mariboru (še vedno uradni politični organ spodnještajerskih Slovencev) tako je abstinenco odobrilo. V deželni zbor so ponovno vstopili po volitvah konec leta 1902.³¹

Taktika slogaških poslancev pa očitno ni bila vsem po godu, pač pa je še dodatno zaostрила razdor sicer zgolj navzven enotne slogaške politike na Spodnjem Štajerskem. Urednik Slovenskega gospodarja, duhovnik in prefekt na mariborskem dijaškem semenišču Anton Korošec je namreč »napadel« poslance, češ da nič ne delajo, še sploh pa slogaško taktiko, ki da je brez vsakršnega programa.³² Do razpada dotlej enotne slovenske politike je sicer prišlo že takoj po padcu Taaffejeve vlade novembra 1893, ko so liberalnejši poslanci, med njimi tudi spodnještajerski Lavoslav Gregorčič, izstopili iz konzervativnega Hohenwartovega kluba. Toda za razliko od Kranjske, kjer se je politični pluralizem že trdno zasedel, si Štajerska ni mogla privoščiti političnih nesoglasij, ki bi privedli do razpada sloge. Kljub temu je bila slovenska slogaška spodnještajerska politika vse od druge polovice 90. let na preizkušnji. Leta 1896 je na deželnozborskih volitvah v brežiškem okraju ob uradnem slovenskem kandidatu kandidiral tudi liberalec Ivan Balon. Naslednje leto je na državnozborskih volitvah sprva uradno kandidiral »celjski« Dragotin Hribar, toda zaradi pritiska mariborske katoliške klike je kandidaturo vrnil, uradni kandidat pa je postal »mariborski« Josip Žičkar.³³ Nasprotja so bila potisnjena na stran še istega leta, toda neizogibni razpad je bil vseskozi prisoten, le še vprašanje časa je bilo, kdaj se bo dejansko zgodil. Anton Korošec je tako imel idealno priložnost (ki jo je seveda izkoristil), da zgradi v času svojega urednikovanja (1898–1902) okrog časnika trdno »zavetišče« katolicizma. Hkrati se je Slovensko politično društvo v drugi polovici 90. let začelo omejevatı povsem na Maribor in okolico, v Celju pa so ustanovili društvo Naprej. Oba idejnopolična pola sta tako dejansko že operirala vsak s svojo organizacijsko strukturo, toda še vedno vztrajala pri slogi.³⁴

Slovenska politika je medtem v Celju z vztrajnim pritiskom dosegla, da so se slovenska društva, slovenski obrtniki, trgovci in slovenska prisotnost v mestu sploh od začetka 90. let znatno pomnožili, kar je celjskim Nemcem povzročalo vse več skrbi.³⁵ Napetosti v državnem zboru kot tudi v samem mestu je vseskozi sprožalo še permanentno vprašanje celjske gimnazije.³⁶ Moč slovenske stranke v mestu se je lepo pokazala na državnozborskih volitvah leta 1901, ko je v mestni kuriji Ivan Dečko za

³¹ Vekoslav Spindler: Dr. Ivan Dečko in njegova doba. Maribor 1938, str. 54–55.

³² Prav tam, str. 55.

³³ Branko Goropevšek: Štajerski Slovenci, kaj hočemo! Celje 2005 (dalje Goropevšek, Štajerski Slovenci), str. 12–13.

³⁴ Več o tem gl. Branko Goropevšek: Razpad sloge na slovenskem Štajerskem. V: Celjski zbornik 1993, str. 143–161.

³⁵ Janez Cvirn: Celje – izginjajoči nemški otok na Spodnjem Štajerskem. V: Od Maribora do Trsta. Maribor 1998 (dalje Cvirn, Celje – izginjajoči nemški otok), str. 58–62.

³⁶ Prim. Slovenski gospodar, 14. 1. 1897; 27. 3. 1902; 8. 1. 1903; prim. tudi Cvirn, Trdnjavski trikotnik, str. 261–262.

zmagovalcem Josefom Pommerjem zaostal le za 42 glasov (642 proti 725 glasov).³⁷ Kljub temu da slovenski strani ni uspelo zmagati v mestu, so celjski Nemci z vse večjim strahom spremljali slovenski nacionalni »prodor«, še sploh zaradi vse močnejšega slovenskega pritiska glede celjske slovenske gimnazije. Prehod od nedavno pridobljenih celjskih paralel na nižji gimnaziji do samostojne slovenske gimnazije v mestu se v prvih letih novega stoletja sploh ni zdel nedosegljiv. Ko je Dečko leta 1902 na zaupnem shodu v Celju zaklical: »Iz Celja ne gremo nikdar!«,³⁸ bi marsikdo pomislil, da je postavitev slovenske gimnazije v centru nemške »trdnjave« ob Savinji tik pred vrati. Toda leto kasneje se je pokazalo, da se mestni očetje nikakor niso pripravljali ukloniti slovenskim zahtevam po gimnaziji znotraj mestnega teritorija. Medtem pa dečko je očitno »pozabil« na sklep slovenske politike, češ da tozadevno ne bo pristala na nikakršen kompromis, in samovoljno ponudil za gradnjo slovenske gimnazije del svoje posesti za mestnim »obzidjem« v Gaberjih. Ali se je za ta korak odločil pragmatično? Ali pa je bil njegov »manever« že posledica bolezni, ki ga je konec leta 1905 dokončno oddaljila od političnega delovanja?³⁹ Kakorkoli, njegova poteza se je pri ideološki delitvi pokazala za več kot odličen pripomoček konservativcev za napad nanj, posredno pa na liberalno strujo v Celju, kar je ne nazadnje vodilo v definitivni konec spodnještajerskega slogaštva.

Namesto zaključka

Vse do leta 1905, ko je Ivan Dečko zaradi zdravstvenih težav prekinil z zavzetim političnim delovanjem, je bil slovensko-nemški konflikt na Spodnjem Štajerskem tudi po njegovi zaslugi »nadzorovan«. Prav tako se je slovenska politika uspešno »izogibala« pretečemu razpadu sloge v slovenskih vrstah (ta se je sicer že čez dve leti dokončno realiziral). Pravzaprav lahko Dečka označimo kot enega ključnih politikov, ki mu je uspelo več kot deset let »dušiti« sicer neformalno vseskozi prisotno svetovnonazorsko ločitev duhov. (Dokončen razdor so sicer prinesle nadomestne državnozbornske volitve leta 1906, ko sta se v splošni kuriji spopadla liberalec Ivan Rebek in katoliški kandidat Anton Korošec,⁴⁰ neoziraje se na svarila Jura Hrašovca o enotni slogaški politiki. Leta 1907 sta bili formirani stranki obeh blokov – »celjska« Narodna stranka pod vodstvom odvetnika Vekoslava Kukovca⁴¹ in »mariborska« Slovenska kmečka zveza pod vodstvom duhovnika Antona Korošča.)⁴² Skratka, na podlagi vsega zapisanega se zdi, da je na razpad sloge (usodno ali pa tudi ne) vplival

³⁷ Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem. Ljubljana 1965, str. 387; Cvirn, Celje – izginjajoči nemški otok, str. 61–62.

³⁸ Slovenski gospodar, 8. 1. 1903.

³⁹ Več gl. Branko Goropevšek: Celjsko gimnazijsko vprašanje 1895–1914. V: Kronika, 1997, št. 1–2, str. 112–124; prim. Cvirn, Celjsko gimnazijsko vprašanje, str. 242–243.

⁴⁰ Prim. Goropevšek, Štajerski Slovenci, str. 19–23; Slovenski gospodar, 10., 26., 31. 5. 1906.

⁴¹ O Vekoslavu Kukovcu Vlasta Stavbar: Politično delovanje dr. Vekoslava Kukovca do leta 1918 : doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani 2011.

⁴² O Antonu Korošču Feliks J. Bister: Anton Korošec, državnozbornski poslanec na Dunaju : življenje in delo : 1872–1918. Ljubljana 1992.

prav Ivan Dečko. Prvič tedaj, ko je katoliška struja afero z njegovim posestvom močno napihnila in preko časopisja zlivala nanj vse mogoče, drugič (in seveda zadnjič) pa s svojim nenadnim odhodom s političnega prizorišča. S tem se je ponudila prosta pot k dokončnemu slovenskemu razcepu na Spodnjem Štajerskem, njegovi slogaški »tovariši« pa so ostali brez »krmarja«, ki je več kot desetletje uspešno povezoval oba idejnopolitična pola.

Filip Čuček

IVAN DEČKO – »TEACHER« OF SLOVENIAN MAYORS AND »SOUL« OF
LOWER-STYRIAN POLITICS AT THE TURN OF THE CENTURY

S U M M A R Y

Thanks to its successes in the Taaffe period as well as in the Lower Styria at the turn of the century, the Slovenian politics drew up a political programme, which was to finally »outline« its own or national sphere of interest. Naturally the Slovenian politics was aware that the local self-government played a key role in this endeavour, as it was the springboard for the rest of the political life. Therefore Ivan Dečko, who had already become the pillar of Slovenianism in Lower Styria in the beginning of the 1890s, compiled a manual entitled *Zbirka zakonov, zadevajoč posle občinskega področja* [*Collection of Legislation Regarding the Operations of the Municipal Field*], meant to assist the mayors and their co-workers with the general municipal administration. The book was vital for the Slovenian municipalities, since the Slovenian texts of Styrian provincial laws were difficult to gain access to or scattered around many volumes of the provincial legal code (often the Slovenian translations were also completely incomprehensible and thus useless).

Meanwhile the Slovenian politics (by all means also because of Dečko's manual) was »accused« by the Lower Styrian Germans that it was »Slovenising« everything it could. However, the homogenous politics allowed the Slovenian side to be successful even before the turn of the century, while on the other hand it prevented the dissolution of unity in Carniola from spreading to Styria as well. In this regard Ivan Dečko played an important role as the author (or co-author) of the majority of memorandums, drawn up in Celje or by the Slovenian Members of the Styrian Provincial Assembly.

At the turn of the century the German side also had far better »foundations« in the national struggle in the Lower Styria. Therefore the Slovenian Members of the Provincial Assembly responded with abstinence. However, the tactics of the unity Members of the Assembly caused an additional rift within what was outwardly a joint policy of unity. The editor of the Slovenski gospodar newspaper Anton Korošec, who had in the meantime built a Catholic »stronghold« around this publication, »attacked« the Members of the Assembly, claiming that they did nothing. He especially attacked the unity tactics, which was supposedly without any programme. Even though each of the ideological-political sides already operated, to a certain degree, in accordance with own organisational structure (the Slovenian Society was limited to the »conservative« Maribor and its surroundings, while the Naprej society was active in the »liberal« city of Celje), they nevertheless adhered to unity.

Meanwhile the constant pressure of the Slovenian politics achieved a significant increase in the number of Slovenian societies, craftsmen, merchants and Slovenian presence in general in Celje, the centre of the Lower Styrian politics. The power of the Slovenian party in the city was evident from the results of the 1901 National Assembly elections, when in the city curia Ivan Dečko was only 83 votes behind the winner Josef Pommer (642 vs. 725 votes). The Celje Germans were increasingly afraid of the Slovenian national advancement, especially due to the increasingly strong Slovenian pressure, by no means prepared to agree to any compromises with regard to the Celje Slovenian gymnasium (general secondary school). However, it turned out that the city fathers were not prepared to submit to the Slovenian demands for a gymnasium within the city limits. Therefore Dečko offered some of his own land in Gaberje for the construction of the gymnasium, but in terms of the ideological division his move turned

out to be more than a superb opportunity for the conservative side to attack him as well as, indirectly, the liberal movement in Celje. Therefore it seems that it was Ivan Dečko himself who (fatally or not) influenced the dissolution of unity: in the first place with his land, and secondly (and, of course, for the last time) with his sudden retreat from the political scene, which paved the way to the ultimate division of the Lower Styrian unity.

1.01
Prejeto 12. 9. 2013

UDK: 323.12(=411.16)(497.4)"1914/1918"

Marko Štepec*

Predsodki o Judih med prvo svetovno vojno

IZVLEČEK

Prispevek pripoveduje o antisemitizmu, ki se je širil med vojaki in civilisti v zaledju avstro-ogrskih bojišč. Na osnovi analize izbranih primerov iz dnevnikov in spominskih zapisov, v katerih se zrcalijo številne stereotipi in predsodki, so predstavljene osnovne značilnosti antisemitizma v vojnem času. Vojna med letoma 1914–1918 je pustila neizbrisno sled na človeških odnosih in mišljenju ter odločilno spremenila življenje v evropskem prostoru. Vplivala je tudi na odnos do judovskih prebivalcev in na oblikovanje protijudovskih predsodkov.

Ključne besede: Avstro-ogrška monarhija, Slovenija, 1. svetovna vojna, Judi, antisemitizem

ABSTRACT

PREJUDICE ABOUT JEWS DURING WORLD WAR I

The following contribution describes the anti-Semitism spreading among soldiers and civilians in the hinterlands of the Austro-Hungarian battlefields. On the basis of the analysis of selected examples from diaries and memorial documents, reflecting many stereotypes and prejudices, the author presents the basic characteristics of anti-Semitism during the war. The war between 1914 and 1918 made a permanent impact on the human relations and thinking, and it definitely changed the life in the European space. It also influenced the attitude to the Jewish population and the formation of anti-Jewish prejudice.

Keywords: Austro-Hungarian Monarchy, Slovenia, World War I, Jews, anti-Semitism

Konec julija 1914 so mobilizacijski razglasi pozvali vojaške obveznike, da se zglasijo na mobilizacijskih mestih. Vzdušje patriotizma in pričakovanje, da bo moč orožja razrešila nakopičena evropska nasprotja, ki ga je vzpodbujala vojna propaganda,

* mag., muzejski svetovalec, Muzej novejše zgodovine Slovenije, Celovška c. 23, SI–1000 Ljubljana; marko.stepec@guest.arnes.si

je bilo značilno za zgodnje poletje 1914.¹ Časopisni članki so bili polni vojnega hujskaštva in zapisov o nasprotnikih, ki so umorili prestolonaslednika in ogrožali življenjske interese monarhije. Pod vplivom prebujenega nacionalizma so množice po evropskih mestih zahtevale zadoščanje, pravico in zmago. Osamljeni glasovi mirovnikov so utihnili in vojni krediti naj bi zagotavljali, da bo v kratkotrajni vojni, dosežena zmaga. Želje se niso izpolnile in vojna je zahtevala vse večji krvni davek in kmalu povzročila splošno izčrpanost in pomanjkanje. Elias Canetti, avtor knjige *Množica in moč*, se je spominjal svojega otroštva in avgustovskih dni v Badnu pri Dunaju, kamor se je priselil iz Velike Britanije. Ko je prispela novica o nemški vojni napovedi Rusiji, je godba zaigrala avstrijsko in pozneje še nemško himno. Pisec je skupaj s svojima mlajšima bratoma spremljal petje v angleščini in bil kljub mladosti pretepen: »Nenadoma sem okrog sebe zagledal od besa spačene obraze in roke, ki so tolkle po meni. Celo moja brata, tudi najmanjši Georg, sta dobila nekaj udarcev, ki so bili namenjeni meni, devetletnemu fantiču.«² Tudi Jože Hameršak je dobil vtis, da so bile v pričakovanju vojne ljubljanske ulice »vedno bolj polne«, da so se »stalno vršile burne demonstracije« in da je »ljudstvo popolnoma ponorelo.«³ Vojaki tretjega korpusa avstro-ogrške armade s slovenskih nabornih območij so svojimi pohodnimi bataljoni večinoma odšli na vzhodno bojišče. Na poti od vojašnic do kolodvorov so s cvetjem okrašene vojake, ki so jih spremljali svojci, pozdravljale množice. Iz hiš so plapolale zastave in domoljubno navdušenje se je mešalo s tesnobo slovesa. Kmalu so se v zaledje vrnili polnih vagoni ranjencev, ki so napolnili bolnišnice in druge javne ustanove in razkrili drugačno vojno resničnost.

Vojaška cenzura je nadzorovala časopise, korespondenco in obvestila z bojišč. Vojna propaganda je širila stereotipe in sovražni govor o nasprotnikih.⁴ Vse bolj militarizirana državna uprava je ustvarjala podobo sovražnikov in pogoje za preganjanje političnih nasprotnikov. Splošna vojaška in delovna mobilizacija prebivalstva kot tudi izkušnja življenja v strelskih rovih, pomanjkanje, prehrabna kriza in druge spremembe, ki jih je prinesla vojna, so vplivale na oblikovanje predstav, stereotipov in predsodkov. Protijudovstvo in z njim povezani predsodki so bili globoko zakoreninjeni in razširjeni med avstro-ogorskimi prebivalci. V zadnji tretjini 19. stoletja se je prek dnevnega časopisja in različnih literarnih besedil vse bolj širil rasni antisemitizem. Slovenci pri tem niso bili izjema, čeprav niso ustvarili kakšnega izvirnega, na antisemitizmu utemeljenega političnega ali svetovnonazorskega programa. Ko se je začela vojna, so poskušale avstro-ogrške oblasti utišati nasprotja med narodi, a je vojna s svojimi posledicami dala posebno moč stereotipom o judovskih oderuhih, goljufigih, izkoriščevalskih trgovcih, vojnih dobičkarjih, vohunih, izdajalcih, slabih vojaki in drugim skoraj pozabljenim predsodkom iz obsežne protijudovske dediščine. Njen

¹ Jeffrey Verhey: *The Spirit of 1914: Militarism, Myth and Mobilization in Germany*. New York 2000.

² Elias Canetti: *Rešeni jezik – zgodba neke mladosti*. Celovec, Ljubljana, Dunaj 1998, str. 124.

³ Jože Hameršak: *Skoz prvo svetovno vojno*. Ljubljana 1994 (dalje Hameršak, *Skoz prvo svetovno vojno*), str. 8.

⁴ Matthew Stibbe: *German Anglophobia and the Great War, 1914–1918*. New York 2006, str. 27.

obstoj lahko iščemo v avtobiografskih besedilih, ki so zapisovala vtise in dogodke iz vsakdanjega vojaškega življenja in prvotno niso bila napisana za objavo. Pri tem so pisci v svoja besedila vnesli predsodke svojega okolja in lastna razumevanja dogodkov in njihovih vzrokov. Številni slovenski pisci vojnih dnevnikov in spominov so tako predvsem iz notranje potrebe postali kronisti vojnega nesmisla. S pisanjem so skušali ohranjati svojo človečnost in premagovati vsakodnevne vojne stiske. Igor Vilfan, ki je za objavo uredil dnevniške zapise svojega deda Franca Rueha, vojaka 17. pehotnega polka, je v spremnem besedilu zapisal, da svojega vojnega dnevnika in albuma fotografij, pisec ni omenjal niti svojcem.⁵ Podobno o objavi svojih dnevnikov ni razmišljal nadporočnik Fran Spiller Muys, Jože Tronkelj, Anton Martinc in številni drugi, katerih težko berljive, drobne knjižice z orumenelimi listi hranijo zasebne, arhivske in muzejske zbirke.

Srečanja

Mobilizirani slovenski vojaki so večinoma na vzhodnem, v manjšem številu pa tudi na balkanskem bojišču doživeli svoje srečanje z vojno resničnostjo, ki je pomenila padle, pohabljene in oslepele vojake, nasilje nad civilisti, številne begunce in porušene domove. V narodno in versko mešani Galiciji so pogosto prvič srečali judovske prebivalce. V svojih dnevnikih so beležili številne drobce o nasilju nad judovskimi prebivalci Galicije. Njihovi zapisi pogosto pričajo o tradicionalnih predsodkih, ki jih je vojna izkušnja še zaostрила in spremenila. Vojna je galicijske prebivalce izjemno prizadela in postavila pred težko preizkušnjo. Številni slovenski vojaki se spominjajo prenočevanja po judovskih vaseh in domovih. Osip Šest je s svojim bataljonom ponočno zvečer prispel v Ljublin in prenočil v judovski hiši: »Zbiti, utrujeni zavzamemo za take slučaje pripravljene prostore. Vojaštvo v šoli, ostali v hiši židovskega trgovca.«⁶ Fran Zupančič je spal v izropani vili bogatega žida.⁷ Ivan Lah, ki je skrbno opazoval kraje in ljudi na blatnih prostranstvih Galicije, si je zabeležil, da: »Vladimir Volinskij res ni bil mnogo poškodovan, da si je že dvakrat divjala okoli njega bojna vihra. Prebivalstva je bilo videti malo, le pred židovskimi prodajalnami in krčmami je stalo nekaj ljudi, večinoma umazane Židovke in nekaj vojakov.«⁸ »Galicija je krasna dežela, samo ko ne bi bilo veliko Judov, tako pa je vse, kar je kaj boljšega, v judovskih rokah,« si je v svoje drobne, nečitljive rokopise zabeležil Jože Tronkelj.⁹

Franc Zupančič, ki je v svojih dnevnikih Galicijo poimenoval »Židowskie,¹⁰ je opisoval množice beguncev, ki so se umikale pred vojno vihro: »Vse se pomika nazaj. Dolga kolona trena in artilerija. Kolomeja je prišla v ruske roke. Mi marširamo v vas

⁵ Franc Rueh: *Moj dnevnik 1915–1918*. Ljubljana 1999 (dalje Rueh, *Moj dnevnik*), str. 7.

⁶ Osip Šest: *Enaintrideset in eden*. Ljubljana 1937 (dalje Šest, *Enaintrideset in eden*), str. 16.

⁷ Franc Zupančič: *Dnevnik 1914–1918*. Ljubljana 1998 (dalje Zupančič, *Dnevnik*), str. 21.

⁸ Ivan Lah: *Druga knjiga spominov*. Ljubljana 1940 (dalje Lah, *Druga knjiga spominov*), str. 111.

⁹ Jože Tronkelj: *Zapiski 15. 3. 1915–21. 6. 1915*. Rokopis, Muzej novejše zgodovine Slovenije (dalje Tronkelj, *Zapiski*).

¹⁰ Zupančič, *Dnevnik*, str. 9.

Krasna, kakih 15 km nazaj proti Delatujmu oziroma proti Nadvorni. Judje gredo za nami v celih tropih. Popoldan pride ukaz dirigirati vse begunce v Nadvorno.«¹¹ V njegovih zapisih lahko prepoznamo naveličanost nad ponavljajočo se neusmiljenostjo vojne, v kateri ni bilo prostora za sočutje. Avgusta 1916, ko se je odpeljal z vlakom iz Stanislava proti Krakovu, si je zabeležil, da »Židje pripravljajo punkelne.«¹² Mesto Rowno, kjer se je nahajal v zadnjem letu vojne, avgusta 1918, je označil z besedami, da ima le eno lepo ulico, vse ostale pa »so umazane, polne Židov in Germanov«¹³.

Ivan Matičič je Galicijo prehodil z ljubljanskim 27. domobranskim pehotnim polkom in v svojih spominih, ki so izšli kmalu po vojni, zapustil mnogo drobcev o usodah judovskih prebivalcev in o svojem nenaklonjenem odnosu do njih: »Naslednje jutro, to je četrti dan, smo morali zopet na noge, ki so bile vse boleče, a težke kot železo. Oficirji so nam prepovedali jemati od civilistov jedi in pijače, češ, da je vse otrovano, ker so izdajalci. Molčali smo in vsi onemogli komaj še stisnili zobe. Pognali so nas in šli smo zopet naprej. Bila je nedelja. Marširali smo od jutra do popoldne brez odmora. Med nami je švrkal bič, drdrali so topovi, vozovi, pehala se živina, peketal konjenica. Na vseh cestah, kamor je seglo oko in do koder je seglo, so se vlekle dolge, brezkončne kolone trena in čet. Popoldne smo obstali v velikem trgu Bobrki. Tu smo si nakupili kruha, čokolade, slaščic, piva in gališkega »vina«. Tu je mrgolelo židov, ki so se zbirali v gruče, se tiho pomenkovali in nas nezaupno motrili.«¹⁴ V svojih spominih je na več mestih dodal še marsikatero pikro o lastnostih naroda, ki naj bi, »še najbolje prenesel časov silo«¹⁵ in ki je razkrivala, da mu številni za tisto obdobje sicer precej običajni protijudovski predsodki niso bili tuji.¹⁶ Pri tem je seveda vpiljal vplive okolja, v katerem je živel in se s pisanjem skušal rešiti vojnih travm in nasilja, s katerim se je srečeval. Za razumevanje vojaškega življenja in mišljenja je najboljša prva izdaja njegovih spominov iz leta 1922. V poznejši izdaji je pisec spomine dopolnil z zgodovinskimi podatki, jih jezikovno očistil, revidiral in omilil posamezna stališča in jim nehote odvzel izpovedno moč.

V zapisih najdemo veliko pričevanj o običajih, praznovanjih in o verovanjih pripadnikov drugih veroizpovedi, s katerimi so se srečevali med vojno, in ki jim je s svojo drugačnostjo vzbujala radovednost. »Bližala se je Velika noč. Nekega dne smo začeli od kantine sem grozansko vpitje, zmes čudnih glasov, ki ni bila niti jok niti krik, ampak nekako otožno tuleče vzdihovanje. Zvedeli smo, da imajo Judje svoj praznik. Tako menda vzdihujejo pod obzidjem jeruzalemskega templja. Oni, ki žive kot izgnanci v tujih deželah, menda še bolj zvesto izpolnjujejo svoje verske dolžnosti.«¹⁷ Študentje iz slovenskih dežel, posebej Štajerske in Kranjske, kjer redno naseljenega judovskega prebivalstva vse do šestdesetih let 19. stoletja, zaradi izгона na prelomu

¹¹ Prav tam, str. 135.

¹² Prav tam, str. 150.

¹³ Prav tam, str. 290.

¹⁴ Ivan Matičič: Na krvavih poljanah. Ljubljana 1922 (dalje Matičič, Na krvavih poljanah), str. 15.

¹⁵ Lah, Druga knjiga spominov, str. 106.

¹⁶ Matičič, Na krvavih poljanah, str. 101.

¹⁷ Lah, Druga knjiga spominov, str. 118.

iz 15. v 16. stoletje sploh ni bilo, so pogosto prvič spoznavali Jude na Dunaju, kjer se po načinu oblačenja in življenja, niso razlikovali od ostalega meščanstva in mestnih prebivalcev. V antisemitskem diskurzu je ravno to pomanjkanje razlike pomenilo še večjo grožnjo lastni identiteti, ki je ustvarjala potrebo po razločevanju, kdo je prav-zaprav »jud«, in odpiralo prostor neomejeni uporabi pojma kot metafore in krivca za vse probleme modernega sveta. V Galiciji pa se v tradicionalnih okoljih Judje niso razlikovali le po verski pripadnosti, ampak tudi po obleki, jeziku in navadah. »Dočim se židovsko prebivalstvo povsod krščanskemu vedno bolj približuje ter se v obleki, navadah in običajih prav nič več ne razlikuje, so poljski židje ne le ohranili tipičnost svojega plemena, nego se razlikujejo tudi po obleki in načinu življenja prav očitno od svoje krščanske okolice. Orlovski nos, velike črne oči, temni kodrasti lasje in rumenkasti obraz z ostro rezanimi potezami, izdajajo na prvi pogled njihovo orijentalno pokolenje.«¹⁸ To naj bi pritrjevalo konstrukciji juda kot rasne kategorije, ki je bila znana iz psevdoznanstvene literature, časopisov in popularne književnosti. »Ej, tam je bilo židov, ki praznujejo petek in svetek, vedno brez dela, s prekrizanimi rokami stoječ pred svojimi zaduhlimi štacunami, oblečeni v smrdljive, mastne kaftane, ki jih ne slečejo leto in dan. Glave stikajo in žlobodrajo ves ljubi dan in se prezirljivo posmehujejo in skrivno švigajo z drobnimi, pretkanimi očmi. Sobota je njih »sabbat« in tedaj molijo in sprejemajo goste. Vsak je pogoščen, kdor je njih vere in pozna njih verske obrede. Ej, vojna jih je pa goljufala; tedaj je bil marsikak krščen žid v njih domu pogoščen. Stryj, Sanok, Chyrow, Sambor, Stanislawow – tam smrdi po židih, tam težko uzreš pisano rusinsko ali poljsko krilo med črnimi kaftani. Pa Lwow – tam je tedaj mrgolelo vlačug. V Berecznici smo počivali več dni. Tu je prišlo poročilo, da je padla Gorica. Štiriinštirideseta divizija na pomoč! Tako se je glasilo povelje.«¹⁹

Nasilje

Slovenski vojaki so se v Galiciji srečevali z nasiljem nad judovskimi prebivalci in pri njem tudi sami sodelovali. Vojna je sicer prizadela vse civilno prebivalstvo v območju bojev in v neposrednem zaledju, a del nasilja lahko pripišimo tudi razširjenosti protijudovskih predsodkov med vojaki. Težke razmere, lakota in izguba občutka za sočloveka so medčloveške odnose spremenile v boj za obstanek in predsodki so pogosto služili kot povod in opravičilo za lastno neetično in nasilno ravnanje. Judovski prebivalci vasi in mest, ki jih je zajela vojna vihra, so doživljali nasilje vojaških enot z obeh strani. Ivan Lah, ki je bil na vzhodnem bojišču od leta 1914 in tam preživel svoj prvi vojni božič, je zapisal, da »posebno mnogo dovtipov kroži na račun Židov, ki so bili pri pohodu ruskih čet preko Galicije precej prizadeti in so si poiskali zavetja v obeh glavnih mestih države.«²⁰ Z ruskim antisemitizmom se je srečal tudi rezervni častnik, umetnostni zgodovinar Vojeslav Mole kot ujetnik v Tomsku in nanj opozoril

¹⁸ Tedenske slike, leto II, št. 35, 15. 9. 1915, str. 3.

¹⁹ Matičič, Na krvavih poljanah, str. 106.

²⁰ Lah, Druga knjiga spominov, str. 6.

v svojih spominih: »Zagledal sem majhno trgovino, in sem se spomnil, da moram kupiti milo, ter sem hotel stopiti v trgovinico, a tu mi je moj spremljevalec rekel:«Tu ne morete nič kupiti!« Na moje vprašanje, zakaj ne, je odgovoril:«Eto jevrejskaja lavka!« Spomnil sem se, da sem v deželi klasičnih židovskih pogromov. Počasi, korak za korakom sem bolje spoznal Rusijo.«²¹ Prav tako Anton Mauri, ki je z vojaki 97. pehotnega polka prišel v »lično vas,« v kateri so ruski vojaki »samo židovske bajte spremenili v hleve«²²

Ivan Matičič je opisal vzdušje ob umiku avstro-ogrske vojske: »V Lvovu je šlo vse navzkriž. Bežali so židje pred Rusi, raztepane tolpe naših čet so pa vdrle v njih štacune in se zagnale v štelaze. Bežali so skozi Lvov raztepeni polki poljskih legionarjev, prej vsi ovenčani, vriskajoči, zdaj poraženi osramočeni... avstrijska vojska je bila tepena, nemški in madžarski oficirji so pa pričeli psovati, klofutati, rohneti, pobijati.«²³ Ob zavzetju Samborja v Galiciji maja 1915 si je Ciril Prestor zabeležil, da so bili meščani veseli avstro-ogrske vojske, da so jih pogostili in pri tem opozoril na rusko preganjanje Judov. Njegova opomba iz Baranšic je kratka: »Vedno več Židov.«²⁴ Jože Hameršak je odšel v ujetništvo in v neki vasi pri Vinici je »ukrajinski Žid« prodajal kruh. Ruski vojak, ki je spremljal ujetnike, je zaradi previsoke cene »usekal Žida za uho, da se je prevrnil po tleh, » prevrnil tudi voz s kruhom in vse pozval, da si ga vzamejo.«²⁵ Podobno izkušnjo je na avstrijski strani bojne črte opisal tudi Ciril Prestor: »Ker so drago prodajali, smo jim kar vzeli. Židje vedno molili v svojih čudnih plaščih.«²⁶ Leopold Vadnjal se spominja dogodka v majhnem mestu v Galiciji, ko je skupaj s skupino vojakov vdrl v hišo neke judovske družine: »Trkamo, bijemo po vratih, a nihče se ne pokaže. Ko se naveličamo trkati, stopi eden k oknu in udari po šipi, da se razleti. To je pomagalo in kmalu so se odprla vrata. Star Jud je stopil na prag in nas vprašal, kaj hočemo. Če bi mu povedali, da bi radi kruha, bi nam gotovo spet zaprl vrata, zato sem ga odrinil v stran, ne da bi mu kdo kaj odgovoril, in stopili smo v izbo«. Po neuspešnem dogovarjanju, da bi kupili kruh se Vadnjal spominja, da se je »en Jud zadril, da nas to nič ne briga, da nam sploh ne dajo kruha in da naj se pobere-mo ven. Zgrabil je tovariša, ki je stal pri vratih in ga hotel poriniti skozi vrata. To me je razjezilo, da sem mu nastavil bodalo na goltanec. Prestrašen, se je Jud odmaknil, tovariša pa sta vtaknila vsak po pet nabojev v puško in nataknila bodala.«Dobro,« rečem Judu, »ker nam nočeš prodati kruha, ampak hočeš jutri z njim pogostiti Ruse, ki pridejo za nami, si ga poiščemo in vzamemo sami, ti pa če se le ganeš, dobiš bodalo v rebra ali kroglo v glavo.«²⁷ Omenjeni družini so nato izpraznili shrambo in odšli.

²¹ Vojeslav Mole: Iz knjige spominov. Ljubljana 1970, str. 180.

²² Anton Mauri: Moj križev pot. Tipkopolis 44/2011. Rokopisni oddelek Narodne univerzitetne knjižnice (dalje Mauri, Moj križev pot), str. 10.

²³ Matičič, Na krvavih poljanah, str. 19.

²⁴ Ciril Prestor: Ko sem nosil vojaško suknjo. V: O žalosti niti besede. Ljubljana 2000 (dalje Prestor, Ko sem nosil vojaško suknjo), str. 141.

²⁵ Hameršak, Skoz prvo svetovno vojno, str. 34–35.

²⁶ Prestor, Ko sem nosil vojaško suknjo, str. 142.

²⁷ Leopold Vadnjal, Stanko Janež: Zapiski vojaka 1914–1921. Ljubljana 1989, str. 23.

Droben, nepomemben dogodek, kakršnih je bilo med vojno nešteto z mnogo bolj tragičnimi posledicami za civilne judovske prebivalce, je poleg mnogih drugih zapisov zanimivo pričevanje o protijudovstvu, ki je v zaostrenih razmerah prve svetovne vojne dobilo nasilnejšo razsežnost. Leopold Vadnjal se nato spominja, da »vso noč ni zatisnil očesa« in verjetno ne le zaradi uši, ki so »začele svoje peklensko delo.«²⁸ V spominih Ivana Laha se večkrat pojavljajo nauki o tatvini, ki naj bi bila nujna za preživetje v vojnem času: »Kdor ne zna krasti, ne spada na fronto«. »Kdor ne zna krasti je vedno lačen.« »Da nismo kradli, kje bi že bili.« Celotna vojna ni bila po mnenju Ivana Laha nič drugega kot tatvina: »Vsi kradejo: visoki gospodje, vojni dobavitelji, Židi, oficirji, zakaj ne bi kradel vojaki!²⁹« Ob tem je zabeležil nekaj primerov iz lastne izkušnje: »Vkljub prepovedi smo planili iz vagonov v majhno krčmo poleg postaje. Že zunaj se je videlo, da je to židovska štacuna, kakor povsod po teh krajih. Vojaki so v krčmi navalili na ubogega žida in njegovo zanemarjeno ženo, ki sta bila tako presenečena od nenadnega obiska, da nista več vedela, kdo pije in kdo plača. Medtem, ko je žid menjaval enemu vojaku denar, so drugi grabili cele steklenice likerjev, žganja in piva ter izginjali z njimi v vagone. Pod navalom vojakov so pokale mize in stoli in Žid je samo še obupno vil roke in prosil usmiljenja. Njegova žena je branila z zadnjimi silami kose slanine in salame, ki so jih ji trgali iz rok in ji molili denar, a ker se ni mogla v splošnem navalu takoj sporazumeti z vojaki, so ji odnesli večino zastoj. Medtem je vlak zapiskal in vojaki so poskakali v vagone. Ko se je vlak začel pomikati, smo videli nesrečnega Žida, ki je priletel na postajo in jadikoval in lomil roke. Kdo ga je slišal! In kdo bi se v teh časih samovolje in brezobzirnega nasilja menil za Žida. Samo velik krohot je odmeval iz vagona kot zasmeh na njegov obup. Ko so bili namreč vojaki navalili na Židovo krčmo, se je splazilo nekaj vojakov na vrt, kjer je imela Židovka svojo perutnino. Pograbili so, kar jim je prišlo najprej v roke, zavili racam in gosem vratove in izginili z njimi v vagone. Zdaj so se pripravljali, da jih bodo spekli za večerjo.«³⁰ »Do Grubieszova je vodila poljska železnica, ki je bila v zelo slabem stanju. Dobili smo ukaz, da jo moramo popraviti. V mrzlem jutru smo odhajali na delo. Na koncu vasi je postavil Žid svojo stojnico s slaščicami. Vojaki so planili k stojnici, da si pribore vsaj nekaj bonbonov za lačne želodce. Mnogi so vzeli in nič plačali. Žid je protestiral. Nastal je prepir. Končno so pretepli Žida in stojnico izpraznili. Zaman je mož vzdihoval in se pritoževal pri častnikih.«³¹

Posebej grozljive in večkrat citirane prizore nasilja nad judovskim in drugim civilnim prebivalstvom na vzhodnem bojišču je opisal Ciril Prestor. Za 21. junij 1915 si je zapisal o dogajanju v Grodeku: »Nenavadno hitro zasedli Grodek. Prebrskali vse hiše. Za brado obešen žid. Za nogo obešena gola židovka s prerezanim trebuhom. Skozi mesto strelni jarki, polni mrtvih Rusov. Rusi v jarkih sedeli in stali kot živi, pa mrtvi. Ruse vse preiskali po žepih. V zadnji hiši našel obešeno mlado židovko z

²⁸ Marko Štepec: Antisemitizem, Evropa in Slovenci. V: Slovenci v Evropi. Ljubljana 2002, str. 84.

²⁹ Lah, Druga knjiga spominov, str. 107.

³⁰ Prav tam, str. 106–107.

³¹ Prav tam, str. 127.

odrezanimi prsmi, ki so ležale na tleh.«³² Nasilje nad judovskimi prebivalci v okolici Lvova v Galiciji je opisoval tudi Jože Tronkelj: »Nastanjeni smo v veliki vasi in tu smo danes videli, kaj je nagla sodba. Židovski duhovnik je imel tajni telefon na rusko stran. Pa že včeraj popoldan in danes Rusi s težkimi kanoni streljajo na vas, posebno, kjer je vojaška komanda. Zato smo pregledali vso vas od hiše do hiše in pri Judu dobili telefon. Zato je šlo 6 ljudi na veje velike lipe.«³³

Slabi vojaki

Maja 1915 je iz Šoprona odhajal na bojišče 9. pohodni bataljon gališkega 45. pehotnega polka, v času, ko »odhodi takega bataljona že davno niso bili več senzacija, čeprav je igrala muzika imenitne marše in so mame, sestre in dekleta jokale tako, kot se ob takih bridkih prilikah jokati spodobi.« Osip Šest je ob tem zapisal, da je pri odhodu tega bataljona izjemoma »kar povprek«, jokalo tudi moštvo, »kajti bataljon je bil sestavljen po večini iz židov, katerim so pravočasno odrezali brade in šope las ob ušesih«. Pri tem je dodal svoj komentar, da je bil to »klavrn bataljon in oficirji nikakor niso mogli s ponosom zreti na to družčino, ki je hitela kot rezerva na pomoč gor v Galicijo – dejal bi torej, na pomoč ožji domovini.³⁴ Vojašnice omenjenega polka so bile sicer v Przemyslu in Sanoku, toda obe mesti je zasedla ruska vojska. Takšen komentar, ki je podvomil v judovsko obrambno sposobnost ni bil nič nenavadnega, saj so Judje tradicionalno veljali za nesposobne vojake, ki se izmikajo vojaški službi in prvi bojni črti. »Kdo si je znal poiskati varnejše in udobnejše mesto kakor žid?« se je vprašal Rado Pavlič, ki je začel svojo vojaško pot v zaledju balkanskega bojišča.³⁵ Bil je tudi povsem prepričan, o dezertertvu, strahopetnosti in izdajstvu judovskih vojakov kot priznanem in splošno znanem dejstvu: »Gotovo je bilo tudi res, da so naše čete silno trpele, da so imele mnogo mrtvih, ranjenih in ujetih, da so bili posamezni oddelki popolnoma uničeni in razkropljeni in, da so se Romuni borili vedno pogumneje in trdovratneje. Ujeti se niso dali zlepa razen židov, ki so se predajali po vrsti in ki so utekli, če so le mogli, ker so bili bojazljivci prve vrste. Tudi Bolgari so se radi udajali, ti pa iz drugih političnih vzrokov.«³⁶ Zanimivo je, da je Judom očital izdajo in pobeg kot povsem zavrženo dejanje iz sebičnih in strahopetnih vzrokov, a se je tudi sam ukvarjal s podobnimi razmišljanji in se pri tem poistovetil z omenjenimi bolgarskimi, domnevno plemenitejšimi političnimi razlogi. Da je judovsko dezertertvo povsem drugačne narave, je namigoval tudi Osip Šest. Po zavzetju Przemysla naj bi na rusko stran dezertirali judovski vojaki dunajskega polka, in sicer »ne korporativno, v znak protesta, da jih vojna ne zanima, pač pa

³² Prestor, Ko sem nosil vojaško suktnjo, str. 142.

³³ Tronkelj, Zapiski, str. 42.

³⁴ Šest, Enaintrideset in eden, str. 9.

³⁵ Rado Pavlič: Ljubezen in sovraštvo: moja pot preko cvetočih in krvavih poljan: slike iz svetovne vojne. Ljubljana 1924 (dalje Pavlič, Ljubezen in sovraštvo), str. 210.

³⁶ Prav tam, str. 278.

solistično, zdaj eden, zdaj dvojica.«³⁷ V kolikor so se Judje javili za delo v bližini bojišča ali so bili prostovoljci, naj bi to običajno naredili zaradi dobička. »Nekaj dni potem se je javil pri njem neki rezervni poročnik in ga prosil naj mu prepusti eno izmed stotnij, ker bi rad šel kot njen poveljnik na fronto. Bil je to ogrski žid in ni storil tega iz junaštva, pa tudi ne v želji, da bi se natančneje spoznal z ostrino srbskih zob, ampak, zato, ker so ga mikale skrivnosti stotnijskih poveljnikov, o katerih se je takrat toliko govorilo.« Namig, ki je pozneje v knjigi tudi pojasnjen je bil seveda vezan na možnost zaslužka.³⁸

Med Slovenci je imel predsodek, da so Judje nesposobni za vojaško službo in nezanesljivi vojaki, dolgo tradicijo. O »sramotnem« odnosu galiških Judov do vojaške službe »ki ni košer, je že oktobra 1872 poročal Slovenski narod in zato naj bi si Judje iskali različne, tudi nepošteno načine, da bi dosegli oprostitev od vojaške službe.³⁹ Poslanec Josip Vošnjak je nekaj let pozneje o tej problematiki spregovoril v državnem zboru. Josip Apih je v svoji antisemitski razpravi o judovstvu iz leta 1886 razloge za to iskal v telesni šibkosti kot plemenski posebnosti judov: »Za težko delo in za vojaštvo je Židovstvo vsled svojega anatomskega ustroja manj sposobno nego večina drugih narodov, s katerimi smo jo primerjali.«⁴⁰

Predsodki o slabih judovskih vojaki so dobili nov pomen med prvo svetovno vojno. 16. junija 1917 je državnozborski poslanec dr. Anton Korošec v svojem govoru opozoril, da se »Židje s skrivaštvom v zaledju izmikajo vojaški dolžnosti.« Na njegov »neutemeljen očitek« je odgovoril Benno Straucher iz Černovic in pri tem dodal, da ga izredno preseneča, »da tako pameten in resen politik ponavlja take prazne bajke. Upam, da bo gospod poslanec dr. Korošec sprevidel, kako narobe se je izrazil.«⁴¹ Dejstvo, da so Judje imeli Avstro-Ogrsko kot svojo edino domovino in da se judovski vojaki niso prav po ničemer razločevali od drugih, niti po številu padlih, pogumu, trpljenju in številu odlikovanj, jih ni rešilo pred predsodki, ki so se širili med vojaki. Ironija Judov v habsburški monarhiji je bila, da so večinoma celo navdušeno podprli vojno in mobilizacijo, ki so jo sprejeli kot priložnost, da se borijo za cesarja in dokažejo, da so antisemitske obtožbe, da Judje ne morejo biti dobri vojaki, povsem napačne in krivične. Štabni častniki avstro-ogrske armade so v resnici prepoznali hrabrost judovskih vojakov in vse do leta 1916 so cenzorji omejevali pojavljanje antisemitskih člankov v avstro-ogrskih časopisih. A tudi to ni preprečevalo antisemitskih obtožb o izogibanju služenja na bojni črti.⁴² Po Ljubljani se je poleti 1916 širila šala, da je Antanta postavila tri pogoje za sklenitev miru, in sicer naj bi nasprotniki našli: juda, ki

³⁷ Šest, Enaintrideset in eden, str. 9–10.

³⁸ Pavlič, Ljubezen in sovraštvo, str. 23.

³⁹ Slovenski narod, 10. 10. 1872.

⁴⁰ Josip Apih: Židovstvo. Letopis matice slovenske za leto 1886. Ljubljana 1886, str. 20.

⁴¹ Zapisniki poslanske zbornice 8. seja, 16. 6. 1917. Navedeno po: Feliks J. Bister: Anton Korošec, državnozborski poslanec na Dunaju, življenje in delo: 1872–1918. Ljubljana 1992, str. 195–196.

⁴² Bruce F. Pauley: Political Antisemitism in Interwar Vienna. V: Jews, Antisemitism and Culture in Vienna. London, New York 1987, str. 153.

je bil 1 leto, 3 mesece na fronti v strelskem jarku, poveljnika, narednika, ki ni goljufal ali kradel, in gospodično, ki je pri Rdečem križu, pa je še devica.«⁴³

Slovenecem nenaklonjeni častniki

Dnevniški zapisi izjemno občutljivo pišejo o Judih, ki so polnili zaledne službe in štabne pisarne avstro-ogrške vojske. »V vseh komandah sami zdravi Judje. Ti si bojo naredili iz vojske denar. Zaradi njih se tudi vojska dalj časa ne bo končala, kot bi se drugače. V svojih rokah imajo vse fabrike, navijajo cene. Vsled tega, ker delajo za vojaštvo, so skoraj vsi oproščeni vojaščine – poleg liferantov tudi vsi njihovi sorodniki in prijatelji. Če pa že gredo v vojake, pa ostanejo pri raznih komandah v pisarnah,«⁴⁴ si je marca 1916, v zvezi z dunajsko korupcijo, Franc Rueh zapisal v svoj dnevnik. Povzpetniški judovski častniki naj bi bili posebej nenaklonjeni slovanskim vojakom in v dnevnikih so opisane številne slabe izkušnje poštenih slovenskih vojakov. Rada Pavliča je v vojašnici sprejel polkovni adjutant Hinschfeldu, »neprijazen ogrski žid, ki je takoj moral pokazati svojo surovost in mržnjo napram rezervnim častnikom.«⁴⁵ Omenjeni adjutant je po Pavličevih besedah »svoje ljudi na vse moč načine podpiral in ščitil, zavednim Jugoslovanom pa nagajal in jih kar po vrsti pošiljal na fronto.«⁴⁶ Pri tem se je nezadovoljstvo nad strogo vojaško hierarhijo pogosto povežalo z nacionalnimi nasprotji. Med zagrizeni madžarskimi častniki naj bi posebej izstopal mlad poročnik, o katerem je Rado Pavlič sodil, da »tako predrznega in ošabnega madjarskega žida še ni videl nikjer.«⁴⁷ Tudi polkovni zdravnik, »madžarski žid, Slovanom ni baš prizanašal.«⁴⁸

Trgovci in denar

Po bitki je bila skupina vojakov določena, da zbere osebno lastnino padlih vojakov, saj je večina imela pri sebi ure, prstane, slike, denar, nožiček in druge bolj ali manj vredne drobnarije, ki naj bi jih poslali svojcem ali dali v dobrodelne namene. »Ne vem s kakšnimi občutki so delali drugi, moji so bili, da se na da opisati. Govorili smo malo med seboj.« V skupini so bili tudi judovski vojaki in Jože Tronkelj si je zabeležil, da so vredni predmeti njegovim pomočnikom »posebno Judom osvežili trgovsko žilico.« Po opravljenem delu je sledil pregled in pri enem Judu so našli 17 ur, polne žepe nožev, nekaj prstanov in čez 7000 goldinarjev. Z besedami častnika »Kaj hočeš s tem? Hočeš odpreti trgovino? Ali ne veš, da si lahko tudi ti v par dneh truplo?« je bil pospremljen v spremstvu straže in njegova usoda ni več omenjena.⁴⁹

⁴³ Fran Milčinski: Dnevnik 1914–1920. Ljubljana 2000 (dalje Milčinski, Dnevnik), str. 189.

⁴⁴ Rueh, Moj dnevnik, str. 52.

⁴⁵ Pavlič, Ljubezen in sovražstvo, str. 4.

⁴⁶ Prav tam, str. 51.

⁴⁷ Prav tam, str. 43.

⁴⁸ Prav tam, str. 78.

⁴⁹ Tronkelj, Zapiski, str. 42.

Ali je bil v resnici judovske vere ali le ožigosan za »juda« zaradi njegovega pohlepa in nespoštovanja mrtvih?

Judje naj bi bili izkoriščevalci, pijavke, ki izčrpavajo kmečko prebivalstvo in bogatijo kot krčmarji in trgovci. Poleg krvave bojne izkušnje, dolgotrajnih pohodov in velikanskih izgub, se vzhodnega bojišča pisci spominjajo po blatu in umazanih judovskih trgovinah. »Okoli poldneva smo dospeli v dolgo siromašno poljsko vas, z lesenimi in pol zidanimi kočami, ki so se izgubljale v blatu in med njimi tu in tam malo boljša hiša, slabo zidana in zamazana – židovska trgovina.«⁵⁰ Pri tem ima v kontekstu protijudovskih predsodkov pojem umazanosti tudi značajsko in duhovno dimenzijo, ki se je ne povezuje z revščino in depriviligiranostjo, ampak nasprotno z bogastvom in izkoriščanjem. »Trgovine so imeli v rokah sami Judje. Za velik denar se je še marsikaj dobilo pri njih, najbolj so bili založeni s čokolado, pa tudi s cigaretami. Muh je bilo v trgovinah, da je šumelo kakor v čebelnjaku, Kaftane (plašče) so imeli trgovci tako umazane, da bi se človeku studilo, toda v takšnih pomanjkljivih časih na to ne gledaš, samo, da se kaj dobi.«⁵¹ Jože Hameršak je kot ubežnik prišel do prve hiše zunaj vasi, kjer je bila trgovina. Na vprašanje judovskega lastnika, kaj želi, se je skušal pozanimati, če je še daleč do fronte. Ko je lastnik zvedel, da ima le tri rublje, mu je odklonil pomoč. Jože Hameršak je razočarano odšel: »Jud je pač jud, ti gledajo samo na denar.«⁵²

Izkoriščevalci

Zanimiva je primerjava pretresljivih opisov, polnih sočutja, o umiku primorskih beguncev, ki jih beremo v Matičičevih spominih, in njegovo razmišljanje o beguncih, ki so se skupaj z avstro-ogrsko vojsko umikali pred prodirajočimi Rusi: »Vse ceste so bile polne Židov beguncev, ki so vili roke, jokali in nestrpno bili po svojih mršavih konjih, ki niso mogli izpeljati obloženih voz iz globokega blata. Občudovali smo mirno zavest in otopelost domačega rusinskega ljudstva, ki se ni brigalo ne za Ruse ne za nas. Mirno je čakalo v svojih bornih kočah in gledalo za bežečimi Židi, svojimi največjimi zatiralci in goljufi ... A to krotko ljudstvo ni kazalo zlobe, ni se škodoželjno smejalo za bežečimi pijavkami, ampak je v svojem dobrem srcu imelo še celo sočutje do njih, pomagalo jim celo nakladati vozove in jim dobrodušno želelo srečno pot. Oj ti dobro, blago rusinsko ljudstvo! Kdo naj opiše vse tvoje trpljenje, vse krivice, krvave zločine, ki so ti jih prizadejali hudodelci in tirani.«⁵³ Pozneje so se tudi Rusini, ki so se znašli na bojni črti »med dvema ognjema«, hoteli umakniti v zaledje, toda ruska vojska jim ni dovolila umika na svoj stran. Zavrtnjeni naj bi bili sprva tudi na avstro-ogrski strani, »češ da je prebivalstvo rusinsko in da naj gre le na Rusko. Z besedami, da so tudi njegovi vojaki zagovarjali, »naj gredo le rajši na Rusko,

⁵⁰ Lah, Druga knjiga spominov, str. 111.

⁵¹ Hameršak, Skoz prvo svetovno vojno, str. 18.

⁵² Prav tam, str. 98.

⁵³ Matičič, Na krvavih poljanah, str. 101.

kjer se bodo vsaj lahko preživljali, ker na naši strani je le pomanjkanje in glad in dobe pribežališče le Židi, » je svoje misli zaključil podčastnik Matičič. Pot v zaledje so jim potem le odprli na avstrijski strani.⁵⁴

Anton Mauri se je prek Kijeva vračal domov iz ujetništva v Rusiji. Z mislijo na goriške begunce, za katere se »živ krst ni zmenil« je odpodil »krivonose gališke lakotnike«, ki so ga prosili za živila, a naj bi bili v begunstvu »z vsem dobro preskrbljeni.«⁵⁵

V antisemitskem imaginariju je bil pojem jud sinonim za oduševstvo in vojno dobičkarstvo. Zaradi naraščajočega pomanjkanja je avstro-ogrsko vojska že kmalu začela z rekvizicijami kmetijskih izdelkov in drugih za vojsko pomembnih dobrin. Ivan Lah si je zabeležil razgovor o vojaških rekvizicijah, v katerem je njegov sogovornik trdil, da nekateri preveč skrivajo in tajijo. Ivan Lah pa je kmečke prebivalce podprl z argumentom, da imajo dobiček od rekvizicij »samo židje.«⁵⁶ V svojih spominih, ki so izšli na pragu druge svetovne vojne, je zapisal tudi nekaj ostrejših antisemitskih razmišljanj: »Tako smo tudi mi premagali blato tega dne in proti večeru dospeli v večjo vas Usci Lug, ki leži na stiku dveh rek ob Bugu. Zopet taka poljska vas, polna zgrbljenih židovskih postav, v dolgih črnih kaftanih, s krivimi nosovi in neizogibnimi kodrastimi pridatki pri ušesih. Nesrečna poljska zemlja, kakor pijavke so se zajedli vate ti ostanki in izgnanci izvoljenega ljudstva, da ti pijejo kri! Ubogi poljski narod se je umaknil v svoje kočice, a ti krvosesi vladajo po vaseh in mestih, računajoč samo na nevednost in nezmožnost ubožnega ljudstva, da ga ogulijo do kože.«⁵⁷ V njegovih razmišljanjih gospodari Jud v izpraznjeni vojaški kantini, v kateri po štirih letih vojne »ni več ničesar, kar bi utolažilo glad. Kruha nič, cene visoke. Ubogi vojak!«⁵⁸..

Negativna mnenja o Judih kot vojnih dobičkarjih se ne širijo samo med vojaki, ampak tudi v zaledju. »Elbert pravi o sladkornih Židih, da so 150.000 za vojno skrb podarili, zato pa so ceno zvišali pri litru za pol helerja, kar jim je vrglo 3 milijone – v prodajalnah 4 h dražji.«⁵⁹ Fran Milčinski si je v svoj dnevnik zapisal številne govoriče, ki so se širili med Ljubljancani in so izjemno pomemben vir za kulturno zgodovino prve svetovne vojne, saj si lahko prek njega ustvarimo vtis o ljudeh, ki sami niso pisali dnevnikov ali spominov. Tako je vojak, ki se je oglasil iz ruskega dela Poljske, pripovedoval, da »žid tam vse preskrbi kar se hoče«,⁶⁰ o dragih dunajskih judovskih prekupčevalcih z mastjo,⁶¹ in slabem odnosu do judovskih beguncev v Hajdini, ki naj bi tarnali, zakaj se jih ni pustilo, od koder so prišli, saj »Rusi ne bi grše ravnali z njimi nego ravnajo tu.«⁶²

Tudi Bogumil Vošnjak, slovenski predstavnik v Jugoslovanskem odboru v Londo-

⁵⁴ Prav tam, str. 104–105.

⁵⁵ Mauri, Moj križev pot, str. 32.

⁵⁶ Lah, Druga knjiga spominov, str. 86.

⁵⁷ Prav tam, str. 112.

⁵⁸ Prav tam, str. 116.

⁵⁹ Milčinski, Dnevnik, str. 60.

⁶⁰ Prav tam, str. 238.

⁶¹ Prav tam, str. 220.

⁶² Prav tam, str. 197.

nu, je v svojem dnevniku opisal nekaj svojih slabih izkušenj z Judi. Tako naj bi ga v menjalnici »opeharil židovski menjač Ruso«⁶³ in v Meštrovičevem ateljeju je spoznal judinjo iz Varaždina, ki ga ni »nič prijazno gledala, ker je motil njene svetopisemske študije« in mu ni ponudila niti stola. Zabeležil si je, da je »na take prijaznosti že navajen v židovsko – dalmatinski družbi.«⁶⁴ Pri svojem predstavljanju slovanske problematike, »pojasnjevanju naše stvari«, je trkal na številna vrata in srečal številne politike judovske vere, kot je bil na primer »umen in silno mnogo govoreč žid« Lucien Wolf.⁶⁵ Čeprav si je pri tem zabeležil kakšno pripombo v smislu »povsodi židi«, je bil predvsem pragmatičen izobraženec, politik, ki predsodkom ni posvečal velike pozornosti. Tudi sam je ob neki priložnosti na vprašanje, kaj misli o antisemitizmu, odgovoril, da »priznava Židom enakopravnost, da bo pa proti njim v trenutku, ko bo čutil, da je moj narod od njih ogrožen.«⁶⁶ Decembra 1915 si je v londonskem gledališču ogledal Shakespearovega Beneškega trgovca, pomembno dramsko besedilo s protijudovskim likom. Bil je navdušen nad gledališko predstavo in si je ob tem zabeležil: »Bil je sijajen večer in Šojlok (Shylock) je bil nad vse dober.«⁶⁷ Leto pozneje je poslušal predavanje v Shakespearovem društvu na King's College, o katerem je ostalo zapisano, da je v Beneškem trgovcu »zapopadeno fabulo najti v naših narodnih pesmih.«⁶⁸ V istem obdobju, januarja 1916 je v dunajskem dvornem gledališču gledal Beneškega trgovca tudi Franc Rueh, ki si je zabeležil: »Najboljše je igral Jud.«⁶⁹

Judinje

Poseben odnos so imeli slovenski vojaki do Judinj, ki so jih sicer privlačile, a obenem jim pomeni nemoralno in zlo, ki jih je zapeljevalo v skušnjava. »Že včeraj je prišel židovski babji satan k meni in mi pripovedoval o palačinkah, potem me je pričel zaljubljeno gledati in potem me je zapeljeval kot madame Putifarjeva siromaka Jožefa.«⁷⁰ Pogosto se pod pojmom judinja razume vsaka ženska, ki naj bi po svojem vedenju odstopala od tradicionalne predstave o ženski in njeni vlogi. »Med vožnjo sem se spoznal z mlado židovsko deklico iz Šikloša, ki se je tudi peljala v Harkanj in ki me je prijazno povabila, naj jo prihodnji dan obiščem na domu. Bila je zelo živahna in zgovorna, pa tudi precej drzna, da sem takoj sklepal, da mora biti židinja, čeprav tega še nisem vedel.«⁷¹ Rado Pavlič je v Banja Luki stanoval pri »okrogli, sladki, ljubeznivi židinjki«, ki mu je oddajala sobo in mu jo odpovedala po prvem ženinem obisku.⁷² Novo stanovanje mu je njegov »dobri sluga« našel pri »živahni lepi židinjki«,

⁶³ Bogumil Vošnjak: Dnevnik iz prve svetovne vojne. Ljubljana 1994, str. 94.

⁶⁴ Prav tam, str. 126.

⁶⁵ Prav tam, str. 239.

⁶⁶ Prav tam, str. 119.

⁶⁷ Prav tam str. 123.

⁶⁸ Prav tam, str. 132.

⁶⁹ Rueh, Moj, str. 36.

⁷⁰ Šest, Enaintrideset in eden, str. 18.

⁷¹ Pavlič, Ljubezen in sovraštvo, str. 107.

⁷² Prav tam, str. 65.

ki ga je prijazno sprejela. V pogovoru mu je pripovedovala, da je »bil njen mož poprej kristjan, pa je iz ljubezni do nje prestopil v židovsko vero. Zato ga ljubi še bolj in hoče biti vedno zvesta – tako kakor je in zna biti zvesta samo židinja.« O njenih lastnosti je Rado Pavlič zapisal, da je bila »jako varčna kot vsaka židinja, tako pohlepna po denarju kot mnogi njenega rodu pa le ni bila.«⁷³ Franc Zupančič je obiskal tudi vdovo priljubljenega ruskega pisatelja Nikola Tolstoja. V pogovoru z njo je spoznal, da je bilo njuno zakonsko življenje dobro in srečno, »vendar ne popolnoma brez oporekajanja.« Pri tem je izvedel, da je žena Nemka in da je »v njej židovska kri«, in si ob tem zapisal, da se je »tudi nam to pri razgovoru zazdelo, kajti zelo je sama sebe hvalila.«⁷⁴

»Dobro smo jedli in pili in se dobro imeli pri Židinjah v Kolodvorski restavraciji,«⁷⁵ si je zabeležil Franc Zupančič. »V Kiralyhasa smo čakali par ur. Židinke na kolodvoru. Vse polno beguncev.«⁷⁶ Kot Judinje se pogosto razume ženske, ki ponujajo ljubezen za denar, torej prostitutke, ki so umazane v moralnem smislu. Pri tem se je pokazal takrat prevladujoč patriarhalni, pogosto celo zavrt, do ženskega spola sovražen in žaljiv odnos. Vojak, ki je prišel iz Galicije na polkovne položaje pri Rablju v Zgornje Posočje malo pozneje kot ostali vojaki, je Matičiču pripovedoval: »Nenadoma so se Rusi umaknili in bežali nazaj. Debelo smo gledali, kaj to pomeni. Pozneje smo zvedeli, da so tam pri Gorlicah prodrli Nemci. Šli smo za Rusi preko vseh Karpatov, čez Kolomejo, prav do Dnjestra. Tam smo se zakopali. Rusi so nas pustili na miru, mi pa nje - in dobro je bilo. Šli smo po vaseh in pobrali, česar niso že pobrali Rusi. Lazili smo okrog Židov in kradli, kar nam je prišlo pod roko, goljufali jih, zapeljevali njih hčere. Fej, kako so se mi pristudile te umazane vlačuge! Pa Rusinke, Pojakinje, vse so bile enake.«⁷⁷ Nasilje nad ženskami in posilstva, ki so v dnevniških zapisih zamolčana, so omenjena v avtobiografskem romanu, ki je izšel tudi v slovenščini med obema svetovnjima vojnoma in v katerem najdemo tudi Slovence: »Je pa bilo v Galiciji in Bukovini vendar lepše,« je poročal Fischer. Če smo pri prodiranju ali umikanju prenočili na kakšni kmetiji, nismo nič dolgo izpraševali, pri poljskih židovkah še celo ne. Pokazal si ženskam pest - pa so rade legle. Kaj smo hoteli? Fischer, kako je vendar mogoče napraviti kaj takega - s silo si vzeti dekle, to je res zločin! Moj dragi Dorniger, če me danes vprašaš, kako je mogoče kaj takega ti morem reči samo toliko, da tudi jaz ne vem. Človek samega sebe ne pozna. Ali misliš, da sem bil jaz potem vesel? Ko smo zarana odšli je dekle še vedno tulilo.«⁷⁸

Sovražniki

Vzdušje pomanjkanja, ki ga prineseta vojna in judovska krivda, v katero verjamejo antisemitske množice širom Evrope, lepo ilustrirajo pisma Josipa Stritarja iz

⁷³ Prav tam, str. 84.

⁷⁴ Zupančič, Dnevnik, str. 281.

⁷⁵ Prav tam, str. 9.

⁷⁶ Prav tam, str. 132.

⁷⁷ Matičič, Na krvavih poljanah, str. 69.

⁷⁸ Josef Hofbauer: Pohod v zmedo. Ljubljana 1935, str. 85.

Aspanga, v katerih izstopajo iz revščine le »dobro rejeni Židje«⁷⁹ Tudi dr. Ivan Lah, ki v spominih zatrjuje, da Judov »od nekdanj ni maral,«⁸⁰ je prepričan, da so Judje »še najboljše prenesli časov silo.«⁸¹ Podobno je razmišljal tudi pesnik Andrej Čebokli: »O mir – o počitek! Kdo vaju uživa dandanašnji dan? Bogatin in Žid.«⁸² Pri njem lahko preberemo presenetljivo ostra in izdelana antisemitska stališča, ki sicer judovstvo enačijo s kapitalizmom in Jude vidijo predvsem kot izkoriščevalce poštenih delovnih ljudi. »Star in debel je bil in zdelo se mi je, da vidim Žida. Saj ima milijone, in čemu jih ne razdeli med uboge družine, ki poginjajo – ne umirajo – za lakoto?«⁸³ So pa njegove v osnovi značilno krščansko socialne proti kapitalistične predstave nadgrajene s precejšnjo mero rasizma: »Začudil sem se ilovnatim kočam. Zdelo se mi je od daleč, da vidim čredo ovac. Koča je že velika, če ima kuhinjo in dve sobici. Lesenega poda ni nikjer, kvečjemu pri kakšnem Židu. V sobah ilovnata tla, žene in dekleta v škornjih, redkih las in zagorelega obraza. Trgovine in krčme čisto vse v židovskih rokah. Da bi že enkrat zginila ta pasma s sveta. Sobo sem dobil pri Židovki. Ti ljudje mislijo, da naredijo Bogu hvalevredno delo, ako opeharijo drugega. Denar jim je svet.«⁸⁴ Na drugem mestu njegovega besedila lahko preberemo o Maromaros-Szigetu: »Lepo mestece, da bi ne bilo polno Židov. Vse kar so dobrega storili Židje, bi povedal in naštel v eni uri. Ali ni to pleme v pohujšanje in škodo drugim, boljšim plemenom? Denar mu je cilj življenja - denar mu je tudi bog! Slepjarjenje in zvijača je njegova edina in največja morala.«⁸⁵

Takšna stališča so bila med vojaki in častniki precej razširjena, in pri odnosu do Judov ni vedno prevladala običajna »narodna slepota« avstro-ogrske armade, saj so predsodki do Judov pogosto presežali narodne in verske opredelitve. Rado Pavličev, poveljnik, nemško vzgojeni general narodno mešanega, slovansko-italijanskega porekla, »židov ni mogel trpeti« in je imel »posebno piko nanje, ko je pripovedoval nekaj srčkanih smešnic o njih.«⁸⁶ Rado Pavlič je tudi sam »večkrat neusmiljeno zabavljaval proti »čifutom«, zlasti proti »ogrskim, ki so imeli vedno polna usta hrabrosti, v resnici pa so bili najstrahopetnejši med strahopetnimi, ljudje, ki so se znali na vse mogoče načine izmazati, da jim ni bilo treba iti na fronto.« Kot lahko preberemo v njegovih spominih, tudi pred judovskim tovarišem, s katerim sta se vozila skupaj vse iz Ljubljane. »Že iz imena samega bi bil lahko sklepal, da je moj novi tovariš »madžarski žid«, toda nisem se dosti brigal za to, sam pa mi tega tudi nikoli ni povedal. Šele čez nekaj mesecev mi je ob neki priliki priznal, da je tudi on Abrahamovega rodu.« Pozneje je bilo Radu Pavliču žal, da ni prišel k njemu stanovat.⁸⁷

⁷⁹ Josip Stritar: Zbrano delo, 10. knjiga. Pisma 1872–1923. Ljubljana 1957, str. 549.

⁸⁰ Lah, Druga knjiga spominov, str. 101.

⁸¹ Prav tam, str. 106.

⁸² Andrej Čebokli: Pesnik in pisatelj iz Kreda (1893–1923). Gorica 1999 (dalje Čebokli, Pesnik in pisatelj iz Kreda), str. 64.

⁸³ Prav tam, str. 86.

⁸⁴ Prav tam, str. 77.

⁸⁵ Prav tam, str. 92.

⁸⁶ Pavlič, Ljubezen in sovražstvo.

⁸⁷ Prav tam, str. 14.

Ivan Lah se je pogovarjal s poljskim otrokom in ga spraševal, ali ima rad žide. Na njegov z nasmehom izgovorjen negativni odgovor mu je pritrdil, da »ima prav, da Židov in Nemcev ne smeš imati rad, to so vaši sovražniki« in da je glavno, »da si dober Poljak«. ⁸⁸ V svojih trdnih protijudovskih stališčih ni popuščal. Ko so se vozili z Dunaja proti vzhodnemu bojišču, je bil med njimi najglasnejši mladi kadet aspirant. »Bog ve kako se je imenoval, a imel je tako vidne lastnosti svojega rodu, da ga ni mogel zatajiti.« Družbo je »imponiral s svojo ravnodušnostjo, s katero je odhajal na fronto«, z vojaki je delil svoje zaloge cigaret in slaščic, »z darežljivostjo, ki je bila v teh težkih časih res nenavadna. Čeprav ga je »židovski tovariš naravnost obsul z vsemi svojimi darovi«, je Ivan Lah zapisal, da »židov od nekdanj nisem maral. Zato se mi ni mogel prikupiti, da si je bil nadvse prijazen in skoraj vsiljiv.« ⁸⁹

Vzroki vojne

Decembra 1914 je Stanko Majcen v pismu Izidorju Cankarju skušal razumeti in pojasnjevati vzroke vojne z mislijo, da je »vojska velik ventil, skozi katerega se izlije smrad in gniloba stoletja. Ljudje sami spoznajo, da je blata in brozge že previsoko, zrak prepoln kužne zlobe in zatohle ničvrednosti in si sami odprejo tak ventil.« ⁹⁰ Ivan Matičič je razmišljal o vojnem zlu kot »Mefistu, ki je povsod zasajal svoje kremplje, vsepovsod iztikal in vohal, vsako uro, ponoči in podnevi bdel kraj trudnih delavcev na cesti, kraj siromašnih nosačev. Povsod strahoval, kaznoval.« ⁹¹ Franc Rueh je januarja 1916, ob vstopu v tretje leto vojne, ugotavljal, da kljub temu, da so se je že vsi naveličali, še vedno ni upanja na njen konec. Vzrok zanjo je iskal v posledicah »materialistične dobe, ko so začeli iti v klasje nauki vseh modernih filozofov, ko se je ukoreninila v politiki ideja nadčloveka.« ⁹² Dve leti pozneje je ostalo le še spoznanje o nesmiselnem »pohodu v zmedo«, o »letih strahote« in zlomu vrednot starega sveta.

V zaključnem poglavju pod naslovom Vizija osvete je Ivan Matičič zapisal, da so bili »krivi naši Iščarjoti in krivi proroki, ki so se razpasli v naši deželi. Sleparki so pili našo kri, izpodjedali so naše korenine; vedno nove rane so nam rezali v meso.« ⁹³ Andrej Čebokli, ki je vojno razumel kot »mati kapitalizma in proletarizma« ⁹⁴, je razložil vpliv, ki ga je vojna imela na vojaka, ki je ležal v jarku in gledal smrti v obraz: »Temu je narava razbila in potrgala vse kulturne vezi in verige med njimi in družbo. Razblijnila mu je vse predsodke, vse laži sveta. Ponižala ga je do preprostosti, malenkosti, resničnosti – do sebe, naravnosti: preustvarila ga je zopet v pravega in naravnega človeka, kakršen bi moral biti po božji podobi in naravni pravici. Zato zasovraži vsak tak človek – mladenič in mož – vse svetne moči in sile nad seboj - hrepeni po indi-

⁸⁸ Lah, Druga knjiga spominov, str. 113

⁸⁹ Prav tam, str. 101.

⁹⁰ Navedeno po: Slovenci in prva svetovna vojna. Ljubljana 2008, str. 6.

⁹¹ Matičič, Na krvavih poljanah, str. 74.

⁹² Rueh, Moj dnevnik, str. 33.

⁹³ Matičič, Na krvavih poljanah, str. 269.

⁹⁴ Čebokli, Pesnik in pisatelj iz Kreda, str. 92.

vidualni prostosti in odrešenju človeštva – ali pa ostane še bolj divji hlapec kulturne grozovitosti.«⁹⁵

Vojna je izčrpala gospodarske zmožnosti držav, ljudi je pestilo pomanjkanje, grozila je lakota, širile so se bolezni. Zato ni naključje, da so se ob koncu vojne začeli socialni nemiri in revolucije. Nezadovoljni, invalidni in psihično izčrpani vojaki so se vračali proti domovom in Judje so ponovno plačali ceno njihovega nezadovoljstva. »Ko smo se pripeljali v Prago, je neki Žid ponujal cigarete. Skoraj nihče ni mogel kupiti. Prvič je vojakom primanjkovalo denarja, drugič pa je Žid držal visoko ceno. Ko pridem zraven, vidim, da ponuja cigarete. Vprašam ga, po čem jih prodaja. Imel je veliko škatlo, v njej je bilo sto cigaret. Ko pove ceno, mu rečem: Dragi moj, to je vendar predrago in ga lopnem po roki, tako da se cigarete razletijo po tleh. Rečem: Pobirajte! V eni sekundi je cigaret zmanjkalo. Sam sem bil med tistimi, ki so pri tej akciji ostali praznih rok. Dobil nisem niti ene cigarete. Žid je tulil ko grešna duša, ker je bil ob sto cigaret, in jo ucvrl, kar se je dalo, da ne bi prišel še ob ostale cigarete, kar jih je imel.«⁹⁶ Judje so kot metafora za oderuhe, vojne dobičkarje, kapitaliste in izkoriščevalce tudi ob koncu vojne postali tarča množičnega gneva. Pri tem je bila za antisemitski diskurz značilna nerazrešena dvojnost, da Judje nastopajo tako v vlogi »izkoriščevalskih pijavk« kot skrito ozadje socialnega in revolucionarnega izbruha: »Rusija, zapeljana po komunističnih Judih, je bila popolnoma poražena.«⁹⁷ V dnevnikih Frana Milčinskega je zabeležka iz poletja 1917, da se v trgu Našice dobi vse. »Najvišjih cen in zakonov zoper navijanje ni. Trgovine so v židovskih rokah. Izvažanje je strogo prepovedano.«⁹⁸ Zapis leto pozneje pa sporoča, da »Židje po Našicah plenijo.«⁹⁹

Vojne je konec

Povratniki z bojišč so svoje nezadovoljstvo, razočaranje, pridobljene militaristične vzorce in potlačene frustracije prenašali v zaledje. Med njimi so bili številni oslepel, ranjeni in pohabljeni vojaki. Vojna je pustila globoko sled v mišljenju »izgubljene generacije«, ki je izkusila življenje v strelskih rovih, in vplivala na kolektivno zavest. »Vojna je spremenila vedenjske modele, miselne, čustvene in psihične kategorije tako tistih, ki so se znašli na bojiščih kot tistih, ki so jo doživljali v zaledju front.«¹⁰⁰ Prenašali so se tudi obrazci nestrpnosti do drugačnosti in seveda odnos do judovske skupnosti. Okrepljeno negativno mnenje o Judih je tako živelo še naprej in predsodki so se širili tudi v novi državi.

Ivan Matičič je v enem od spominskih zapisov gališko »vino« pisal v narekovajih,

⁹⁵ Prav tam, str. 132.

⁹⁶ Hameršak, Skoz prvo svetovno vojno, str. 141–142.

⁹⁷ Rueh, Moj dnevnik, str. 217.

⁹⁸ Milčinski, Dnevnik, str. 277.

⁹⁹ Prav tam, str. 390.

¹⁰⁰ Marta Verginella: Soška fronta v slovenskem tisku in zapiskih slovenskih vojakov. V: Soški protokol. Celovec, Ljubljana, Dunaj 1994, str. 51.

s čimer je ponovil trdovraten predsodek o goljufivosti judovskih trgovcev. Po končani vojni je uradnik ljubljanske mestne občine pripravil popis v Ljubljani živečih Judov in pri tem dodal spremno pismo z opombami in kratkimi komentarji o njihovi dejavnosti in premoženju. Neznani pisec je ob tem pojasnil, da mu je šlo za to, da predsedstvu deželne vlade za Slovenijo predloži »čim popolnejšo evidenco tukajšnjih židov in bivših pripadnikov te vere.« Pri tem je navajal značilno protijudovsko misel, da »žid ostane žid, četudi bi bil preko ušes čepel v krstni vodi«. Rezultati njegovega zbiranja podatkov o ljubljanskih judovskih trgovcih z vinom pa so bili povsem nasprotni od stereotipnih pričakovanj in protijudovskega namena zbirke podatkov: »Pri rekviziciji vin med vojsko (vojno) je oblast le pri Bolaffiju in pri Stepiču našla skoro samo pristno vino, povsodi drugje v Ljubljani pa samo petijot, kakor so pokazale kemične analize«. ¹⁰¹ Pisec je seznamu dodal opombo, da »sicer pa kakor kaže seznam, je tukaj silno malo židov stalno. Če pa pogledamo zvečer po naših restavracijah, prideta na vsakega arijca vsaj dva žida. To so sami ljudje a la Rosenberg, po navadi iz vzhodnejših krajev. Ali je mogoče zoper to kaj napraviti?« ¹⁰² Poziv je vsebinsko spominjal na zapis Andreja Čeboklija, ki je bil decembra 1917 v Zagrebu in ga je navdušeno pohvalil: »O ti prekrasno mesto, središče bodoče Jugoslavije. Čeravno ne poznam tu žive duše, se vendar čutim domačega.« Pri tem pa je takoj dodal pripombo, da bo »to mesto treba otrebiti Madžarov in Židov.« ¹⁰³ Tudi za novo avstrijsko dunajsko vlado se je po koncu vojne širilo mnenje, da ne bo zdržala niti mesec dni, ker so v njej »sami Židje«. ¹⁰⁴

Drobcji o antisemitizmu v dnevnikih in spominih

Z antisemitizmom, ki ga odkrivamo v dnevniških in spominskih zapisih slovenskih vojakov iz časa prve svetovne vojne, se dosedanje slovenske raziskave niso ukvarjale, čeprav je v zadnjih letih nastalo nekaj pomembnih razprav o antisemitizmu in usodi slovenske judovske skupnosti. ¹⁰⁵ Uredniki posameznih objavljenih besedil iz prve svetovne vojne, ki jih je antisemitizem v besedilih presenetil, so ga skušali umestiti v širši družbeni in socialni kontekst. Zgodovinarica dr. Rozina Švent je ob dnevniku Andreja Čeboklija opozorila, da je pomemben tako za zgodovinarja kot za literarnega zgodovinarja. »Preseneča pa nas njegov neprikriti antisemitizem in njegovo moraliziranje – predvsem je bil kritičen do žensk, ki so podlegle različnim skušnjavam.« ¹⁰⁶ Urednik spominskih zapisov Jožeta Hameršaka je avtorjev slab odnos do Judov označil z besedami, da je »seveda z današnjega stališča neustrezen, je pa

¹⁰¹ Zgodovinski arhiv Ljubljana, fond Mesto Ljubljana, reg. I. /2012, folije 855–869; Filip Fischer: Prispevek k študiji o židovski skupnosti na Slovenskem. V: Jadranski koledar 1988, str. 191–197.

¹⁰² Prav tam.

¹⁰³ Čebokli, Pesnik in pisatelj iz Kreda, str. 151.

¹⁰⁴ Milčinski, Dnevnik, str. 408 (9. 12. 1918).

¹⁰⁵ Slovenski Judje: zgodovina in holokavst. Maribor 2012.

¹⁰⁶ Rozina Švent: Dnevniku na rob. V: Andrej Čebokli: pesnik in pisatelj iz Kreda (1893–1923). Gorica 1999, str. 28.

zgodovinsko značilen.«¹⁰⁷ Igor Vilfan pa je v spremnem besedilu dnevnika Franca Rueha zapisal, da je bil antisemitizem razširjen zlasti v nemško govorečih pokrajinah avstro-ogrske monarhije in da se je s časom stopnjeval. Vzroke zanj je iskal v zavidanju ljudi za judovsko poslovnost in uspešnost, zlasti v književnosti, umetnosti, glasbi, medicini, znanosti ter v nagnjenosti ljudi, da za svojo lastno nesrečo krivijo druge, v tem primeru Jude. Pri tem je stališča v dnevniku povsem pripisal odrazu tedanjega časa, čemur lahko deloma pritrdimo. Spregledal pa je razliko med odklonilnim stališčem do Nemcev ali do »konservativnega, Šušteršičevega krila« Slovenske ljudske stranke, ki ji je tudi sam pisec pripadal, in med antisemitizmom kot družbenim pojavom, ki je presegal običajne narodne in politične boje. Najverjetneje je ostrina dnevnških zapisov tudi vplivala, da je v spremnem besedilu opozoril, da »takratnega odklonilnega stališča do Judov ne smemo istovetiti z antisemitizmom, kot so ga razumeli in izvajali nacisti«, in da Franc Rueh tudi pozneje ni v »nobenem oziru podpiral nacistov in njihove metode reševanja judovskega vprašanja.«¹⁰⁸ Antisemitizem, kot ga odkrivamo v obravnavanih zapisih, in njegovi avtorji, seveda nimajo neposredne zveze s poznejšim genocidom, lahko pa prek njegove razširjenosti in takratne samoumevnosti razumemo korenine »banalnosti zla«, ki je povzročila genocid nad evropsko judovsko skupnostjo v času druge svetovne vojne.

* * *

Pregledani dnevniški in spominski zapisi pričajo o obstoju stereotipov in predsodkov, ki so se širili med prebivalci avstro-ogrske monarhije. Med njimi imajo posebno mesto predsodki, vezani na Jude oziroma antisemitizem, ki je bil predmet naše analize. Razloge za nestrpnost in negativen odnos do judovske skupnosti, ki ima dolgo tradicijo v evropski in slovenski preteklosti, lahko iščemo v trdovratnosti stereotipov in v neposredni povezavi z vojno in njenimi posledicami. Stiske, ki jih je povzročila, so bile plodno gojišče za predsodke, zato se je antisemitizem širil med vojaki v strelskih jarkih in v zaledju bojnih črt. Slabe prehrabne razmere, socialne stiske, razčlovečenje v strelskih rovih in množična smrt so povzročili iskanje krivcev in željo po razumevanju nastalih razmer. Judje, ki so bili že tradicionalno demonizirani kot brezdomci, izkoriščevalski trgovci, oderuški posojevalci denarja, izdajalci in tujci so tudi med prvo svetovno vojno v močno razširjenem antisemitskem diskurzu postali domnevni krivci za probleme vojnega časa. Na prostranih poljanah Galicije so številni slovenski vojaki prvič srečali pripadnike judovske skupnosti in na podlagi privzgojenih obrazcev izoblikovali svoj večinoma nestrpni odnos do Judov, v katerem so se zrcalile lastne frustracije in nezadovoljstvo.

¹⁰⁷ Milan Dolgan. V: Jože Hameršak: skoz prvo svetovno vojno. Ljubljana 1994, str. 163.

¹⁰⁸ Igor Vilfan: Spremono besedilo. V: Franc Rueh: Moj dnevnik 1915–1918. Ljubljana 1999, str. 8.

Marko Štepec

Prejudice about Jews During World War I

S u m m a r y

The war between 1914 and 1918 made a permanent impact on the human relations and definitely changed the life in the European space. It also influenced the attitude to the Jewish population and the formation of anti-Jewish prejudice. The reasons for the intolerance and negative attitude towards the Jewish community, which has had a long tradition in the European past, may be sought in the persistence of stereotypes and in the direct connections with the war and its consequences.

The general military and labour mobilisation of the population, the experience of life in the trenches and the changes brought about by the war had a strong influence on the formation of conceptions and prejudices. Lack of provisions, social problems, general shortage of goods, dehumanisation in the firing trenches and countless deaths in the battlefields resulted in the search for scapegoats and the wish to understand the new situation. Also during World War I, the Jews – already traditionally demonised as people without a homeland, unscrupulous merchants, loan sharks, bad soldiers, traitors and strangers – were seen as the supposed culprits, responsible for all of the problems during the war.

When the war started, the Austro-Hungarian authorities tried to put a stop to the opposition between the nations. However, with its consequences the war gave additional momentum to the spreading of the stereotypes about Jewish loan sharks, cheats, unscrupulous merchants, war profiteers, spies, traitors, bad soldiers, and other prejudices from the extensive anti-Jewish heritage. The existence of this heritage may be found in the autobiographic texts, where the authors described their impressions and events from the everyday life, and which were often not intended for publication at first. Thus numerous diaries and memorial documents attest to the existence of prejudices, spreading among soldiers as well as civilians in the Austro-Hungarian Monarchy. Authors included the prejudices from their own environment as well as their own notions about the events and their causes into their texts. These texts were also influenced by the newspaper articles, full of war agitation and notes about the opponents. The increasingly militarised state administration kept creating an image of the enemies and the conditions for the persecution of the opponents.

On the broad plains of Galicia many Slovenian soldiers encountered the members of the Jewish community for the first time. On the basis of the imparted patterns they formed their own attitude to the Jews, often reflecting their own frustrations and dissatisfaction. The anti-Jewish sentiments and the related prejudices were deeply rooted and common among the inhabitants of Austro-Hungary. Vienna was often the first place where the students from Styria and Carniola encountered Jews, who did not differ from the rest of the bourgeoisie or other inhabitants of the city in the way they dressed or lived. In the anti-Semitic discourse this very lack of differences actually implied an even greater threat to one's own identity, creating the need for the distinction between who the »Jews« actually were and providing room for the unlimited use of this concept as a metaphor and blame for all the problems of the contemporary world. However, during the war the Slovenian soldiers in the nationally and religiously mixed Galicia often encountered the traditional Jewish inhabitants, who were not only different because of their religion, but also their clothes, language and habits. This supposedly supported the imaginary construction of Jews, known from pseudo-scientific anti-Semitic literature, newspapers, and popular literature.

Authors of diaries described numerous fragments about the violence against the Jewish population in Galicia. Their records often attest to the traditional prejudices, intensified and transformed by the war. In the wartime imagery Jews became synonymous with usury and war profiteering. The soldiers also had a special attitude to the Jewish women, which represented immorality and evil, leading them into temptation. The concept of a »Jewess« frequently denoted any woman whose behaviour allegedly digressed from the traditional concepts of women and their role. »Jewesses« often meant women who offered sex for money and were dirty in the moral sense. The negative opinions about Jews were not only spreading among the soldiers, but also in the hinterlands. In the anti-Jewish public opinion, Jews were considered incapable soldiers who strived to avoid the military service and the fronts.

As a metaphor for loan sharks, war profiteers and capitalists they also became the target of mass

anger at the end of the war. The unsolved duality, where Jews were simultaneously seen as »exploitative leeches« as well as the hidden catalyst of social and revolutionary unrest, was characteristic of the anti-Semitic outlook. The war made a profound impact on the mentality of the »lost generation«, which had experienced life in the firing trenches as well as the hopelessness of the hinterlands, and influenced the post-war collective conscience significantly. Furthermore, the patterns of intolerance and anti-Semitism, which is evident from the autobiographical notes under consideration in all of its extent and self-evident nature, were also transferred into the time after the war.

1.01
Prejeto 3. 1. 2014

UDK: 358.116 (497.4Maribor)"1914/1918"

Matjaž Ravbar*

Letalce so izdale »bele roke in laške lire«: protiletalska obramba v Mariboru v času prve svetovne vojne

IZVLEČEK

Avtor prispevka obravnava razvoj protiletalske obrambe v Avstro – Ogrski. Razvoj letalskega bojevanja je zahteval tudi učinkovito obrambo, ki se je sprva organizirala na fronti, kasneje pa tudi v zaledju. Protiletalska obramba je zajemala protiletalsko topništvo, sistem opazovalnic in s tem povezano sporočanje nevarnosti, ter tudi navodila za alarmiranje, kamufliranje in ravnanje civilistov v zaledju v primeru letalskega napada. Maribor je bil v času prve svetovne vojne med pomembnejšimi vojaškimi mesti v zaledju. Zato je bilo za vojaške oblasti izjemno pomembno vzpostaviti delujočo protiletalsko obrambo v mestu. Prispevek odstira neznano zgodovino mesta Maribor, bližnje in daljne okolice, ki je bila pomembna za protiletalsko obrambo monarhije na soškem delu jugozahodne fronte. Najbolj zanimiv dogodek v zvezi z obrambo v Mariboru je zagotovo italijanski Caproni, ki je oktobra 1917 vznemiril lokalno prebivalstvo. Protiletalska obramba pa je oktobra 1918, podobno kakor monarhija, razpadla.

Ključne besede: prva svetovna vojna, soška fronta, zaledje, protiletalska obramba, Maribor

ABSTRACT

*FLIERS WERE GIVEN AWAY BY »WHITE HANDS AND ITALIAN LIRE«:
ANTI-AIRCRAFT DEFENCE IN MARIBOR DURING WORLD WAR I*

The author of the following contribution focuses on the development of anti-aircraft defence in Austro-Hungary. The development of aerial combat also called for efficient defence, initially organised at the front and later also in the rear. Anti-aircraft defence included anti-aircraft artillery, a system of observation posts, and the related communication of threats as well as instructions for alerting, camouflaging and civilian activities in the rear in case of aerial attack. During World War I Maribor was among the more important military cities in the rear. Therefore it was a priority for the military authorities to establish an operational anti-aircraft defence in the city. The following contribution reveals the unknown history of the city of Maribor and its immediate and more distant surroundings, relevant for the anti-aircraft defence of the Monarchy at the Soča part

* mag., kustos, Center vojaških šol / Vojaški muzej slovenske vojske, Engelsova ul. 15, SI-2111 Maribor; matjaz.ravbar@mors.si

of the South-western Front. The most interesting event related to the defence of Maribor is surely the Italian Caproni aircraft, which distressed the local population in October 1917. Just like the Monarchy itself, the anti-aircraft defence fell apart in October 1918.

Keywords: World War I, Soča Front, the rear, anti-aircraft defence, Maribor

Vojna v zraku

Protiletalska obramba, ki je bila posledica uporabe vojaškega letalstva, je bila v prvi svetovni vojni novost, s katero so se srečale vse vojskujoče strani. Tako so protiletalsko obrambo vzpostavili v vseh večjih mestih od Londona, Pariza do Dunaja, Ljubljane in Maribora.

Uporaba vojaškega letalstva je s prvo svetovno vojno prešla v funkcionalno uporabo. Sprva se je razvila opazovalna naloga letalstva, kjer sta pilot in opazovalec svoje nadrejene zalagala z informacijami. Letalsko opazovanje je s tem učinkovito prevzelo naloge, ki so jih do takrat opravljale konjeniške enote. Posledično se je razvilo lovsko in bombniško letalstvo. Vse tri zvrsti vojaškega letalstva so se sočasno vse bolj razvijale in se z vse bolj dovršenimi tehničnimi rešitvami tudi vse bolj specializirale. Lovska letala so postajala vse lažja, z močnejšim motorjem in natančnejšimi ter lažjimi strojnici, ki so z veliko kadenco laže zadela nasprotnikovo letalo ter obranila zračni prostor. Bombniška letala pa so postajala vse večja, močnejša in zmogljivejša, da so imela dovolj velik domet in zmožnost prenesti smrtonosni tovor nad nasprotnika.¹ Koncepti bombniškega letalstva so bili glede na cilje taktični in strateški.² Vse vpletene strani so uporabljale strateško bombardiranje predvsem za zastraševanje civilnega prebivalstva. Seveda je bilo to odvisno od tehničnih sposobnosti letal in izvedbe letalcev v posameznih letalskih enotah. Sorazmerno z vse večjo uporabo letal je protiletalska obramba postajala vse kompleksnejša in je obsegala organiziranost protiletalskih topov, sistem letalskih opazovalnic na fronti in v zaledju, letalske opazovalnice v mestih, nastanitev lovskih enot v bližino strateških mest in tudi obveščanje civilnega prebivalstva.

¹ Italijansko Vrhovno poveljstvo se je zavedalo pomena svojih bombnikov Capronijev (v tem obdobju izjemno naprednih in zmogljivih letal). Enote, opremljene z njimi, so postavili neposredno pod svoje poveljstvo. V obdobju vojne so razvili več kot 10 različic trimotornega bombnika. Več o Capronijevih tehničnih podatkih Paolo Miana: *I Bombardieri Caproni nella Grande Guerra*. Varese 2007, str. 63 in 78.

² Načini odmetavanja bomb, velikost bomb, natančnost zadetkov ter izgub ob teh akcijah predstavljajo učinkovitost strateškega bombardiranja pod vprašaj, učinkovitost tega bombardiranja je bilo realno zelo težko oceniti. Vsekakor je bil psihološki učinek strateškega bombardiranja večji od materialne škode. Na drugi strani je bilo taktično bombardiranje bolj uspešno in učinke je bilo lažje oceniti. – Matjaž Ravbar: *Avstro – ogrsko letalstvo na soški fronti 1915–1917: cesarska in kraljeva letališka infrastruktura v zaledju soške fronte* : magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2011 (dalje Ravbar, *Avstro – ogrsko letalstvo na soški fronti*), str. 41–43.

V času prve svetovne vojne se je v nevarnosti znašlo tudi zaledje soške fronte. Tako je italijansko letalstvo neprestano bombardiralo Trst, Pulj, Gorico, Reko, občasno Ljubljano, Idrijo, Koroško Belo, v zadnjem letu vojne pa so opravili tudi polete nad Zagrebom, Mariborom ter Dunajem.

Maribor v vojni

Vojaška pomembnost Maribora se je povečala z italijanskim vstopom v vojno. Že 23. maja sta cesar Franc Jožef in general Conrad von Hötzendorf ustanovila poveljstvo jugozahodne fronte, na čelo pa postavila generalpolkovnika, nadvojvodo Evgena, ki je bil dotlej poveljnik balkanske fronte. Nadvojvoda Evgen je svoj štab z generalom Alfredom Kraussom 27. maja iz Petrovaradina preselil v Maribor. Jugozahodna fronta se je raztezala od prelaza Stelvio do izliva reke Avše (Aussa) v Jadransko morje. Fronta je bila dolga 600 km in je bila v grobem razdeljena na tirolski, karnijski in soški del. V sklopu jugozahodne fronte je delovala tudi 5. armada pod poveljstvom generala Svetozarja Borojevića.³ Poleg poveljstva celotne JZ fronte se je v Mariboru trlo vojaštva, saj so bile v mestu kadetnica, domobranska, konjeniška in topniška vojašnica, živilsko skladišče in vojaška bolnišnica. V teh objektih so delovali 47. pešpolk, 26. domobranski polk, 5. dragonski polk in 3. polk poljskih havbic.⁴ Poleg omenjenega vojaštva se je v juniju 1915 na Teznem nastanil tudi Fliegeretappenpark št. 1 – letalsko zaledno skladišče št. 1 (Flep 1). Flep 1 je frontne enote, ki so spadale pod 5. in 10. armado, zalagal z rezervnimi deli, gorivom, strelivom ter izvajal popravila letal, motorjev in ostale opreme.⁵ Skratka, Maribor je bil med leti 1915 in 1917 vojaško izredno pomembno in strateško mesto ter s tem tudi potencialen cilj italijanskih letal.

Izgradnja protiletalske obrambe

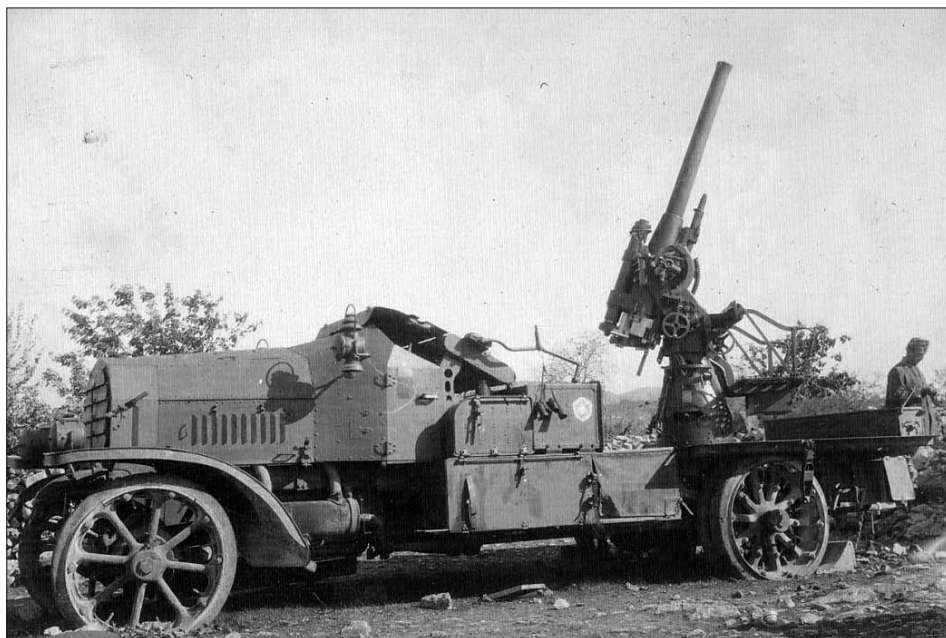
Kot odgovor na nevarnost iz zraka se je v okviru avstroogrškega letalstva začel organizirati sistem protiletalske obrambe, pri tem pa je šlo v veliki meri za improvizacijo. V letu 1914 so bile sprva ogrožene enote na fronti. Vojne delavnice so začele izdelovati lesene lafete za 8 cm poljske topove M. 14. S temi podstavki so bili topovi zasidrani v zemljo, s cevjo pa uperjeni v nebo. Učinek baterij »protiletalskih« topov ni bil velik, saj je bilo veliko organizacijskih ter tehničnih težav. Organizacijsko so bili protiletalski topovi dodani kot 5. ali 6. enota k topniškemu polku. Tehnične težave so bile predvsem posledica dejstva, da topovi niso bili namenjeni streljanju na letala, poleg tega je izstrelek imel nizko hitrost ter omejeni doseg. V letu 1915 so izpopolnili

³ Österreich – Ungarns Letzter Krieg, 7 zvezkov. Wien 1931–1938, zv. 2, priloga 2; Manfred Rauchensteiner: Der Tod des Doppeladlers: Österreich – Ungarn und der Erste Weltkrieg. Graz 1997, str. 244, 246; Ravbar, Avstro – ogrsko letalstvo na soški fronti, str. 73.

⁴ Tomaž Kladnik: Vojaštvo in Maribor v času 1. svetovne vojne in tik po njej. V: Studia Historica Slovenica, 2009, št. 2–3, str. 318.

⁵ Več o tem Ravbar, Avstro – ogrsko letalstvo na soški fronti, str. 115–116 in 202–209.

topove s tem, da so jih postavili na betonske podstavke in jih označili M. 14/R. Kasneje so izdelovali tudi vrtljive lafete. Sočasno so združili lafeto gorskega topa M. 8 in cev 8 cm poljskega topa M. 5 in novi model poimenovali kot 8 cm M. 5 protiletalski top. S tem modelom je avstroogrška vojska dobila prvi res uporaben protiletalski top. Do spomladi 1916 je bilo v okviru avstroogrške vojske ustanovljenih že 33 protiletalskih enot s skupaj 180 topovi.⁶ V letu 1917 so iz Nemčije kupili tudi vozila z 8 cm protiletalskim topom, sistem Ehrhardt. Premičnost in hitra kadenca pa sta postavljali orožje med boljše v prvi svetovni vojni.⁷ Do konca leta 1918 je bilo v arzenalu že več kot 800 topov, s katerimi so varovali tudi pomembna industrijska središča in vojaška skladišča v zaledju.⁸

8 cm protiletalski top sistema Ehrhardt, postavljen v zaledju soške fronte.

Vir: Pokrajinski arhiv Nova Gorica, fototeka 203-1, slika 38

A postavitvev protiletalskih topov na fronti ni bila dovolj za preprečitev letalskih napadov. Avstroogrške oblasti so v novembru 1915 sprva izdale navodila za protiletalsko obrambo za frontne enote. Ker je bil tekst brez navedbe mesta in letnice in zgolj opremljen s c. in k. pečatom, je bil po vsej verjetnosti kopiran iz nemškega

⁶ Erwin Pitsch: Italiens Griff über die Alpen: die Fliegerangriffe auf Wien and Tirol im 1. Weltkrieg. Wien 1995 (dalje Pitsch, Italiens Griff über die Alpen), str. 24 – 27.

⁷ Ernst Peter: Die k.u.k. Luftschißer – und Fliegertruppe Österreich – Ungarns 1794–1919. Stuttgart 1981 (dalje Peter, Die k.u.k. Luftschißer – und Fliegertruppe Österreich – Ungarns), str. 191.

⁸ Pitsch, Italiens Griff über die Alpen, str. 24 – 27 in 95.

primera.⁹ Navodila so bila prva v seriji, ki so začele urejati celostno protiletalsko obrambo:

- obrambo zračnega prostora z lovskimi letali in protiletalskimi topovi;
- pasivno obrambo, ki pomeni postavitvev »protibombne« kritine, razpršitev objektov po prostoru, maskiranje in zakrivanje z barvanjem ali rastlinjem;
- izdatno obveščanje o nasprotnikovih letalskih akcijah.¹⁰

Ti ukrepi pa niso veljali zgolj za frontne, temveč tudi za zaledne enote, saj navodil za zalednih enot ni bilo. Protiletalska obramba se je s tem in po potrebi širila tudi na zaledje. K temu pa je treba dodati, da je bilo delovanje lovskih letalskih enot vedno v popolni domeni c. in k. letalskih sil (Luftfahrtruppen). V nasprotju z ostalimi segmenti protiletalske obrambe, kjer so morala sodelovati tudi vojaška poveljstva oziroma zaledne »civilne« instance.

Stotnik Alexander Löhr je bil v c. in k. letalskih silah zadolžen za oblikovanje konkretnjših protiletalskih ukrepov. Marca 1916, po prvih italijanskih letalskih napadih

Predelana Schwarzlose 7/12 strojnica, predelana za protiletalsko delovanje.

Vir: Pitsch, slika 7

⁹ Reinhard Karl Boromäus Desoye: Die k.u.k. Luftfahrtruppe: die Entstehung, der Aufbau und die Organisation der österreichisch – ungarischen Heeresluftwaffe 1912–1918. Wien 1999 (dalje Desoye, Die k.u.k. Luftfahrtruppe), str. 168.

¹⁰ Kasneje so uvedli tudi navodila za primere letalskih napadov v zaledju. – Pitsch, Italiens griff über die Alpen, str. 33–34.

na Ljubljano, so vpeljali prve ukrepe, ki so obsegali alarmiranje, letalsko sporočanje, opozarjanje civilnega prebivalstva itd.¹¹

Julija 1916 je Vrhovno poveljstvo in Vojno ministrstvo ukazalo zgraditi sistem opazovalne linije, s čimer bi približujoča letala pravočasno opazili in obvestili njihov položaj. Ukaz je obsegal tudi vzpostavitev in razporeditev lovskih enot na primerna mesta v zaledju ter vzpostavitev vodov protiletalskega topništva ob večjih vojaških in gospodarskih objektih ter skladiščih. Za personalno in materialno popolnitev teh enot so bile zadolžene c. in k. letalske sile oziroma nadomestne letalske enote (Fliegersersatzkompagnien) in letalski arzenal (Fliegerarsenal). Zaradi pomanjkanja izkušenj so se avstroogrske oblasti naslonile na nemški princip protiletalske obrambe. Nemške oblasti so bile s tovrstnim problemom že soočene v večji meri in naredile so že korake za preprečitev povečanja škode.¹² Julija je bil vzpostavljen opazovalni sistem dvojne linije, ki se je raztezal od istrskih vrhov do Alp. Sistem se je gradil skozi celotno leto 1916. Sprva so vzpostavili sistem opazovalnic na liniji Spittal – Šentjakob v Rožu – Žihpolje – Borovlje – Radlje ob Dravi ter Kranj – Poljane – Vrhnika – Pivka – Ilirska Bistrica. Zaradi pomanjkanja osebja in neugodnega terena pa lokacija v Poljanah ni operativno delovala.¹³ Ob koncu leta so c. in k. letalske sile ta sistem še izpopolnile in ustanovljene so bile letalske opazovalnice (Flugwache), ki so pošiljale podatke do letalskih opazovalnih postaj (Flugnachrichtenstelle) in te naprej do letalskih opazovalnih central (Flugnachrichtenzentrale). Prva linija letalskih opazovalnic je potekala v alpskem sredogorju v zaledju soške fronte. Letalska opazovalna postaja je bila nastanjena v Škofji Loki. Druga linija pa na liniji Neumarkt – Črešnjevce (pri Vojniku) z dvema postajama v Judenburgu in Mariboru. Centrala za obe liniji pa je bila v Brucku na Muri.¹⁴ Ritmojster Hutter, poveljnik vojaškega poveljstva v Gradcu, je bil prav tako poveljnik letalske opazovalne centrale. Tako je bila centrala podrejena vojaškemu poveljstvu v Gradcu, vendar je bila v strokovno tehničnem pogledu podrejena poveljstvu c. in k. letalskih sil. V primeru letalskega napada na zaledje se je informacija širila preko te mreže in za obrambo so bila aktivirane nadomestne letalske enote v Thalerhofu, Dunajskem Novem mestu, Fischamendu, Parndorfu, Aspernu, Strasshofu.¹⁵

C. in k. letalske sile so načrtovale tudi vzpostavitev protiletalskih strojničnih oddelkov, ki bi varovali mesta, a v letu 1916 še ni prišlo do oblikovanj le-teh. Tako je bila protiletalska obramba v letu 1916 omejena zgolj na pravočasno alarmiranje in obveščanje večjih mest v zaledju. Delovanje tega segmenta obrambe pa je bilo zaradi novosti tudi oteženo, saj ni bilo izdelanih zakonskih podlag in s tem je bilo pove-

¹¹ Prav tam, str. 37.

¹² Prav tam, str. 35 – 36; Desoye, Die k.u.k. Luftfahrtruppe, str. 168.

¹³ Pitsch, Italiens Griff über die Alpen, str. 42.

¹⁴ Prav tam, str. 154; Wilhelm Möller: Der Heimatluftschutz Österreich – Ungarns im Weltkrieg, V: Militärwissenschaftliche und technische Mitteilungen, zv. 7–10, 1928 (dalje Möller, Der Heimatluftschutz Österreich – Ungarns im Weltkrieg), str. 667. Liniji sta bili vzpostavljeni po nemškem vzoru.

¹⁵ Pitsch, Italiens Griff über die Alpen, str. 38.

zано tudi financiranje. Vojno ministrstvo je del stroškov hotelo prenesti na lokalno skupnost oziroma na mestne proračune, čemur pa so se, razumljivo, lokalne oblasti upirale.¹⁶

S 1. januarjem 1917 je Vojno ministrstvo ustanovilo Poveljstvo protiletalske obrambe v zaledju s sedežem na Dunaju, ki je prevzelo vodenje in koordiniranje ukrepov za protiletalsko obrambo. Tako je avstroogrška obramba stopala v korak s časom, saj so tudi druge udeleženske vojne ob vse večji nevarnosti letalskih napadov na zaledje poenotile vodenje in dale velik poudarek organiziranju in pomenu protiletalske obrambe. Poveljstvo je delovalo s petimi območnimi poveljstvi, ki so v primeru letalskega napada aktivirala zaledne letalske enote. Vzpostavljene so bile tudi tri letalsko opazovalne centrale, štirinajst letalsko opazovalnih postaj in več kot sto letalskih opazovalnic.¹⁷

V letu 1917 se je mreža razširila tudi proti severu na vrhove Mallnitz, Tamweg, Frauenalpe, Payerhöhe, Weisberg. Proti jugu je bila ustanovljena letalsko glavna opazovalnica v Puščavi pred Lovrencem na Pohorju (Flughauptwache) z opazovalnicami na vrhovih ob Dravi: Kasparstein, Jankovec, Kapunar, Seršen, pri Šmartnem na Pohorju. V Mariboru pa je bila ustanovljena letalska opazovalna postaja, kamor so prihajale informacije iz glavne opazovalnice pri Puščavi in iz opazovalnic pri Črešnjevcu (pri Vojniku), na Würzbergu pri Lučanah, Plaškega vrha in Meljskega hriba.¹⁸

Zatem so ustanovili tudi letalsko opazovalno postajo v Celju z opazovalnicami pri Breznu, Vojniku, nad Liscami, Tolstem vrhu in Strmcu (pri Podkrajju). Vse te opazovalnice so bile med seboj telefonsko neposredno povezane. Poleg omenjenih sta pod postajo v Celju spadali še opazovalnici na Trški gori in Gorjancih, ki sta bili v stikih s postajo v Celju preko civilne telegrafske povezave Novo mesto – Ljubljana – Celje. Ob pripravah na dvanajsto soško bitko je opazovanje in povezavo z opazovalnicama na Trški gori in na Gorjancih prevzelo nemško vrhovno poveljstvo.

V letu 1917 se je mreža protiletalskih opazovalnic širila in krepila z »usposobljenim« kadrom. Poglavitni problem je predstavljal prav minimalno usposobljen kader, saj v monarhiji ni bilo organiziranega šolanja za opazovalce, telegrafiste in poveljnike opazovalnic.¹⁹ Za usposabljanje in izobraževanje lastnega kadra so avstroogrške oblasti verjetno vzele nemške primere.²⁰ V juniju 1917 so bili sicer izdani ukazi in

¹⁶ Težave so nastale že v banalnih primerih, kot je npr.: prepričati pristojne organe, da se v primeru letalskega napada ustavi ves telefonski promet in se ta podredi zgolj hitremu prenosu informacije o nevarnosti. Prav tako je bilo težko prepričati organe, da je letalski napad, vojno dejanje in vojni akt in tako posledice (tudi v zaledju) spadajo pod vojno in ne pod civilno pravo. Posamezna mesta so finančno vzpostavitev protiletalske obrambe prelagala na Vojno ministrstvo, npr.: Ljubljana pa jo je popolnoma zavračala. – Pitsch, Italiens Griff über die Alpen, str. 39; Möller, Der Heimatluftschutz Österreich – Ungarns im Weltkrieg, str. 668.

¹⁷ Desoye, Die k.u.k. Luftfahrtruppe, priloga 30.2, 2.2.4., str. 282.

¹⁸ Število moštva je bilo po formaciji naslednje: na opazovalnicah 1 podčastnik in 6 vojakov; na letalskih postajah in glavni opazovalnici 1 častnik, 2 podčastnika in 7 vojakov. – Pitsch, Italiens griff über die Alpen, str. 155–156.

¹⁹ Desoye, Die k.u.k. Luftfahrtruppe, str. 169.

²⁰ C. in k. letalstvo je v Nemčiji šolalo že svoje pilote in letalce, prav gotovo pa tudi častnike za

navodila za častnike, ki so delovali v sistemu protiletalske obrambe. A postavlja se vprašanje, v kakšni meri so izpolnjevali ta merila in navodila.²¹ Jeseni je bil v Gradcu za te častnike organiziran tečaj protiletalske obrambe, ki je bil sestavljen iz teoretičnih predavanj in ogleda letal na letališču Thalerhof, ki so bila namenjena obrambi. S takimi tečaji se je nivo usposobljenosti častnikov dvignil in s tem tudi učinkovitost delovanja protiletalske obrambe.²²

K protiletalski obrambi so spadala tudi pravila o preletih letal, da ne bi prišlo do nesporazumov in zamenjav za nasprotnikova letala. Na podlagi navodil je bil brez vnaprejšnjega telefonskega ali telegrafskega sporočila na Vojno poveljstvo v Gradcu, prepovedan vsak let zahodno od linije Semmering – Hartberg – Fürstenfeld. Povsem zaprt pa je bil prostor v dolini reke Murice in zgornje Mure, do Brucka na Muri ter tudi območja mesta Gradec in Maribor.²³

Reorganizacija protiletalske obrambe se je izvajala skladno z reorganizacijo celotnega letalstva. 8. julija 1917 je bil nadvojvoda Jožef Ferdinand imenovan za generalnega inšpektorja letalskih oboroženih sil (Generalinspektor der k.u.k. Luftstreitkräfte). Generalni inšpektor Jožef Ferdinand je bil neposredno podrejen Vrhovnemu poveljstvu. Z ustanovitvijo generalnega inšpektorata je letalstvo v monarhiji dobilo priznanje za pomembnost kot posebna vrsta vojske. Inšpektor je prevzel vodenje vseh letalskih enot v monarhiji (kopenskega kakor tudi mornariškega letalstva ter tudi protiletalske obrambe).²⁴ S premikom fronte na Piavo se je sistem letalskih opazovalnic moral »prebazirati« oziroma prestaviti na furlansko nižino. V prvi polovici leta 1918 pa se je okrepila zaščita osrednjega območja okoli Dunaja ter tudi območja Tirolske.²⁵

Vodstvo c. in k. vojske se je zavedlo pomena delovanja protiletalske obrambe in letalskih opazovalnic ob uspešnih italijanskih letalskih napadih na Innsbruck (20. februarja 1918) in na Dunaj (9. avgust 1918). Posledično je bil narejen načrt za izgradnjo dodatnih 800 adaptiranih protiletalskih topov, nakup še boljših daljnogledov in v septembru 1918 tudi načrt za izgradnjo sistema letalskih opazovalnic na

protiletalsko obrambo. – Gerald Penz: Pilotenausbildung der k.u.k. Armee in Deutschland. V: ÖFH Nachrichten, 1/11, str. 4–12.

²¹ Vojaško poveljstvo je imenovalo poveljujoče častnike za protiletalsko obrambo (Luftfahrzeugaabwehr leitende Offizier) za štajerska mesta, med njimi tudi Maribor, Celje in Ptuj. Navodila so zahtevala, da je častnik zelo dobro poznal območje, vedno je moral biti prisoten na postaji in v primeru alarma tudi biti na razpolago. Neprestano je moral vzdrževati protipožarno varnost in skrbeti za plinske maske v primerih zažigalnih in plinskih bomb. V primeru letalskega napada je po potrebi razširil območje delovanja, s pomočjo sosednjih postaj. Častnik pa je moral sodelovati tudi z lokalnimi gasilci in reševalci. – Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Mestna občina Maribor (MOM), fasc. 136.3, Lfa.Dienst, stationsweise Vorsorgen, Präs Nr. 13173, 10. 6. 1917.

²² PAM, MOM, fasc. 136.3, Program, 6. 10. 1917.

²³ PAM, MOM, fasc. 136.3, Eigene Überlandflüge, Präs. No. 25431/GO, 12. 10. 1917.

²⁴ Peter, Die k.u.k. Luftschiffer – und Fliegertruppe Österreich – Ungarns, str. 227; Desoye, Die k.u.k. Luftfahrtruppe, str. 108.

²⁵ Pitsch, Italiens Griff über die Alpen, str. 173–178. O tem priča tudi Venčeslav Vrtovec, v: Gustav Ajdič: Venčeslav Vrtovec – letalski opazovalec v prvi svetovni vojni. V: Krila, februar 1982, str. 25.

Hrvaškem, Slavoniji in Banatu.²⁶ Ob razpadu monarhije je seveda razpadla tudi protiletalska obramba na fronti in tudi v zaledju (na območjih novo razglašeni držav). Celotna protiletalska obramba je bila v monarhiji velikopotezna improvizacija²⁷, ki je trpela predvsem pomanjkanje vseh sredstev, kar se je seveda kazalo tudi pri izvedbah alarmiranja oz. pri neuspehu zaustavitve italijanskih letal.²⁸

Upodobitev italijanskega Capronija nad Alpami. Vir: Pitsch

Protiletalska obramba v Mariboru

Na območju Maribora je glavnino protiletalske obrambe predstavljala mreža letalskih opazovalnic, ki je omenjena že v zgornjih vrsticah. A ta sistem je predstavljal le del protiletalske obrambe. Potrebna so bila tudi navodila za civiliste v primeru nasprotnikovega letalskega napada.

Tako je Vojno ministrstvo oz. oddelek 5/L, ki se je ukvarjal z letalstvom²⁹, podal

²⁶ Desoye, Die k.u.k. Luftfahrtruppe, str. 171.

²⁷ Protiletalska obramba je bila novost in ob vzpostavljanju ni bilo vzorcev – zato improvizacija.

²⁸ Möller, Der Heimatluftschutz Österreich – Ungarns im Weltkriege, str. 674.

²⁹ Ravbar, Avstro – ogrsko letalstvo na soški fronti, str. 116.

prva navodila na Notranje ministrstvo in posledično tudi za mesto Maribor. Navodila so bila izdelana v letu 1916 in v Mariboru so jih dobili konec novembra istega leta.³⁰ Navodila so se v naslednjih mesecih dopolnjevala. Pomembna spoznanja teh navodil so bila naslednja: zaledje ni bilo varno pred letalskimi napadi; nemogoče je bilo braniti celotno ozemlje in posledično je bilo treba otežiti nasprotnikovo delovanje in ublažiti posledice bombardiranj predvsem na gospodarskih objektih in prometnih povezavah; za zmanjšanje telesnih poškodb se je moralo civilno prebivalstvo umakniti iz višjih nadstropij in se zateči v zavetje; prav tako se je moralo odmakniti od oken ter se izogibati električni in plinski napeljavi; zbiranje iz radovednosti je bilo prepovedano, prav tako kričanje in povzročanje panike. Promet se je moral ustaviti in gasilskim in reševalnim vozilom je moral biti omogočen prehod. Navodila so odredila tudi zatemnitev poslopij ob nočnih napadih. Prepovedano je bilo tudi fotografiranje uničenih objektov. Začetek in konec nevarnosti sta se oznanjala s sireno. Ostankov eksplozivnih in neeksplozivnih bomb se civilisti niso smeli dotikati in lokacijo letal naznaniti vojnim oblastem. Za prekoračitve teh navodil je bila zagrožena kazen od 3 do vključno 200 kron ali celo zaporna kazen od 6 ur do 14 dni. Ti ukrepi so veljali za vojno območje in za Cislajtanijo, južno od Donave in za zahodni del Hrvaške. Poleg osnovnih navodil je bil tudi kratek opis italijanskih letal, oziroma, kako jih prebivalci lahko spoznajo: glavne značilnosti so bile italijanska rdeče-belo-zelena oznaka (zastava) ter tudi savojski kraljevi grb.³¹ Javnost, ki so ji bili taki ukrepi novost, je bila s tem seznanjena preko plakatov – oznanil, ki so bila samo v nemškem jeziku, ter preko časopisa Marburger Zeitung.³² Poleg omenjenega je mariborski mestni svet imel na voljo nemške letake oziroma slike, ki so bile namenjene opozarjanju civilnega prebivalstva. Plakati so imeli viden napis »Kako ravnati ob letalskem napadu«. Bili so približno 70 cm veliki in 40 cm široki, na njih je bilo na zgornji in spodnji vrstici po pet upodobitev. Ni pa natančnih podatkov, ali je mestni svet te plakate uporabil.³³

Glede na dejstvo, da Maribor ni doživel letalskih napadov, je bilo največ težav pri uveljavljanju ukrepov o zatemnitvi ulic in objektov. Mestni svet je ukazal tudi omeji-

³⁰ Navodila so bila v Mariboru uveljavljena na podlagi določil 7. člena cesarjevega ukaza z 20. 4. 1854, št. 96 o varovanju vojaških in javnih interesov in s sporazumom s c. in k. vojaško oblastjo v Mariboru.

³¹ Navodila so do maja 1917 dopolnili in izpopolnili v drugi točki in v sistemu alarmiranja (dotikanje bomb in alarmiranje so razglašali tudi gasilci). – PAM, MOM, fasc. 136.3, Schutzmassnahme gegen Fliegerangriffe, Nr. 3936/I. res., 29. 11. 1917; PAM, MOM, fasc. 136.3, Abwehr von Fliegern, Zl. 295 PräS, 27. 12. 1916.

³² PAM, MOM, fasc. 136.2, Abwehr von Fliegern, Res. No. 60, 10. 1. 1917. Mestni svet je navodila v primeru letalskih napadov datiral z 27. 12. 1916, 15. 1. 1917, 20. 4. 1917 in 7. 5. 1917. V časniku pa so notice o ukrepih in navodilih objavili 28. 12. 1916 in 18. 1. 1917. Celotno besedilo pa je bilo objavljeno 30. 12. 1916 in 12. 5. 1917. Gl. Marburger Zeitung za omenjene datume.

³³ Besedilo ob upodobitvah se je glasilo 1. Stran od okna, radovednost pomeni smrt! 2. Nikoli ne stati sredi ceste! 3. Ne (stati) za hišnimi vrati! 4. Panika je slabša od letalskega napada! 5. Ne se zadrževati sredi sobe! 6. Samo posamezno za stebre! 7. Vselej poiskati zavetje! 8. Po možnosti (stati) za močnim stebrom! 9. Ponoči ne skrbeti za letalski napad! 10. Po pravilnem obnašanju! – PAM, MOM, fasc. 136.3, Anschauungsbilder für das Verhalten der Bevölkerung bei Fliegerangriffen, 9915/M.I., nedatiran dokument.

tev javne razsvetljave.³⁴ Maja 1918 pa so ukazali zatemnitev območja pri hidroelektrarni Fala, ki je predstavljala vrhunec takratne elektroindustrije in je bila strateško pomembna točka in s tem potencialni cilj nasprotnikovega letalskega napada.³⁵

V okolici Maribora se je v začetku leta 1917 vzpostavila mreža opazovalnic, poleg tega pa še komunikacijska mreža v mestu, ki je prenašala informacije. Ob možnem letalskem napadu bi bil telegrafski urad v Mariboru v stiku z zalednim poveljstvom v Mariboru, ki bi nato komuniciral z mestnim svetom po telefonski številki 100. Mestni svet bi nato moral obvestiti svoje čvarje v stolnici, gasilce in reševalce. Hkrati bi se informacija širila preko železničarske infrastrukture in zalednega poveljstva do enote 47. pešpolka pri koroški železniški postaji in do enote 26. domobranskega pešpolka pri železniškem mostu in na Teznem (na južnem delu železniške postaje).³⁶ Da bi se informacija o letalski nevarnosti hitro razširila tudi med prebivalstvom mesta, so morali angažirati vse razpoložljive sirene. Gasilski alarm³⁷ je bil po funkciji razpoložljiv skozi cel dan in vse dni. Spomladi 1917 so alarmiranje preko stolničnega zvona ob nedeljah in praznikih ukinili, saj so se oblasti bale, da bi prebivalci zamenjali slavnostno zvonjenje z alarmom ter bi jih napad presenetil.³⁸ Tako so v primerih letalskega napada vzpostavili stražo na dvorišču topniške vojašnice, ki je ob letalski nevarnosti iz topa izstrelila tri hitre strele.³⁹ A to bi pomenilo premalo za opozarjanje v primeru letalskega napada, zato je v ta namen mestna oblast zadolžila tovarnarje, ti so morali v namen obrambe »posoditi« sirene. Tovarna parnih mlinov Ludwig Franz & Söhne je svojo parno sireno dala na voljo v času, ko je tovarna obratovala, tj. med 7.30 in 19.30. Usnjarska tovarna Wilhelma Freunda je svojo parno sireno ponudila prav tako v istem času. Usnjarska tovarna Hermanna Berga je svojo trobljo ponudila v času med 7.00 in 18.00. Medtem pa so delavnice Južne železnice svojo alarmno napravo ponudile v času med 6.00 in 19.30.⁴⁰ Mesto in vojaške oblasti so z dodatnimi sirenami pridobile na zmožnostih opozarjanja civilnega prebivalstva ob letalskih napadih.⁴¹

Italijansko letalstvo je poleti 1918 povečalo dejavnosti v notranjosti monarhije in posledično je avstroogrska oblast okrepila protiletalsko obrambo in izdala nekaj dodatkov in navodil. V Mariboru so tako na pomembnejših točkah postavili tudi

³⁴ PAM, MOM, fasc. 136.3, Einschränkung der Beleuchtung bei fdl. Fliegerangriffen, Res. No. 628, 7. 4. 1917.

³⁵ PAM, MOM, fasc. 136.3, Verhalten bei Feindlichen Fliegerangriffen, Präs Z. 55res/79, 5. 6. 1918. Hidroelektrarno so začeli graditi leta 1913 in jo v začetku maja 1918 poizkusno zagnali. Gl. Sašo Radavanovič, Marjan Šmon: Fala : 90 let. Maribor 2008, str. 25–36.

³⁶ PAM, MOM, fasc. 136.3, Verständigung bei Fliegeralarm, 2. 2. 1917.

³⁷ Hitro pritrkavanje zvona v stolnici.

³⁸ PAM, MOM, fasc. 136.3, Glockenzeichen ungeeignet für Fliegeralarm, Res. No. 444, 12. 3. 1917.

³⁹ PAM, MOM, fasc. 136.2, Kundmachung, 15. 1. 1917.

⁴⁰ PAM, MOM, fasc. 136.3, Verzeichnis, 10. 2. 1917.

⁴¹ V krajih, kjer ni bilo na voljo industrijskih siren, so še nadalje uporabljali cerkvene zvonove, na katere so bili kot v primeru požara. – Arhiv Posavskega muzeja Brežice, nerazporejeno gradivo, Ravnanje pri napadih sovražnih letalcev, št.: 32792, 13. 11. 1917.

strojnična gnezda, namenjena protiletalski obrambi. Ob tem pa se je pojavila težava padajočih lastnih izstrelkov, zato je mestni svet v časopisu objavil opozorilo in navodila, da se civilno prebivalstvo ob letalskih napadih umakne s prostega in najde ustrezen zaklon.⁴² Na Dunaju so uvedli tudi prostovoljne paznike zaklonišč (Freiwilligen Aufseher der Zufluchtsstätten), ki so bili označeni z rokavno obvezo. Glavna naloga je bila izvajanje navodil v primeru letalskega napada. Prav tako so zagotavljali ustrezne zakloniščne prostore v kletih in spodnjih prostorih stavb ter pomagali prebivalstvu pri iskanju zaklonišč. Morali so tudi skrbeti za zatemnitev javnih in zasebnih prostorov. Kader so rekrutirali pri dotedanjih hišnikih in upokojenih podčastnikih.⁴³ Po D'Annunzijevem letu nad Dunajem je sledil tudi ukaz Vojnega ministrstva o onemogočanju ponovnega vzleta nasprotnikovega letala, ki je predvideval »aktivno in energično« sodelovanje vsega civilnega prebivalstva z vojaškimi oblastmi in žandarmerijo. V istem ukazu je odmetavanje propagandnega materiala vidno kot vznemirjanje prebivalstva in s tem napad na državo. Zato je bila zagrožena kazen s smrtjo z obešenjem.⁴⁴

V istem obdobju se je na območju Maribora izpopolnil tudi sistem opozarjanja v primerih letalskega napada. Gesli »letalska pripravljenost« in »letalski alarm« (Fliegerbereitschaft in Fliegeralarm) so uvedli v telefonsko povezavo. »Letalska pripravljenost« je preko telefonske centrale v Mariboru prešla do centrale v Lipnici in do hidroelektrarne Fala, nato pa na Vojaško poveljstvo v Mariboru, Prostovoljno gasilsko društvo, mariborski mestni svet, topniško vojašnico, delavnice Južne železnice in na železniške postaje v mestu. »Letalski alarm« pa se je razširil sprva do Lonča, Lipnice, Fale, Vrbe, Radgone, Ljutomera, Slovenskih Konjic, Ptuja in Brežic, nato še v Mariboru do mestnega sveta, železniške postaje, vojašnic in skladišč, do tovarn, ki so bile zadolžene za alarmiranje. Ob koncu nevarnosti pa so po istem postopku razglasili prekinitev nevarnosti.⁴⁵ Glavna navodila v primeru letalskega napada na Maribor so bila s tem zaokrožena.

Italijanska letala nad Mariborom

Protiletalska obramba v Mariboru v obdobju do enajste soške bitke ni prišla do priložnosti aktiviranja. V zadnjem letu vojne pa je bila obramba v Mariboru večkrat na preizkušnji.

Prvo italijansko letalo nad Mariborom je za civilno prebivalstvo ostalo uganka in kar nekaj dni večina domačinov ni vedela za prelet letala. Razlog tiči v dejstvu, da je nad mestom priletelo ponoči in s tem ostalo neevidentirano.

2. oktobra 1917 so se z letališča Marcon na bombniško misijo nad Puljem od-

⁴² PAM, MOM, fasc. 136.3, Res. NO: 1934, 9. 9. 1918; Marburger Zeitung, 12. 9. 1918, str. 2–3.

⁴³ PAM, MOM, fasc. 136.3, Schutzmassnahmen gegen Fliegerangriffe, 6879/M.I., 31. 3. 1918.

⁴⁴ PAM, MOM, fasc. 136.3, Verhinderung des Wiederaufstieges gelandeter feindl. Flieger, Abwurf von Proklamationen, Abt. 5 Nr. 7341 res, 13. 8. 1918.

⁴⁵ PAM, MOM, fasc. 136.3, Verhaltensmassregeln, 329, 23. 8. 1918.

pravila letala Caproni iz 201. eskadrilje.⁴⁶ Med njimi je bilo tudi letalo s številko 4084 in s posadko Carlo Bonamini, Salvatore Orlando in Mario Scarsabelli. Prav omenjeno letalo je nad Puljem zadel protiletalski ogenj. Očitno je letalo še vedno lahko letelo, saj je do noči priletelo do Maribora. Lahko domnevamo, da je posadka izgubila orientacijo in/ali se zaradi poškodbe letala ni bilo možno vrniti na italijansko ozemlje. Za natančnejšo rekonstrukcijo zgodbe se lahko zahvalimo zapisom v časopisih *Marburger Zeitung* in *Slovenec*, ki sta med 5. in 14. oktobrom pisala o izjemno zanimivem pripetljaju.⁴⁷ Ne da bi bilo prebivalstvo opozorjeno, je letalo v sredo, 3. oktobra, okoli 3. zjutraj preletelo Pohorje in poizkušalo pristati pri Vurberku. Ni se uspelo izogniti bližnjemu gozdu in treščilo je ob Dravi pri Zgornjem Dupleku. O preletu letala so med drugim poročali tudi iz Kozjega. Po pričevanju redkih očitidcev naj bi goreče letalo padalo proti zemlji, zato so bile priče pod vtisom vraževerja in bile so prepričane, da vidijo rdečo prikazen.

Popolnoma zgorele ostanke letala so odkrili šele naslednji dan, ko je nanje nalletel kmet, ki je prevažal rdečo peso in je najdbo prijavil pristojnim organom. Ker oblasti niso bile seznanjene s padcem letala, so imeli italijanski letalci čas do četrtega popoldne, preden so letalo locirali in začeli z iskanjem preživelih. Zaradi velikosti letala je bilo tudi opustošenje veliko. Letalo je pristalo v krošnjah in zaradi ognja je bila okolica ožgana. Na desnem bregu Drave, pri Loki, kjer so bili ostanki letala, je v petek dopoldne prispel oddelek mož iz Flep 1. Moštvo je pregledalo letalo in ostanke ter se odločilo za prevoz le-teh na letališče na Teznem. 8. oktobra so dele letala, nekatere inštrumente (distančni merilec, višinomer in domnevno merilec hitrosti) ter dva delno uničena in en dobro ohranjen motor poslali v skladišče c. in k. letalskih sil v Aspern.⁴⁸ Tam so preučili nasprotnikovo letalsko tehnologijo, a zaradi stanja letala ostanke niso bili preveč uporabni.

Hkrati ob letalu niso našli trupel in tako se je začel lov na preživele letalce. Pri iskanju italijanskih letalcev je bilo angažirano tudi lokalno prebivalstvo, saj so oblasti pozivale k pomoči.⁴⁹ Italijanski letalci so se v notranjosti monarhije glede na razmere znašli sorazmerno dobro. V okolici Maribora so se zadrževali od srede do sobote, tj. štiri dni. Ves čas so ostali skupaj, niso se preoblekli in očitno so imeli namen priti v Italijo preko Koroške. V tem času pa so naredili pot okoli 25 km zračne linije. Prva poročila o njihovem gibanju so prišla iz Ulice Franca Jožefa (današnja Gorkega uli-

⁴⁶ Italijanski raziskovalec Paolo Varriale mi je posredoval podatke iz arhiva italijanskih letalskih sil, *Rapporto riassuntivo dell'attività aerea* iz Ufficio Servizi Aeronautici del Comando Supremo. V njem so za 2. oktober podatki o dveh letalskih napadih na Pulj. Vse skupaj je bilo angažiranih 19 letal. Do cilja jih je priletelo le 14. Odvrgla so 140 bomb, skupaj 3.424 kg. Od omenjenih se letalo s številko 4084 ni vrnilo v domačo bazo. Gl. tudi Achille Rastelli: *I Bombardamenti sulle Citta'*. V: *La grande guerra aerea*. Vicenza 1994 (dalje Rastelli, *I Bombardamenti sulle Citta'*), str. 247.

⁴⁷ Natančnejši podatki o letalu so povzeti po noticah v časopisu *Marburger Zeitung*, 5. 10. 1917, str. 2; 6. 10. 1917, str. 3; 9. 10. 1917, str. 5; 10. 10. 1917, str. 3; 12. 10. 1917, str. 3; 14. 10. 1917, str. 4 in *Slovenec* 5. 10. 1917, str. 3; 8. 10. 1917, str. 3; 10. 10. 1917, str. 4 in 12. 10. 1917, str. 3.

⁴⁸ Österreichisches Staatsarchiv /Kriegsarchiv, fond Luftfahrtruppe, karton 376, Exh. No.: 222, 5. 10. 1917.

⁴⁹ Ob tem so bile v časopisju razglašene še propagandne novice o italijanskih letalih in letalcih.

*Ostanki zažganega letala Caproni s številko 4084, ki je »pristalo« pri Loki.
Vir: Österreichisches Staatsarchiv /Kriegsarchiv, fond Luftfahrtruppe, karton 376, Exh.
No.: 222, 5. 10. 1917. (LFT Kart.376 Operatives-Akten Gr.1-a F.Nr.1729 Blg.1.tif
in LFT Kart.376 Operatives-Akten Gr.1-a F.Nr.1729 Blg.5.tif)*

ca), kjer naj bi mož v slabi nemščini spraševal in ni odgovarjal na vprašanja. Domačini so postali pozorni tudi na obleko (suknjič in šal) in na njegov inteligentni obraz ter negovane roke. Letalci naj bi pri Melju z brodom prekoračili Dravo. Plačali so z italijanskimi lirami, kar pa je brodar opazil šele zvečer.⁵⁰ Pri Sv. Petru (Malečnik) naj bi letalci povpraševali po poti v Budimpešto in celo za Torino. Oblasti so domnevale, da bodo letalci krenili proti Ogrski, in so tako intenzivneje začeli preiskovati območje od Maribora proti vzhodu. Možnosti za letalce so se vse bolj zmanjševale. Letalci pa so se odločili za pot proti zahodu in s tem pridobili na času. V soboto so jih domačini videli postopati pri Selnici na Dravi in še isti dan so jih orožniki prijeli v bližini Arveža, ter jih prepeljali v Gradec.

Omenjeni dogodek je, zahvaljujoč nenavadnosti in zapisom v časopisju sicer bolje opisan, in predstavlja edini letalski prelet nad Mariborom. A letalske nevarnosti ni bilo konec. 24. junija 1918 so ob 9.45 nad Ljubljano priletela tri italijanska letala.⁵¹ Preko telefona so bila nemudoma obveščena vsa bližnja mesta. Do 9.55 je bil alarmiran tudi cel Maribor, a letal ni in ni bilo. Radovedneži so se zbirali po večjih trgih in na mostovih. Alarm je bil tako prekinjen ob 11.25. Letala so nad Ljubljano odmetavala propagandne lističe, eden izmed njih pa je poletel proti Celju in nato proti Novemu mestu ter odmetaval lističe tudi nad Zagrebom.⁵²

Maribor je bil tudi v pripravljenosti, ko so italijanska letala letela nad Dunajem 9. avgusta 1918.⁵³ A do razglasitve letalskega alarma v mestu ni prišlo, saj so opazovalnice sporočale o smeri letenja, ki je bilo od Gradca v smeri proti Dunaju in tako ni bilo potrebe po preplahu.⁵⁴

Letalskih preplahov odtlej pa do konca vojne ni bilo več. Italijanski letalci so po velikem uspehu nad Dunajem do oktobra 1918 izvajali zgolj napade na fronti in na istrska mesta. Aktivnosti protiletalske obrambe tako v Mariboru niso bile potrebne vse do začetkov bojov za slovensko severno mejo.⁵⁵ Protiletalska obramba je z razpa-

⁵⁰ V časopisju so senzacionalno zapisali, da so letalce izdale »bele roke in laške lire«.

⁵¹ Paolo Varriale mi je posredoval podatke iz arhiva italijanskih letalskih sil, fondo Prima Guerra Mondiale, 87. Squadriglia, Attività Aerea, 25. 6. 1918. Tri letala S.V.A. so poletela iz Padove: Vincenzo Contratti in Giuseppe Sarti ob 7.05 in Antonio Locatelli ob 7.15. Prva sta nad Ljubljano prispela ob 8.40 (glede ure se v časopisju pojavlja nekoliko spremenjen podatek) in se vrnila v Padovo ob 10.50. Locatelli pa je po Ljubljani odšel do Zagreba in se vračal preko Karlovca, Reke in Trsta ter se vrnil ob 13.05 – skoraj šest ur in okoli 900 km(!) poleta.

⁵² Letalci so nad Ljubljano in Zagrebom odmetavali propagandne lističe z različno vsebino, od sporočil o italijanski zmagi v avstroogrski pivski ofenzivi oz. »Battaglia del Solstizio« do jugoslovanske propagande in pozivi Jugoslovanskega odbora s podpisom dr. Trumbića. – Marburger Zeitung, 25. 6. 1918, str. 3; Achille Rastelli: I Bombardamenti sulle Città, str. 221 in 248. Odmetavanje lističev je pustilo politične posledice znotraj slovenske in s tem tudi avstroogrske politike in s tem je italijanska stran dobila spodbudo za naslednjo akcijo – polet nad Dunajem. – Mark Cornwall: The Undermining of Austro Hungary: The Battle for Hearts and Minds. London 2000, str. 265–267; Matjaž Ravbar: Prvo letalo nad Belo krajino – zračna obramba v zaledju soške fronte. V: Rast : revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja, 2012, št. 5–6.

⁵³ Več o tem v Pitsch, Italiens Griff über die Alpen, str. 163–172.

⁵⁴ Marburger Zeitung, 10. 8. 1918, str. 3.

⁵⁵ Franjo A. Pivka: Mariborska letalska stotinja. V: Kronika slovenskih mest 2, 1935, št. 4, str. 304; Ravbar, Avstro – ogrsko letalstvo na soški fronti, str. 209.

dom dvojne monarhije prav tako razpadla in se je v obdobju nastanka nove države vzpostavljala na novo. A novi sistem ni bil tako razvejan in razvit kakor prejšnji, kar se je pokazalo tudi z nezmožnostjo ustavitve preletov avstrijskih in italijanskih letal.⁵⁶ Izkušnje vzpostavitve prve protiletalske obrambe so v nekem delu prispevale tudi k izgradnji in vzpostavljanju obrambe v kasnejših letih.⁵⁷

Matjaž Ravbar

FLIERS WERE GIVEN AWAY BY »WHITE HANDS AND ITALIAN LIRE«:
ANTI-AIRCRAFT DEFENCE IN MARIBOR DURING WORLD WAR I

S U M M A R Y

During World War I aviation developed significantly, and towards the end of the war it also became relevant for the circle of military strategists. Anti-aircraft defence started to be formed and organised as a response to the menacing aerial threat. At first this took place at the front, and later also in the rear. Anti-aircraft defence is an extensive concept, involving the deployment of anti-aircraft weaponry at the front and in the rear, system of camouflaging and protecting objects and infrastructure, system of aerial observation posts, instructions for civilians, and finally also the establishment of interceptor aircraft in the rear. The Austro-Hungarian anti-aircraft defence was mostly established on the basis of the German model, since any education in this regard was non-existent in Austro-Hungary until as late as 1917. The system of anti-aircraft defence in the rear of the Soča Front consisted of two lines, running from the Karavanke mountain range, the Alpine chain, to the peaks of Pohorje in the surroundings of Celje and the summits of Kozjak and Slovenske Gorice. Aerial observation posts communicated the information to aerial observation stations in Škofja Loka, Maribor and Judenburg, and from there the information was communicated to the central in Bruck an der Mur. Maribor represented an important military and communication point in the Monarchy, since the South-western Front command was located here and an important railway ran through the city as well. Nevertheless, Maribor was too far away from the front for the Italian planes to swarm over the city. In Maribor the air-raid warning was proclaimed only once, but no planes were over the city at that time. The only Italian plane that flew over Maribor remained unseen by the civilian population for quite a few days. Meanwhile, the hunt for the surviving flyers lasted several days.

The establishment of anti-aircraft defence in Austro-Hungary was thoroughly improvised, since legislative as well as psychological contexts in which the state bodies functioned had to be overcome. The most difficult issue with regard to anti-aircraft defence was precisely to convince people (including high-ranking military officers) that air raids were an extremely efficient means of (psychological) combat, and that the protection from it was extremely important for the war effort. Furthermore, the establishment of anti-aircraft defence called for an enormous amount of Austro-Hungarian resources.

⁵⁶ Marko Ličina: Nastanek letalske stotnije v Ljubljani in oddelka v Mariboru ter letalske operacije nad Koroško, Prekmurjem in ostalimi deli tedanjega slovenskega ozemlja v letih 1918–1920: diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2012, str. 94.

⁵⁷ V okviru drugih okoliščin (druge države) in upoštevajoč tehnološki in strateški napredek vojaškega letalstva! – Mojca Šorn: Sistem protiletalske obrambe v Dravski banovini in v času druge svetovne vojne (s poudarkom na Ljubljani). V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2010, št. 3, str. 27–36; Marjan Žnidarič: Cilj Maribor : ob 60 letnici napadov na Maribor. Maribor 2004; Gregor Komperšak: Maribor v času letalskih napadov : raziskovalna naloga. Maribor, 2009.

1.01
Prejeto 11. 2. 2014

UDK: 330.341.424 (262.3)"1900/1941"

Hrvoje Ratkajec*

Proces industrializacije in oblikovanje industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana 1900–1940

IZVLEČEK

Pričujoči članek ima namen predstaviti proces industrializacije in oblikovanje industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana v obdobju 1900–1940 in je usmerjen v analizo tistih industrij oz. industrijskih panog, ki so značilne za proces industrializacije (železarska in jeklarska, kovinska in strojna, tekstila in premogovniška industrija) in tudi specifične za izbrani prostor (industrija gradbenih materialov in industrija predelave rib). Metodologija temelji na teoriji o razvoju industrijskih regij, splošni teoriji lokaciji in teoriji pola rasti. Ugotovitve analize so, da v izbranem prostoru pride do oblikovanja temeljne industrijske strukture, t. i. industrijskega skeleta, s središčem v Trstu kot regionalnem polu rasti, pri čemer velika gospodarska kriza iz tridesetih let bolj kot prva svetovna vojna predstavlja odločilno prelomnico v njegovem razvoju.

Ključne besede: severovzhodni Jadran, proces industrializacije, industrijska regija, Trst, 1900–1940

ABSTRACT

INDUSTRIALISATION PROCESS AND THE ESTABLISHMENT OF THE INDUSTRIAL REGION IN THE NORTH-EASTERN ADRIATIC 1900–1940

In his article the author presents the industrialisation process and the establishment of the industrial region in the area of the north-eastern Adriatic in the period between 1900 and 1940, and focuses on analysing the industries or industry sectors characteristic for the industrialisation process (iron and steel, metal products, mechanical, textile and coal industry) as well as industries specific for the area (building materials and fish processing industry). The methodology is based on the theory of the development of industrial regions, general location theory, and theory of growth poles. The analysis indicated that the basic industrial structure, the so-called industrial framework, developed in the area, with the centre in Trieste as the regional growth pole, and that the 1930s Great Depression – to a greater extent than World War I – represented a decisive turning point in its development.

Keywords: north-eastern Adriatic, industrialisation process, industrial region, Trieste, 1900–1940

* dr., Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Titov trg 5, SI–6000 Koper; hrvoje.ratkajec@fhs.upr.si

1. Uvod - industrializacija v prostoru

Neposredno gledano industrializacija pomeni uvajanje novih tehnoloških procesov (strojev) in organizacijskih oblik (koncentracija in centralizacija proizvodnje) v industrijsko proizvodnjo, hkrati pa pomeni dolgotrajen proces gospodarske rasti v Evropi od 18. stoletja naprej v 20. stoletje, ki vključuje strukturne spremembe v krepitvi sekundarnega (industrija) in terciarnega (storitve) sektorja nasproti primarnemu (kmetijstvo), večjo porabo surovin, urbanizacijo, višje dohodke na prebivalca in boljši standard življenja.¹

Pričujoči članek ima namen predstaviti proces industrializacije in oblikovanje industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana v obdobju 1900–1940, pri čemer izpostavlja štiri glavne raziskovalne probleme: prvi raziskovalni problem so značilnosti procesa industrializacije v prostoru, ki zajema furlansko, primorsko in istrsko območje, in kateri je v letih 1900–1918 upravno-politično večinoma bil del Avstro-Ogrske, v obdobju 1918–1940 pa je v celoti del Kraljevine Italije. Fokus pri analizi procesa industrializacije je na razvoju industrije, natančneje na vzpostavitvi mreže industrijskih obratov v izbranem prostoru. Iz te mreže je razvidno, kateri tipi industrij so prisotni v izbranem prostoru, kje so locirani (v mestnem ali podeželskem okolju), velikost obratov ter stopnja koncentracije in specializacije (delovanje lokalizacijskih in urbanizacijskih ekonomij).

Drugi raziskovalni problem detajlneje razčlenjuje razvoj industrijskih dejavnosti v urbanem in podeželskem okolju, in sicer preko procesa pronicanja (*trickle-down process*) in dinamičnih eksternalij (*dynamic externalities*) v odnosu med mesti in podeželjem, pri čemer nam tako proces pronicanja kot dinamične eksternalije kažejo, kako se je razvijala industrija v nerazvitem, ne-mestnem okolju, in sicer s pomočjo finančnih investicij, prenosa podjetniškega znanja, tehnoloških postopkov in strojev, odpiranja novih transportnih povezav in tržišč.

Na osnovi mreže industrij, lokalizacijskih in urbanizacijskih ekonomij ter dinamičnih eksternalij tretji raziskovalni problem obravnava mesta kot središča industrijskega razvoja oz. pole rasti (*growth-poles*) v prostoru severovzhodnega Jadrana. Pri tem bomo ugotavljali ali je Trst, kot največje mestno središče, funkcioniral kot pol rasti, ker so največji in najmočnejši tokovi prenosa podjetniških pobud, kapitala, znanja in tehnologij izhajali iz njega, medtem ko so manjša mestna središča (kot so Gorica, Pulj in Tržič) in podeželje razvijala svojo industrijo v intenzivnem razmerju z njim. Na temelju delovanja polov rasti in mreže industrije, bomo preverili ali tudi pride do oblikovanja industrijske regije v prostoru ter katere so njene značilnosti.

S četrtem raziskovalnim problemom pa bomo omenjene raziskovalne probleme navezali na časovno komponento, in sicer bomo obravnavali vpliv političnih meja in državnih ekonomskih politik na potek industrializacije v prostoru severovzhodnega Jadrana. V izbranem časovnem okviru in prostoru sta se namreč zgodila dva močna ekonomska pretresa (prva svetovna vojna in velika ekonomska kriza v tride-

¹ Paul Hudson: *The Industrial Revolution*. London 1992, str. 2.

setih letih), ki sta povezana z aktivno vlogo države in njenih politik pri usmerjanju gospodarstva.

V članku ni bilo mogoče predstaviti vse industrijske panoge, ki so obstajale v prostoru severovzhodnega Jadrana, zato smo se usmerili v tiste, ki so značilne za proces industrializacije (železarska in jeklarska, kovinska in strojna, tekstila in premogovniška industrija) in tudi specifične za ta prostor (industrija gradbenih materialov in predelave rib).²

Članek je sestavljen iz več poglavij. Po uvodnem poglavju sta v drugem in tretjem poglavju predstavljeni metodologija in raziskovalne metode. Četrto poglavje je sestavljeno iz analize razvoja izbranih industrijskih panogzaključki analiz pa so predstavljeni v petem poglavju.

2. Metodologija - industrijska regija in dejavniki nastanka, razvoja, koncentriranja in širjenja industrije

Aktualni pregledi ekonomske zgodovine Evrope 19. in 20. stoletja³ obravnavajo potek procesa industrializacije v Evropi preko zaključenih geografskih enot, to je nacionalnih držav. Toda tudi najbolj industrializirane države v Evropi niso bile enakomerno industrializirane. Sledeč Pollardu,⁴ industrializacija v Evropi ni potekala tako, da se je ena država v celoti industrializirala pred drugo, ampak se je industrializacija začela v posameznih regijah v državi, t. i. industrijskimi regijami. Ta razlika v stopnji industrializacije znotraj države je, po Pollardu, prisotna povsod po evropski celini.

Posebnost industrijske regije je, da je v svoji industrijski dejavnosti specializirana. V njej so koncentrirane ključne ali bazične industrije (*key industries*). To so temeljne industrijske proizvodne dejavnosti, ki vodijo tehnološke in organizacijske ter vplivajo na ostale ekonomske spremembe, značilne za proces industrializacije. Zato so te ključne industrije praviloma bile rudarstvo, železarstvo in jeklarstvo ter kovinska in strojna industrija, ki so s svojo ekonomijo obsega (*economies of scale*) in izvozno usmeritvijo dale značaj in obliko industrijski regiji.⁵

Na osnovi značilnosti formiranja ključnih industrij lahko nadalje opazujemo nastanek in razvoj celotnega prostorskega vzorca razporejenosti industrije znotraj posamezne regije, kot smo začrtali v prvem in drugem raziskovalnem problemu. Pri tem uporabimo splošno teorijo lokacije (*General location theory*), ki opredeljuje

² Detajlno analizo več kot dvanajst industrijskih panog, ki vključuje tako velike kot manjše industrije, sem opravil v svoji doktorski disertaciji (Hrvoje Ratkajec: Proces industrializacije in oblikovanje industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana (Furlanija, Primorska in Istra) (1900–1940). Koper: Univerza na Primorskem, 2012).

³ The Cambridge Economic History of Modern Europe, Volume 2: 1870 to the present. Cambridge 2010; Ivan Berend: An Economic History of Twentieth Century Europe. Cambridge 2006.

⁴ Sidney Pollard: Peaceful Conquest: the Industrialization of Europe 1760–1970. Oxford 1981 (dalje Pollard, Peaceful Conquest).

⁵ Prav tam, str. 113, 115.

univerzalne dejavnike nastanka, razvoja, koncentriranja in širjenja industrije. Ti t. i. lokacijski dejavniki (locational ali location factors), ki neposredno vplivajo na odločitev industrije za postavitev na določeni lokaciji, so surovine, energija, delovna sila, trg in transport blaga ter kapital.⁶ Poleg teh ekonomsko geografskih dejavnikov, Pollard kot zgodovinska dejavnika izpostavlja še podjetništvo (entrepreneurship) in državo.⁷

Splošna teorija lokacije razlaga, kako iz vzorca razporejenosti industrijskih dejavnosti v prostoru oz. regiji lahko vidimo, če so te povezane preko kakšne centralne točke oz. mesta, ki je praviloma največji industrijski center v regiji. Primarna prednost mesta kot ekonomskega središča leži v aglomeraciji, to je v koncentriranju ekonomskih dejavnosti na enem mestu. Tako koncentracija obratov v isti industrijski panogi v mestu pomeni določene ugodnosti za vse obrate, ker si med seboj lahko delijo primerno kvalificirano delovno silo, posamezne storitve (npr., dobavo surovin) in tehnologijo – to je delovanje t. i. lokalizacijskih ekonomij (*localization economies*). Koncentriranje industrijskih obratov v mestih omogočajo tudi urbanizacijske ekonomije (*urbanization economies*), ko različne industrijske dejavnosti izkoriščajo obstoj mestnih storitev.⁸

V navezavi na tretji raziskovalni problem, na temelju centralne pozicije mesta in aglomeracije teorija pola rasti (*growth-pole theory*) trdi, da se celotna regija ne razvija enakomerno, temveč da je največja ekonomska rast prisotna na določeni točki ali polu, medtem ko je drugje nižja. Primarni razlog za ta neenakomeren gospodarski razvoj v regiji je v koncentraciji ključnih industrij na polu oz. v mestu, ki s svojo produkcijo največ vplivajo na gospodarsko rast mesta in tudi najbolj težijo k združevanju na eni lokaciji, saj največ profitirajo od lokalizacijskih in urbanizacijskih ekonomij.⁹ Rast posamičnega mesta oz. pola rasti naj bi imela za celotno regijo pozitivne učinke, preko t. i. procesih pronicanja, ko ima mestno zaledje (Umland) ali širša regija gospodarske koristi od razvoja mesta, ker iz njega prihajajo investicije v industrijo ali infrastrukturo v zaledju.¹⁰

Ker teorija rasti pola izhaja iz delovanja lokacizacijskih in urbanizacijskih ekonomij, predpostavlja, da v mestih obstaja največja koncentracija industrije in da preko procesov pronicanja nastaja industrializirani prostor s sekundarnimi industrijskimi/urbanimi centri. Toda vprašanje je, ali te ekonomije v celoti pojasnjujejo

⁶ Igor Vrišer: *Industrijska geografija*. Ljubljana 2000, str. 37–42; *Economic Geography*. New York 1998 (dalje *Economic Geography*), str. 199–205.

⁷ Pollard, *Peaceful Conquest*, str. 117, 122.

⁸ *Economic Geography*, str. 130–133, 135.

⁹ Leo H. Klaassen: *Growth poles in economic theory and policy*. V: *Growth poles and regional policies*. European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences: UN Research Institute for Social Development, 1972, str. 15–16. Kot trdi Marshall, so prednosti postavitve in koncentracije industrije na enem mestu tako velike, da je velika verjetnost, da bo ta industrija tam tudi ostala in se razvijala, tako da, če prednosti aglomeracije izkoristijo tudi druge industrije, pride do sinergij med različnimi industrijskimi panogami (Alfred Marshall: *Principles of Economics*. London: Macmillan and Co., Ltd, 1890).

¹⁰ *Economic Geography*, str. 47–48.

razvoj industrije na določeni lokaciji, kar je še posebej pomembno pri obravnavi industrije v podeželskem okolju, kjer so te ekonomije praviloma šibkejše kot v mestih.

Kot odgovor na to vprašanje teorije o razvoju mest poznajo še dinamične ekster-nalije oz. MAR-(Marshall-Arrow-Romer/MAR) in Jacobs-ekonomije (MAR/Jacobs economies),¹¹ ki predstavljajo knowledge-spillover oz. širjenje znanja, inovacij in izkušenj preko srečevanja in stikov med ljudmi. MAR-ekonomije pojasnjujejo, kako imajo s širjenjem znanja znotraj ene industrijske panoge od knowledge-spilloverja koristi vsi obrati v panogi, Jacobs- ekonomije pa, nasprotno, razlagajo rast industrije v mestu s širjenjem znanja med različnimi tipi industrij. Po Jacobs pa pretok znanja ni omejen samo na industrijo, ampak sega tudi na ostale ekonomske dejavnosti v mestu, na finančni in trgovinski sektor.¹² Sledeč teorijam o razvoju mest, sta oba tipa dinamičnih eksternalij primarno prisotna v mestnem okolju, a nam analiza delovanja MAR-ekonomij pri različnih vrstah industrije v ne-mestnem okolju ter obravnava lokalnih podjetniških iniciativ in kapitalskih investicij v industrijo (Jacobs-ekonomi-je) omogoča razbrati razvoj industrijske dejavnosti zunaj mesta mimo procesa pro-nicanja.

3. Raziskovalne metode

Osnovna raziskovalna metoda je bila ekonomsko-zgodovinopisna analiza delo-vanja in poslovanja posameznih industrijskih podjetij ter njihovih obratov v izbra-nih panogah. Izvedena je bila tako, da smo kritično rekonstruirali nastanek, razvoj, poslovanje in potencialni konec podjetij. Z analizo smo lahko ugotavljali prisotnost in delovanje lokacijskih faktorjev, lokalizacijskih in urbanizacijskih ter MAR- in Ja-cobs-ekonomij. S fokusom na teh elementih v zgodovini vsakega podjetja smo si lahko ustvarili celovito sliko o razvoju industrijskih panog v prostoru. Sočasno pa nam takšen pristop odpira časovno dimenzijo in odgovarja četrtemu raziskovalnemu problemu, v kolikor nam pomaga razumeti prisotnost in vplive ekonomskih politik, vpliv sprememb političnih meja po prvi svetovni vojni in vpliv ter posledice velike gospodarske krize v tridesetih letih.

Izhodiščni arhivski fond je bil fond podjetij Trgovinskega in pomorskega sodišča v Trstu (Tribunale Commerciale e Marittimo) v Državnem arhivu v Trstu (Archivio di Stato di Trieste, AST). To sodišče je že od leta 1862 naprej vodilo evidenco oz. registre podjetij, registriranih s sedežem v Trstu, ki so se ukvarjala z različnimi tipi trgovinske, industrijske in obrtniške dejavnosti ne samo v mestu, ampak tudi v ce-lotnem Avstrijskem Primorju.¹³ Kot ločen del tega fonda obstaja zbirka podjetij,

¹¹ Edward L. Glaeser et al.: Growth in Cities. V: The Journal of Political Economy, 1992, No. 6, str. 1126–1152; Vernon Henderson et al.: Industrial Development in Cities. V: The Journal of Political Economy, 1995, No. 5, 1067–1090.

¹² Jane Jacobs: The Economy of Cities. New York 1969, str. 208.

¹³ Nina Z. Pušavec: Oblike organiziranja gospodarstva na Slovenskem od 1918 do 1941. Lju-bljana 2003, str. 110. Trgovinsko in pomorsko sodišče v Trstu bila inštitucija, specifična za Trst in z

a brez posebnih registrov, označena kot *Schedario Camera di Commercio*. Nadalje smo uporabili arhiv tržaške trgovinske in industrijske zbornice (*Archivio Camera di Commercio di Trieste*), ki hrani iste tipe podatkov, saj so tudi zbornice, po avstrijski in italijanski zakonodaji, vodile evidenco podjetij.¹⁴

Podobne fonde podjetij smo iskali tudi v arhivih goriške (*Archivio Camera di Commercio di Gorizia*) in videmske trgovinske in industrijske zbornice (*Archivio Camera di Commercio di Udine*) ter v Državnem arhivu v Pazinu (*Državni arhiv u Pazinu, DAPA*). DAPA nima fonda puljske trgovinske in industrijske zbornice,¹⁵ tako da smo uporabili samo fond podjetja »Società Anonima Carbonifera ARSA« in Občine Pula.

4. Industrije v prostoru severovzhodnega jadrana (1900–1940)

4.1. Železarska in jeklarska industrija

Železarne na območju severovzhodnega Jadrana so se, za razliko od železarsko-jeklarskih kompleksov drugod po Evropi, bile prisiljene razvijati v okolju, kjer ni bilo naravnih zalog glavne surovine (železove rude) in kjer premog, kot druga glavna surovina, ni bil primeren za uporabo v železarski produkciji. Tako je železarna v Škednju nastala kot obrat z nalogo predelave surovin (železove rude) v polizdelke za potrebe železarskega kompleksa na Jesenicah.¹⁶ Odločilni lokacijski faktor za njen nastanek je torej bil transport, saj so osnovni surovini uvažali iz tujine po morju, ker je to bilo cenovno najugodnejše. V tem primeru je podjetje izkoriščalo utečene trgovinske in prometne poti tržaškega pristanišča - ta sinergija med tržaško pomorsko, trgovinsko in industrijsko dejavnostjo je še posebej očitna pri uvozu premoga v pristanišče, ki so ga uporabljali tako za pogonsko sredstvo za ladje kot v različnih industrijah.¹⁷ Ker je železarna bila eden od največjih individualnih odjemalcev premoga, kateri je v izbranem obdobju bil eden od najpomembnejših uvoznih artiklov tržaškega pristanišča, je tako posredno imela pomemben vpliv na tržaško pomorsko

omejeno jurisdikcijo, a je lahko vodilo evidenco o podjetjih, ki so imela obrate v celotnem tedanjem Avstrijskem Primorju.

¹⁴ Prav tam, str. 125.

¹⁵ Zaradi druge svetovne vojne ne obstaja kontinuiteta delovanja puljske trgovinske in industrijske zbornice za istrsko območje, kot je to primer pri tržaški, goriški in videmski zbornici.

¹⁶ Železarski obrat v Škednju (Servola) pri Trstu je začel s svojim delovanjem leta 1896 kot del Kranjske industrijske družbe (Krainische Industrie Gesellschaft ali Società Industriale della Carniola), ki je bila ustanovljena leta 1869 s sedežem v Ljubljani in glavnim železarskim obratom na Jesenicah. Obrat v Škednju je bil postavljen z namenom predelave železove rude, ki je prihajala v tržaško pristanišče po morju, v polizdelke (lito in surovo železo), katere so potem po železnici transportirali v nadaljnjo obdelavo na Jesenice. – Ivan Mohorič: Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem. Prvi del. Ljubljana 1969 (dalje Mohorič, Dva tisoč let, 1), str. 365, 380, 382.

¹⁷ Vladimir Pertot: Trst, mednarodni privredni problem. Beograd 1954 (dalje Pertot, Trst), str. 76.

oz. trgovinsko dejavnost.¹⁸ Podobno je bilo tudi z železovo rudo, ki so jo prav tako transportirali po morju in katera je skorajda v celoti bila namenjena železarni.¹⁹

Lokacijski dejavnik trga je bil določen s funkcijo, ki jo je škedenjski obrat opravljal v okviru sistema Kranjske industrijske družbe (KID). Dodatni klienti so bile ladjedelnice v Trstu, Tržiču in Pulju.²⁰ Ravno ladjedelnice v Trstu, Miljah in Tržiču pa so tudi v celotnem medvojnem obdobju bile pomembne odjemalke.²¹

Pri škedenjski železarni lahko opazimo izrazito prisotnost urbanizacijskih ekonomij, saj je na več načinov bila povezana s tržaškim mestnim okoljem. Prvi je že omenjeno razmerje med pomorsko, trgovinsko in industrijsko dejavnostjo, ko je povpraševanje po surovinah za potrebe železarne stimuliralo trgovino in promet preko tržaškega pristanišča. Če k temu prištejemo še ugotovitev, da je železarna delala za tržaške in okoliške ladjedelnice, lahko trdimo, da je bila del tržaške ekonomije (trgovina - pomorstvo - industrija (ladjedelniška oz. kovinska in strojna industrija))²². Drugi način povezanosti z mestom je dobava plina za potrebe mestne razsvetljave²³, tretji pa možnost izkoriščanja množice migrantov, ki so iskali zaposlitev v Trstu. Gleđano po številu zaposlenih delavcev v Trstu leta 1910, je železarna bila druga najvišje rangirana industrija v mestu, za ladjedelniško in tudi v celotnem obdobju največji železarsko-jeklarski obrat v prostoru severovzhodnega Jadrana.²⁴

Podobno kot urbanizacijske ekonomije, so pri razvoju železarne v Škedenju izrazi-

¹⁸ Škedenjski obrat je pred prvo svetovno vojno potreboval okoli 240.000 ali 250.000 ton premoga, kar je dobra tretjina (!) celotne porabe premoga v industriji in pomorstvu leta 1913 v Trstu in okolici. V prvih letih po vojni je promet s premogom v Trstu občutno padel. Kako je nedelovanje škedenjskega obrata v letih 1918–1925 močno vplivalo na zmanjšano porabo premoga kaže nadaljnja primerjava z letom 1929, ko je škedenjska železarna že polno delovala. Tega leta se je za industrijo in ladje v Trstu in okolici porabilo 662 tisoč ton, pri čemer je škedenjski obrat sodeloval s 222 tisoč tonami oz. istim tretjinskim deležem. – Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste: Relazione sull'andamento economico della Provincia di Trieste nel 1930. Trieste 1931 (dalje Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste, 1931), str. 138; Pertot, Trst, str. 76.

¹⁹ Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste: Relazione sull'andamento economico della Provincia di Trieste negli anni 1933 e 1934 - XII e XIII. Trieste 1935, str. 176–177.

²⁰ Mohorič, Dva tisoč let, 1, str. 404–405, 412, 415.

²¹ Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste, 1931, str. 138.

²² Glede tridelne strukture tržaške ekonomije kot sistema trgovinske-pomorsko-industrijske dejavnosti, gl. temeljne študije Anna Millo: L'elite del potere a Trieste. Milano 1989 (dalje Millo, L'elite del potere); Giulio Sapelli: Trieste italiana: mito e destino economico. Milano 1990 (dalje Sapelli, Trieste italiana); Porti di frontiera. Industria e commercio a Trieste, Fiume e Pola tra le guerre mondiali. Roma 2008; Pertot, Trst.

²³ Banca Commerciale Triestina (BCT): Dati e notizie sulle società per azioni della Venezia Giulia. Trieste 1925 (dalje BCT, Dati e notizie), str. 119; Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste: Relazione sull'andamento dell'attività economica della Provincia di Trieste nel 1929. Trieste: Officine grafiche de la editoriale libreria S. A., 1930 (dalje Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1930), str. 61.

²⁴ Okoli leta 1908 so zaposlovali 350 delavcev, leta 1911 pa že 728. – Mohorič, Dva tisoč let, 1, str. 408–410. Po podatkih BCT, Dati e notizie, str. 119–120, naj bi leta 1925 zaposlovali približno 1500 delavcev, toda ta ocena se verjetno nanaša na čas pred prvo svetovno vojno, ko je železarna bila polno aktivna. Leta 1929, v najbolj produktivnem letu po ponovnem zagonu obrata, je v železarni delalo približno 1000 delavcev. – Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1930, str. 62.

to prisotne tudi MAR-ekonomije. Železarna je namreč nastala v času *boom*-a železarske industrije v Avstro-Ogrski (obdobje 1895–1913) kot specializiran obrat v okviru enega od petih največjih železarskih koncernov v Cislajtaniji.²⁵ Po prvi svetovni vojni je bila »podržavljena« s pomočjo finančnega in industrijskega kapitala iz »stare« Italije.²⁶ Ta prepletenost finančnega kapitala z železarsko in jeklarsko industrijo je bila značilna tako za Avstro-Ogrsko kot za Italijo že od konca 19. stoletja naprej.²⁷ V primeru Italije se tej povezavi med železarsko industrijo in finančnim sektorjem oz. bankami pridruži še država, ki v drugi polovici tridesetih let, preko državnega investicijskega sklada v industrijo IRI-ja,²⁸ že samostojno usmerja razvoj škedenjske železarne kot dela nacionalnega železarskega koncerna ILVA.²⁹ Kljub preskoku torej iz enega politično-državnega okvira v drugega po koncu prve svetovne vojne, pa lahko opazujemo, kako se določene značilnosti delovanja škedenjske železarne, od uvoza surovin, klientele do integracije v večje koncerne (KID oz. ILVA), v celotnem analiziranem obdobju niso bistveno spremenile.

²⁵ Herbert Matis, Karel Bachinger: *Österreichische Industrielle Entwicklung. V: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Die Wirtschaftliche Entwicklung.* Wien 1973 (dalje Matis, Bachinger, *Österreichische*), str. 160–165.

²⁶ Z ustanovitvijo novega podjetja *Alti Forni ed Acciaierie della Venezia Giulia* (28. 8. 1923), ki je prevzelo škedenjsko železarno od KID-a, se začne postopna nacionalizacija in osamosvajanje Škedenja od KID-a, dokončno uresničena v začetku leta 1925. – Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem.* Drugi del. Ljubljana 1970, str. 111, 116; Archivio di Stato di Trieste (AST), Tribunale Commerciale e Marittimo (TCM), Rg B III 114, 27. 2. 1925. Med glavnimi delničarji v novem podjetju so bili *Credito Industriale di Venezia, Società Anonima Cantieri Navali ed Acciaierie di Venezia, Società Anonima »Ilva« Alti Forni e Acciaierie d'Italia (Genova), Società Anonima Acciaierie ed Alti Forni di Terni (Roma)* in *Società Anonima »Fiat« (Torino).* – Archivio Camera di Commercio di Trieste (Archivio C. d. C. TS), N. 6910, 28. 8. 1923.

²⁷ Za Avstro-Ogrsko gl. Matis, Bachinger, *Österreichische*; David F. Good: *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914.* Berkeley 1984 (dalje Good, *The Economic Rise*); za Italijo pa primarno Giuseppe Tattara, Giovanni Toniolo: *L'industria manifatturiera: cicli, politiche e mutamenti di struttura (1921–1937).* V: *L'economia italiana nel periodo fascista.* Bologna 1976, str. 103–169 (dalje Tattara, Toniolo, *L'industria manifatturiera*).

²⁸ Za zgodovino nastanka in delovanja IRI-ja v povezavi z bančnim sektorjem v Italiji v tridesetih letih, gl. primarno Giovanni Toniolo: *L'economia dell'Italia fascista.* Roma, Bari 1980 (dalje Toniolo, *L'economia*) in Vera Zamagni: *Dalla periferia al centro: la seconda rinascita economica dell'Italia, 1861–1981.* Bologna 1990 (dalje Zamagni, *Dalla periferia*).

²⁹ V začetku leta 1929 je eden od največjih italijanskih železarskih koncernov, ILVA (*»ILVA« Alti Forni e Acciaierie d'Italia*), že od leta 1925 delničar v podjetju, postal absolutni lastnik škedenjske železarne. Leta 1931 so se *Alti Forni ed Acciaierie della Venezia Giulia* neposredno integrirali v ILVA-o. Ta združitev je bila del obsežne operacije konsolidacije, s katero je ILVA v času gospodarske krize vase integrirala vsa podjetja, ki so skupaj z njo sestavljala enega od največjih železarsko-jeklarskih koncernov v državi. Operacijo je podprla Banca Commerciale Italiana (COMIT), ki je od leta 1929 bila večinski lastnik ILVA-e. – Antonio Confalonieri: *Banche miste e grande industria in Italia, 1914–1933.* Vol. II. *I rapporti banca - industria.* Milano 1997, str. 102, 115–116, 140–141. Leta 1932 je COMIT predal svoj kontrolni paket v ILVA-i IRI-ju (*Ilva: ILVA, alti forni e acciaierie d'Italia 1897–1947.* Bergamo: Istituto d'arti grafiche, 1948, str. 150).

4. 2. Kovinska in strojna industrija

Primeri podjetij iz kovinske in strojne industrije kažejo, da se je ta industrijska panoga razvijala v soodvisnosti s podjetji iz iste ali druge panoge. Največji obrati kovinske industrije in strojne industrije v prostoru severovzhodnega Jadrana so namreč bile ladjedelnice v Trstu, Miljah in Tržiču, s pripadajočimi večjimi ali manjšimi delavnicami, kjer so proizvajali mehanske in električne dele za ladje.³⁰ Tako kot se je ladjedelniška industrija začela razvijati v Trstu že globoko v 19. stoletju, so skupaj z njo začele nastajati v mestu tudi neodvisne delavnice. SATIMA in O. M. M. S. A. (»Officine Meccaniche Metlicovitz«) sta primera podjetij, ki so se oblikovala izven sklopa ladjedelnic, a so za ladjedelniško industrijo opravljala izbrana naročila.³¹ Takšen razvoj je tipičen primer lokalizacijskih ekonomij oz. Marshallove koncentracije podjetij iz iste panoge na isti lokaciji. Za nastanek teh podjetij je namreč bila ključna lokacija v urbaniziranem okolju, znotraj katerega obstaja trg oz. naročniki njihovih izdelkov in storitev, pri čemer so tudi surovine (železova ruda, lito ali surovo železo) in energijo (elektrika, in tudi nafta) pridobivala preko mestne dobavne mreže.

Prisotnost lokalizacijskih ekonomij je pri teh podjetjih močno povezana z MAR-ekonomijami, saj so v svoji dejavnosti bile specializirane za proizvodnjo oz. opravljanje določenih storitev. S. V. E. M. (Società Veneta Elettroindustriale e di Metallizzazione Anonima in Trieste) je, vsaj v dvajsetih letih, sodeloval z ladjedelnico Cantiere Navale Triestino v Tržiču in je tudi imel eno od delavnic tam.³² SATIMA je bila specializirana za proizvodnjo ladijskih strojev, O. M. M. S. A. pa je pokrivala različne storitve za tržaške pomorske družbe. V sklopu celotne ladjedelniške in strojne industrije v Trstu in bližnji okolici so torej ta podjetja zasedala izbrano polje dejavnosti

³⁰ Tržaška ladjedelniška industrija je pred prvo svetovno vojno bila koncentrirana v treh skupinah: Cantiere Navale Triestino v Tržiču (ustanovljen leta 1907), last družine Cosulich, Stabilimento Tecnico Triestino (STT), ki obsega ladjedelnici S. Marco in S. Rocco (slednja v Miljah) ter tovarno strojev Fabbrica Macchine S. Andrea, in Arsenal, last Lloyd austriaco. Tržaški ladjedelniški kompleksi so leta 1910 zaposlovali okoli tretjino vseh delavcev, zaposlenih v industriji in obrti v Trstu. V medvojnem obdobju pride do koncentracije obratov sprva v okviru Cosulich-eve pomorsko-ladjedelniške skupine, po veliki gospodarski krizi pa v državno-privatne koncerne (Finmare in Cantieri Riuniti dell'Adriatico). Njihov delež zaposlenih delavcev je kljub padcu v času krize konstantno rasel (in leta 1937 dosegel že 47 % delež delavstva v Trstu), tako da upravičeno veljajo za najpomembnejšo oz. centralno industrijsko panogo v Trstu in okolici. – Giulio Mellinato: *Crescita senza sviluppo: l'economia marittima della Venezia Giulia tra Impero asburgico ed autarchia (1914–1936)*. San Canzian d'Isongo 2001.

³¹ »SATIMA«, Società Anonima Triestina per l'industria meccanica, je bila ustanovljena leta 1920 z obratom v Škednju (Servola). Tam naj bi leta 1924 delalo okoli 195 delavcev (BCT, Dati e notizie, str. 225) oz., po podatkih iz leta 1928, okoli 100 delavcev (Archivio C. d. C. TS, N. 4561, leto 1928). Namen podjetja je bil izdelava dizelskih motorjev tipa »Satima«, pridobivanje litiga železa v lastni topilnici in tudi prodaja tehnične opreme. Podjetje pod imenom »Officine Meccaniche Metlicovitz« je bilo ustanovljeno kot družba z omejeno odgovornostjo 5. 8. 1918, z namenom izdelave strojev in parnih kotlov ter upravljanja z lastno livarno. V resnici pa je delovalo kot večja servisna delavnica za popravila in izdelavo mehanskih ladijskih delov za ladijske družbe. – AST, TCM, Rg C III 51, 5. 8. 1918 in 27. 4. 1923.

³² Archivio di Stato di Trieste (AST), Schedario Camera di Commercio (Schedairo C. d. C.) N. 49, 18. 2. 1925.

oz. predstavljala t. i. *middle ground* med veliki ladjedelniškimi kompleksi in široko množico majhnih kovinskih delavnic. To potrjuje tudi lokacijski dejavnik kapitala. Nastanek S. V. E. M.-a so finančno podprla podjetja in podjetniki iz »stare« Italije in iz Trsta – med slednjimi je najpomembnejši bil Cantiere Navale Triestino (CNT).³³ Nosilni element za razvoj SATIMA-e je bilo podjetje iz Linza (Climax Motorenwerke und Schiffswerft Linz A.G.), s podporo dunajskega Creditanstalt, ki je že pred vojno veliko vlagal v tržaško ladjedelniško industrijo³⁴ in osrednja tržaška banka Banca Commerciale Triestina (BCT).³⁵ Najbolj eksplicitna povezanost s tržaško ladjedelniško in strojno industrijo je pri O. M. M. S. A.-i, kjer so večji del družbenega kapitala imele tržaške pomorske družbe, in tudi slovenska »Jadranska banka«.³⁶

S. I. C. M. A. T. pa je primer kovinske oz. strojne industrije, ki je nastala v povezavi s tekstilno industrijo. Tako kot so zgornja tri podjetja bila povezana z ladjedelniško industrijo, je S. I. C. M. A. T. bil povezan s tekstilno industrijo tržaške družine Brunner. Večinski lastnik podjetja je bila Brunnerjeva delniška družba Cotonificio Triestino Brunner S. A.³⁷ Osrednji namen S. I. C. M. A. T.-a je bil proizvodnja strojev za tkanje in predenje,³⁸ z obratom v Stražicah pri Gorici, kjer so bile tovarne Cotonificia, pa tudi skupna infrastruktura (elektrarni, ki sta dobavljali električno energijo tako tamkajšnjim tekstilnim obratom kot S. I. C. M. A. T.-u; izkoriščanje železniške povezave Gorica–Tržič–Trst za dobavo surovin in prevoz izdelkov, kar so uporabljali tudi tekstilni obrati). Prav tako sta si podjetji delili bazen delovne sile. Pri S. I. C. M. A. T.-u lahko torej opazujemo delovanje lokalizacijskih ekonomij oz. koncentriranje obratov iz različnih industrijskih panog na eni lokaciji. V nasprotju z zgornjimi tremi podjetji, pa v tem primeru težko govorimo o prisotnosti urbanizacijskih ekonomij, ker je podjetje bilo specializirano za proizvodnjo tekstilnih strojev in torej ni iskalo drugih odjemalcev v urbanih okoljih (npr. v Gorici ali Trstu).

4. 3. Tekstilna industrija predelave bombaža

Največja industrijska podjetja (in obrati) za predelavo bombaža so nastajali na tistih lokacijah, kjer je bilo na razpolago dovolj vodnih virov za poganjanje turbin in strojev (s pomočjo vode ali pare) ter za obdelavo surovine in blaga.³⁹ V medvojnem

³³ BCT, Dati e notizie, str. 237.

³⁴ Elio Apih: Trieste. Bari 1988, str. 69–70.

³⁵ Archivio C. d. C. TS, N. 4561, 23. 2. 1931.

³⁶ AST, TCM, Rg C III 51, 5. 8. 1918.

³⁷ Archivio C. d. C. TS, N. 6106, 25. 3. 1929 in 2. 8. 1930.

³⁸ BCT, Dati e notizie, str. 224.

³⁹ Ta podjetja na območju Avstrijskega primorja so: predilnica in tkalnica bombaža »Filiatorio e tessitorio meccanico di cotone Ritter-Rittmeyer and C./Mechanische Bauwollspinnerei und Weberei Ritter-Rittmeyer & C.« v Stražicah (»Strazig«) pri Gorici (ustanovljena v letih 1846–1848), »I. R. Privilegiato Filatoio Meccanico di Aidussina« z obratoma v Ajdovščini in v Romjanu (Vermegliano) pri Ronkah (ustanovljena na sredini 19. stoletja) in »Il Cotonificio Triestino di Monfalcone/Triester Baumwoll Industrie« z obratom v Tržiču. – Alberto Luchitta: L'industria cotoniera nella Contea di Gorizia e Gradisca. V: Annali di storia isontina: società, economia, beni culturali, 3, 1987 (dalje Luchitta,

obdobju se kot pogonska sila zelo uveljavlja elektrika, tako iz hidroelektrarn kot termoelektrarn,⁴⁰ toda s prevlado hidroelektrarn.⁴¹

Dejavnik delovne sile kaže, da je tekstilna industrija predelave bombaža zaposlovala veliko število delavcev in delavk, kar je značilno za industrijo s tovarniško organizirano proizvodnjo, visoko stopnjo mehanizacije (uporaba strojev) in intenzivno uporabo mehanske pogonske sile (voda in para). Zato so obrati bili postavljeni v bližini ali okoli urbanih centrov (Gorica, Trst, Pordenone,⁴² Videm⁴³), kjer je bila zadostna masa potencialne delovne sile, a na tistih lokacijah, kjer je ta delovna sila bila relativno poceni.⁴⁴ Tako kot drugod po Evropi v tej industriji, so zaposlovali v veliki večini nekvalificirano delovno silo (primarno ženske), pri čemer so delavke in delavci prihajali iz mesta, lokalnih vasi ali iz sosednjih občin. Po drugi strani pa strokovno podkovan kader ni bil vezan na lokalno okolje, ampak se je tudi selil. Tako so v tekstilnih obratih v Gorici delali delovodje ali višje kvalificirani delavci iz okolice Pordenona in območja Veneta.⁴⁵ V desetletju pred prvo svetovno vojno pa so obrati

L'industria cotoniera, str. 74–82; Paolo Fragiaco: *La grande fabbrica, la piccola città. Monfalcone e il cantiere navale: la nascita di una company town 1860–1940*. Milano 1997 (dalje Fragiaco, *La grande fabbrica*), str. 99, 106.

⁴⁰ Brunnerjev tekstilni kompleks (Gorica, Ajdovščina, Tržič in Romjano) je po vojni začel intenzivno uporabljati elektriko kot pogonsko silo za stroje, ki so jo dobivali od nove hidroelektrarne v Stražicah, že obstoječe na reki Hubelj pri Ajdovščini in termoelektrarne v Podgori (Piedimonte) (tudi pri Gorici). Obe centrali skupaj sta zagotavljali električno energijo mestu Gorici in okolici, cementarni v Anhovem in novi tekstilni tovarni v Podgori, tovarni strojev S. I. C. M. A. T. v Stražicah ter obratom v Ajdovščini, Romjano in Tržiču. – BCT, *Dati e notizie*, str. 128.

⁴¹ Center tekstilne industrije v Furlanski provinci že pred prvo svetovno vojno, Pordenone, in sosednji kraji (Fiume Veneto, Cordenons) so bili dobra lokacija za postavitev tekstilnih obratov zaradi veliko rek v bližini.

⁴² V Pordenoneju je obstajalo več večjih obratov za predelavo bombaža. Že leta 1857 je podjetje Jenni Barbieri & C. postavilo dva obrata v Torreju in Roraiju, katerim sta se pozneje pridružila še obrata podjetja Amman oz. Cotonificio Amman (eden je bil v Pordenoneju, drugi pa v sosednjem kraju, v Fiume Venetu). Cotonificio Veneziano iz Benetk je leta 1882 prevzel predilnico in tkalnico v Torreju in Roraiju, leta 1919 pa še Cotonificio Amman in tako ustvaril en velik tekstilni kompleks, z obrati v Benetkah, Veroni, Pordenoneju (Torreju in Roraiju) in Fiume Venetu. – Nico Parmeggiani: *Gli stadi dello sviluppo industriale nella provincia di Udine*. Udine 1966 (dalje Parmeggiani, *Gli stadi*), str. 64–65.

⁴³ Leta 1884 je bil ustanovljen Cotonificio Udinese S. A. z obratom Cormor in Ancona pri Vidmu. Ustanovitelji so bili podjetniki iz Vidma, s finančno podporo bank Banca di Udine in Banca del Friuli. Po uničenju v prvi svetovni vojni so obrati bili obnovljeni in modernizirani. – Giovanni Zalin: *Tra promozione esogena e iniziativa endogena: i distretti cotonieri del Friuli (1840–1929)*. V: *Le vie dell'industrializzazione europea: sistemi a confronto*. Bologna 1997, str. 639–641, 643–644, 648–649.

⁴⁴ Na območju goriške province, kjer so bili največji tekstilni obrati, je leta 1927 v obratih in v S. I. C. M. A. T.-u bilo zaposlenih okoli 3500 ljudi, kar je dobra petina vseh zaposlenih v industriji in obrti v provinci in, gledano po številu zaposlenih v posamezni industrijski panogi, postavi tekstilno industrijo predelave bombaža na prvo mesto med industrijami v provinci. – Consiglio e Ufficio provinciale dell'economia di Gorizia: *L'economia Goriziana nel triennio 1926–1928*. Gorizia: Tip. Sociale, 1930 (dalje Consiglio e Ufficio provinciale dell'economia di Gorizia, *L'economia Goriziana*), str. 71.

⁴⁵ Silvio Benvenuti: *Nate sotto una brutta stella. Le lavoratrici tessili del Cotonificio di Gorizia: Paesi d'origine, contesto economico, condizioni di fabbrica (1925–1950)*. V: *Qualestoria XVIII*, 1990, št. 2–3 (dalje Benvenuti, *Nate sotto*), str. 186–189; Gorizia operaia: *i lavoratori e le lavoratrici isontini tra storia e memoria, 1920–1947*. Trieste 2000, str. 56, 120.

začeli nastajati dlje od večjih urbanih centrov, kjer je še vedno bilo zadosti poceni delovne sile. To so primeri obratov v Trziču, Romjanu pri Ronkah, Cordenonsu⁴⁶ in Gemoni.⁴⁷

Tekstilna industrija predelave bombaža ni bila samo delovno, ampak tudi kapitalno intenzivna. Obrati v Gorici in Pordenonu so nastali na pobudo in s kapitalom lokalnih podjetnikov,⁴⁸ pozneje pa opazimo bolj intenzivno delovanje tržaških,⁴⁹ beneških in videmskih podjetnikov. V desetletju in pol pred prvo svetovno vojno prihaja do koncentracije obratov v koncerne, kar je značilnost tekstilne industrije kot velike industrije v tem času tako v Avstro-Ogrski kot v Italiji.⁵⁰ Na območju Goriške pride do horizontalne integracije podjetij in obratov pod vodstvom tržaške družine Brunner, s finančno podporo bank.⁵¹ Na območju Pordenona pa se prav tako obrati in podjetja horizontalno integrirajo v Cotonificio Veneziano. Ta koncentracija je primer MAR-ekonomij.

Dobava bombaža kot osrednje surovine je bila vezana na pozicijo tržaškega pristanišča kot oskrbovalca tekstilnih obratov v čeških deželah in na severnem Moravskem z bombažem.⁵² Na razvoj tekstilne industrije na območju Goriške je torej vplivala vloga tržaškega pristanišča kot tranzitne točke za (kolonialno) blago, ki je namenjeno primarno v notranjost Monarhije, ne pa za potrebe »lokalne« tekstilne industrije. Ta element urbanizacijskih ekonomij je opazen tudi pri transportu surovine po kopnem, saj so tekstilni obrati na Goriškem izkoriščali tiste železniške povezave, ki so bile razvite za potrebe tržaškega tranzitnega prometa.⁵³

Glede lokalizacijskih ekonomij lahko ugotovimo, da je tekstilna industrija bila le deloma oz. »mešano« koncentrirana. Obrati niso bili locirani v neposredni bližini eni do drugih, ampak so bili razpršeni na širšem območju. Mikro gledano so lokali-

⁴⁶ Leta 1902 je bila na pobudo upravnika Cotonificio Amman ustanovljena Filatura Makò, s sedežem in obratom v Cordenons blizu Pordenoneja. – Parmeggiani, Gli stadi, str. 65– 66; Archivio Camera di Commercio di Udine (Archivio C. d. C. U.), Registro N. 1, N. 400: Filatura Mako.

⁴⁷ Cotonificio Morganti je bil ustanovljen leta 1906 s sedežem v Busto Arsiziu pri Milanu, obratom (predilnico in sukalnico) v Piovega di Gemoni in hidroelektrično centralo v Osoppo (pri Gemoni). – Parmeggiani, Gli stadi, str. 65; Archivio C. d. C. U., Registro N. 6, N. 5808.

⁴⁸ »Filiatorio e tessitorio meccanico di cotone Ritter-Rittmeyer and C.« pri Gorici je bil v lasti goriških podjetnikov. – Luchitta, L'industria cotoniera, str. 78; za Pordenone gl. opombo 43.

⁴⁹ Fragiaco, La grande fabbrica, str. 98; Luchitta, L'industria cotoniera, str. 72.

⁵⁰ Za Avstro-Ogrsko gl. Matis, Bachinger, Österreichische; Good, The Economic Rise, za Italijo pa Tattara, Toniolo, L'industria manifatturiera; Toniolo, L'economia; Zamagni, Dalla periferia.

⁵¹ Družina Brunner je v letih 1912–1913 združila podjetja in obrate v Gorici, Ajdovščini in Trziču v koncern »Vereinigte Österreichische Textilindustrie a. g.« s sedežem na Dunaju in finančno podporo Bodencreditanstalt z Dunaja in BCT iz Trsta. Temu koncernu so se pridružila še Brunnerjevo podjetje »Figli di Jacob Brunner« (v lasti je imel obrat v Stražicah, majhno tkalnico v Ajelu - Aiello in predilnico v Litiji). – Archivio C. d. C. TS, N. 6109, 7. 6. 1930).

⁵² Camera di Commercio e d'industria di Trieste: Relazione sulle condizioni economiche a Trieste nell'anno 1910. Trieste: Tipografia Morterra & C., 1911, str. 266.

⁵³ Struktura transporta surovin in blaga je v obdobju 1900–1940 ostajala ista - surovina (bombaž) je prihajala po morju v Trst preko uveljavljenih tržaških trgovinskih poti (Levant, Egipt, Indija), izdelki pa so bili transportirani po železnici v smeri srednje in jugovzhodne Evrope. – Millo, L'elite del potere, str. 263.

zacijske ekonomije bile najmočnejše v Gorici, kjer so obrati tekstilne industrije bili v neposredni bližini obratov strojne industrije (S. I. C. M. A. T.) in industrije za pridobivanje električne energije. To je klasičen primer Marshallove koncentracije različnih industrij na eni lokaciji.⁵⁴ Makro gledano obrate na relaciji Tržič–Gorica–Ajdovščina obrate med seboj povezuje uporaba električne energije prek istih omrežij, uporaba iste tehnologije oz. strojev (od S. I. C. M. A. T-a) ter ista transportna mreža.

Za medvojno obdobje je za tekstilno industrijo prav tako značilna kombinacija MAR- in Jacobs-ekonomij. Prvi so opazni v treh različnih koncentracijah - prva koncentracija se je zgodila v povojnih letih, ko vsi obrati na območju Goriške postanejo del novega podjetja Cotonificio Triestino Brunner S. A.,⁵⁵ obrati na območju Pordena pa del Cotonificio Veneziano. Temu sledi druga koncentracija, ko Cotonificio Triestino in Cotonificio Veneziano postaneta del Brunnerjevega trgovsko-industrijskega kompleksa.⁵⁶ Povezanost z bančnim kapitalom ter investicije v razvoj strojne, rudarske in industrije za pridobivanje elektrike pa kažejo na prisotnost Jacobs-ekonomij.⁵⁷ Tretja koncentracija se zgodi v tridesetih letih ob propadu Cotonificio Triestino in Banca Commerciale Italiana (COMIT), največjega finančnega podpornika širjenja in vzpostavljanja Brunnerjeva tekstilna koncerna,⁵⁸ ko pod vodstvom IRI-ja pride do koncentracije tekstilnih obratov obeh Cotonificijev v okviru ogromnega tekstilnega koncerna Stabilimenti Tessili Italiani.⁵⁹

⁵⁴ Strojna in tekstilna industrija izkoriščata isti bazen delovne sile in energijo, pri čemer strojna industrija proizvaja za potrebe tekstilne industrije.

⁵⁵ Po koncu vojne so v dogovoru med Brunnerji in »Vereingte Österreichische Textilindustrie a. g.« obrati v Ajdoviščini, Stražicah (in pozneje Podgori), Romjanu, Tržiču in Ajelu pristali v izključni lasti Brunnerjev. Leta 1920 so se preoblikovali v enotno podjetje »Società Anonima del Filatoio Meccanico di Aidussina«, ki se leta 1923 preimenuje v »Cotonificio Triestino Brunner S. A.« – Archivio C. d. C. TS, N. 6109, 7. 6. 1930.

⁵⁶ Cotonificio je bil del vertikalno organiziranega prodajno-predelovalnega koncerna. Brunnerjevo podjetje SICMAT je dobavljalo surovino z Vzhoda, Cotonificio predeloval, »Figli di Jacob Brunner« (lastnik Cotonificio-a) pa izvažali na trge srednje in (jugo)vzhodne Evrope. S pridobitvijo večinskega deleža delnic »Cotonificio Veneziano« leta 1927, ki je imel tekstilne obrate na območju okoli Pordena v Venetu (Borgomeduna, Torre, Rorai, Fiume Veneto) in še dva obrata, v Benetkah in Veroni, se je na območju severovzhodnega Jadrana vzpostavil enoten tekstilni koncern pod (monopolističnim) nadzorom Brunnerjev. – Millo, *L'elite del potere*, str. 263; Sapelli, *Trieste italiana*, str. 119.

⁵⁷ Brunnerji so namreč po vojni postavili elektrarno v Podgori in Stražicah, nadaljevali pa so z investicijo v nakup podjetja največjega premogovniškega podjetja v Istri ARSA (s kopi pri Labinu), ker so želeli s postavitvijo termoelektrarne pri Labinu izkoriščati lokalni premog za proizvodnjo elektrike, ki bi jo potem transportirali do obratov pri Tržiču in Gorici. – Archivio C. d. C. TS, N. 6109, 7. 6. 1930.

⁵⁸ Millo, *L'elite del potere*, str. 263.

⁵⁹ Ko je Cotonificio Triestino leta 1930 vstopil v tečaj, je vse njegove delnice dobil v last COMIT, vse obrate pa v upravljanje Cotonificio Veneziano, ki je tedaj postal del podjetja »Stabilimenti Tessili Italiani...« (Archivio C. d. C. TS, N. 6109, 23. 5. 1931). Cotonificio Triestino je ostal v stečajnem postopku do konca leta 1935. V vmesnem času je delniški delež in kredit od COMIT-a prevzel IRI. V dogovoru s Stabilimenti Tessili Italiani je bila sprejeta reorganizacija podjetja in ponovno konstituiranje Cotonificia kot samostojnega podjetja, ki pa je imelo velike težave s ponovnim organiziranjem proizvodnje. – Gl. Benvenuti, *Nate sotto*, str. 265, 266; Sapelli, *Trieste italiana*, str. 127.

4. 4. *Industrija izkopavanja premoga*

Za formiranje industrije pridobivanja premoga je odločilni lokacijski dejavnik bila surovina. Tako je center premogovniške industrije v prostoru severovzhodnega Jadrna bil na območju Labina (Krapan in Vinež). Leta 1881 je Trboveljska premogokopna družba (Trifailer Kohlenwerks-Gesellschaft) kupila obstoječi rudnik, ki je do tedaj bil last Jadranske premogokopne družbe Labin.⁶⁰ Vse do začetka prve svetovne vojne je Trboveljska premogokopna družba bila največje rudarsko podjetje na območju slovenskih dežel, pri čemer je proizvodnja labinskih rudnikov v desetletju pred vojno predstavljala okoli desetino celoletne proizvodnje podjetja.⁶¹

Glede lokacijskega dejavnika transporta velja, da je transport premoga od rudnikov potekal po železniški povezavi do pristanišč Bršica in Štalije in od tam z ladjami v Trst ali pa so ladje prihajale v ti pristanišči napolnit svoje zaloge pred potovanjem.⁶² Lokacijski dejavnik trga kaže, da so labinski rudniki dobavljali premog različnim industrijskim podjetjem, od katerih je večina bila v Trstu, preostala pa povsod po Italiji. Drugače so najpomembnejši klienti bile tržaške in reške pomorske družbe, ki so po vsej verjetnosti bile odjemalci že pred prvo svetovno vojno in katere so v obdobju 1925–1935 pokrivalo okoli eno tretjino prodanega premoga.⁶³ Dejavnika transporta in trga kažeta na močne urbanizacijske ekonomije.

Pri lokacijskem dejavniku delovne sile vidimo, da so v podjetju zaposlovali lokalno nekvalificirano delovno silo. V labinskih rudnikih je v dvajsetih in v prvi polovici tridesetih let delalo okoli 1000 delavcev.⁶⁴ Po številu zaposlenih delavcev in organizaciji proizvodnje so labinski rudniki oz. podjetje ARSA bili največje premogovniško podjetje v obravnavanem prostoru in največje rudarsko podjetje v Istrski provinci. Obsežna vlaganja v infrastrukturo, opremo in stroje, še posebej v elektrifikacijo, kažejo tudi na močno kapitalno intenzivnost pri organizaciji proizvodnje.⁶⁵ V drugi polovici tridesetih let, ko je zaradi ukrepov državne avtarkične ekonomske politike⁶⁶ število zaposlenih delavcev naraslo na slabih 9000,⁶⁷ pa so postali daleč največje rudarsko podjetje v severovzhodnem Jadranu in največji posamezni delodajalec na

⁶⁰ Krajši opis delovanja družbe ponuja opis fonda Trboveljske premogokopne družbe v Arhivu Republike Slovenije.

⁶¹ Državni arhiv u Pazinu (DAPA), Ugljenokopi Raša, Spisi, kut. 1, Geschäfts Bericht Trifail 1900 in 1910.

⁶² Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste, 1935, str. 185.

⁶³ Te družbe so: »Adria« S.A. di Navigazione (Fiume), »Cosulich« Soc. Triestina di Navigazione (Trieste), Jadranska Plovidba (Sušak), Martolinich Marco U. (Lussinpiccolo), Navigazione Libera Triestina (Trieste), Ditta Tripovich (Trieste), »Ilva« (Genova), Carlo Martinolich & F. (Trieste), »Costiera« (Fiume), Comando Marina (Napoli), Gruppo Ravano (Genova). (DAPA, Ugljenokopi Raša, Spisi, kut. 88, Statistica liste Clienti 1925–1935).

⁶⁴ Anna Millo: La Società Anonima Carbonifera Arsa: vicende finanziarie e industriali (1919–1940). V: Qualestoria, 1981, št. 2 (dalje Millo, La Società Anonima), str. 73.

⁶⁵ BCT, Dati e notizie, str. 153.

⁶⁶ Omejevanje uvoza surovin iz tujine in državna naročila.

⁶⁷ Anna Millo, Anna Maria Vinci: Azienda, sindacato e classe operaia nelle miniere dell'Arsa. V: L'Istra fra le due guerre. Roma 1985, str. 155.

območju Istrske province (pokrivali so slabo tretjino vseh zaposlenih v industriji in obrti v letih 1937–1939).

Pri razvoju ARSA-e od leta 1920 naprej lahko opazimo izrazito delovanje Jacobs-ekonomij, kjer je odločilno pozicijo zasedalo mestno, tržaško okolje. Po koncu prve svetovne vojne pride do nacionalizacije labinskih rudnikov, saj leta 1920 rudnike prevzame v last in upravljanje v Trstu ustanovljena delniška družba Società Anonima Carbonifera »ARSA«. ⁶⁸ Večino delnic podjetja so posedovali italijanski (iz »stare« Italije) ⁶⁹ in tržaški podjetniki, med najpomembnejši delničarji iz Trsta so bili, poleg BCT, tržaške pomorske družbe, ki so bile zainteresirane za ARSA-o zaradi dobavljanja premoga kot pogonskega sredstva za ladje. ⁷⁰ V letih 1925–1927 pa pride do pomembne zamenjave v lastniški strukturi podjetja, ko si tržaška družina Brunner pridobi nadzor nad podjetjem preko »svojih« podjetij Cotonificio Triestino Brunner S. A. in Fratelli Brunner, s pomočjo BCT. ⁷¹ V času do leta 1929/1930, ko so podjetje vodili Brunnerji, se je tudi načrtovala razširitev dejavnosti ARSA-e na proizvodnjo in distribucijo električne energije za potrebe Brunnerjevih tekstilnih obratov, v skladu z njihovo strategijo formiranja velikega industrijsko-trgovskega koncerna v prostoru severovzhodnega Jadrana. S propadom Brunnerjev leta 1930 večino delnic prevzame COMIT, po letu 1935 pa se podjetje podpržavi in postane del državnega koncerna Azienda Carboni Italiana. ⁷² Ta integracija ARSA-e v Azienda Carboni Italiana je sledila tedanji italijanski ekonomski politiki koncentracije in zaščite ključnih državnih industrij, med katere je spadala tudi proizvodnja primarnih surovin, in je primer delovanja MAR-ekonomij.

4. 5. Industrija gradbenih materialov - cementarne

Industrija proizvodnje cementa je največji razmah doživela v medvojnem obdobju. V Videmski provinci so tedaj obstajale tri družbe, na območju Julijske Krajine pa so se tudi razvila tri podjetja, dve v Istrski in eno v Goriški provinci.

Zelo pomemben lokacijski dejavnik za njihov razvoj je bil dostop do surovin. Vsa tri furlanska podjetja (Cementi del Friuli, Fabbriche riunite di cementi e calce in Cementi del Veneto) so pridobivala kamen iz okolice Čedad, ⁷³ Cementi Isonzo so nastali na temelju zemljišč, bogatih s kamnom in vodnimi viri, ki jih je pri Anhovem že pred prvo svetovno vojno imela v lasti cementarna iz Splita, ⁷⁴ edino S. A. Istriana dei Cementi je nastala na lokaciji (v Pulju), kjer so osnovno surovino (marmor) morali transportirati do obrata po morju. Cementi Isonzo so transportirali blago ali po

⁶⁸ BCT, Dati e notizie, str. 153.

⁶⁹ Med ustanovitelji iz »stare« Italije je bila glavna Banca Italiana di Sconto.

⁷⁰ Millo, La Società Anonima, str. 59.

⁷¹ DAPA, Ugljenokopi Raša, Spisi, kut. 3 (Consorzio Acquisto Azioni).

⁷² Millo, La Società Anonima, str. 70–75.

⁷³ Parmeggiani, Gli stadi, str. 116–117.

⁷⁴ Archivio C. d. C. TS, N. 1449, 9. 8. 1919.

železnici v smeri Benetk ali pa po železnici do Trsta in potem naprej po morju.⁷⁵ Pri tem podjetju in S. A. Istriana dei Cementi gre torej za določeno prisotnost urbanizacijskih ekonomij oz. za izkoriščanje mestne in regionalne transportne infrastrukture.

Pri lokacijskem dejavniku energije so vsa podjetja v proizvodnji uporabljala električno energijo. Cementi Isonzo so izkoriščali možnost dobave elektrike od Brunerjevih elektrarn pri Gorici, medtem ko je Istriana dei Cementi imela sklenjen zelo ugoden dogovor o dobavi premoga iz Jugoslavije. Glede dejavnika delovne sile sta tako cementarna iz Anhovega kot cementarna v Pulju zaposlovali lokalne delavce. Cementarna v Anhovem je po številu zaposlenih spadala med velike industrijske obrate na območju Goriške province,⁷⁶ medtem ko je cementarna v Pulju v medvojnem obdobju pokrivala okoli 10 % vseh zaposlenih v industriji in obrti v mestu.⁷⁷

Pri lokacijskem dejavniku trga lahko rečemo, da so cementarne proizvajale največ za domači trg. Tu sta imela pomembno vlogo dva elementa: prvi so konzorciji, v okviru katerih so si podjetja s kartelnim dogovarjanjem razdelila domači trg;⁷⁸ drugi je fašistična ekonomska politika v medvojnem obdobju, ki je v drugi polovici dvajsetih let vplivala na krčenje gradbene dejavnosti v državi, v drugi polovici tridesetih let pa preko javnih del stimulirala domače gradbeništvo. Proizvodnja v cementarnah je namreč bila močno odvisna od vitalnosti gradbeništva oz. povpraševanja po gradbenih materialih.⁷⁹

Upoštevajoč omenjene lokacijske dejavnike lahko ocenimo industrijo proizvodnje cementa kot razpršeno industrijo, kjer lokalizacijske in urbanizacijske ekonomije niso imele večje vloge. Zelo opazne pa so MAR- in Jacobs-ekonomije. Pobuda za nastanek Cementi Isonzo in Istriana dei Cementi je prišla od podjetja Spalato iz Splita, ki je pred prvo svetovno vojno transportiralo in prodajalo cement iz Splita preko Trsta v avstrijski prostor. Pri ustanavljanju obeh podjetij je Spalato k sodelovanju privabil podjetnike in strokovnjake iz Trsta.⁸⁰ Podobno so tudi furlanske »Fabbriche riunite cementi e calce« nastale na pobudo cementnega velikana iz Bergama. Vsa tri podjetja so torej nastala kot razširitev že obstoječe industrijske dejavnosti, kar je primer MAR-ekonomij. Nadalje sta primera MAR-ekonomij že omenjeni konzorciji, ki so povezovali cementarne iz Julijske Krajine in iz Videmske province, ter proces

⁷⁵ Consiglio e Ufficio provinciale dell'economia di Gorizia, *L'economia Goriziana*, str. 68; Archivio C. d. C. TS, N. 1449, 23. 11. 1929.

⁷⁶ Po podatkih goriške trgovinske in industrijske zbornice je v podjetju bilo zaposlenih vsaj 530 delavcev, od katerih naj bi večina (483) bila iz Anhovega (Consiglio e Ufficio provinciale dell'economia di Gorizia, *L'economia Goriziana*, str. 56–57, 67). Realno število zaposlenih delavcev se je torej gibalo med 500 in 600, ob koncu tridesetih let pa jih je bilo celo več kot 850 (Archivio Storico Banca d'Italia (ASBI), Ispettorato del Credito (dalje Ispettorato), *Pratiche Corda* n. 100, fasc. 18, 25. 9. 1939).

⁷⁷ Od 670 do 770 delavcev. – DAPA, Općina Pula, knjiga 118, *Le Condizioni*, str. 37.

⁷⁸ Tako sta »Cementi Isonzo« in »Istriana dei Cementi« sodelovali v »Consorzio fra le fabbriche del Veneto«, »Consorzio Tirreno Produttori Cemento« in »Consorzio Produttori Agglomeranti Idraulici delle Tre Venezie«. V slednjega so bila vključene tudi furlanske cementarne. – Parmeggiani, *Gli stadi*, str. 117.

⁷⁹ AST, *Schedario C. d. C. N. 739*, 6. 4. 1935.

⁸⁰ Archivio C. d. C. TS, N. 1449, 9. 8. 1919.

združevanja podjetij, ki se kaže v prevzemu Cementi Isonzo s strani podjetja iz Genova s pomočjo IRI-ja,⁸¹ v prevzemu Istriana dei Cementi s strani podjetja iz Torina⁸² in v združitvi Cementi del Friuli s Cementi del Veneto, kar lahko interpretiramo kot del fašistične politike koncentracije industrijskih podjetij znotraj posameznih industrijskih panog v drugi polovici tridesetih let.

Prisotnost bančnega kapitala oz. investicij italijanskih bank v cementarne⁸³ ter tudi, v primeru puljske cementarne, državnih investicij v industrijo (preko urada Banca d'Italia za financiranje industrije⁸⁴) pa kaže na prisotnost Jacobs-ekonomij. Namen teh investicij je ravno bil posodobiti in razširiti proizvodnjo - za vse cementarne je značilno, da so vseskozi intenzivno vlagale v posodabljanje produkcije.

4. 6. *Industrija predelave rib*

Glavni lokacijski dejavnik za industrijo predelave rib je bila surovina. Zato so obrati za predelavo rib na območju severovzhodnega Jadrana bili locirani v obalnih mestih, saj so tam imeli najlažji in najhitrejši dostop do rib. Na enem kraju je lahko bilo prisotnih več obratov različnih podjetij – tako so v Gradežu imeli obrate podjetja »S. A. prodotti alimentari G. Arrigoni & C.« (krajše Arrigoni),⁸⁵ »Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari« (krajše Conservifici),⁸⁶ »Società Italiana Prodotti Alimentari L. Torrigiani« (krajše Torrigiani)⁸⁷ in »Alimentaire, Società anonima per l'industria delle conserve« (krajše Alimentaire),⁸⁸ v Izoli prav tako Arrigoni, Conservifici in Trojan, ki ga pozneje prevzame Torrigiani,⁸⁹ v

⁸¹ ASBI, Spettorato, Corda n. 100, fasc. 18, 25. 9. 1939.

⁸² AST, Schedario C. d. C. N. 739, 31. 9. 1939.

⁸³ Banco di Roma in Banca Nazionale di Credito, pozneje pa Credito Italiano in COMIT, so bili glavni delničarji pri Cementi Isonzo v letih 1925–1934 (BCT, Dati e notizie, str. 222) in pri Istriana dei Cementi v letih 1926–1939 (AST, Schedario C. d. C. N. 739, 25. 5. 1927).

⁸⁴ AST, Schedario C. d. C. N. 739, 31. 3. 1930.

⁸⁵ Podjetje je bilo ustanovljeno leta 1855 s sedežem v Genovi, ukvarjalo se je s predelavo mesa in konzerviranjem. Po prvi svetovni vojni je vodstvo podjetja, tudi na osnovi izkušenj s predelavo in konzerviranjem živil, videlo priložnost za investicije v razvoj ribje predelovalne industrije. Tako so postali lastniki obratov za predelavo rib v Gradežu (Grado), Devinu, Izoli, Umagu, Fažani in Malem Lošinjju. – Archivio C. d. C. TS, N. 6925, 17. 8. 1917; BCT, Dati e notizie, str. 193–194.

⁸⁶ Začetki podjetja segajo v leto 1881, ko je bila v Parizu ustanovljena delniška družba »Société Générale Française de Conserves Alimentaires S. A.«, ki je imela v lasti obrate za konzerviranje rib v Izoli, Rovinju, Gradežu in na Cresu. Leta 1893 podjetje prevzela Anglo-avstrijska banka iz Trsta. Podjetje se je preimenovalo v »Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari della filiale della Banca Anglo-Austriaca a Trieste«, sedež podjetja je bil v Trstu. Poleg konzerviranja rib so predelovali in konzervirali še razno zelenjavo in meso. – BCT, Dati e notizie, str. 201.

⁸⁷ Podjetje je bilo ustanovljeno leta 1918 s sedežem v Rimu, glavnim delničarjem iz Firenc in obratom v Gradežu. – Archivio Camera di Commercio di Gorizia (Archivio C. d. C. G.), N. 17723, 12. 6. 1925.

⁸⁸ Podjetje je bilo ustanovljeno 17. 4. 1910 s sedežem v Trstu. Namen podjetja je bil proizvodnja konzerv z živili in proizvodnja embalaže. – Archivio C. d. C. TS, N. 3197, leto 1925.

⁸⁹ Podjetje je obstajalo od 1. 7. 1908. Sedež podjetja je bil v Trstu, tovarna za konzerviranje živil pa v Izoli. Že leta 1919 so prodali tovarni v Izoli in Unijah podjetju Torrigiani & C. iz Firenz oz. iz Rima. – AST, TCM, Rg C II 95, 22. 4. 1913; 5. 1. 1927).

Fažani Arrigoni in Alimentaire, na Cresu (Mali Lošinj in Unije) Arrigoni, Conservifici in Trojan (oz. Torrigiani), v Kopru pa »Giovanni Depangher & C.« (krajše Depangher)⁹⁰ in Società Adriatica Lavorazioni Alimentari (S. A. L. A.).⁹¹ Ta koncentracija obratov na določenih krajih je tesno povezana z ribolovno dejavnostjo, saj sta npr. Gradež in Izola bila že v 19. stoletju centra ribiške dejavnosti na območju severovzhodnega Jadrana. Dodatno so podjetja uporabljala tudi obstoječe prometne povezave po morju za transport opreme ali izdelkov. Na lociranje te industrije v obalnem pasu je torej vplivalo več lokacijskih dejavnikov - surovina, transport in trg - pri čemer je glavni dejavnik bila surovina.

Poglavitni trg za izdelke te industrije je bil prostor srednje in jugovzhodne Evrope, natančneje, države bivše Avstro-Ogrske monarhije. To je povezano s silovitim razvojem te industrije v tedanjem Avstrijskem Primorju konec 19. in v začetku 20. stoletja.⁹² Trgi srednje in jugovzhodne Evrope, kot lahko sklepamo na osnovi delovanja dveh največjih podjetij, Arrigonija in Conservificijev, so ostali glavni klienti vse do druge svetovne vojne.⁹³ Njihovo zapiranje in konkurenca iz Španije, Portugalske in Francije v obdobju velike gospodarske krize so tako posebej močno prizadeli proizvodnjo v obeh podjetjih.⁹⁴ Obe podjetji sta v celotnem medvojnem obdobju nastopali tudi na »domačem«, italijanskem trgu, a je le-ta zanju imel sekundarni pomen.⁹⁵

Pri lokacijskem dejavniku kapitala lahko opazimo več primerov Jacobs-ekonomij. Pri razvoju večjih podjetij je kapital prihajal iz Trsta (razvoj Conservificijev je podprla Anglo-avstrijska banka iz Trsta, Alimentarie avstrijsko podjetje iz Trsta⁹⁶), medtem ko so manjša do srednje velika podjetja nastala bolj z »lokalnimi« podjetniškimi pobudami (Trojan so ustanovili trgovci in (bančni) uslužbenci iz Trsta ter podjetnik iz Izole,⁹⁷ Depangher in S. A. L. A. prav tako podjetniki, posestniki in posamezniki različnih poklicev iz Kopra, Trsta ter Izole⁹⁸). Tudi pri razvoju podjetij po prvi svetovni vojni lahko opazimo Jacobs-ekonomije, preko prihoda podjetniškega in bančnega

⁹⁰ Že v 19. stoletju naj bi Giovanni Depangher ustanovil tovarno v Kopru, ki je v začetku 20. stoletja delovala kot podjetje »Giovanni Depangher & C.«, z lastnikom iz Budimpešte. – AST, TCM, Rg A II 6, 22. 4. 1908.

⁹¹ Archivio C. d. C. TS, N. 354, 29. 8. 1923.

⁹² Nadja Terčon: Z barko v Trst: pomorstvo v Piranu, Izoli in Kopru ter gospodarska vloga severozahodne Istre v odnosu do Trsta (1850–1918). Koper, Piran 2004, str. 63–67.

⁹³ Za Arrigoni gl. BCT, Dati e notizie, str. 194; Archivio C. d. C. TS, N. 6925, 9. 4. 1935. Za Conservifici gl. AST, Schedario C. d. C. N. 326, 30. 6. 1930.

⁹⁴ To nam potrjuje tudi padec števila zaposlenih delavcev v obeh podjetjih za dve tretjini leta 1932 v primerjavi z letom 1929 (z okoli 3000 na 1000). – Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste, 1931, str. 143.

⁹⁵ Edino Arrigoni si je v drugi polovici tridesetih let, v času nove avtarkične ekonomske usmeritve Italije, pridobil večja državna naročnika. – Archivio Centrale dello Stato (ACS), Segreteria Particolare del Duce, Carteggio Ordinario, Soc. An. Prodotti Alimentari »G. Arrigoni«, 3. 3. 1939.

⁹⁶ Archivio C. d. C. TS, N. 3197, 17. 4. 1910.

⁹⁷ AST, TCM, Rg C II 95, 22. 4. 1913.

⁹⁸ Za Depangher gl. AST, TCM, Rg C II 125, za S. A. L. A. pa Archivio C. d. C. TS, N. 354, 29. 8. 1923.

kapitala iz »stare« Italije. Tako se je Arrigoni razvijal s pomočjo svojega obstoječega podjetniškega in tehničnega znanja ter izkušenj, skupaj s podporo tržaške BCT.⁹⁹ Conservifici je po vojni prevzelo »sestrsko« podjetje »Ampelea« iz Rovinja, katerega lastnice so bile banke iz »stare« Italije.¹⁰⁰

Za obdobje velike krize in let po njej pa so značilne MAR-ekonomije, torej koncentriranje industrije in specializacija. Tako v času krize propade podjetje Torrigiani, njegove obrate dobi Arrigoni, ki v drugi polovici tridesetih let združuje z največjo skupino obratov na območju severovzhodnega Jadrana.¹⁰¹ Kriza je privedla tudi do formalne združitve Conservifici v Ampeleajo (leta 1933), ki je prav tako investirala v širjenje svoje proizvodnje in v lastno ribiško floto.¹⁰² Pred začetkom druge svetovne vojne je industrija predelave rib na območju severovzhodnega Jadrana bila močno koncentrirana, s samo dvema velikima podjetjema (Arrigoni in Ampelea), a s tovarniško organizirano in specializirano proizvodnjo¹⁰³ ter z velikim številom zaposlenih,¹⁰⁴ pri čemer je Arrigoni spadal med največja industrijska podjetja v prostoru severovzhodnega Jadrana.

5. Zaključek

Na osnovi predstavljene metodologije in analize razvoja izbranih industrijskih panog lahko ugotovimo, da je v mestnih središčih (Trst in Gorica) obstajala bistvena koncentracija industrijske dejavnosti, pri čemer je Trst funkcioniral kot območni pol rasti. Železarska in jeklarska, tekstilna in premogovniška industrija kažejo močno navezanost na Trst kot prometno in trgovinsko središče ter center podjetniškega kapitala in znanja (urbanizacijske ekonomije), prav tako tudi visoko stopnja kapital-ske in delovne intenzivnosti ter močne MAR- in Jacobs-ekonomije. Na temelju teh značilnosti jih lahko označimo kot ključne industrije. Osrednje ključne industrije pa so bile ladjedelniške in pripadajoče strojne industrije. Vse te industrije so s številom zaposlenih, s kapitalom in (poslovnim) znanjem podjetnikov oz. ekonomskih elit ter s transportno, logistično in trgovsko mrežo pripomogle k formiranju Trsta kot pola rasti. Tako ključne industrije (z izstopajočo pozicijo ladjedelnic) predstavljalo enega

⁹⁹ BCT, *Dati e notizie*, str. 193–194.

¹⁰⁰ Podjetje »Ampelea« Società Anonima di Distillazione e d'Industrie Chimiche, s sedežem v Rovinju, je bilo ustanovljeno leta 1906 na pobudo iste Anglo-avstrijske banke, po vojni pa sta v »Ampelea« in »Conservifici« glavna delničarja postali italijanski banki COMIT in Banca Italiana di Sconto. – AST, *Schedario C. d. C. N.* 326.

¹⁰¹ Sredi leta 1937 so obrati bili v Izoli, Gradežu, Umagu, Fažani, Malem Lošinj in Unijah, Pulju, Ceseni, Sestu Fiorentinu in Pistoiji. Zaposlenih so imeli okoli 3.500 delavcev. Predelovali in konzervirali so različno zelenjavo in ribe. – ACS, *Segreteria Particolare del Duce, Carteggio Ordinario, Soc. An. Prodotti Alimentari »G. Arrigoni«*, 9. 6. 1937.

¹⁰² *Archivio C. d. C. TS*, N. 9107, 27. 4. 1936.

¹⁰³ Največja obrata obeh podjetij sta bila v Izoli. – *Archivio C. d. C. TS*, N. 6925, 22. 3. 1938; *Archivio C. d. C. TS*, N. 9107, 31. 12. 1934.

¹⁰⁴ Arrigoni je v drugi polovici tridesetih let imel zaposlenih okoli 5000 delavcev. – ACS, *Segreteria Particolare del Duce, Carteggio Ordinario, Soc. An. Prodotti Alimentari »G. Arrigoni«*, 9. 6. 1937.

od stebrov tržaške predvojne in povojne ekonomije, poleg (mednarodnega) prometa in trgovine.

Nadalje lahko opazimo zelo močno delovanje tržaških lokalizacijskih in urbanizacijskih ekonomij pri izbranih podjetjih v kovinski in strojni industrijski panogi, ki so bila neposredno vezana na tržaško ladjedelniško industrijo, torej bila locirana v mestu, kjer opravljajo specializirano dejavnost za glavno industrijo in kjer izkoriščajo prednosti urbanega centra. Po drugi strani je tekstilna industrija predelave bombaža bila po vložnem kapitalu, organizaciji proizvodnje in številu zaposlenih delavcev ena izmed največjih industrij v obravnavanem prostoru, ki ni bila locirana v Trstu, a je njen razvoj bil močno odvisen od delovanja tržaškega pristanišča kot uvozno-izvozne luke za surovine in izdelke ter od podjetniške vitalnosti tržaške družine Brunner.

Za podjetja iz drugih industrijskih panog, gradbene industrije (cementarne) in ribje predelovalne industrije veljajo šibke urbanizacijske in lokalizacijske ekonomije, ki kažejo določeno povezanost s Trstom le preko dejavnika transporta (cementarna v Anhovem) in kapitala (prenos podjetniškega znanja in kapitala iz tržaškega mestnega okolja). V obeh panogah je vpliv Trsta močnejši preko Jacobs-ekonomij, pri čemer bi izpostavili sodelovanje različnih trgovcev, podjetnikov in posestnikov iz lokalnega okolja s tistimi iz Trsta pri razvoju industrije predelave rib. To pojav dokazuje, kako na razvoj industrijske dejavnosti v ne-mestnem okolju vzporedno vplivata tako proces pronicanja iz mesta kot »avtonomne« lokalne pobude.

Železarska in jeklarska, kovinska in strojna, tekstilna industrija ter premogovništvo kot ključne industrije skupaj sestavljajo osnovni industrijski skelet v obravnavanem prostoru. Ko prištejemo še cementarne in večja podjetja iz industrije predelave rib, lahko vidimo, kako sega en krak industrijskega skeleta iz Trsta proti Tržiču in okolici, kjer sta močno zastopani tekstilna in industrija predelave rib (Gradež) ter naprej proti Gorici in Ajdovščini, kjer so glavna središča tekstilne industrije in proti Kobaridu, kjer najdemo tovarno cementa v Anhovem; drugi krak pa iz Trsta proti Pulju do labinskih rudnikov (premogovništvo), s točkami v Izoli in tudi okoli otoka Cresa (Mali Lošinj in Unije), kjer so največji obrati industrije predelave rib. Ta skelet se je oblikoval v letih 1890–1914 in ohranil svojo strukturo vse do druge svetovne vojne. Pri njegovem formiranju in ohranjanju so pomembno vlogo imele tudi MAR- oz. Jacobs-ekonomije, pri čemer so Jacobs-ekonomije prevladovale od začetka 20. stoletja do velike gospodarske krize. Tako so v času pred prvo svetovno vojno skelet oblikovali tržaški podjetniki ter tržaške in avstrijske banke, v letih 1918–1929/1930 pa tržaški podjetniki, ob prisotnosti bančnega kapitala iz »stare« Italije. Pri tem velja izpostaviti tržaško družino Brunner, ki so po vojni ustvarili ogromen industrijski koncern ter osrednji tržaški bančni zavod (BCT), ki je bila glavna opora tako Brunnerjem kot tudi podpirala druga večja podjetja (npr. Arrigoni). Trideseta leta prinesejo v industrijski razvoj v ta prostor tako značilno prisotnost državnega aparata in njegovih politik. Ta prisotnost se posredno zrcali v procesih koncentriranja dejavnosti in integracije v državne ali privatne koncerne oz. v krepitvi delovanja MAR-ekonomij. Tedaj propadejo tržaške podjetniške elite in BCT ter se kot glavni oblikovalci omenjenega industrijskega skeleta vzpostavijo podjetja iz »stare« Italije,

v sodelovanju z državnimi skladi in državno ekonomsko politiko. Zaradi tega velika gospodarska kriza predstavlja ključno diskontinuiteto v procesu industrializacije v izbranem prostoru.

Kljub politični ločenosti območja Furlanske province od Avstrijskega Primorja pred prvo svetovno vojno, pride po vojni do povezovanja industrij med obema območjema, vidno pri sodelovanju cementarn v konzorciju, integraciji škedenjske in videmske železarne v državni koncern ILVA ter pri prehajanju delovne sile in poznejši integraciji furlanskih in goriških tekstilnih obratov pod vodstvom Brunnerjev. Kljub tem primerom, pa, ob upoštevanju razvoja še drugih industrijskih panog, ne pride do večje povezanosti obeh območij v medvojnem času, tako da industrijski skelet ostane omejen na območje Primorske, Goriške in Istre.

Nastanek in oblikovanje industrijskega skeleta s Trstom kot polom rasti v prostoru severovzhodnega Jadrana lahko interpretiramo kot glavni rezultat procesa industrializacije. Vendar industrijski skelet ni nikoli prerasel v industrijsko regijo v Pollardovem smislu. Vzrok za to je v tem, da so se ključne industrije, primarno ladjedelniška, že od sredine 19. stoletja dalje razvijale v službi tržaške trgovinske in pomorske dejavnosti, ne da bi kdajkoli postale glavni »izvozni produkt« industrijskega skeleta. Drugače povedano, v prostoru severovzhodnega Jadrana so se oblikovale tiste ključne industrije, ki so s svojo organizacijo proizvodnje, ekonomijo obsega, pretokom kapitala in znanja ter logistično mrežo ustvarile specifično formo industrijskega skeleta, ki izstopa iz svoje okolice. Vendar temu prostoru umanjka druga glavna značilnost, to sta identiteta in obseg industrijske regije v odnosu do ostalih regij ali območij, saj primarna identifikacijska točka Trsta kot območnega pola ostane razvoj mesta kot trgovinskega, transportnega in urbanega središča, ne pa kot industrijskega.

Hrvoje Ratkajec

INDUSTRIALISATION PROCESS AND THE ESTABLISHMENT OF THE INDUSTRIAL REGION IN THE NORTH-EASTERN ADRIATIC 1900–1940

S U M M A R Y

The aim of this article is to present the industrialisation process and the establishment of the industrial region in the area of the north-eastern Adriatic in the period between 1900 and 1940. In this regard it especially emphasises four main research problems: 1) the characteristics of industrialisation in the area of Friuli, the Littoral region (Primorska) and Istria, which was, in the administrative and political sense, mostly a part of Austro-Hungary between 1900 and 1918, while in the period between 1918 and 1940 the whole of it belonged to the Kingdom of Italy; 2) the development of industrial activities in the urban and rural environment by establishing a network of industry in the area as well as relations between the cities and the rural areas; 3) cities as the centres of industrial development or growth poles and the formation of the industrial region; 4) the influence of the political borders and state economic policies on the process of industrialisation.

The article focuses on analysing the industries or industry sectors characteristic of the industrialisation process (iron and steel, metal products, mechanical, textile and coal industry) as well as industries specific for a certain area (building materials and fish processing industry). The methodology used stems from Pollard's interpretation of the establishment of industrial regions, but we have expanded it with the general theory of location, which explains the way in which the industrial facilities at certain loca-

tions are built. This is followed by the theory of growth poles, which explains how the industrial activities in a certain area are connected through a central point or city – typically the largest industrial centre in the area, as well as the MAR spillover and Jacobs spillover, allowing us to identify the development of the industrial activities simultaneously with the expansion of the influence of the city.

The basic research method was the economic-historiographic analysis of the functioning and business operations of the individual industrial companies in the selected industries. Through this analysis we were able to form a picture of the development of industries in the area, and observe the presence and influences of the political borders and economic policies. The basic archive sources were the registers of companies from the State Archives of Trieste, from the Trieste as well as Gorizia and Udine Chambers of Commerce and Industry, and selected collections from the State Archives in Pazin.

The conclusions of the analysis showed that in the area of north-eastern Adriatic during the industrialisation process a basic industrial structure or the so-called industrial framework formed, centred in Trieste as the regional growth pole towards which the development of key industries gravitated. However, due to its specific development this industrial framework never developed into an industrial region. This is related to the decisive influence of the Great Depression on the process of industrialisation. While after World War I the continuity with the pre-war period had still existed and had been apparent in the activities of the Trieste business elites and banks, the period of the 1930s represented a key turning point – at this time the fascist policy of the state-managed economy became the leading driving force of the industrialisation process.

1.01
Prejeto 26. 4. 2013

UDK: 323.1(497.1)"1918/1941"

Mateja Ratej*

Ideja o krvnem bratstvu južnoslovanskih narodov pri Antonu Novačanu

IZVLEČEK

Avtorica v prispevku problematizira idejo o krvnem bratstvu južnoslovanskih narodov, ki je bila temeljni integracijski element in kriterij njihove združitve v okviru uradne (unitarne) ideologije prve jugoslovanske države. Na primeru političnega delovanja Antona Novačana in njegove Zemljoradniške oz. Republikanske stranke, ki se je napajala iz ideje o krvnem bratstvu, pokaže, kako je bil kmalu po oblikovanju države poskus implementacije ideje v jugoslovansko politično realnost obsojen na propad.

Ključne besede: Kraljevina SHS, politika, politična stranka, Slovenska republikanska stranka, Anton Novačan, Stjepan Radić, krvno bratstvo

ABSTRACT

ANTON NOVAČAN AND HIS IDEA ON THE BLOOD BROTHERHOOD OF SOUTH SLAVIC NATIONS

In her contribution the author examines the idea of the blood brotherhood of South Slavic nations, which was the basic integration element and criterion of their unification in the context of the official (unitarian) ideology of the first Yugoslav state. On the example of the political activities of Anton Novačan and his Agrarian or Republican Party, which built on the idea of blood brotherhood, the author shows how soon after the establishment of the state the attempt to implement this idea into the Yugoslav political reality was destined to fail.

Keywords: Kingdom of SHS, politics, political party, Slovenian Republican Party, Anton Novačan, Stjepan Radić, blood brotherhood

* dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 1, SI-1000 Ljubljana; mratej@zrc-sazu.si

Že v času med obema svetovnjima vojnama je veljala za klasično delo na področju raziskav naroda razprava *Kaj je narod?*, v kateri je francoski teoretik Ernest Renan ostro zavrnil idejo krvnega sorodstva kot integrativni kriterij za oblikovanje državne tvorbe; v razpravi iz leta 1882 je med drugim zapisal, da rasa izgublja na pomenu, saj se zgodovina človeštva bistveno razlikuje od zoologije: »Tu rasa ni vse kakor pri glodavcih ali pri mačkovitih živalih, saj nam ni mogoče hoditi po svetu preiskovat ljudem lobanje, potem pa jih grabiti za vrat z besedami: Ti si naše krvi; ti si naš! Razen antropoloških znakov imamo namreč tudi pamet, pravico, resnico in lepoto, ki je vsem ljudem ista. Saj vidite, da ta rasovna politika ni sigurna; vi jo izrabljate danes proti drugim, jutri pa se bo obrnila proti vam samim.«¹

Pravnik, publicist in zgodovinar Lojze Ude je v svoji razpravi *Beseda o združujočih silah*, nastali maja 1940, združujoče sile prve jugoslovanske države videl predvsem v skupnih gospodarskih in političnih interesih in je odločno zavrnil krvno sorodstvo kot bistven kriterij združitve, četudi ni zanikal, da je krvna sorodnost ena od združujočih sil jugoslovanskih narodov. Kot nerazumljivo je izpostavil dejstvo, da naj bi domnevno krvno bratstvo vezalo le Slovence, Hrvate in Srbe, ne pa tudi Bolgarov oz. kar vseh Slovanov. Poudaril je, da se je organiziranje tesnejšega sodelovanja med slovanskimi narodi v zgodovini zmeraj izkazalo za neuspešno, če je bilo utemeljeno s krvno, plemensko sorodnostjo, in zaključil: »Krvna sorodnost, skupni predniki v taki zgodovinski oddaljenosti so preslabotna združujoča sila celo tedaj, če jo podpirata sklenjenost ozemlja in sorodnost jezika.«²

Zagovornike ideje o krvnem bratstvu južnoslovanskih narodov je Ude imenoval »mistiki krvi« in mednje lahko štejemo tudi vplivnega katoliškega misleca Josipa Jeraja, ki je bil v začetku druge svetovne vojne prepričan, da je treba obnoviti in utrditi jugoslovansko prepričanje oz. ljubezen tako do slovenske domovine kot do jugoslovanske »očetnjave«. Bistveni vzrok nastanka jugoslovanske države je videl v sorodnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov, zamisel pa je utemeljeval na teologiji Sv. Avgušтина (O božji državi). Pojasnjeval je, da so trije v Kraljevini združeni narodi med seboj sorodni po jeziku in nacionalnih posebnostih ter tesno navezani drug na drugega, ker jih družijo isti srednjeevropski prostor. Nobeden med njimi ne more živeti sam zase: »Slovenci, Hrvati in Srbi bi vsak zase, obkrožen od tako velikih in nam neprijaznih narodov Nemcev, Italijanov ter Madžarov, ne mogel uspešno braniti svoje lastne države, ker bi bil številčno prešibek.«³

Krvno sorodstvo južnoslovanskih narodov kot temeljni integracijski element in kriterij njihove združitve v okviru uradne (unitarne) ideologije je šele z vlado Milana Stojadinovića zamenjal kriterij ekonomije, načelo integralnega jugoslovanstva pa je do srede tridesetih let izgubilo status označevalca nacionalne identitete.⁴ Četudi je

¹ Ernest Renan: *Kaj je narod?* V: *Napredna misel*, II. 1913–1914, str. 119.

² Lojze Ude: *Beseda o združujočih silah*. V: *Slovenci in jugoslovanska skupnost*. Maribor 1972, str. 318.

³ Josip Jeraj: *Slovenci in Jugoslavija; ljudska državljanska vzgoja*. Maribor 1940, str. 21–22, 30 in 39.

⁴ Marko Bulatović: *Struggling With Yugoslavism. Dilemmas of Inter-war Serb Political Thought*.

res, da so srbske, hrvaške in slovenske politične stranke med obema svetovnjima vojnama velikokrat bolj ali manj uspešno sodelovale kot koalicijske partnerice, pa je bil vsak poskus oblikovanja enotnih slovensko-hrvaško-srbskih političnih gibanj obsojen na propad. Zakaj? Poleg medkulturnega nerazumevanja (ki pa ni hkrati pomenilo tudi nenaklonjenosti) sta bila glavna razloga za neuspeh povezovanja različnost vere in nacionalizem kot osrednji politični označevalec posameznih v enotni državi združenih skupnosti.

Vodilna ideja tvorcev Vidovdanske ustave (1921) je bilo *narodno edinstvo*, iz katerega je nujno sledilo *državno edinstvo*; v skladu s to ideologijo je bilo treba zabrisati vse zgodovinske, dinastične in druge meje, ki so dotlej razdvajale domnevno enoten jugoslovanski narod.⁵ Ker se je neločljivo prepletalo s konkretnim problemom upravne ureditve skupne jugoslovanske države, je bilo nacionalno vprašanje bistven element političnega imaginarija v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (dalje SHS). Manifestacija političnega spopada je bila vezana na soočanje dveh temeljnih izhodišč: na eni strani so bili kralj in srbske politične stranke, za katere je bilo nacionalno vprašanje z uzakonitvijo centralistične državnopravne ureditve rešeno, na drugi pa hrvaška in slovenska politična elita, ki sta vztrajali na politični zahtevi, da bo nacionalno vprašanje v državi rešeno, ko bo njena ureditev omogočala samostojen in svoboden razvoj posameznih narodov – v nasprotnem primeru se bo nacionalno vprašanje še zaostriilo.⁶

Slovenska ljudska stranka kot najpomembnejša slovenska politična stranka med svetovnjima vojnama je leta 1919 intenzivno skušala razširiti svoje delovanje na vso državo, vendar v svojih prizadevanjih po oblikovanju Jugoslovanske ljudske stranke ni bila uspešna in je idejo kmalu brez pojasnil javnosti opustila.⁷ A iz tistega časa obstaja še precej slikovitejši in vztrajnejši primer (neuspelega) povezovanja srbskega, hrvaškega in slovenskega kmečkega gibanja, ki se je v svojem prizadevanju bistveno opiralo na idejo o krvnem bratstvu južnoslovanskih narodov, ob čemer je dobivalo iz domačega, tj. slovenskega političnega prostora skrajno negativne odzive – še zlasti, ko je bilo govora o povezovanju s Srbi.

Anton Novačan je bil politik Samostojne kmetijske stranke, ki je pričel razmišljati o lastni politični poti, ko je njegova stranka leta 1921 stopila v vlado in glasovala za Vidovdansko ustavo, s čimer se ni strinjal. Svojo politično nišo je videl v razširitvi Zemljoradniškega gibanja iz Srbije v hrvaški in slovenski politični prostor, zato se je dogovoril za politično sodelovanje z Mihajlom Avramovićem.⁸ Predzgodovina

V: Ideologies and National Identities. The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe. Budapest, New York 2004, str. 263.

⁵ Štefan Sagadin: Vprašanje naše upravne ureditve. V: Ob 20-letnici Jugoslavije. Zbornik. Ljubljana 1938, str. 181.

⁶ Ferdo Čulinović: Nacionalno pitanje u jugoslavenskim zemljama; historijat njegovog razvitka. Zagreb 1955 (dalje Čulinović, Nacionalno pitanje), str. 7.

⁷ Straža, 17. 1. 1919, str. 1, Zbor zaupnikov Jugoslovanske ljudske stranke v Celju.

⁸ Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK). Rokopisni oddelek. Novačan Anton. Dnevnik 34/75 II, 29. 11. 1921.

Novačanovih stikov s srbskimi Zemljiaradniki je nastala ob volitvah v Ustavodajno skupščino novembra 1920, ko je tedaj še njegova Samostojna kmetijska stranka prejela 8 mandatov od skupno 38 slovenskih. Njeni poslanci so na čelu z Ivanom Puceljem stopili v Zemljiaradniški klub, ki je štel 38 poslancev – 14 iz Srbije, 12 iz Bosne, 8 iz Slovenije, 3 iz Dalmacije in 1 iz Vojvodine. Vendar pa zavezništvo ni trajalo dolgo. Ko je premier Nikola Pašić potreboval okrepitev svoje vlade, je vanjo povabil tudi Zemljiaradnike. Srbski Zemljiaradniki niso želeli vstopiti v vlado pod nobenim pogojem, medtem ko se je Samostojna kmetijska stranka marca 1921 odločila zanj in se podala »na pot političnih uspehov in pridobivanja koncesij gospodarskega značaja«. Njeni poslanci so izstopili iz Zemljiaradniškega kluba in osnovali lastnega, Ivan Pucelj pa je prevzel ministrstvo za poljedelstvo in vode.⁹

Od aprila 1921 je bil na Ministrstvu za kmetijstvo kot ministrov tajnik zaposlen tudi tedaj 34-letni Anton Novačan. Služba mu je bila očitno zoprna, hkrati pa je imel težave z zdravjem. Še zlasti kritičen je bil do svojega šefa, ki mu je v okviru službenih obveznosti sestavljal govore: »*Odvisen od poslancev Samostojne kmetijske stranke. To so sami kosmati ljudje, možje kosmate vesti. Pucelj, mesar, pravi mesar. Nima nič možatega. Napihnjem, afektiran, neinteligenten. Bister mešetar in srečolovec. Nič več. /.../ Moj cilj je bil, da pridem v zunanjo službo. Zato da bi živel v kakšnem kulturnem mestu in kulturni sredini. Delam na tem. Se peham že celo leto, pa mi vedno spodleti. Zmanevrisal sem tako daleč, da sem prišel do Pašića. Sprejel me je. /.../ Bil je sladek in mi je obljubil, da me bo poslal ven čisto za gotovo.*«¹⁰

Pojava politika, ki je bil bolj literat in fantast kot spreten in pronicljiv taktik, nikakor ni puščala ravnodušnih tistih ljudi, s katerimi se je srečeval. Pisatelj Vladimir Bartol je Novačana opisal kot skoraj dva metra visokega moškega z mogočnimi rameni in oglatim obrazom, ki je učinkoval kot izklesan iz skale. Njegov ostri nos je bil ob korenu kakor prelomljen, obrvi pa potegnjene navzgor. Stiskajoče ustnice so poudarjale izstopajočo spodnjo čeljust.¹¹ Medtem je literarni kritik Josip Vidmar ugotavljal, da je bil Novačanov značaj anarhoiden, zato se je upiral vsemu, kar ga je ogrožalo ali utesnjevalo.¹² Prijatelj iz domačega kraja Ivan Prekoršek pa se je začetkov Novačanove samostojne politične poti spominjal kot hlepenja po političnih žarometih za vsako ceno: »*V njegovi krvi je bil neizmeren gon po moči in oblasti.*«¹³

Četudi markanten in karizmatičen je vzkipljivi Novačan ob prelomu s Samostojno kmetijsko stranko za seboj potegnil le ozek krog somišljenikov in začel v novembru 1921 v Celju izdajati list *Naša vas*.¹⁴ V štajerskem glasilu SLS *Slovenski gospodar* so svoje bralce svarili pred Novačanovim časopisom, češ da gre za glasilo srbske Zemljiaradniške stranke, ki sili med slovenskega kmeta in ga spravlja ob enotnost.¹⁵ Ob

⁹ Albin Prepeluh: Kmetijski pokret med Slovenci po 1. sv. vojni. Ljubljana 1928, str. 16–18.

¹⁰ NUK. Rokopisni oddelek. Novačan Anton. Dnevnik 34/75 II; Zapuščina 13/63.

¹¹ Anton Novačan: Izbrano delo. Maribor 1993 (dalje Novačan, Izbrano delo), str. 362.

¹² Josip Vidmar: Obrazi. Ljubljana 1979 (dalje Vidmar, Obrazi), str. 132.

¹³ Novačan, Izbrano delo, str. 352.

¹⁴ Naša vas, 10. 11. 1921, str. 1, Pozdrav in vabilo.

¹⁵ Slovenski gospodar, 17. 11. 1921, str. 3, Nov list.

koncu leta 1921 je Novačan v Celju gostil delegacijo srbske Zemljoradniške stranke, kjer so skupaj s hrvaškimi gosti sklenili, da bodo zemljoradniško gibanje povezali in ga s srbskega razširili na slovenski in hrvaški prostor. Ob tem niso pozabili poudariti »*tople ljubezni*« med tremi brati.¹⁶

Izkazalo se je, da je Novačan Puclju še bolj kot vstop v vlado zameril razkol s srbskimi Zemljoradniki, ki je po njegovem mnenju škodil dobremu imenu slovenskega kmeta med Srbi in Hrvati.¹⁷ Svoji nekdanji stranki je Novačan očital, da ga skuša v krogih srbskih zemljoradnikov očrniti.¹⁸ Ko je februarja 1922 v Beogradu potekala seja Glavnega izvršnega odbora Zveze Zemljoradnikov, na kateri je sodeloval tudi Anton Novačan, so med drugim razpravljali o pobudi Samostojne kmetijske stranke v zvezi s ponovno pridružitvijo Zemljoradnikom – pobuda je bila zavržena.¹⁹

S tem je začela okrog Novačana delovati izpostava srbskega Zemljoradniškega gibanja Mihajla Avramovića.²⁰ Novačan je politično potezo utemeljil z »*željo slovenskih kmetov, ki so ostali zvesti kmetškemu bratstvu s Srbi in Hrvati*«. ²¹ Da so se pripadniki srbske stranke med seboj naslavljali z brati, se je zdelo Novačanovim še posebej pomembno,²² še zlasti, ko so se morali začeti otepati »*nizkih protisrbskih instinktov*« slovenskih političnih strank, ki jih je bilo težko prepričati, da Zveza Zemljoradnikov ni izključno srbska stranka.²³ Ko so Novačanovi predlagali, da bi bilo primerneje slovensko besedo kmet nadomestiti z ustrezno sopomenko zemljoradnik, je med političnimi nasprotniki zavrelo.²⁴ Zlasti v SLS, kjer najbrž še niso pozabili zloglasnega rekla »Srbe na vrbe« iz časa prve svetovne vojne.²⁵ Novačanovi (ali bolje: on sam, saj je bil lastnik, izdajatelj in odgovorni urednik časopisa *Naša vas*) so morali nenehno pojasnjevati, da jih ni sram druženja s srbskimi kmeti,²⁶ vendar ni kazalo, da bi lahko Novačan ali kdorkoli drug v kratkem vplival na slovensko miselnost, ki se je skoraj še dve desetletji po tem najprožneje prilagala le narodno- in vero-obrambnim idejam SLS.

Ob zapisanem ne smemo misliti, da je bil Anton Novačan nekakšen prvi znanilec novodobne strpnosti in nacionalne neobremenjenosti na Slovenskem, kar morda najlepše dokazuje njegova argumentacija na svoje domnevno preveč vneto oboževanje srbskih sodržavljancev; očitki o tem so prihajali celo iz ust hrvaškega političnega vodje Stjepana Radića, ki si ga je Novačan zaradi njegovega političnega vpliva v kmečkem gibanju na Hrvaškem sicer silno želel v svojem kmečkem zavezništvu:

¹⁶ *Naša vas*, 5. 1. 1922, str. 2, Naš prvi zbor; *Naša vas*, 5. 1. 1922, str. 2, Pri »Angelu«.

¹⁷ *Naša vas*, 10. 11. 1921, str. 1, Greh Samostojnih.

¹⁸ *Naša vas*, 24. 11. 1921, str. 2–3, Vsem klevetnikom.

¹⁹ *Naša vas*, 2. 3. 1922, str. 2, Seja glavnega izvršnega odbora Zveze Zemljoradnikov.

²⁰ Igor Grdina: *Kratka zgodovina Slovenske Zemljoradniške in Slovenske republikanske stranke A. Novačana*. V: *Zgodovinski časopis*, 1989, št. 1, str. 81.

²¹ *Naša vas*, 10. 11. 1921, str. 1, Pozdrav in vabilo.

²² *Naša vas*, 10. 11. 1921, str. 2, Novice.

²³ *Naša vas*, 15. 12. 1921, str. 2, Zveza Zemljoradnikov.

²⁴ *Naša vas*, 5. 1. 1922, str. 3, Zemljoradnik.

²⁵ *Slovenec*, 26. 7. 1914, str. 1, Velesrbsko hudodelstvo.

²⁶ *Naša vas*, 19. 1. 1922, str. 3, Srbska Zemljoradniška stranka.

»Nam Slovencem so Hrvati ravno tako dragi in mili kakor Srbi, Zagreb (brez Judov) ravno tako ljubimo kakor Beograd (brez Cincarjev).«²⁷

Sredi marca 1922 se je Novačanova stranka vendarle pričela osvobajati Avramovičevih Zemljoradnikov, vendar se pridevniku »zemljoradniška« še ni odpovedala. Razen tega je slovenska Zemljoradniška stranka na svojem ustanovnem občnem zboru, kjer je Novačan zaman pričakoval prihod Stjepana Radića, skoraj v celoti sprejela program srbske Zveze Zemljoradnikov in se zavezala za ohranitev stikov z njo z željo po pridružitvi hrvaškega kmečkenga gibanja.²⁸ V sprejeti resoluciji so zbrani med drugim pozdravili Radićevo Hrvatsko republikansko seljačko stranko in izrazili željo, da bi stranka čim prej začela intenzivno delovati za zблиžanje slovenskih, hrvaških in srbskih »zemljoradnikov« s podobno silo in uspehom, kot je znala pritegniti in poenotiti hrvaškega kmeta.²⁹

Pomembna razlika, ki je Novačanovo stranko ločila od srbske Zemljoradniške stranke in je nakazovala skorajšnji razhod, je bila njena republikanska usmerjenost in zahteva po konfederativnem ustroju države. A četudi je Novačan izrecno zagovarjal stališče, da so Slovenci narod in ne pleme (s čimer je zanikal ustavno določilo), »da je slovenstvo kulturna činjenica prvega reda in da se imamo zahvaliti slovenstvu, če hočemo biti danes suvereni del Jugoslavije«,³⁰ se očitkom o prosrbskem delovanju ni mogel izogniti.

Ker se je napajal v bazenu kmečkih volivcev, je bila ponovno SLS tista stranka, v kateri so pozorno spremljali njegovo početje: »Neki dr. Novačan ustanavlja po Sloveniji srbsko Zemljoradniško stranko. /.../ V Zemljoradniški stranki so na čelu najbolj zagrizeni Srbijanci.« Kot brezverci imajo malo ugleda in delujejo proti Slovencem in Hrvatom, je nadaljeval komentator mariborskega *Slovenskega gospodarja*. Kaj kmalu je sledilo tudi neizbežno problematiziranje samostojnosti slovenske Zemljoradniške stranke, ki se ni jasno oddaljila od srbskih zemljoradnikov.³¹ Nič ni pomagalo Novačanovo pojasnjevanje, da je srbska Zveza zemljoradnikov monarhistična stranka, medtem ko so se slovenski Zemljoradniki izrekli za republikance.³² Neodvisnost Novačanove stranke od srbske baze je bilo toliko teže dokazati, ko je Mihajlo Avramović na ministra za notranje zadeve naslovil odprto pismo, v katerem je nasprotoval policijskemu evidentiranju simpatizerjev slovenske Zemljoradniške stranke.³³

Slednjič je bila 23. aprila 1922 slovenska Zemljoradniška stranka preoblikovana v Slovensko republikansko stranko. Ob tej priložnosti je bila v *Naši vasi* objavljena pesnitev, ki je med drugim opevala bratsko ljubezen: »Poslušajte nas, vsi zaspanci, kaj

²⁷ Naša vas, 19. 1. 1922, str. 3, »Slobodni dom«.

²⁸ Jurij Perovšek: Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929). Ljubljana 1998, str. 141.

²⁹ Naša vas, 23. 3. 1922, str. 1–2, Ustanovni občni zbor Slovenske Zemljoradniške stranke.

³⁰ Prav tam; Naša vas, 30. 3. 1922, str. 1, Slovenstvo in republikanstvo.

³¹ Slovenski gospodar, 16. 3. 1922, str. 3, Srbski Zemljoradniki; Slovenski gospodar, 20. 4. 1922, str. 2, Ali nas še ni izučilo.

³² Naša vas, 13. 4. 1922, str. 1, Naši javnosti.

³³ Naša vas, 26. 2. 1922, str. 2, Vprašanje narodnega poslanca M. Avramovića.

mislijo republikanci, da le v republiki je spas za kmeta in delavca, za vse nas. Podajmo bratske si roke, v republikanske vrste stopi vse, sovraštvo, jeza, naj neha, v republiki je mir doma.»³⁴ A vendar: ko je Anton Novačan predlagal, da tudi nova stranka v svojem imenu ohrani pridevnik »zemljoradniška«, večina zbranih na ustanovnem občnem zboru ni hotela o tem niti slišati: »Nočemo Zemljoradniške stranke /.../ Zemljoradniki so Srbi in monarhisti, to besedo ven.«³⁵

V sprejeti resoluciji so zbrani ponovno izrazili nezaupnico slovenskim političnim strankam in se zavzeli za čim tesnejše sodelovanje s Hrvatsko republikansko seljačko stranko. Potem ko je bil deležen močnega odpora domače javnosti do povezovanja s Srbi, je Novačan svoj pogled intenzivneje usmeril na Hrvaško, natančneje na Stjepana Radića. Pri imenu »zemljoradnik« zato ni nameraval vztrajati, pomembneje mu je bilo uveljaviti svoje videnje poslanstva nove stranke: ohranitev katoliške vere brez klerikalizma in liberalizma, ohranitev slovenskega jezika, zahteva po lastni državnosti in oblikovanje slovenske republike v okviru Federativne republike Jugoslavije, ki bi vključevala tudi Bolgarijo, z vladavino kmetov po združnem programu.³⁶

V dobro političnega očiščenja katoliške cerkve (z drugimi besedami: vpliva SLS na institucijo) so Novačanovi že decembra 1921 predlagali ustanovitev t. i. katoliškega patriarhata za slovenske in hrvaške katolike na čelu s patriarhom, ki bi ga izvolila Narodna skupščina v Beogradu, potrdil kralj, posvetil pa papež v Rimu. Na tak način bi duhovniki postali državni uradniki.³⁷ Zmotno bi bilo misliti, da je bil Anton Novačan pripravljen odpovedati se slovenskemu jeziku samo zato, ker je gradil ideološko podstat svoje stranke na ideji o krvnem bratstvu. Čeprav pri prizadevanjih za ohranitev slovenskega jezika ni bil zmeraj dosleden, velja naslednji komentar sprejeti kot vzorčen: »Srbščina bodi predmet srednjih šol, to pa šele takrat, ko bode tudi slovenščina vpeljana v srednjih šolah po neslovenskih krajih. Zakaj bi ravno brat Slovenec moral biti oni tepec, da bi se moral prilagoditi vsem običajem in razmeram v bratovi hiši, medtem ko vidimo v Sloveniji veliko srbske inteligence, kateri pa z malimi izjemami niti v glavo ne pade, naučiti se slovenskega jezika. S temi gospodi pa občujejo vsi naši inteligenti samo srbijanski. Več ponosa doma!«³⁸

Anton Novačan je ob predstavitvi vizije svoje republikanske stranke podrobneje razčlenil in utemeljil tudi pojem federacije. Vsaka enota federacije naj bi imela lastno državno upravo, torej finance, notranje ministrstvo, sodstvo, davčno upravo in državni zbor. Skupna vsem bi bila vojska (a le generalni štab in obrambno ministrstvo, sicer pa bi npr. slovenski vojaki vojaški rok služili v Sloveniji v slovenskih polkih). Uveden bi bil sistem t. i. milice, kjer bi moral vsak sposoben moški braniti državo, in sicer ne kot vojak, temveč kot zaveden državljani. Skupni vsem enotam bi bili zunanja politika in finance v zvezi s skupnimi zadevami; skupna bi bila denarna valuta, vendar s slovenskim, hrvaškim, srbskim in bolgarskim besedilom na bankovcih. Pod

³⁴ Naša vas, 8. 6. 1922, str. 3, Pesem Trnoveljčana republikanca.

³⁵ Naša vas, 27. 4. 1922, str. 1, Prva republikanska manifestacija v Sloveniji.

³⁶ Naša vas, 4. 5. 1922, str. 1, Živela slovenska republika.

³⁷ Naša vas, 8. 12. 1921, str. 1, Odkrita beseda.

³⁸ Naša vas, 4. 5. 1922, str. 2, Pribičević in naše šole.

zvezno upravo bi padle še trgovske pogodbe s tujimi državami, carine s carinskimi klavzulami. Delili bi seveda tudi skupnega predsednika, ki bi bil voljen ciklično: Slovenec – Hrvat – Srb – Bolgar.³⁹ Ali povedano krajše: »Slovenec na svojem, Hrvat na svojem, Srb na svojem, Bolgar na svojem, vsi skupaj pa eno, kadar skoči na nas Madžar, Turek, Nемеc ali Italijan. To je federativna Jugoslavija!«⁴⁰

V prvi jugoslovanski državi lahko ločimo dve osnovni stališči o vprašanju upravne ureditve države (in nanj vezanem nacionalnem vprašanju), in sicer: unitaristično in federalistično oz. avtonomistično. Njuni zagovorniki niso bili predstavniki monolitnih političnih blokov, obe temeljni stališči pa je ločila vizija o načinu državnega zedinjenja glede na vprašanje: kako urediti skupno jugoslovansko državo in hkrati rešiti nacionalno vprašanje. Unitaristi so zagovarjali nacionalni unitarizem oz. tezo o enonacionalnosti jugoslovanskega naroda, avtonomisti pa tezo o večnacionalnosti, iz katere so razvili tezo o večdržavnosti. Sklicujoč se na idejo o suverenosti naroda, so zahtevali rešitev jugoslovanskega nacionalnega vprašanja z upoštevanjem večnacionalnosti v jugoslovanski federativni večdržavnosti.⁴¹ Na kako močan konflikt interesov je v prvi jugoslovanski državi naletelo vprašanje o nacionalnosti, pove, denimo, podatek, da je bil prvi zakon o državljanstvu sprejet šele septembra 1928 (postavka o enojnem državljanstvu Kraljevine SHS je bila medtem prevzeta že iz Vidovdanske ustave).⁴²

Novačan in njegovi somišljeniki so prav tako pojasnili, kako si predstavljajo združeno državo. Njeno glavno torišče naj bi bil gospodarski parlament, v katerem bi bili enakopravno združeni predstavniki kmetov in delavcev.⁴³ Zadruga kot primeri »najpopolnejše svobodne združitve« bi zamenjale vsako drugo »prisilno združitve ljudi«. Samo v zadružni državi pride do izraza delo, ki v kapitalističnih družbah nezadržno izgublja pomen, saj so le-te ustvarile armade nedelavcev in rentnikov, delu pa podelile status blaga, ki se prodaja. Vsak kmet naj bi bil lastnik zemlje, ki bi je moral imeti dovolj za obdelovanje. Zemlja naj bi se tistim, ki je niso obdelovali, odvzela, kar bi veljalo tudi za cerkvena posestva.⁴⁴ V novi zadružni državi bi morali enakopravno sodelovati vsi socialni razredi. Razlike med njimi bi zadružna država uspešno nevtralizirala, in sicer z izboljšanjem življenjskih pogojev za vse. Uresničitev zadružne države bi morala po zamislih Novačanovega kroga potekati po mirni poti, preobrazba družbe pa bi bila zelo preprosta: proizvajalce bi organizirali v proizvajalnih zadrugah, potrošnike pa v potrošnih.⁴⁵

Ob tako radikalno zastavljenih Novačanovih zamislih, ki so rušile pravni red prve jugoslovanske države, so se zganili tudi v slovenskem liberalnem taboru: »Ne, ne, republičanskega gibanja takihle političnih otročajeve ne moremo smatrati za resnega in absolutno nemogoče nam je, pisati o takih modrostih brez ironije. Republičanstva si v Ju-

³⁹ Republikanec, 8. 2. 1923, str. 1, Še enkrat federacija in autonomija!

⁴⁰ Republikanec, 2. 12. 1922, str. 1, Kaj je federacija, kaj je autonomija?

⁴¹ Čulinović, Nacionalno pitanje, str. 15.

⁴² Otmar Pirkmajer: Zakon o državljanstvu – z razlago. Maribor 1929, str. 127.

⁴³ Naša vas, 16. 3. 1922, str. 1, Pred našim shodom.

⁴⁴ Republikanec, 14. 12. 1922, str. 1–2, O bodoči zadružni državi.

⁴⁵ Republikanec, 28. 12. 1922, str. 2–3, O bodoči zadružni državi.

goslaviji ne želi nihče in niti najbolj zabit žurnalist. Dr. Novačanovo pisarjenje je prazna slama, ki je noče hrustati niti najbolj izstradano osle.«⁴⁶

Še v maju sta Novačan in Stjepan Radić sestavila poseben sporazum, ki je med drugim zavezoval obe strani k tesnim stikom (npr. medsebojno obiskovanje sestankov strank) in navezavi na primerno srbsko stranko v doglednem času.⁴⁷ Ob tem je Radić še posebej izpostavil, da »*Hrvati ne sovražimo Srbov sploh, da srbski kmetijski narod celo ljubimo, a še bolj obžalujemo, da ga danes vodijo samo pokvarjene gosposke stranke.*«⁴⁸ Medtem so v SLS Novačanovo politično podobo še zmeraj skušali skrhati po preverjenem protisrbskem receptu, saj nekoga, ki je »*ves ta čas žarel, gorel in delal za srbstvo*«, sedaj pa se postavlja s slovenskim republikanstvom, pač ni mogoče imenovati drugače kot slepar.⁴⁹ Politično nestanovitnost so Novačanu poleti 1922 očitali tudi v slovenskem liberalnem taboru, češ »*ni naš kmet tako neumen, kakor si mislijo razni republikanski kričači, ki imajo vsak mesec drug program.*«⁵⁰

Oblast seveda po tako pogostih izkazovanjih ljubezni z zanjo večno problematičnim Stjepanom Radićem tudi ni mogla več molčati: prepovedala je *Naša vas* in javne shode Slovenske republikanske stranke ter poostrila nadzor nad pristaši. Nasprotja med srbskimi centralističnimi strankami in predstavniki Hrvatske pučke seljačke stranke (leta 1920 je bila preimenovana v Hrvatsko republikansko seljačko stranko) Stjepana Radića, ki so zahtevali revizijo združitvenega akta, sklic hrvaške Ustavodajne skupščine in razglasitev hrvaške neodvisne republike v okviru federativne Jugoslavije, so v začetku leta 1919 dobivala razsežnosti težjega notranjepolitičnega vprašanja. Člani glavnega odbora Hrvatske pučke seljačke stranke so 8. marca 1919 francoskemu vojaškemu odposlanstvu v Zagrebu izročili sklep o anuliranju prvodecembrskega združitvenega akta, zato je minister za notranje zadeve Svetozar Pribičević 25. marca 1919 izdal ukaz o aretaciji Stjepana Radića. Zaradi zavračanja načina dela Ustavodajne skupščine, kasneje pa kot akt nepriznavanja Vidovdanske ustave, je vodstvo Hrvatske republikanske seljačke stranke vodilo t. i. abstinenco politiko nesodelovanja v parlamentarni politiki.⁵¹

Novačanov časopis je bil prvič zaplenjen maja 1922, nato pa je 8. junija 1922 brez pojasnila prenehal izhajati.⁵² Na oktobrski seji stranke je tako nenavadno velikopotezni slovenski politik že močno hrepenel po lastnem glasilu, »*ker je Slovenija že taka, da daje veliko na časopisje*«. Dogovorili so se, da se bodo namesto na shodih srečevali na zaupnih sestankih.⁵³ Na novembrski seji je Novačan pomiril zbrane, da je kriza strankinega delovanja končana, postregel pa je tudi s precej šokantnim razlo-

⁴⁶ Slovenski narod, 13. 5. 1922, str. 1, Republikanci.

⁴⁷ Naša vas, 18. 5. 1922, str. 1, Radić Slovencem!

⁴⁸ Naša vas, 18. 5. 1922, str. 1, Bratje Slovenci, ljudje republikanci!

⁴⁹ Slovenski gospodar, 4. 5. 1922, str. 1, So že začeli.

⁵⁰ Slovenski narod, 18. 6. 1922, str. 2, Republikanska polomija.

⁵¹ Branislav Gligorijević: *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*. Beograd 1979, str. 43.

⁵² Naša vas, 18. 5. 1922, str. 3, »Naša vas« zaplenjena.

⁵³ NUK, Rokopisni oddelek. Anton Novačan. Zapuščina 13/63. Zapisnik II. in III. seje Glavnega odbora Slovenske republikanske stranke, 1. 10. 1922.

gom za ustavitve *Naše vasi*, ki je ostal brez vseh dodatnih pojasnil: junija 1922 naj bi bil na Novačana izveden poskus atentata, ki so ga preprečili srbski oficirji, kar je za seboj potegnilo sankcije oblasti.⁵⁴

»Jugoslavija ne sme biti torišče raznih političnih eksperimentov posameznih eksaltiranih oseb,«⁵⁵ je bilo mnenje liberalcev okrog *Slovenskega naroda*, ki je pospremilo oblastni pogrom nad Novačanovim delovanjem in je dokazovalo, kako zelo nepriemeran čas za republikanske ideje je bil čas konsolidacije držav po prvi svetovni vojni. A hkrati moramo spomniti, da republikanski program za jugoslovansko politično realnost vendarle ni bil tako fantastičen, da Stjepan Radić ne bi mogel za njim stati in z množično hrvaško podporo obstati do leta 1925.

Novačanu je decembra 1922 sicer uspelo ponovno prodreti v javnost, in sicer z veličastnim metom, kajti njegovo novo glasilo se je imenovalo kar – *Republikanec*,⁵⁶ vendar se politične razmere za Slovensko republikansko stranko niso izboljševale, kakor je zmotno zatrjeval Novačan na novembrski seji stranke, temveč samo še poslabševale. Ko je kralj Aleksander Karađorđević ob koncu leta 1922 razpustil Narodno skupščino in razpisal volitve za 18. marec 1923, se je pričel neusmiljeno bližati organski konec Novačanovega političnega udejstvovanja. Sam o morebitnem porazu pred volitvami ni razmišljal, pač pa o tem, da bodo rezultati prinesli dokončen sporazum med Hrvati in Srbi, kar naj bi posredno ugodno določilo tudi položaj Slovencev v državi. Ponosno je izrekel geslo Slovenske republikanske stranke za volitve – Federativna Republika Jugoslavija po vzoru Švice in ZDA.⁵⁷

V januarju 1923 je Novačan trdno računal na politično podporo Stjepana Radića, vendar je ta v zadnjem hipu odpovedal obisk na strankini prireditvi v Celju, kar je v Novačanu sprožilo silno jezo. »G. Radić je dao besedo, /.../ da pride u Celje sigurno na dan sv. Treh kraljev zvečer z brzim vlakom. Mi smo g. Radiću verjeli, na dvakratno svečano zagotovilo, mi smo mu verjeli, da bo držao besedo.« Namesto Radića sta prišla poslanca njegove stranke, ki sta povedala, da je šef zbolel.⁵⁸ V resnici se je Radić odločil slovenskega republikanca pustiti na cedilu, ko je spoznal, da Novačan nima zadostne podpore med volivci, da bi lahko preko njega prodril v slovenski politični prostor. V izrezku časopisnega članka, katerega avtor je Radić, in ki leži v Novačanovi zapuščini, piše, da je Novačan »politični goljuf in politični lopov najslabše vrste.« Nista znana mesto in čas objave, a najbrž je bilo besedilo objavljeno v Radićevem *Slobodnem domu*. Novačan je posamezne odstavke članka podčrtal in trdno pripisal svoje komentarje: »Takšen še ne, kakor Stipa!«; in na koncu z velikimi črkami še: »Stipa, za ta infamni proglas boš odgovarjal osebno meni – in videl boš, kaj se pravi žaliti Novačana.«⁵⁹

⁵⁴ NUK. Rokopisni oddelek. Anton Novačan. Zapuščina 13/63. Zapisnik IV. seje Glavnega odbora Slovenske republikanske stranke, 5. 11. 1922.

⁵⁵ Slovenski narod, 20. 6. 1922, str. 3, Naša vas ustavljena.

⁵⁶ Republikanec, 2. 12. 1922, str. 1, Pravo republikanstvo; Republikanec, 2. 12. 1922, str. 3, Po dolgem času.

⁵⁷ Republikanec, 28. 12. 1922, str. 1–2, Nove volitve.

⁵⁸ Republikanec, 11. 1. 1923, str. 1, Republikanski dan u Celju.

⁵⁹ NUK. Rokopisni oddelek. Anton Novačan. Zapuščina 13/63. Varia in Korespondenca.

V Celju so Novačanovi republikanci vseeno skušali doseči dogovor z delegatoma Hrvatske republikanske seljačke stranke glede kandidatov. Prvi predlog je, poudarjajoč slovensko-hrvaško slogo, določal kot nosilca liste na Slovenskem Novačana oz. Radića, a slednje le pod pogojem, da imajo slovenski republikanci protikandidata na Hrvaškem. Drugi predlog je »odločno zahteval«, da ostaneta stranki vsaka na svojem (nacionalnem) terenu. Novačan se je prvemu predlogu uprl, saj »Radić ni opica, da bi ga kazali okrog, zbujali hrup in radovednost ž njim ter z njegovo veliko osebnostjo lovili volilce«. Radićev delegat je na te besede brez slovesa zapustil sestanek, kar je komentator *Naše vasi* pospremil z: »Živio Radić, toda Radić ni Bog!«⁶⁰ Čeprav so sami to zanikali,⁶¹ je bila ugotovitev liberalcev, da so si Novačanovi republikanci hudo segli v lase z Radićem, in da ni več upanja, da bi se pobotali, docela skladna z dejstvi.⁶²

Volilna kampanja tistih, ki so imeli denar, je naredila svoje in tik pred parlamentarnimi volitvami slovenskih republikancev nihče več ni jemal resno. Oblast jim je dovolila udeležbo na volitvah, ko je spoznala, da bodo njihove zadnje, slovenskim političnim strankam pa so Novačan in njegovi pomenili le še dobrodošlo kost, ki so jo lahko v predvolilni gonji po mili volji glodale. Zdi se, da je Novačana bolj bolel očitek, da je njegovemu političnemu udejstvovanju botrovala želja pisatelja po izboljšanju gmotnega položaja: »O, živine! Vajeni ste, da vam slovenski pisatelj dela raboto, potem pa crkne v cestnem jarku kot šnopsar ali pa konča u špitalu kot mestni revček!«⁶³

In res: na volitvah v Narodno skupščino je Slovenska republikanska stranka dosegla 0,82 % glasov, kar je pomenilo, da ni dobila poslanca. Medtem je SLS kot absolutna zmagovalka volitev v Sloveniji dosegla 60,5 % glasov in 21 poslancev v Narodno skupščino.⁶⁴ Novačanov politični glas je umolknil. Poznejši zapisi v dnevniku, ko je bil leta 1926 (s precej skrhamo samopodobo) v diplomatski službi, kažejo, da je njegova refleksija na tisti čas presenetljivo nepopustljiva do sebe in pretirano kritična do lastnega delovanja. Kot kaže, je bil socialni pritisk (političnega) okolja prehud celo za samozavestnega hrusta, zato v kasnejših letih ni znal in zmogel ceniti svojega političnega doprinosa k razvoju politične ideje na Slovenskem; zdelo se mu je, da je povsem zavozil svoj politični voz.

Ironija in lep paradoks je, da ga je okolje izločilo in se je moral počutiti zavrženega potem, ko je skušal na podlagi skoraj povsem sveže potrjene uradne ideje o krvnem bratstvu južnoslovanskih narodov zgolj dosledno uveljaviti slovensko-srbsko-hrvaško politično zaveznitvo. Vsekakor pa se je Novačan zavedal, da bi se utegnil v svojem političnem eksperimentu bolje odrezati, če bi premogel več smisla za politično taktiko in prilagajanje: »Leta 1921–1923 delal politiko, namreč neumnosti. Na sebi sem premalo mislil, zato nisem imel uspeha. /.../ Zdaj sem doma v svojih ›lujnjah‹ – in

⁶⁰ Republikanec, 11. 1. 1923, str. 1, Republikanski dan u Celju.

⁶¹ Republikanec, 1. 2. 1923, str. 2; 8. 2. 1923, str. 2, Volitve.

⁶² Slovenski narod, 10. 1. 1923, str. 3, Politična zborovanja v Celju; Slovenski narod, 14. 1. 1923, str. 2, Zanimivosti z zbora SRS.

⁶³ Republikanec, 28. 12. 1922, str. 3, S kakšno pravico?

⁶⁴ Republikanec, 8. 3. 1923, str. 3, Domače vesti; Melita Pivec: Programi političnih strank in statistika volitev. V: Slovenci v desetletju 1918–28. Ljubljana 1928, str. 372.

čakam padlo brez cilja, kam naj se obrnem. Zopet v politiko? Če me bodo hoteli, če me ne bodo zgrizli, da! Jaz nisem sposoben za ničesar. To kar napišem, še ne opravičuje moje eksistence. Smešen postajam sam sebi. /.../ Menda nisem zdrav. Zato sem praznoveren in poln predsodkov.»⁶⁵

Po porazu na volitvah v Narodno skupščino leta 1923 si je Novačan blažil rane doma v Zadobrovi s pisanjem drame o Hermanu Celjskem, v stiski pa se je odločil za fantastični *salto mortale*. Izprosil si je avdienco pri kralju Aleksandru I. Karađorđeviću na Bledu. O dogodku je še isti dan pripovedoval Josipu Vidmarju, ki se je kasneje spominjal dramatičnosti trenutka: »Prišel je v svečani črnini, odložil in sedel. Gledal sem ga začudeno in molče. On pa mi je brez vsakega uvoda povedal, da je bil še pred poldrugo uro na Bledu, v avdienci pri kralju Aleksandru. In zaradi tega je prišel, ker čuti potrebo nekemu, za kogar ve, da te zaupljivosti ne bo izkoriščal in ne raznašal, povedati vso resnico o smislu in poteku te avdiencie, ki se mu zdi važna, če ne odločilna za njegovo bodoče življenje.« Novačan se je najavil pri kralju, da bi mu povedal, kako se je pripravil odpovedati političnemu delovanju v zameno za mesto v diplomaciji. Aleksander je na to pristal.⁶⁶

Mateja Ratej

ANTON NOVAČAN AND HIS IDEA ON THE BLOOD BROTHERHOOD OF SOUTH SLAVIC NATIONS

S U M M A R Y

The blood kinship of the South Slavic nations as the fundamental integration element and criterion of their association in the context of official (unitarian) ideology was only replaced by the criterion of economy with the government of Milan Stojadinović, and thus the principle of integral Yugoslavism lost the status of a national identity characteristic until the mid-1930s. In the interwar period the Serbian, Croatian and Slovenian political parties often collaborated fruitfully as coalition partners. However, every attempt at forming united Slovenian-Croatian-Serbian political movements was destined to fail. In 1919 the Slovenian People's Party as the most important interwar Slovenian political party strived intensely to spread their activities to the whole Yugoslav state. However, its efforts to establish a Yugoslav People's Party proved unsuccessful. Soon after the formation of the state we can follow a more vivid and persistent attempt at bringing together the Slovenian-Croatian-Serbian peasant movement by looking at the example of Anton Novačan, who based his political efforts notably on the idea of the blood brotherhood of the South Slavic nations. This resulted in very negative responses from the Slovenian political space, especially with regard to establishing connections with the Serbs. Novačan saw his political niche in the expansion of the Serbian agrarian movement to the Croatian and Slovenian political space. Only a narrow circle of adherents followed the prominent and charismatic but irritable Novačan after his break with the Independent Peasant Party, and in November 1921 Novačan started publishing the paper *Naša vas (Our Village)* in Celje. In the middle of March 1922 Novačan's party, under severe anti-Serbian pressures of the Slovenian political parties, started separating itself from Avramović's Agrarians. However, at its founding general meeting the Slovenian Agrarian Party adopted the programme of the Serbian Alliance of Agrarians almost in whole, trying to ally itself with the Croatian peasant movement. In April 1922 the Slovenian Agrarian Party was transformed into the

⁶⁵ NUK, Rokopisni oddelek. Anton Novačan, Dnevniki 34/75 II., 27. 4. 1926.

⁶⁶ Novačan, Izbrano delo, str. 353; Vidmar, Obrazi, str. 129–130.

Slovenian Republican Party, and instead of the Serbian side it started working intensely for the Croatian Peasant's Alliance. The authorities could no longer ignore such frequent adoration for what they saw as the eternally problematic Stjepan Radić, therefore in June 1922 the *Naša vas* paper as well as the public assemblies of the Slovenian Republican Party were forbidden, and the supervision over its adherents intensified. In December 1922 Novačan managed to appear in public once again with his gazette *Republikanec* (*The Republican*). However, when King Alexander disbanded the National Assembly at the end of 1922 and called the elections on 18 March 1923, the organic end of Novačan's political activities drew mercilessly nearer. In January 1923 Novačan was convinced that Stjepan Radić would provide political support, but he was proven wrong. At the National Assembly elections the Slovenian Republican Party got 0.82 % of votes, which meant that they were left without a Member of the Assembly. When Novačan tried to firmly assert the political alliance between Slovenians, Serbs and Croats on the basis of an almost completely newly confirmed official idea about the blood brotherhood between the Yugoslav nations, the political environment rejected him firmly.

1.01
Prejeto 15. 11. 2013

UDK: 324.8(497.4)"1927"

Miroslav Stiplovšek*

Volitve v ljubljansko in mariborsko oblastno skupščino leta 1927 in njihove posebnosti glede na parlamentarne volitve v Sloveniji

IZVLEČEK

Vidovdanska ustava je za največje upravne enote imenovane oblasti določala volitve oblastnih skupščin kot najvišjih organov samouprave v njih. Kljub temu, da so imele le omejene kompetence, so centralistične politične sile do leta 1927 preprečevale izvolitev in začetek delovanja oblastnih skupščin. Volilna zakonodaja zanje je bila podobna kot za Narodno skupščino, pomembna pa je bila razlika glede volilnih okrajev in števila poslancev. V ljubljansko in mariborsko oblastno skupščino so v 30 slovenskih okrajih in mestih volili 106 poslancev, v treh volilnih enotah pa 26 poslancev Narodne skupščine iz Slovenije. V obeh oblastnih skupščinah je sicer absolutno zmago dosegla Slovenska ljudska stranka, toda samostojno ali prek volilnih blokov je poslanske mandate v njih dobilo še sedem političnih strank, kar prispeva k izpopolnitvi podobe tedanjega političnega življenja na posameznih območjih Slovenije. Volitve v oblastni skupščini so pokazale spremembe moči nekaterih strank od parlamentarnih volitev leta 1925 in so napovedale rezultate volitev v Narodno skupščino septembra 1927 v Sloveniji.

Ključne besede: Slovenija, politilne volitve, samouprava, oblastna skupščina, Narodna skupščina, ljubljanska oblast, mariborska oblast

ABSTRACT

PARTICULARITIES IN VIEW OF SLOVENIAN PARLIAMENTARY ELECTIONS

With regard to the appointed authorities of the largest administrative units, the St. Vitus' Day Constitution provided for the elections to the Administrative Unit Assemblies as the highest self-government bodies in these units. Despite the fact that the centralist political forces had limited competences, they managed to prevent the elections and the commencement of the operations of Administrative Unit Assemblies until 1927. The electoral law relevant for the Administrative Unit Assemblies was similar as in case of the National Assembly. However, the differences with regard to electoral districts and number of Assembly Members were significant. 106 Assembly Members were

* dr., redni profesor v pok., zaslužni prof. Univerze v Ljubljani, Vodopivčeva ul. 8, SI-1230 Domžale

elected for the Ljubljana and Maribor Administrative Unit Assemblies in 30 Slovenians electoral districts and cities; while 26 Members of the National Assembly from Slovenia were elected in three electoral units. Slovenian People's Party achieved an absolute victory in both Administrative Unit Assemblies. However, independently or through electoral blocs seven other political parties received mandates in these Assemblies, which contributed to the improved picture of the contemporary political life in the individual regions of Slovenia. The Administrative Unit Assembly elections indicated the changing power of certain parties since the parliamentary elections of 1925 and foresaw the results of the National Assembly election results in September 1927 in Slovenia.

Keywords: Slovenia, politics elections, self-government, Administrative Unit Assembly, National Assembly, Ljubljana Administrative Unit, Maribor Administrative Unit

Politično življenje v Sloveniji in celotni jugoslovanski državi je v obdobju od sredine dvajsetih let do uvedbe kraljeve šestojanuarske diktature leta 1929 posebej razgibalo troje volitev, 8. februarja 1925 in 11. septembra 1927 v Narodno skupščino, vmes pa so bile 23. januarja 1927 tudi volitve oblastnih skupščin. Vidovdanska in oktroyirana oziroma septembrska ustava nista za dvajseta in trideseta leta določali le parlamentarnih volitev za najvišje zakonodajno telo v državi, temveč tudi za oblastne skupščine in banovinske svete kot najvišje organe za izvajanje kompetenčno omejene samouprave v največjih upravnih enotah, ki so bile po prvi jugoslovanski ustavi iz leta 1921 oblasti, po drugi iz leta 1931 pa banovine. Parlamentarne volitve in tudi volitve občinskih odborov kot organov samouprave v najmanjših upravnih enotah so se izvajale, razen v obdobju kraljeve diktature 1929–1931, za Narodno skupščino zaradi prizadevanj vladajočih političnih strank za njihovo okrepitev celo predčasno pred iztekom štiriletnega mandata.

Iz različnih strankarskih interesov so posebno usodo doživele volitve samoupravnih teles v oblasteh in banovinah. Zaradi odpora vladajočih centralističnih režimov so bile edine volitve oblastnih skupščin šele pet let in pol po sprejetju vidovdanske ustave, v tridesetih letih pa nobena vlada kljub številnim obljubam ni hotela pripraviti niti predloga zakona za volitve banovinskih svetov. Tako so od leta 1931 do 1941 delovali kot izvajalci samouprave banski sveti, ki so jih skladno s sestavo vlade imenovali ministri za notranje zadeve. Vzrok za take centralistične odpore je bila bojazen, da si bodo izvoljeni samoupravni organi v oblasteh in banovinah, zlasti v Sloveniji in na Hrvaškem pa tudi v Bosni in Hercegovini, kjer so imele prevlado politične stranke z avtonomističnim državnopravnim programom, prizadevale izbojevati čim več pristojnosti za odločanje o gospodarsko-socialnih in prosvetno-kulturnih zadevah na svojih območjih. Delovanje slovenskih oblastnih skupščin za udejanjenje nekaterih vidikov avtonomije v Sloveniji v obdobju 1927–1929 in prizadevanja banskega sveta Dravske banovine za povečanje pristojnosti je nato ta predvidevanja v celoti potrdilo. Poudarimo naj, da so si oblastne skupščine prizadevale delovati po nekaterih parlamentarnih delovnih metodah ter da sta zlasti lju-

bljanska in mariborska oblastna skupščina uspešno uveljavljali tudi nekatere vidike slovenskega parlamentarizma.¹

Z zakonom o oblastnih samoupravah so bila nekatera določila parlamentarne volilne zakonodaje, zlasti glede večjega števila oblastnih poslancev in volilnih okrajev, prilagojena specifičnostim sestave oblastnih skupščin. Zaradi teh posebnosti so volitve vanje omogočale uspešnost večjemu številu političnih strank pri izvolitvi poslancev, tudi tistih, ki so imele člane in simpatizerje le na manjših območjih. Tako kažejo v primerjavi s parlamentarnimi volitvami preglednejši politični zemljevid Slovenije konec dvajsetih let. Volilne izide za ljubljansko in mariborsko oblastno skupščino je s tega vidika zanimivo primerjati z rezultati parlamentarnih volitev leta 1925 in 1927 v Sloveniji. Pred kratkim izdano delo Bojana Balkovca o volilni teoriji in praksi v jugoslovanski državi s podrobnimi statistikami vseh volitev v Sloveniji v ustreznem jugoslovanskem okviru za obdobje od volitev Ustavodajne skupščine leta 1920 do zadnjih parlamentarnih volitev v prvi Jugoslaviji leta 1938 omogoča primerjave nekaterih posebnosti volitev v oblastne skupščine v primerjavi s parlamentarnimi volitvami pred uvedbo kraljeve diktature.² Poudarimo naj, da je slovensko zgodovino-pisje problematiki parlamentarnih volitev in tudi edinih volitev v oblastne skupščine posvetilo že veliko pozornosti z vidika volilnih programov posameznih političnih strank, njihovega povezovanja v volilne bloke, volilnih izidov in njihovih posledic za politične spremembe po njih v Sloveniji in Jugoslaviji.³

¹ Podroben prikaz sestave in delovanja najvišjih organov samouprave v slovenskih oblasteh in Dravski banovini je v monografijah Miroslava Stiplovška: Slovenski parlamentarizem 1927–1928: avtonomična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma. Ljubljana 2000 (dalje Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem) ter Banski svet Dravske banovine 1930–1935: prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti Slovenije. Ljubljana 2006.

² Bojan Balkovec: »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša«: volilna zakonodaja in praksa v prvi jugoslovanski državi. Ljubljana 2011 (dalje Balkovec, Volilna zakonodaja in praksa v prvi jugoslovanski državi).

³ Problematiko parlamentarnih volitev je prva prikazala Melita Pivec v razpravi Programi političnih strank in statistika volitev. V: Slovenci v desetletju 1918–1928: zbornik razprav o kulturni, gospodarski in politični zgodovini. Ljubljana: Leonova družba, 1928. str. 357–373. Metod Mikuž je posvetil posebno pozornost parlamentarnim, oblastnim in občinskim volitvam v prvem obsežnem pregledu slovenske zgodovine med vojnama Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941. Ljubljana 1965 (dalje Mikuž, Oris zgodovine Slovencev 1917–1941). Pregled vseh volitev je v knjigi Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana 2005 (dalje Slovenska novejša zgodovina), za obravnavano problematiko v razdelkih Volitve v Narodno skupščino februarja 1925 (str. 281–283); Volitve v oblastne skupščine januarja 1927 (str. 290–293) in Volitve v Narodno skupščino septembra 1927 (str. 303–304), ki jih je napisal Jurij Perovšek. Za jugoslovanski okvir obravnavane tematike je pomembno zlasti delo Branislava Gligorijevića: Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929. Beograd 1979 (dalje Gligorijević, Parlament i političke stranke). Podroben prikaz volitev v ljubljansko in mariborsko oblastno skupščino je v: Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 75–122. Uradne rezultate volitev v 33 oblastnih skupščinah v državi, podrobneje v ljubljansko in mariborsko oblastno skupščino, je objavil Fran Erjavec: Po volitvah v oblastne skupščine. V: Socialna misel 6, 1. 3. 1927, št. 3, str. 49–53 (dalje Erjavec, Po volitvah v oblastne skupščine).

Poseben interes Slovenske ljudske stranke in Narodne radikalne stranke za razpis volitev v oblastne skupščine

V političnem življenju v Sloveniji in Jugoslaviji je jeseni 1926 postalo aktualno udejanjenje oblastnih samouprav z izvedbo volitev v njihove skupščine, pri čemer sta bila pomembna dejavnika zlasti Slovenska ljudska stranka (SLS) kot najmočnejši politični subjekt v Sloveniji, in Narodna radikalna stranka (NRS), ki je bila najmočnejša politična stranka v državi in je imela tedaj tudi vodilno vlogo v vladi.

Prelomnica v politiki SLS, njen »prehod od načelne v t. i. pragmatično politiko – iz opozicijskega v vladni položaj«, ki je zahteval v odnosu do Beograda opustitev radikalnih avtonomističnih in drugih zahtev, pri katerih je v Sloveniji »deklarativno še vedno vztrajala«, je bila posledica več dejavnikov. SLS je ugotovila, da njena dotedanja odločna opozicijska politika ni koristila ne njej in ne gospodarsko-socialnemu položaju Slovenije v državi ter da njen državnopravni program z revizijo centralističnih določil vidovdanske ustave ni izvedljiv, ker ni mogoče ustvariti ustavno določene tripetinske večine.⁴ O novi taktiki SLS, da si bo v prihodnje kot vladna stranka prizadevala zlasti prek oblastnih samouprav izbojevati čim več avtonomnih pristojnosti za Slovenijo in svojo oblastno dominacijo v njeni samoupravi in upravi, je najprej sklepalo strankino vodstvo na seji 10. oktobra 1926. Na njej je nujnost spremembe politike SLS utemeljevalo še posebej z negativnimi posledicami gospodarske krize v Sloveniji, kjer narašča nezadovoljstvo med kmečkimi, delavskimi in obrtnimi sloji.⁵ Strankin načelnik dr. Anton Korošec je kasneje pojasnjeval, da se je po »izdajalskem« vstopu Hrvatske seljačke stranke (HSS) sredi leta 1925 v vlado morala SLS odločiti, da ne zataji programa avtonomije, ampak da skuša »avtonomijo na drug način spraviti do veljave«. Vodstvo je zato na omenjeni seji sklenilo, da mora »na spreten način vplivati, da bodo kmalu volitve v oblastne skupščine«, Beogradu pa pokazati, da ima SLS »proste roke« za vstop v vlado.⁶

Novo strankino politiko je potrdil zbor zaupnikov SLS iz njenih 800 krajevnih organizacij 14. novembra 1926, na katerem je Korošec posebej poudaril, da stranka spreminja le način oziroma taktiko za uresničenje svojega »nedotakljivega programa«. Zaupniki so ga izvolili za strankinega načelnika, za novega podnačelnika pa dr. Marka Natlačena.⁷ Odtlej je bil Korošec kot strankin načelnik in vodja Jugoslovanskega kluba poslancev SLS v Narodni skupščini aktiven predvsem v »visoki politiki« v Beogradu, zlasti glede sodelovanja stranke v osrednji vladi, Natlačen pa je imel poglobljeno nalogo udejanjati novo pragmatično politiko prek slovenskih oblastnih samouprav.⁸ Poudarimo naj, da opredelitev SLS za dvojno politiko ni pomenila nje-

⁴ Jurij Perovšek: Volitve v oblastne skupščine januarja 1927. V: Slovenska novejša zgodovina, str. 290 (dalje Perovšek, Volitve v oblastne skupščine).

⁵ Slovenec, 13. 10. 1926.

⁶ Prav tam, 4. 1. 1927.

⁷ Prav tam, 16. 11. 1926.

⁸ Miroslav Stiplošek: Vodilni funkcionar samouprave ljubljanske oblasti (1927–1929) in Dravske

ne kapitulacije, kot je tedaj ugotavljala liberalna Samostojna demokratska stranka (SDS),⁹ temveč predvsem odločitev, da si bo s privilegiji vladne stranke in s pomočjo realnejših zaveznikov prizadevala »izboljšati gospodarsko-socialni in prosvetno-kulturni položaj Slovenije, hkrati pa zadovoljiti tudi svoje strankarske interese«.¹⁰

Za razpis volitev v oblastne skupščine pa je bila pglavitna odločitev NRS zanje v razmerah, ko so se v njej zaostrovali spopadi med »centrumaši« oziroma s kraljem neposredno povezanih radikalov okoli predsednika vlade Nikole Uzunovića in bodočega premiera Velje Vukićevića, ter privrženci dolgoletnega strankarskega prvaka in državnika Nikole Pašiča, ki se je od sinove korupcijske afere do smrti konec leta 1926 zaman prizadeval za vrnitev na mesto predsednika vlade. T. i. dvorno krilo je prav v izvedbi volitev v oblastne skupščine videlo možnost, da dokončno zmaga v spopadu s pašičevci. Na takšno odločitev NRS so vplivali tudi vedno bolj zaostreni odnosi s koalicijsko partnerico HSS, ki jo je hotela z volitvami v oblastne samouprave oslabiti.

Vlada R-R (radikali-Radić) je preko ministra za notranje zadeve, radikala Božidarja Maksimovića, predlagala izvedbo volitev za oblastne skupščine¹¹ in kralj Aleksander jih je s svojim ukazom 20. oktobra 1926 razpisal za 23. januar naslednjega leta.¹² Za njegov pristanek, da začnejo z delom oblastne samouprave, naj bi bili odločilni gospodarski vidiki, »da se breme narodnega gospodarstva, socialne politike, prometa, prosvete in drugega na posameznih območjih sname z državnega proračuna in prevrže na samouprave«.¹³ Ta vzrok za razpis oblastnih volitev so v svojem glasilu poudarili tudi slovenski radikali. Osrednja vlada naj bi uvidela, da s svojimi finančnimi sredstvi ne zmore rešiti gospodarske krize in se je zato »spomnila, da bi mogle del njenih poslov in s tem zvezanih izdatkov prevzeto oblastne skupščine«.¹⁴ To dejstvo je poudaril tudi edini slovenski minister v R-R vladi Ivan Pucelj, voditelj Slovenske kmetske stranke (SKS). Prepričal naj bi skupino ministrov NRS, da so uvideli preobremenitev osrednje vlade z upravno centralizacijo, in da številnih gospodarskih vprašanj, pomembnih za posamezne pokrajine oziroma oblasti, ne more uspešno reševati in je zato treba udejanjiti samouprave. SKS pa pri tem ne moti, če imajo radikali z njimi »svoje politične račune«.¹⁵ Slovenec je zato upravičeno ugotovil: »Ni torej iskren in čist motiv, ki je povzročil razpis sedanjih volitev v oblastne skupščine«.¹⁶ Na njihovo izvedbo niso vplivala hotenja, da se končno udejanjijo

banovine (1935–1941). V: Marko Natlačen (1869–1942) v zgodovinskem dogajanju. Ljubljana 2012, str. 69–70.

⁹ Jutro, 29. 10. 1926.

¹⁰ Perovšek, Volitve v oblastne skupščine, str. 291.

¹¹ Mikuž, Oris zgodovine Slovencev 1917–1941, str. 335–340; Gligoričević, Parlament i političke stranke, str. 222–224; Perovšek, Volitve v oblastne skupščine, str. 290–291.

¹² Službene novine kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje Službene novine), 25. 11. 1926 in Uradni list (UL) ljubljanske in mariborske oblasti, 30. 11. 1926.

¹³ Míra Kolar-Dimitrijević: Financijski proračuni samouprave Zagrebačke oblasti za 1927., 1928. i 1929. godinu. V: Acta historico oeconomica 21. Zagreb 1994, str. 86.

¹⁴ Narodni dnevnik, 27. 11. 1926.

¹⁵ Kmetski list, 24. 11. 1926.

¹⁶ Slovenec, 20. 11. 1926.

ustrezna določila o skromni omejitvi centralizma, oziroma, da se uveljavi »ta bedna koncesija demokratičnemu principu«,¹⁷ temveč je bila posledica različnih političnih in gospodarskih dejavnikov. Glede na časopisne polemike o zaslugah SDS za razpis oblastnih volitev naj navedemo, da ji je SLS upravičeno očitala, da si zanje ni prizadevala, ker so oblastne samouprave pomenile omejitev njenega centralističnega državnopravnega programa. Na drugi strani pa so samostojni demokrati ugotavljali, da se tudi SLS dotlej ni zavzemala zanje, za kar je bila vzrok dolgoletna načelna strankina politika za revizijo centralističnih določil vidovdanske ustave. Sprememba politike SLS pa je imela ustrezen odmev v Beogradu, kar kaže pisanje Radikala, ki je Slovencem priznaval pravico, da jih v vladi zastopa najmočnejša stranka.¹⁸ Jeseni 1926 se začneja z novo politiko približevanje SLS najpomembnejšemu političnemu dejavniku v državi NRS, ki je že naslednje leto zamenjala HSS s to novo politično partnerico.

Posebnosti volilne zakonodaje za oblastne skupščine v primerjavi s parlamentarnimi volitvami

Zakon o oblastni in sreski samoupravi¹⁹ je v kar 48. členih podrobno določil način izvedbe volitev oblastnih skupščin, s katerim je prilagodil volilno zakonodajo za Narodno skupščino posebnostim njihove sestave in delovanja. Temeljno omejitev aktivne volilne pravice na moške državljane po izpolnjenem 21. letu starosti in prepoved glasovanja vojaškim osebam in kaznjencem ter še nekaterim drugim je vseboval že volilni zakon iz leta 1920, ki je določal posebne pogoje za volitve v Ustavodajno skupščino.²⁰ Po sprejetju Vidovdanske ustave so bile na predlog radikalov in demokratov 21. junija 1922 sprejete spremembe volilnega zakona za parlamentarne volitve. Z njimi je bilo določeno, da se voli na 40.000 prebivalcev en poslanec Narodne skupščine, če pa je preostanek večji od 25.000 prebivalcev, pa še en poslanec, za to funkcijo pa lahko kandidirajo nad trideset let stari državljani z znanjem službenega jezika. Za Slovenijo sta bila določena dva velika volilna okraja, prvi za območje okrožnih sodišč v Mariboru in Celju, drugi za območje deželnega sodišča v Ljubljani in okrožnega sodišča v Novem mestu, posebna volilna enota pa je bila Ljubljana.²¹ Po teh spremembah je imela Slovenija na volitvah za Narodno skupščino 26 poslanskih mandatov, in sicer na Štajerskem 15, na Kranjskem 10 in v Ljubljani enega.

Za oblastne skupščine je zakon določal za volilne enote okraje – sreze in mesta z nad 5000 prebivalci. Poslanci vanje se volijo na 10.000 prebivalcev, za presežek nad 5000 prebivalcev pa se voli še en član oblastne skupščine. Upravno sodišče za Slovenijo s Prekmurjem s sedežem v Celju je takoj po razpisu volitev določilo volilne enote

¹⁷ Prav tam, 6. 1. 1927.

¹⁸ Slovenec, 18. 11. 1926.

¹⁹ Službene novine, 22. 4. 1922; UL pokrajinske uprave za Slovenijo, 15. 5. 1922, člani od 4 do 52.

²⁰ Balkovec, Volilna zakonodaja in praksa v prvi jugoslovanski državi, str. 16 in 24.

²¹ Prav tam, str. 24 in 39; Bojan Balkovec je v navedenem delu (str. 9–122) podrobno predstavil vso parlamentarno volilno zakonodajo za dvajseta in trideseta leta.

in število mandatov v njih. Ljubljansko oblast je razdelilo na 14 volilnih enot, med katerimi je bil tudi hrvaški okraj Kastav s 53 poslanci oblastne skupščine, slovenski del mariborske oblasti pa prav tako na 14 volilnih enot s 54 mandati. K mariborski oblasti je bilo priključeno tudi Medjimurje in zagrebško upravno sodišče je za okraja Čakovec in Prelog določilo po pet poslanskih mandatov. Ljubljanska in mariborska oblastna skupščina sta šteli skupaj 117 poslancev, od teh 106 slovenskih in 11 hrvaških. Glede na število prebivalcev so imeli v ljubljanski oblastni skupščini posamezni okraji naslednje število mandatov: Ljubljana z okolico sedem, Kranj, Krško in Novo mesto po pet, Kočevje in Litija po štiri, Brežice, Kamnik, Laško, Logatec in Radovljica po tri, Črnomelj dva, hrvaški Kastav le enega, mesto Ljubljana pa je volilo pet poslancev. V mariborski oblastni skupščini je imel med okraji Ptuj sedem poslancev, Celje – okolica šest, Maribor (levi breg) in Maribor (desni breg), Murska Sobota in Šmarje pri Jelšah po pet, Dolnja Lendava štiri, Slovenj Gradec, Dravograd in Ljutomer po tri, Gornji grad in Konjice po dva, mesto Maribor je volilo tri poslance, mesto Celje pa enega.²²

Za pasivno volilno pravico so poleg omejitve, ki so veljale za poslance Narodne skupščine, za člane oblastne skupščine veljali še dodatni pogoji, in sicer je moral vsak poslanski kandidat bivati v oblasti vsaj tri leta, kandidirati pa niso smeli tudi oblastni dobavitelji ali podjetniki, policijski, finančni in gozdarski uradniki ter uradniki agrarne reforme, prav tako pa niso smeli biti poslanci Narodne skupščine hkrati tudi poslanci oblastne skupščine.

Med zakonskimi določili za volitve poslancev oblastnih skupščin in Narodne skupščine pa so bila za volilne rezultate pomembna različna določila o volilnih količnikih za razdelitev mandatov. Za parlamentarne volitve je bila osnova za razdelitev mandatov kandidatnim listam količnik, ki se izračuna z delitvijo števila glasovalcev in števila poslancev za posamezno volilno okrožje.²³ Za oblastne skupščine pa je imela kandidatna listina ene stranke ali volilne koalicije pravico sodelovanja pri razdeljevanju poslanskih mest, če so dosegle dve tretjini količnika, ki so ga izračunali tako, da so število oddanih glasov delili s številom mandatov za posamezno volilno enoto.

Razdrobljenost volilnih okrajev za oblastne volitve v primerjavi s samo tremi za parlamentarne volitve je pomenila, da so bili za posamezno stranko izgubljeni vsi glasovi v volilnih okrajih, v katerih ni dosegla navedenega količnika, v velikih volilnih enotah za parlamentarne volitve pa so se glasovi seštevali. To je pomenilo možnost, da bi neka stranka za majhnim številom glasov v številnih enotah za oblastne skupščine ostala brez mandata, dobila pa bi ga ob seštevanju na parlamentarnih volitvah. Posebnosti volilne zakonodaje za oblastne skupščine v primerjavi s parlamentarnimi volitvami so pomembno vplivale tudi na različne volilne rezultate.

²² UL ljubljanske in mariborske oblasti, 30. 11. 1926; Slovenec, 27. 11. 1926.

²³ Balkovec, Volilna zakonodaja in praksa v prvi jugoslovanski državi, str. 76.

Značilnosti volilne kampanje in sestavljanje kandidatnih list

Glede na to, da je potek volilne kampanje za ljubljansko in mariborsko oblastno skupščino že podrobno osvetljen,²⁴ naj se omejimo le na nekaj njenih pglavitnih značilnosti v katoliškem, liberalnem in socialističnem taboru. SLS je z zmago na volitvah oblastnih skupščin hotela ponovno pokazati svojo vodilno vlogo v slovenskem političnem življenju, doseči popolno prevlado v njih in onemogočiti političnim nasprotnikom izrabljati ta »delček avtonomije«,²⁵ hkrati pa se predstaviti Beogradu kot edina ustrezna vladna partnerica iz Slovenije. Posebej je poudarjala, da so oblastne samouprave le izhodišče za izbojevanje prave zakonodajne avtonomije s širokimi pristojnostmi za reševanje gospodarsko-socialnih in prosvetno-kulturnih zadev Slovenije, kar je ponazorila z geslom »Po samoupravi k avtonomiji«²⁶ in naslovom predvolilne brošure Na novo delo za avtonomijo Slovenije, v kateri je posebej poudarila svoje predvojne uspehe v deželnem zboru Kranjske in z njimi svoje sposobnosti pri udejanjanju samouprave.²⁷ Glede na to so bile zanjo volitve oblastnih skupščin pomembnejše od parlamentarnih volitev leta 1923 in 1925. Zato je temeljiti izvedbi predvolilne kampanje prek številnih strankinih zborovanj in časopisja posvetila veliko pozornost. To kaže tudi osebna angažiranost voditelja SLS Korošca, ki je na množičnih zborovanjih razložil temelje strankinega delovanja v združeni ljubljanski in mariborski oblasti za »široko samoupravo, z močnimi financami in z vsemi predpogoji, da lahko kulturno, gospodarsko in socialno napredujemo. Mi nočemo z avtonomijo slabiti države, niti rušiti državnega edinstva, ampak imeti toliko samoupravne svobode in samobitnosti, da lahko v njej ohranimo in razvijamo svojo slovensko individualnost«. S poudarjanjem, da taka prizadevanja SLS niso protidržavno dejanje,²⁸ je Korošec sporočil Beogradu, da po priznanju Vidovdanske ustave izpolnjuje stranka vse pogoje za sodelovanje v vladni koaliciji.

Pomembna sestavina volilne kampanje SLS je bilo ostro obračunavanje s političnimi nasprotniki v liberalnem in socialističnem taboru. Poudarjala je, da centralističnim strankam, »ki so nam zapravile našo avtonomijo«, ni mogoče zaupati usode oblastnih samouprav.²⁹ SDS, ki jo je označila kot največjo sovražnico slovenskega naroda, in Samostojni kmetijski stranki, predhodnici nove Slovenske kmetijske stranke (SKS),³⁰ ki je bila konkurentka SLS pri pridobivanju volivcev na podeželju, je

²⁴ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 82–106.

²⁵ Slovenec, 18. 1. 1927.

²⁶ Takšen je naslov članka v Slovencu, 27. 11. 1926.

²⁷ Na novo delo za avtonomijo Slovenije. Izdalo in založilo tajništvo SLS, Ljubljana 1926, str. 19–20.

²⁸ Slovenec, 4. 1. 1927.

²⁹ Prav tam, 22. 12. 1926.

³⁰ Samostojna kmetijska stranka je začela sredi dvajsetih let opuščati narodnounitaristični in drzavnocentralistični program ter se je maja 1926 združila s Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev Albina Prepeluha v Slovensko kmetisko stranko avtonomistično-federalistične usmeritve. – Jurij Perovšek: Še en politični subjekt: Slovenska kmetiska stranka. V: Slovenska kronika XX. stoletja 1900

očitala zlasti glasovanje za centralistično vidovdansko ustavo. S sodelovanjem v unitaristično-centralističnih vladah sta povzročili Sloveniji veliko škodo v gospodarsko-socialnem in prosvetno-kulturnem razvoju.

SDS je ob pričakovani prevladi »separatistične« SLS na oblastnih volitvah želela te prikazati kot gospodarske in jim je odrekala politični značaj. SDS bo kot morebitna opozicijska stranka izvajala kritično in nadzorno funkcijo v oblastnih samoupravah ter preprečevala njihovo izrabljanje za strankarske namene SLS.³¹ To nalogo je poudarjala tudi nekdanja avtonomistična Narodna socialistična stranka (NSS), nova politična zaveznica SDS. Narodni socialisti so poudarjali, da si morajo oblastne samouprave prizadevati za gospodarski napredek Slovenije, kar bo tudi temelj za izboljšanje socialnih razmer.³² Samostojni demokrati so si prek Jutra in na shodih prizadevali prikazati uvedbo oblastnih samouprav predvsem z gospodarskimi nalogaми kot pomembno proticentralistično dejanje.³³

SKS je v volilni kampanji poudarjala, da imajo oblastne skupščine podobne naloge kot nekdanji deželni zbori in da je treba poskrbeti zlasti za grotne pogoje za njihovo uspešno delovanje.³⁴ Zavzemala se je za večje pristojnosti oblastnih samouprav, na njeno pridobivanje volivcev pa je negativno vplivalo sodelovanje v R-R vladi in povezanost s HSS. V volilni kampanji so bili precej dejavni tudi slovenski radikali, ki so poudarili, da je razpis volitev odlična poteza iz gospodarskih, političnih in lokalno-pokrajinskih vidikov ter da je treba z njimi preizkusiti določila vidovdanske ustave glede dejanske decentralizacije.³⁵

Tudi razcepljeni socialistični tabor je doživel očitke SLS zaradi centralistične in unitaristične usmeritve, ki je bila programski temelj Socialistične stranke Jugoslavije (SSJ). Ta je bila tedaj najmočnejša stranka v slovenskem socialističnem taboru, v katerem so se glede nacionalnega vprašanja sredi dvajsetih let Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (JSDS), dekalisti okrog Delavsko-kmetškega lista in druge komunistične skupine opredelile za samoodločbo slovenskega naroda in federativni državnoopravni program.³⁶ To programsko opredelitev je podrobno opredelil komunist Lovro Kuhar, ki je poudaril, da sedanje oblastne samouprave ne ustrezajo »potrebam nacionalnega in socialnega razvoja« ter zato delavci in kmetje zahtevajo popolnejšo obliko samostojnosti, »to je enoten parlament za celo Slovenijo«, ki bo odločal o njenem gospodarsko-socialnem in prosvetno-kulturnem razvoju. Ob tem radikalnem dolgoročnem cilju pa je treba iti v boj, »da dosežemo to, kar se da doseči v ozkih okvirih sedanje samouprave.«³⁷ V socialističnem taboru so bili skeptični gle-

-1941. Ljubljana 1995 (dalje Slovenska kronika XX. stoletja), str. 316.

³¹ Jutro, 30. 11. in 1. 12. 1926.

³² Nova Pravda, 18. 12. 1926.

³³ Jutro, 21. 1. 1927.

³⁴ Kmetški list, 24. 11. 1926.

³⁵ Ljudska samouprava, 25. 11. 1926.

³⁶ Jurij Perovšek: »V zaželeni deželi«: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941. Ljubljana 2009, str. 149.

³⁷ France Filipič: Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939, 1. Ljubljana 1981, str. 282–283.

de vloge oblastnih samouprav, ki ne pomenijo niti decentralizacije meščanske oblasti niti demokratizacije, ter izrazili bojazen pred novimi davčnimi obremenitvami. V njih se bodo socialistični predstavniki bojevali za demokratične svoboščine ter izboljšanje socialnih razmer delavcev in kmetov, za samoupravo šolskih in kulturnih ustanov, poskrbeli pa bodo tudi za »proletarsko kontrolo« v oblastnih skupščinah.³⁸

Sestavljanje kandidatnih list, ki je potekalo vzporedno z volilno kampanjo, je bilo za vse politične stranke posebej pomembno predvolilno organizacijsko delo, kajti presoditi so morale, ali bodo lahko uspešne s samostojnim nastopom ali le prek povezave v volilni blok s programsko sorodnimi političnimi subjekti. O poteku in problemih pri sestavljanju kandidatnih list so poročala vsa glasila političnih strank.³⁹ Pri oblikovanju kandidatnih list je prišlo do novih političnih zavezništev, iz njih pa se vidijo tudi nekatera notranja razhajanja v posameznih strankah.

Prva je to pomembno predvolilno delo opravila SLS, kar kaže tudi na dobro delovanje njenih lokalnih organizacij. Po razpisu volitev je v enem tednu v vseh okrajih sklicala zbere zaupnikov za pripravo kandidatnih list. SLS je izdala navodila za izbiro takih kandidatov, ki bodo zagotovili delazmožnost in povečanje pristojnosti oblastnih skupščin ter vodili uspešen boj z opozicijskim taborom v njih. Zato morajo priti vanjo »najsposobnejši možje vseh stanov«, zlasti dovolj izobraženih kadrov. To je vodstvo SLS upoštevalo pri razvrstitvi kandidatov na zanesljivejša mesta za izvolitev, na katerih so prevladovali intelektualci pred kmečkimi, delavskimi in obrtniškimi predstavniki, ki so bili pomembni za pridobivanje volivcev.⁴⁰ Ne glede na določena nesorazmerja pa se je SLS pohvalila, da so njene kandidatne liste »verna slika stanovske sestave« slovenske družbe.⁴¹ SLS je vložila samostojne kandidatne liste v vseh okrajih in mestu Ljubljana, za mesti Maribor in Celje pa se je odločila za oblikovanje volilnega bloka. Pri sestavljanju kandidatne liste je prišlo do zapleta v Ljubljani, kjer je v sporu med konservativno in krščanskosocialno strujo vodstvo SLS uveljavilo svojo odločitev glede kandidatov.⁴² V ljutomerskem okraju pa so viničarji, nezadovoljni s sestavo uradne kandidatne liste SLS, vložili svojo posebno stanovsko viničarsko listo.⁴³ SLS je presodila, da izvolitev enega njenega poslanca v Mariboru zagotavlja le povezava z NRS ter Političnim in gospodarskim društvom Nemcev v Sloveniji, ki je imelo veliko privržencev tudi v Celju. Zato se je dogovorila z njima za oblikovanje Združene gospodarske liste v obeh največjih štajerskih mestih. V Mariboru je bil nosilec liste dr. Josip Leskovar, funkcionar SLS in župan, na drugem mestu radikal dr. Rudolf Ravnik, na kandidatni listi pa je bil tudi voditelj štajerskih Nemcev dr.

³⁸ Enotnost, 13. 1. 1927.

³⁹ Celoten seznam vseh kandidatnih list za vse slovenske volilne enote je objavil Slovenec, 8. 1. do 18. 1. 1927.

⁴⁰ Jutro, 4. 12. 1926.

⁴¹ Slovenec, 14. 12. 1926.

⁴² Jutro, 19. 12. 1926.

⁴³ Slovenec, 31. 12. 1926 in Jutro, 21. 12. 1926. Vodstvo SLS je poskrbelo, da je bil nosilec samostojne viničarske liste izključen iz strankine Delavske zveze in Strokovne zveze viničarjev v okviru Jugoslovanske strokovne zveze, s temeljito predvolilno propagando pa je dosegla, da je uradna lista dobila 3.705 glasov, viničarska pa le 86 (Slovenec, 24. 1. 1927).

Lothar Mühleisen. To volilno koalicijo je ostro napadla SDS in sodelovanje z Nemci razglasila za »narodno izdajstvo« in »narodno sramoto«. ⁴⁴ Leskovar je v odgovoru poudaril, da ta volilna povezava »ne ogroža narodnega značaja« Maribora in hkrati onemogoča samostojen nastop nemške stranke s posebnim programom. SLS je tudi poudarila, da narodnost ne sme biti ovira za pozitivno delo v oblastnih samoupravah. Sicer pa je SDS zanje poudarila le gospodarske in ne tudi narodnopolitične naloge, Mühleisen pa je odgovoril, da so njegovo stranko v volilni blok vabili tudi samostojni demokrati. ⁴⁵ Tudi opredelitev NRS za sodelovanje na Združeni gospodarski listi je negativno odmevala v SDS, Korošec pa je na zborovanju v Celju utemeljil skupni nastop z njo s poudarkom, da slovenski radikali »niso povsem enaki« beograjskim. ⁴⁶ Kot zanimivost naj omenimo, da se je nemška Kočevska kmečka stranka odločila za samostojen nastop v kočevskem volilnem okraju, kjer je lahko pričakovala zanesljiv uspeh. ⁴⁷ To pa ni pomenilo njene oddvojitve od tradicionalnega sodelovanja s SLS, ki je za slovenske volivce v kočevskem okraju postavila svojo kandidatno listo.

Tudi druga najmočnejša stranka SDS je s svojo kandidatno listo pod imenom Napredni blok, v katerega je pritegnila NSS, nastopila v vseh slovenskih volilnih enotah. NSS je po oblikovanju R-R režima opustila avtonomistični program in se začela približevati SDS, kar je prvič pokazala s skupnim nastopom svojih narodno socialističnih strokovnih organizacij z liberalnimi na volitvah v Delavsko zbornico februarja 1926. ⁴⁸ Po enem letu je sledila tudi organizacijska združitev sindikatov obeh smeri in od tedaj NSS »dejansko ni obstojala več, saj se je politično podredila« SDS, glede boja za avtonomijo in slovenstvo pa je poudarjala, da sta v službi SLS in klerikalizma. ⁴⁹ Volitve v slovenski oblastni skupščini pa sta bili tudi prvi skupni politični nastop SDS in NSS, pomemben za večji uspeh v mestih. Naprednemu bloku se je pridružila še skupina bivših kmetijcev, ki niso bili zadovoljni z novo programsko usmeritvijo SKS in njenim sodelovanjem s HSS. V Mariboru pa skupina narodnih socialistov, zvestih staremu strankinemu programu, ni hotela v volilno koalicijo s SDS, temveč se je povezala na kandidatni listi z mestno organizacijo Davidovičevih demokratov in SKS. ⁵⁰ SDS si je zastavila za nalogo, da na oblastni volitvah pokaže svojo vlogo močnejšega političnega dejavnika, kot so pokazale zadnje parlamentarne volitve.

Za SDS je bil velik udarec, da sta se za samostojen nastop po novih programskih opredelitvah odločili SKS in NRS, ki sta bili v prvi polovici dvajsetih let zaveznici liberalcev. SKS je imela probleme s sestavljanjem kandidatnih list in prizadevanji zavezniške HSS, da se uveljavi s samostojnim nastopom. Propadel je poskus SKS,

⁴⁴ Jutro, 7. 12. in 17. 12. 1926.

⁴⁵ Slovenec, 22. 12. in 23. 12. 1926.

⁴⁶ Prav tam, 12. 1. 1927.

⁴⁷ Kandidatno listo je objavilo glasilo kočevskih Nemcev Gottscheer Zeitung (20. 1. 1927). Na volitvah je dobila 1446 glasov, lista SLS pa 3697 glasov (Slovenec, 24. 1. 1927).

⁴⁸ Miroslav Stiplošek: Volitve v Delavsko zbornico leta 1926. V: Zgodovinski časopis, 1991, št. 2, str. 287.

⁴⁹ Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1919–1929. Ljubljana 1996 (dalje Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva), str. 217–218.

⁵⁰ Slovenec, 12. 1., 20. 1. in 24. 1. 1927.

da bi za okrepitev vpliva med kmečkim prebivalstvom na njeni listi kandidiralo tudi nekaj duhovnikov. Nadškof dr. Anton Bonaventura Jeglič njihovih kandidatur ni dovolil, ker bi škodoval SLS.⁵¹ SKS se je morala tudi sprijazniti, da so zagrebški funkcionarji HSS v murskosoboškem in lendavskem okraju oblikovali samostojno »pravo« radičevsko listo, kar je SDS privoščljivo ocenila kot razsulo radičijanstva v Sloveniji.⁵² Z zapostavljenostjo na kandidatnih listah so bili nezadovoljni tudi Prepe-luhovi privrženci v SKS.⁵³ V celjskem okraju so nezadovoljneži z novo politiko SKS sestavili disidentsko listo.⁵⁴

SDS je ostro kritizirala povezovanje NRS s SLS v Mariboru in Celju in odklonitev njenega vabila za sodelovanje, kar so radikali utemeljili s tem, da ne želijo deliti usode narodnih socialistov, ki so postali privesek SDS. Odločili so se za oblikovanje nekaj samostojnih kandidatnih list, drugod pa so funkcionarji NRS priporočili svojim privržencem, da glasujejo za kandidate SKS.⁵⁵

Za zelo razcepljen socialistični tabor so bile volitve v oblastni skupščini priložnost, da se ne glede na programska razhajanja, zlasti glede nacionalnega vprašanja, povežejo za skupni nastop, ki bi omogočil izvolitev večjega delavskega zastopstva v njih. Od neuspeha z ločenimi kandidatnimi listinami na parlamentarnih volitvah 1925 se je razcepljenost v socialističnem taboru še povečala z oblikovanjem federalistične JSDS⁵⁶, in z izločitvijo Delavsko-kmetske skupine Zedinjenje, ki se je zavzemala za združitev socialističnih in prepovedanih neodvisnih-komunističnih sindikatov iz vrst dekalistov okrog legalnega komunističnega glasila Delavsko-kmetskega lista.⁵⁷ Takoj po razpisu volitev v oblastne skupščine se je osrednja politična stranka socialističnega tabora SSJ sporazumela z zedinjaši za skupen nastop v ljubljanski oblasti,⁵⁸ dekalisti pa so predlagali oblikovanje bloka delavskih strank zanje.⁵⁹ »Pod mogočnim pritiskom razpoloženja delavstva« so se vse stranke hkrati z oblikovanjem skupnega programa, razen glede nacionalnega vprašanja, dogovorile za volilno koalicijo. Toda pri sestavljanju kandidatnih list je prišlo zaradi pretiranih zahtev številčno šibke JSDS glede postavitve njenih kandidatov na prva mesta do spora, ki se je končal z njenim izstopom iz Zveze delavskih strank. To so dekalisti obsodili kot »golo razbijaštvo«, prav tako tudi socialni demokrati zlasti na Štajerskem in Koroškem, kjer so s svojimi kandidati nastopili na listi Zveze delavskih strank.⁶⁰

⁵¹ Kmetški list, 15. 12. in 22. 12. 1926; Janko Prunk: Radič in Slovenci 1919–1928. V: Zgodovinski časopis, 1985, št. 1–2, str. 31–32.

⁵² Jutro, 21. 12. 1926 in 5. 1. 1927.

⁵³ Narodni dnevnik, 5. 1. 1927.

⁵⁴ Kmetški list (5. 1. 1927) je objavil pismo nosilca disidentske liste, da odstopa od nastopa na volitvah.

⁵⁵ Narodni dnevnik, 5. 1. 1927.

⁵⁶ Jurij Perovšek: Federalizem bernotovcev. V: Slovenska kronika XX. stoletja, str. 313.

⁵⁷ Miroslav Stiplovšek: Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem: od začetkov strokovnega gibanja do Enotnih sindikatov Slovenije (1868–1945). Maribor 1989, str. 46–47.

⁵⁸ Delavska politika, 1. 12. 1926; Delo, 1. 12. 1926.

⁵⁹ Enotnost, 9. 12. 1926.

⁶⁰ Delavska politika, 15. 12. 1926; Enotnost, 16. 12. in 23. 12. 1926.

Veliko zanimanje slovenskih političnih strank in skupin za oblastne volitve kažejo že podatki o vloženi 63 kandidatnih listah v slovenskih volilnih okrajih v ljubljanski oblasti, v mariborski oblasti brez Medjimurja pa so vložile 57 list. V ljubljanski oblasti so SLS, Napredni blok in SKS nastopili v vseh 13. volilnih okrajih, v le enem manj Zveza delavskih strank, po pet kandidatnih list sta postavili NRS in JSDS, po eno pa nemška Kočevska kmečka stranka in federalistični disidenti SKS. V mariborski oblasti je Napredni blok nastopil v vseh 13 slovenskih volilnih okrajih, enako tudi SLS, vendar dvakrat v koaliciji z NRS ter s Političnim in gospodarskim društvom Nemcev v Sloveniji. SKS je nastopila v 12. okrajih, enkrat v koaliciji z Davidovičevo Demokrasko stranko in delom NSS, Zveza delavskih društev je postavila 11 kandidatnih list, tri je vložila JSDS. Po dve NRS in HSS, s po eno kandidatno listo pa so nastopili disidenti SLS in SKS ter Franjo Zagorski, ki je svojo samostojno listo poimenoval Slovenska neodvisna gospodarska stranka.

Politične stranke in skupine so si oblastne volitve prizadevale izrabiti za dokazovanje svojega vpliva na posameznih območjih – še posebej tiste, ki so se slabo odrezale na zadnjih parlamentarnih volitvah. Boj za uspeh na oblastnih volitvah je bil oster, kajti odločalo se je o tem, kolikšen delež moči bodo imele posamezne politične stranke v najvišjih organih samouprave v Sloveniji, kar je bilo pomembno ne glede na njihove omejene pristojnosti.

Absolutna zmaga SLS na volitvah v ljubljansko in mariborsko oblastno skupščino in izvolitev oblastnih poslancev iz osmih političnih strank⁶¹

Upravno sodišče za Slovenijo s Prekmurjem je po pregledu volilne dokumentacije in rešitvi pritožb na seji 16. februarja 1927 overilo poslanske mandate v slovenskih volilnih enotah za ljubljansko in mariborsko oblastno skupščino. Po uradnih podatkih upravnih sodišč s poimenskim seznamom izvoljenih poslancev jih je bilo v ljubljansko oblastno skupščino s kandidatne listine SLS izvoljenih 40, Napredni blok je dobil 6 poslancev in SKS 4. Po eno poslansko mesto sta si zagotovili Zveza delavskih strank in Kočevska kmečka stranka. V volilni enoti Kastav je zmagal kandidat HSS.⁶² V mariborsko oblastno skupščino je bilo v slovenskih volilnih enotah izvoljenih 40 poslancev SLS, Napredni blok je dobil 4 poslance, po 3 poslance Združena gospodarska lista, Zveza delavskih strank in HSS, SKS pa enega poslanca. V Medjimurju je bilo vanjo izvoljenih 7 poslancev HSS, 2 poslanca SDS in en poslanec katoliške Hrvaške pučke stranke (HPS). Strankarsko pestrost sestave ljubljanske in mariborske oblastne skupščine še povečuje dejstvo, da je v okviru Naprednega bloka dobila v Ljubljani mandat tudi NSS, v Mariboru pa sta bila z Združene gospodarske

⁶¹ Rezultate volitev je objavilo vse politično časopisje, podrobne pa zlasti Slovenec, št. 18a, posebna izdaja, 24. 1. 1927, Triumf Slovenske ljudske stranke na celi črti, ter Jutro, št. 20, posebna izdaja, 24. 1. 1927, Krasen napredek SDS v Sloveniji in 26. 1. 1927.

⁶² Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond ljubljanskega oblastnega odbora (AS 92), fasc. 1, dopis Upravnega sodišča za Slovenijo s Prekmurjem začasnemu predsedniku ljubljanske oblastne skupščine 21. 2. 1927, spis št. 42.

liste izvoljena poslanca SLS in NRS, v Celju pa prav tako radikal. Z liste Zveze delavskih strank sta bila izvoljena dva poslance SSJ ter en poslanec JSDS.⁶³

V ljubljanski oblastni skupščini so bili torej poslanci sedmih političnih strank, v mariborski oblastni skupščini pa devetih. To je napovedovalo, da bo v njih prišel do izraza pluralizem političnih stališč, toda moč absolutnega odločanja je bila v obeh skupščinah v rokah SLS, tudi zato, ker se je pridružil njenemu poslanskemu klubu v ljubljanski oblastni skupščini še poslanec nemške Kočevske kmečke stranke, v mariborski oblastni skupščini pa so se klubu SLS pridružili še poslanca NRS in poslanec hrvaške HPS.⁶⁴ V ljubljanski oblastni skupščini je imela s temi stalnimi partnerji SLS 77,35 % absolutno večino, v mariborski oblastni skupščini pa je bila z 68,75 % njena absolutna večina nekoliko skromnejša, na kar so vplivali rezultati v Medjimurju.

Iz podatkov o rezultatih volitev se vidi tudi razširjenost vpliva političnih strank na posameznih območjih Slovenije. Razvejanost lokalnih organizacij SLS⁶⁵ na vseh slovenskih območjih kaže podatek, da je v vseh okrajnih volilnih enotah dobila najmanj po dva poslance, v osmih pa celo vse mandate.⁶⁶ Poseben problem pa je bila za SLS delitev vpliva s SDS v Ljubljani. SLS je dobila od petih ljubljanskih mandatov le dva. V mestu Maribor je SLS prek volilne koalicije dobila en mandat, za mesto Celje pa je postal oblastni poslanec predstavnik SLS šele po kasnejšem odstopu poslanca NRS. SDS je najbolj razveselila zmaga nad SLS v Ljubljani, kjer je dobila tri poslanska mesta,⁶⁷ sicer pa je dobila mandate še v sedmih volilnih okrajih.⁶⁸ SKS je dobila mandate v petih okrajih v ljubljanski oblasti, na Štajerskem pa le v enem,⁶⁹ v dveh okrajih v Prekmurju pa so bili izvoljeni trije poslanci HSS.⁷⁰ Iz NRS sta bila

⁶³ ARS, fond oblastnega odbora mariborske oblasti (AS 93), fasc. 1, dopisa upravnih sodišč v Celju in Zagrebu začasnemu predsedniku mariborske oblastne skupščine sta v Stenografskem zapisniku otvoritvene seje oblastne skupščine mariborske dne 23. februarja 1927.

⁶⁴ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 475–479. V prilogi Seznam poslancev skupščin ljubljanske in mariborske oblasti ter sestava skupščinskih teles so podrobni podatki o strankarski pripadnosti, poklicih, volilnem okraju, datumih nastopa ali morebitnega prenehanja poslanskega mandata zaradi odstopa ter tudi o sestavi poslanskih klubov.

⁶⁵ Organizacijske temelje politične prevlade SLS je osvetlila Anka Vidovič Miklavčič v monografiji Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije. Ljubljana 1994. str. 36–37.

⁶⁶ SLS je dobila vse mandate v okrajih Črnomelj (2), Kamnik (2), Litija (4), Celje okolica (5), Gornji grad (2), Konjice (2), Ljutomer (3) in Maribor levi breg (5), dejansko pa tudi v okraju Kočevje, kjer je s svojo kandidatno listo dobila tri poslance, njena zaveznica nemška Kočevska kmečka stranka pa enega. Sicer pa je bilo največ 6 poslancev SLS izvoljenih v okraju Ptuj.

⁶⁷ Jutro, 24. 1. 1927 je pozdravilo ta uspeh z naslovom članka Napredna in narodna zastava nad Ljubljano in s podnaslovom Ljubljana je potolkla svojega dosedanjega poslanca voditelja SLS dr. Ko-rošca.

⁶⁸ Poslanci SDS so bili izvoljeni v okrajih Kranj, Ljubljana okolica, Logatec, Maribor desni breg, Murska Sobota, Ptuj in Šmarje pri Jelšah.

⁶⁹ Iz SKS je bil izvoljen po en poslanec v okrajih Brežice, Krško, Laško, Ljubljana okolica in Novo mesto ter Celje okolica.

⁷⁰ V okrajih Dolnja Lendava in Murska Sobota je za listi HSS glasovalo 4064 volivcev, za posebni listi SKS pa le 732 volivcev (Slovenec, 24. 1. 1927).

izvoljena le poslanca v mestih Maribor in Celje. Z izvolitvijo štirih poslancev je pomemben uspeh dosegla Zveza delavskih strank, še večji uspeh pa je socialističnemu taboru preprečil škodljiv samostojni nastop JSDS.⁷¹ Tako kot je v Sloveniji dosegla svoj volilni cilj SLS, ga je v jugoslovanskem okviru NRS.⁷²

Iz dokumentov upravnih sodišč se vidi tudi socialna oziroma poklicna sestava obeh oblastnih skupščin. V vsaki oblastni skupščini je bila slaba polovica kmečkih posestnikov in skupaj okoli desetina predstavnikov neagrarnih panog. Za oblastne poslance je bilo med posameznimi poklici izvoljenih največ odvetnikov (15) in duhovnikov (12). Sicer pa so vse politične stranke poskrbele, da so bili na njihovih listah izvoljeni izobraženci različnih poklicev. Le na listi SLS so bili izvoljeni štirje delavci in viničar, medtem ko sta bila izvoljena na listi Zveze delavskih strank po dva uslužbenca delavskih ustanov in učitelja. V obeh oblastnih skupščinah so bili torej predstavniki različnih stanov in poklicev. Posebna zanimivost njune sestave je tudi dejstvo, da je kar petina oblastnih poslancev opravljala še županske funkcije, kar je prispevalo k prenosu občinske problematike na sejah oblastnih skupščin. Pozornost, ki so jo politične stranke posvečale svoji vlogi v oblastnih skupščinah, se kaže tudi v tem, da so poskrbele za izvolitev svojih funkcionarjev vanje. Tako je v ljubljanski skupščini SLS zastopal prvi podnačelnik dr. Marko Natlačen, SDS sta zastopala vodilna funkcionarja dr. Albert Kramer, nekdanji minister, in dr. Dinko Puc, ki je še leta 1927 postal tudi ljubljanski župan, za poslanca je bil izvoljen tudi predsednik SKS Ivan Pipan, najvidnejši predstavnik SLS v mariborski oblastni skupščini pa je bil župan mesta Maribor dr. Josip Leskovar. Natlačen in Leskovar sta bila nato izvoljena tudi za predsednika oblastnih skupščin in oblastnih odborov v Ljubljani in Mariboru.⁷³

Sestava oblastnih skupščin se je kasneje z odstopi nekaterih oblastnih poslancev in z vstopom njihovih namestnikov vanje sicer delno spremenila, toda ne v navedenih bistvenih značilnostih. Med odmevnejšimi spremembami naj navedemo, da je aprila 1927 po odstopu poslanca NRS Ravnika njegovo mesto zasedel predsednik Političnega in gospodarskega društva Nemcev v Sloveniji Mühleisen,⁷⁴ kar kaže, da so se ob oblikovanju Združene gospodarske liste partnerice dogovorile o enakopravni razdelitvi mandatov v Mariboru in Celju. Z vidika zastopanosti različnih socialističnih po-

⁷¹ Zveza delavskih strank je dobila mandate v mestu Maribor in okoliškem okraju, v volilni enoti Dravograd oziroma v Mežiški dolini in v okraju Celje okolica oziroma na trboveljskem območju. V okraju Dravograd je za izvolitev Lovra Kuharja zmanjkalo le 16 glasov (Enotnost, 27. 1. 1927). S skupnim nastopom bi bil za socialistični tabor dosegljiv tudi mandat v okraju Ljubljana okolica, saj bi izvolitev poslanca SKS prehitela za okoli 90 glasov (Slovenec, 24. 1. 1927).

⁷² NRS je dobila 435 oblastnih poslancev, HSS in SKS 260, Jugoslovanska demokratska stranka in Jugoslovanska muslimanska organizacija 208, SDS pa le 94 (Erjavec, Po volitvah v oblastne skupščine, str. 51), kar je vplivalo na odločitev njenega voditelja Svetozarja Pribičevića za popolno strankino programsko preusmeritev (Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 261).

⁷³ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 107–109 in str. 126.

⁷⁴ Marburger Zeitung (20. 4. 1927) je z zadovoljstvom objavil vest, da je Mühleisen postal oblastni poslanec za mesto Maribor. Zanimiva je predvolilna napoved Jutra (17. 12. 1926), da je bil le iz taktičnih razlogov na kandidatni listi na tretjem mestu in predvidel, da bo kasneje postal oblastni poslanec.

litičnih strank je v mariborski oblastni skupščini pomemben tudi prevzem funkcije oblastnega poslanca predstavnika ilegalne komunistične stranke oziroma dekalistov po odstopu funkcionarja SSJ Josipa Petejana novembra 1927, ko je bil izvoljen za poslanca Narodne skupščine. Zaradi izvolitve za župana je tedaj odstopil tudi oblastni poslanec za mesto Celje dr. Alojzij Goričan (NRS) in njegovo mesto je zasedel predstavnik SLS prof. Anton Cestnik.⁷⁵ Te spremembe so zanimive tudi zato, ker kažejo, da so v mariborski oblastni skupščini v letih 1927 in 1928 delovali poslanci kar enajstih političnih strank in skupin. Na povsem slovensko sestavo ljubljanske oblastne skupščine pa je vplival odhod poslanca HSS v skupščino v Karlovcu, potem ko je bila občina Kastav maja 1928 izločena iz ljubljanske oblasti.⁷⁶

Izid oblastnih volitev je pokazal, da SLS z absolutno podporo svojih poslancev ne bo imela težav s prevzemom celotne oblastne samouprave v Sloveniji, toda upoštevati je morala tudi relativen uspeh opozicije, ki je bila razcepljena le ob začetku delovanja oblastnih skupščin, po parlamentarnih volitvah septembra 1927 pa je nastopala enotno. Iz stenografskih zapisnikov sej ljubljanske in mariborske oblastne skupščine⁷⁷ se vidi, da so glede njenega delovanja prišla do polnega izraza tudi stališča vseh opozicijskih strank in da so glede reševanja številnih gospodarsko-socialnih in prosvetno-kulturnih zadev konstruktivno sodelovale pri zelo uspešnem udejanjanju oblastne samouprave v Sloveniji, do razhajanj pa je prihajalo zlasti v razpravah o politični problematiki.

Volitve v slovenski oblastni skupščini, napoved nekaterih sprememb na parlamentarnih volitvah leta 1927 v primerjavi z njihovim izidom leta 1925

Glasila političnih strank so rezultate oblastnih volitev primerjale zlasti z njihovo uspešnostjo na volitvah poslancev Narodne skupščine leta 1925. Te primerjave pa otežujejo zlasti posebnosti volilne zakonodaje, razlike v volilni udeležbi in oblikovanje različnih volilnih koalicij, kar povzroča težave pri ugotavljanju razlik glede števila volivcev. Še bolj zapletene pa so primerjave števila izvoljenih poslancev, predvsem zaradi različnih volilnih okrajev in volilnih koeficientov za pridobitev mandata. Kljub temu pa je mogoče ugotoviti premike, ki so se zaradi spremenjenih političnih razmer zgodili od parlamentarnih volitev leta 1925 in nastopa R-R vlade do oblastnih volitev januarja 1927, ki so nakazale predvsem nekatere spremembe glede uspešnosti opozicijskih političnih strank ob tradicionalni absolutni prevladi SLS od parlamentarnih volitev leta 1923 v slovenskem političnem življenju.

Kljub temu da so politične stranke poudarjale velik pomen oblastnih volitev v primerjavi s parlamentarnimi, SLS celo večjega, pa je bilo zanje zanimanje manjše od

⁷⁵ ARS, AS 93, fasc. 10, Stenografski zapisnik 1. seje II. zasedanja mariborske oblastne skupščine, 5. 11. 1927.

⁷⁶ UL ljubljanske in mariborske oblasti, 22. 6. 1928; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 252.

⁷⁷ Ohranjeni so stenografski in uradni zapisniki sej ljubljanske in mariborske oblastne skupščine ter njenih oblastnih odborov v ARS, AS 92 in AS 93.

*Poslanci slovenskih oblastnih skupščin (ljubljske - zgoraj, mariborske - spodaj).
Ilustrirani Slovenec 24. 4. 1927*

SLS je pred parlamentarnimi volitvami organiziral številne množične shode. Na predvolilnih zborovanjih v Rahjhenburgu (zgoraj) in v Ljutomeru (spodaj) je govoril Anton Korošec. Vir: Ilustrirani Slovenec, 4. 9. in 11. 9. 1927

pričakovanj, saj je bila udeležba na njih za okoli 7,5 % nižja kot na parlamentarnih volitvah leta 1925. Prav volilni abstinenti nad 20.000 volivcev je SLS v precejšnji meri pripisala izgubo skoraj 9.000 glasov v primerjavi s parlamentarnimi volitvami. Za njene kandidatne liste je glasovalo 96.309 volivcev, pri čemer pa moramo upoštevati, da so nemški Kočevarji postavili lastne kandidate ter da je v Mariboru in Celju stranka sodelovala na Združeni gospodarski listi. Če bi prištedi k SLS kočevarske glasove in dosedanje število strankinih volivcev v obeh štajerskih mestih, je pri oblastnih volitvah dobila 60 % vseh oddanih glasov, pri parlamentarnih pa 56,8 %, kar pomeni celo napredek za 3,2 %. Pomemben vzpon sta dosegla tudi Napredni blok in socialistični tabor. SDS je skupaj z NNS dobila 26.760 glasov, kar je v primerjavi z zadnjimi parlamentarnimi volitvami povečanje od 12,6 % na 16,05 % vseh oddanih glasov. Socialistične liste so dobile 16.091 glasov oziroma 9,6 %, na parlamentarnih volitvah pa je bil njihov delež le 6,6 %. Na drugi strani pa sta hud udarec doživeli SKS in HSS z 20.913 glasovi, kar pomeni glede na parlamentarne volitve kar 36,4 % izgubo volivcev. Za kandidate Združene gospodarske liste je glasovalo 2831 volivcev, poslanec Kočevske kmečke stranke pa je bil izvoljen s 1740 glasovi. NRS je na samostojnih kandidatnih listah zbrala le 1682 glasov, od teh po okoli petsto v mestu Ljubljana in kočevskem okraju. Razne manjše liste so dobile skupaj le 416 glasov.⁷⁸ Takšne spremembe od parlamentarnih do oblastnih volitev so tudi posledica dejstva, da so bili slovenski radičevci in kmetijci soodgovorni za neuspešno delovanje R-R vlade, medtem ko sta bili SLS in SDS ves čas v opoziciji, za uspeh socialističnega tabora pa je bilo pomembno zlasti oblikovanje Zveze delavskih strank.

Izid volitev je komentiralo vse politično časopisje. Osrednje glasilo SLS je vzneseno pisanje o zmagi stranke »na celi črti« prikazalo kot opredelitev za program Zedinjene Slovenije, »ki se hoče v tej državi v svojih lastnih narodnih zadevah vladati in upravljati sama« in kot »definitivno obsodbo centralizma«. ⁷⁹ V naslednjih bolj umirjenih komentarjih je SLS priznala »neznaten padec« glasov za svoje kandidatne liste, priznala tudi delni napredek samostojnih demokratov in socialistov, za prave poražence pa je razglasila SKS in HSS. Največ pozornosti je posvetila SDS kot drugi najmočnejši stranki na oblastnih volitvah. Ugotovila, da se vanjo postopoma vračajo »elementi«, ki so se iz nje izdvojili (NSS ter skupine iz SKS in NRS), in da bo imela v obeh skupščinah »svoj vpliv«. Dodala pa je, da se bodo prav v oblastnih skupščinah bolj razgaljali sovražniki slovenske narodne avtonomije kot v beograjskem parlamentu, kar pa bo samo olajšalo delovanje SLS za udejanjenje njenega programa.⁸⁰

SDS si je prizadevala zmanjšati zmagoslavje SLS s podatki o zmanjšanju števila njenih volivcev na podeželju in o svoji zmagi v Ljubljani, priznati pa je morala, da je v obeh oblastnih skupščinah dobila »močno« večino. Poudarila je, da bo njena sposobna poslanska delegacija nadzirala delovanje SLS, ki se bo morala izkazati v vlogi večinske stranke. Še večji uspeh SDS naj bi preprečila volilna zakonodaja in tudi na-

⁷⁸ Erjavec, Po volitvah v oblastne skupščine, str. 49–53.

⁷⁹ Slovenec, št. 18a, posebna izdaja, 24. 1. 1927.

⁸⁰ Slovenec, 25. 1. in, 26. 1. 1927.

silje SLS. Po njeni oceni so bile te volitve »porazne in uničujoče« za radičevce, NRS pa je po njih »končno zrela za popolno likvidacijo«. ⁸¹ SDS je s simpatijami pozdravila uspeh združenih socialistov in izrazila pričakovanje, da bodo poslanci Združene delavske liste nastopali proti »prevarantski« politiki SLS, ⁸² s čimer jih je snubila za skupni opozicijski nastop.

SKS je morala priznati, da ji je zaupanje izrekla »le skromna peščica volivcev«, SLS je očitala politično izrabljanje vere in cerkvenega aparata, hkrati pa je zanikala pričakovanja političnih nasprotnikov, da pomeni njen neuspeh na oblastnih volitvah tudi politično smrt »radičevščine« v Sloveniji. ⁸³ NRS je za svoj neuspeh krivila zlasti dejstvo, da ji volivci pripisujejo odgovornost za vse napake strankine centrale v Beogradu in za njeno delovanje v vladi. ⁸⁴

Še večji napredek socialističnega tabora na oblastnih volitvah sta preprečili njemu krivična volilna zakonodaja in le delna združitev delavskih strank. ⁸⁵ SSJ je dosežek v Sloveniji prek Zveze delavskih strank poudarila kot zgled za uspešnejše nastope socialistov tudi drugod v državi. ⁸⁶ Legalno komunistično glasilo Enotnost je povečanje glasov v primerjavi s parlamentarnimi volitvami pripisala zlasti enotnemu nastopu in je zato kritizirala njegovo sabotiranje v JSDS, glede SSJ pa je izrazila obžalovanje zaradi njene podobno napačne politike glede nacionalnega vprašanja, kot jo vodi SDS. ⁸⁷ JSDS, pa je morala priznati, da je s svojimi kandidatnimi listami izgubila četrtno volivcev v primerjavi s parlamentarnimi volitvami leta 1925. ⁸⁸ Poudarimo naj, da je volilna zakonodaja s količnikom za pridobitev mandata in z majhnimi volilnimi enotami pomembno vplivala na razdelitev mandatov, predvsem v korist SLS in na škodo opozicijskih strank. ⁸⁹

Rezultati volitev v slovenski oblastni skupščini pa so bili tudi napoved sprememb v sestavi slovenskega poslanskega zastopstva v Narodni skupščini, število mandatov, ki so jih dobile politične stranke v posameznih volilnih enotah, pa je pokazalo, kje lahko pričakujejo njihovi kandidati podporo volivcev. Na septembrskih parlamentarnih volitvah leta 1927 so dobile mandate vse štiri politične stranke, ki so bile najuspešnejše tudi na oblastnih volitvah, pri čemer naj dodamo, da se je volilna udeležba povečala za okoli 10.500 volivcev. Za SLS je glasovalo 106.247 volivcev ali 59,9 % in je dobila 20 poslancev, prav tako absolutno večino kot leta 1925. Na drugem mestu

⁸¹ Jutro, št. 20, posebna izdaja, 24. 1. in 25. 1. 1927.

⁸² Jutro, 27. 2. 1927.

⁸³ Kmetijski list, 26. 1. in 2. 2. 1927.

⁸⁴ Narodni dnevnik, 24. 1. 1927.

⁸⁵ Zaradi neustreznega volilnega količnika ter razcepljenosti na Zvezo delavskih društev in JSDS so stranke socialističnega tabora za 16.091 glasov dobile le štiri mandate oziroma enega na 4023 volivcev. – Erjavec, Po volitvah v oblastne skupščine, str. 50.

⁸⁶ Delavska politika, 24. 1. in 29. 1. 1927.

⁸⁷ Enotnost, 27. 1. 1927.

⁸⁸ Naprej, 29. 1. 1927.

⁸⁹ SLS je za 96.309 glasov za svoje samostojne liste dobila 80 mandatov oziroma enega na 1204 volivcev. Napredni blok pa je za 26.760 glasov dobil le deset mandatov oziroma enega na 2676 volivcev. – Erjavec, Po volitvah v oblastne skupščine, str. 50.

se je uveljavila SDS z NSS (27.459 oziroma 15,5 % volivcev) s štirimi mandati, kar je pomenilo velik napredek glede na en mandat leta 1925. Po en mandat sta dobili SKS (9.900 oziroma 6 % volivcev), ki ga je ohranila v volilni enoti za Kranjsko in SSJ (8.896 oziroma 5 % volivcev). Hud udarec je doživela HSS, ki je imela leta 1925 tri mandate, leta 1927 pa z le 4.576 oziroma 2,5 % volivcev ni dobila nobenega poslanca. Brez mandata je ostal tudi Delavsko kmečki republikanski blok (JSDS in komunisti okrog Enotnosti), ki je dobil 9.102 glasova oziroma 5,2 %, toda razcepljene v treh volilnih enotah, medtem ko je zbrala SSJ dovolj glasov v štajerski volilni enoti za izvolitev Josipa Petejana, ki je bil nato edini socialistični poslanec v Narodni skupščini. Druge tri kandidatne liste (NRS, štajerski Nemci ter stranka Franja Zagorskega) so skupaj dobile le 6,5 % glasov.⁹⁰

Če se omejimo na nekatere primerjave oblastnih in parlamentarnih volitev leta 1927, naj opozorimo na zanimive podatke iz polemike o volilnih izidih v slovenski oblastni skupščini med Slovencem in Jutrom, ki jih je preračunalo tudi po zakonodaji za parlamentarne volitve. Navedlo je podatek, da bi z doseženim številom volivcev SLS izgubila tri poslance, SDS pa bi imela v Narodni skupščini pet poslancev. Toda iz propagandističnih vzrokov Jutro v prizadevanjih, da zmanjša pomen absolutne zmage, SLS ni omenilo, da je nasprotna stranka taktično prilagodila svoje kandidatne liste posebnostim volilne zakonodaje za oblastne skupščine. Zato ji ni prav nič škodovalo, da je zavezniška Kočevska kmečka stranka nastopila samostojno, za koalicijo v Mariboru in Celju pa se je SLS odločila za zagotovitev mariborskega mandata. Za parlamentarne volitve septembra 1927 pa je postavila samostojne kandidatne liste na Štajerskem in Kranjskem, kjer jo je podprla tudi Kočevska kmečka stranka. Na delno povečanje števila glasov za njene kandidate je vplivala tudi večja volilna udeležba v primerjavi z oblastnimi volitvami. Za SLS in Korošca osebno pa je bil hud udarec izid volitev v mestu Ljubljana, kjer so oblastne volitve kazale na lahko zmago SDS,⁹¹ toda njen kandidat Kramer je le za 23 glasov premagal voditelja SLS in le za las pridobil za stranko četrti mandat. SDS se je tako na oblastnih kot parlamentarnih volitvah uveljavila kot druga najmočnejša stranka v Sloveniji. Upadanje glasov za HSS in SKS se je od oblastnih volitev do parlamentarnih še povečalo. Razlike v volilni zakonodaji za oblastne in parlamentarne volitve so vplivale tudi na volilne izide. Na oblastnih volitvah so lahko tudi stranke, ki so imele veliko privrženecv v posamezni volilni enoti, uspele s samostojno kandidatno listo doseči poslanski mandat (Kočevska kmečka stranka, HSS v Prekmurju), na drugi strani pa je v štajerski volilni enoti s seštevanjem glasov SSJ na parlamentarnih volitvah uspela doseči poslansko mesto v Narodni skupščini.

Voditelja SLS Korošec in NRS Velja Vukičević sta julija 1927 sklenila blejski sporazum, s katerim se je SLS zavezala, da bo vstopila v njegovo vlado pod pogoji vidov-

⁹⁰ Balkovec, Volilna zakonodaja in praksa v prvi jugoslovanski državi, str. 209–220; Mikuž, Oris zgodovine Slovencev 1917–1941, str. 364.

⁹¹ Za SDS je v Ljubljani na oblastnih volitvah glasovalo 4159 volivcev, za SLS pa 3412 (Slovenec, 24. 1. 1927).

danske ustave, novi premier pa je pristal na širitev pristojnosti oblastnih samouprav. Ta sporazum »lahko brez zadržkov štejemo za prelomno dejanje v politiki SLS«. ⁹² Tako po parlamentarnih volitvah je SLS stopila v vlado in je nato začela s privilegiji režimske stranke kompetenčno krepiti slovenski oblastni samoupravi, ki sta med vsemi v državi najbolj uspešno izvajali svoje naloge na gospodarsko-socialnem in prosvetno-kulturnem področju. Tako sta postopoma poskrbeli za izboljšanje gmotnih razmer vseh dejavnosti in ustanov iz svoje pristojnosti, udeleževali pa sta tudi nekatere vidike avtonomije Slovenije in slovenskega parlamentarizma. Po parlamentarnih volitvah pa se je začelo tako kot v državnem okviru prek Kmečko demokratske koalicije (KDK) ⁹³ tesno sodelovanje opozicijskih strank tudi v obeh slovenskih oblastnih skupščinah. Te so od začetka njunega delovanja podpirale ukrepe za napredek Slovenije ⁹⁴, toda kritizirale so tudi napake in zlorabe režimske SLS. Odločen politični spopad z njo pa se je začel sredi leta 1928 po krvoprelitju v Narodni skupščini, po katerem so se iz nje nekatere oblike spopadov med pozicijo in opozicijo prenesle tudi v slovenski oblastni skupščini. Te je prekinila uvedba kraljeve diktature, s katero se je končalo tudi uspešno dveletno delovanje izvoljenih oblastnih skupščin in odborov v Sloveniji. ⁹⁵

Miroslav Stiplovšek

LJUBLJANA AND MARIBOR ADMINISTRATIVE UNIT ASSEMBLY ELECTIONS OF
1927 AND THEIR PARTICULARITIES IN VIEW OF SLOVENIAN PARLIAMENTARY
ELECTIONS

S u m m a r y

With regard to the appointed authorities of the largest administrative units, the St. Vitus' Day Constitution of 1921 provided for the elections for the Administrative Unit Assemblies as the highest self-government bodies in these units. Despite the fact that these self-government bodies only modestly toned down the centralist state regime, the dominant unitarian-centralist forces strived to prevent the establishment of these Administrative Units, fearing that they might be taken advantage of by the autonomist parties, especially in Slovenia and Croatia, in order to increase their powers related to the

⁹² Jure Gašparič: SLS pod kraljevo diktaturo: diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935. Ljubljana 2007, str. 48; Mateja Ratej: Politika Slovenske ljudske stranke pred sklenitvijo blejskega sporazuma leta 1927. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2005, št. 2, str. 56.

⁹³ Jurij Perovšek: Kmečko demokratska koalicija. V: Slovenska kronika XX. stoletja, str. 326; Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 261–263. V KDK sta se povezali HSS in SDS, iz Slovenije tudi SKS. Programski preusmeritvi SDS od unitarizma in centralizma v priznanje zgodovinskih državnopravnih individualnosti in avtonomije pa niso sledili slovenski samostojni demokrati, čeprav so v slovenskih oblastnih skupščinah s SKS in HSS oblikovali kluba KDK.

⁹⁴ Opozicijski poslanski klubi v ljubljanski in mariborski oblastni skupščini ter nepovezani poslanci posameznih političnih strank so v načelnih deklaracijah na junih prvih sejah poudarili svojo pripravljenost na konstruktivno delovanje v oblastnih samoupravah (ARS, AS 92, fasc. 35, Stenografski zapisnik prve seje ljubljanske oblastne skupščine dne 23. februarja 1927; AS 93, fasc. 10, Zapisnik otvoritvene seje oblastne skupščine v Mariboru dne 23. februarja 1927).

⁹⁵ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 238–257, 299–301.

management of economic, social, educational and cultural activities in their respective territories. The activities of Slovenian Administrative Unit Assemblies confirmed such expectations in whole.

The Administrative Unit Assembly elections on 23 January 1927 took place especially due to the efforts of the National Radical Party, which tried to resolve its internal struggle between the fractions by succeeding at the Administrative Unit Assembly elections, and Slovenian People's Party, which decided to take over the power in the field of self-government and administration in Slovenia as a governmental party. As far as the Administrative Unit Assembly and National Assembly elections were concerned, let us underline the important differences in the electoral law with regard to electoral districts, number of Assembly Members, and the way of dividing the mandates of the Assembly Members. 106 Assembly Members were elected for the Ljubljana and Maribor Administrative Unit Assemblies in 27 Slovenian electoral districts and three cities; while 26 Members of the National Assembly were elected in the Styrian, Carniolan, and Ljubljana electoral unit.

At the Ljubljana and Maribor Administrative Unit Assembly elections, which Slovenia was divided into – in the administrative sense – in the 1920s, the autonomist Slovenian People's Party won with an absolute majority. Furthermore, members from seven other political parties were elected into the Administrative Unit Assemblies, which contributed to the improved picture of their influence in the individual regions of Slovenia more precisely than the parliamentary elections.

The Ljubljana and Maribor Administrative Unit Assembly elections took place in the interim period between the parliamentary elections in 1925 and 1927. They revealed important changes in the Slovenian political life after the establishment of the government of the National Radical Party and Croatian Peasant Party in the middle of 1925, indicating the absolute domination of the Slovenian People's Party, rise of the Independent Democratic Party to the second place among the political subjects in Slovenia, a significant decrease of the Croatian Peasant Party and the related Slovenian Peasant Party's influence, as well as the progress of socialist parties. Thus the elections for both of the Administrative Unit Assemblies predicted the results of the parliamentary elections in September 1927, where the Slovenian People's Party received 20 mandates; Slovenian Democratic Party received four mandates in comparison with a single one in 1925; while the Slovenian Peasant Party and Socialist Party of Yugoslavia for Slovenia both had one Member of Parliament.

The elected Slovenian Administrative Unit Assemblies were active until the introduction of the King Alexander's January 6th Dictatorship in 1929. As a member of the regime coalition, the Slovenian People's Party managed to improve the position of economic, social, educational and cultural activities and institutions through self-government, thus implementing certain aspects of autonomy and parliamentarism. The opposition parties supported measures for the progress of Slovenia as well, but were in conflict with the Slovenian People's Party in the political field.

1.01
Prejeto 23. 9. 2013

UDK: 27:316.77 (497.4)"1918/1941"

Gašper Mithans*

Rimskokatoliška cerkev in poskusi »očiščenja« škodljivih vplivov znanosti, verske pluralizacije in »nemoralne« filmske produkcije ter tiska na Slovenskem med svetovnjima vojnama

IZVLEČEK

Avtor v prispevku analizira odzive laikov in duhovščine Rimskokatoliške cerkve na Slovenskem na fenomene, ki so v obdobju med svetovnjima vojnama vse bolj intenzivno posegali na področje usakdanjega življenja: znanost, prisotnost nekatoliških ver ter množični mediji. Za »boj« proti »nemoralnostim« se je ustanovilo več organizacij, angažiralo osebe vseh generacij, pri čemer se po eni strani kaže razmeroma visoka stopnja samoiniciativnosti, po drugi strani pa tudi nestrpnost in globoka vpetost v ideološko mrežo Cerkve.

Ključne besede: Rimskokatoliška cerkev na Slovenskem, obdobje med svetovnjima vojnama, modernizacija, znanost, RKC in odnosi z drugimi verami, filmska produkcija, tisk

ABSTRACT

ROMAN CATHOLIC CHURCH AND THE ATTEMPTS AT »CLEANSING« THE ADVERSE EFFECTS OF SCIENCE, RELIGIOUS PLURALISATION AND »IMMORAL« FILM PRODUCTION AND PRESS IN SLOVENIA IN THE INTERWAR PERIOD

In the following contribution the author analyses the responses of laity and Roman Catholic Church clergy in Slovenia to the phenomena, more and more intensely affecting the everyday life in the period between both World Wars: science, presence of non-Catholic religions, and mass media. Several organisations were established in order to »stand up« to the »immorality« and persons of all generations were engaged in this. On one side this demonstrates a relatively high degree of self-initiative, while on the other hand it also points out the intolerance and thorough integration into the ideological views of the Church.

Keywords: Roman Catholic Church in Slovenia, interwar period, modernisation, science, Roman Catholic Church and its relations with the other religions, film production, press

* dr., znanstveni sodelavec, Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Titov trg 4, SI-6000 Koper; gasper.mithans@ghs.upr.si

Uvod

Procesi modernizacije in laicizacije družbenega življenja ter državnih struktur so se na Slovenskem v času Kraljevine SHS/Jugoslavije odražali na svojevrsten način. Po eni strani so bile te spremembe z zamenjavo srednjeevropskega državnega okvirja z »balkanskim« dodatno upočasnjene,¹ po drugi strani pa se je bila Rimskokatoliška cerkev (RKC) kot eden od »zaviralcev modernega napredka«² ali »vzdrževalcev starega reda« prisiljena soočiti z mozaikom različnih kultur, med drugim z multikonfesionalnostjo, ki je zahtevala nov odnos do drugih verskih skupnosti. Prav tako je katoliška stranka (Slovenska ljudska stranka) pomemben delež svojega političnega kapitala gradila na obrambi nacionalnih (slovenskih) idej, nasproti državni unitarni politiki ustvarjanja nadnacionalne identitete oziroma poskusu stopitve treh »plemen« v jugoslovanski narod.

Prispevek obravnava tri primere soočanja katoliških vernikov – tako laikov kot predstavnikov Cerkve – z »vdorom« v družbeni imaginarij na Slovenskem: moderno znanost, druge verske prakse (vključno s spreobračanjem) ter slovensko in tujo »komercialno« ter propagandno filmsko produkcijo in tisk. Opozaranja na nezaželene spremembe za RKC so se odražale skozi individualne in skupinske »pozive« laikov in duhovnikov na ljubljansko škofijo k »ureditvi« razmer, neke vrste zaščito »tradicionalne kulture« oziroma tega, kar se je štelo kot tradicionalno slovensko in katoliško. Delovanje »od spodaj« je dopolnjevalo angažiranje vrha Rimskokatoliške cerkve – kot institucije – izrazito z organizacijo in s spodbujanjem delovanja Katoliške akcije. Cilj slednje naj bi bil »ustvariti novega človeka«, kar naj bi med drugim pomenilo »očistiti« ga slabih navad ter ga vzgojiti, da se lahko v zgled drugim upre vsem »nemoralnostim« v okolju. RKC je intervenirala tudi na državni ravni vse do deloma uspešnih poskusov jugoslovanskih škofov vplivati na vsebino jugoslovanskega konkordata.

Laiki-verniki in institucija (Rimskokatoliška cerkev): prakse »očiščenja« (»slovenske«) družbe

Pri soočanju z določenimi novostmi se pojavlja strah pred rušitvijo družbenih meja, ki ohranjajo določene družbene vzorce, vrednote, t. i. tradicijo. Te družbene meje pa so fluidne. Kar na simbolni ravni za nekega posameznika, skupino, instituci-

¹ Rimskokatoliška cerkev (RKC) se je z družbenimi spremembami, socialnim vprašanjem, socializmom, sekularizacijo, modernizacijo, intenzivno soočala že v drugi polovici 19. stoletja ter na začetku 20. stoletja (»prva« rekatolizacija na Slovenskem – gl.: Maca Jogan: Rekatolizacija slovenske družbe. V: Teorija in praksa, 2008, št. 1–2, str. 28–52), a na drugi ravni in okolju.

² RKC je nasprotovala določenim družbenim spremembam, ki naj bi bile v nasprotju s krščansko vero in se jih pogosto povezuje z modernizacijo ter posledično splošnim poimenovanjem »napredka«. To seveda ne pomeni, da vera *a priori* zavira znanstveni ali kakšen drug »napredek«; idejo o napredku, ki je eden najbolj pogosto zlorabljenih terminov, je tudi sicer treba obravnavati glede na kulturnozgodovinski kontekst.

jo (politično, versko idr.) predstavlja grožnjo, tujek, »kontaminacijo« (v obliki druge skupine, idej, norm, zakonov, obnašanja itd.), je lahko za nekoga drugega, ki sicer pripada drugi skupini, krogu, a je pripadnik istega naroda, videno kot napredek, celo družbeni prelom, ki lahko na primer vodi k večjemu spoštovanju človekovih pravic ter izmenjavi znanja. Gre za percepcijo, identificiranje določenih elementov kot potencialno ali izrazito nevarnih, »lastno« neki družbeni skupini, ki se sicer stalno spreminja in prilagaja. Tako »odkrivanje« kakor odzivi na te »indice« so močno heterogeni in potekajo na različnih ravneh ter ne nazadnje lahko vodijo v kasnejši prevzem pripisane grožnje (novosti, ki se jo je zavračalo) v lastno območje (t. i. beg naprej³). Neizvedljivo »poslanstvo« preprečitve stalnega spreminjanja družbe, ki svoj svet vedno percipira egocentrično, se, zavedajoč se prepustnosti družbenih meja, oklepa idealov preteklosti brez kritične refleksije sedanjosti, pri čemer pogosto implementira tudi avtoritarno-totalitarne vzorce (na primer Katoliška akcija).⁴

Ob pritiskih na verske skupnosti v okolju, ki je postajalo intenzivno bolj multi-konfesionalno, z naraščajočo močjo moderne znanosti, ki je počasi prebijala zidove tudi v vzhodnejših predelih Evrope, ter pojavom »komercialnih« množičnih medijev (začeti »popularne kulture«), verniki nastopajo aktivno proti posameznikom, skupinam in institucijam (šoli, državi, drugim verskim skupnostim idr.), ki ogrožajo njihovo predstavo o svetu. Pri tem iščejo podporo in usmeritve pri »lastni« verski instituciji, v tem primeru RKC v slovenskem delu Jugoslavije.

Pierru Bourdieuju nekateri avtorji⁵ oporekajo na točki, ko ta laikom odvzema dispozicije za simbolno produkcijo znotraj religioznega polja,⁶ ki naj bi bil zgolj arena boja med »verskimi specialisti«. ⁷ Takšno stanje naj bi veljalo za srednjeveško Katoliško cerkev, ne ujema pa se s sodobno duhovnostjo vsaj od druge svetovne vojne dalje, katere »pobožnost označuje visoka stopnja individualizma, ki se odraža prek teološkega eklekticizma in duhovnega raziskovanja zunaj institucionalnega konteksta.«⁸ O profiliranem individualnem nastopanju katoliških vernikov-laikov, ki bi presegalo meje ustaljenega verskega diskurza na Slovenskem v času med svetov-

³ Egon Pelikan: Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem – primer Ušeničnikove »teorije vrednosti«, Mahničeve »definicije naroda« in »suverenosti ljudstva«. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1995, št. 1–2, str. 51.

⁴ Gašper Mithans: Urejanje odnosov med Rimskokatoliško cerkvijo in državnimi oblastmi v Kraljevini Jugoslaviji (1918–1941) in jugoslovanski konkordat: doktorska disertacija. Koper: Univerza na Primorskem, 2012; Janko Pleterski: Pravica in moč za samoodločbo: med Meternichom in Badinterjem: študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev. Ljubljana 2008, str. 604–607.

⁵ Bradford Verter: Spiritual Capital: Theorizing Bourdieu against Bourdieu. V: Sociological Theory, 2003, št. 2, str. 150–174 (dalje Verter, Spiritual Capital).

⁶ Po Bourdieujevem modelu je sodobna javna sfera konceptualizirana iz vrste prekrivajočih se polj, vključno s političnim, akademskim, religioznim poljem ter v sredini novinarskim poljem. Vsako od teh polj tekmuje, da bi vsililo družbi kot celoti svoj pogled na družbeni svet (gl. Rodney Benson: Shaping the Public Sphere: Habermas and Beyond. V: The American Sociologist, 2009, št. 3, str. 175–197).

⁷ Pierre Bourdieu: Legitimation and Structured Interests in Weber's Sociology of Religion. V: Max Weber: Rationality and Modernity. London 1987, str. 119–136.

⁸ Verter, Spiritual Capital, str. 156.

nima vojnama med laiki z nekaj izjemami ni mogoče govoriti. Kljub predpostavki o njihovi »ujetosti« v »klerikalni mentalni okvir«, pa ti sooblikujejo religiozno polje (vsaj) z reprezentacijo in transmisijo. Verska indoktrinacija, ki je med laiki evidentno pogosto⁹ prisotna, sicer resda izključuje neko zmožnost lastne refleksije zlasti do verske skupnosti, ki ji pripadajo, a po drugi strani generira raznovrstne odzive v »bran« te ideologije¹⁰. »Spontano«, samoiniciativno, najpogosteje v okvirih raznih društev,¹¹ se upirajo »sovražnikom« in »nevarnostim«, kar je značilno dejanje verovanja, ki zahteva lojalnost na eni strani ter prepoznavanje »odpadnika« ali »izdajalca« na drugi.¹² Kot je Leonardo Boff poudaril še en aspekt: »Cerkev,¹³ ki jo poznamo [...], je zgodovinski proizvod vernikov v dialogu z njihovim okoljem.«¹⁴

Bolj samostojno polje delovanja (angl. agency) med verniki-laiki z zunaj institucionalnim angažiranjem posredno ali neposredno proti predstavnikom cerkvene hierarhije, se kaže s krščanskim personalizmom, ki ga je na Slovenskem zastopal predvsem krog okoli Edvarda Kocbeka.¹⁵ Za razliko od katoliške desnice je pri Kocbeku poudarek na dialogu med idealizmom in materializmom ter individualizmom in kolektivizmom.¹⁶

»Kocbek je daljnovidno zaznal potrebo po razločitvi med različnimi »življenjskimi ravninami«, tj. po razmejitvi med nazorom in politiko, med osebo in kolektivom, med potrebnim in družbenim poenotenjem (pri doseganju družbenih ciljev, npr. osvoboditev) in potrebno kulturno raznolikostjo. Namesto vertikalne razdelitve je poudarjal horizontalne razmejitve, kjer neki nazor združuje somišljenike le na duhovni ravni (in jih, če jih, le na tej ravni tudi združuje) – za to pa je zahteval indiferentnost glede na ostale nivoje, ki ostajajo avtonomni, tj. funkcionirajo po lastni notranji logiki. Tako se gospodarstvo, socialna politika, znanost, umetnost idr. področja ne bodo več ravnala po ideoloških, pač pa po lastnih kriterijih (gospodarskih, socialnih, znanstvenih, umetniških...). [...] Vera in verske vrednote (katoliške in nekatoliške) niso družbeno disfunkcionalne, ko prestopijo meje zasebnosti in privatnosti; takšne postanejo šele, če se na različnih področjih aktualizirajo z ignoranco do razlik med temi področji. Takrat ko se primernost oz. neprimernost ekonomskih,

⁹ V konkretnem primeru »katoliške desnice«.

¹⁰ Ideologija je po Revelu »tisto, kar misli namesto vas«. – Drago B. Rotar: Odbiranje iz preteklosti: okviri, mreže, orientirji, časi kulturnega življenja v dolgem 19. stoletju. Koper 2007, str. 25 (po Jean-Françoise Revel: La grande parade. Paris 2009).

¹¹ Na primer verskih (Katoliška akcija, Privatna katoliška akcija, Zveza katoliških učiteljic v Ljubljani, Sveta vojska za treznost, nravnost in dostojnost) in drugih (Liga dostojnosti, Akademski zveza, Zveza združenih delavcev, Društvo slušateljev Filozofske fakultete v Ljubljani).

¹² Prim. Michel de Certeau: What do we do when we believe. V: On Signs: A Semiotic Reader. Oxford 1985, str. 192–195.

¹³ V članku obravnavam večinoma »cerkvenost«, ne »religioznost« (gl.: Thomas Luckmann: Nevidna religija. Ljubljana 1997, str. 27–38).

¹⁴ Leonardo Boff: Cerkev: karizma in moč. Razprave o bojeviti ekleziologiji. Maribor 1986, str. 137–138.

¹⁵ Kocbek črpa zlasti iz francoskega personalizma po Emmanuelu Mounieru in Charlesu Péguya.

¹⁶ Srečo Dragoš: Katolicizem na Slovenskem: socialni koncepti do druge svetovne vojne. Ljubljana 1998, str. 255–260.

političnih, nacionalnih, kulturnih, socialnih idr. iskanj in rešitev presoja predvsem po verskih kriterijih (namesto po tistih, ki veljajo znotraj posameznih področij) – takrat govori Kocbek o klerikalizmu. Do njega je bil kritičen ne glede na »barvo«, v kakršni se klerikalizem izraža.«¹⁷

Pri odzivih na »nezaželeno novosti«, ki jih je na obravnavanih področjih dojemala uradna veja katolicizma na Slovenskem, v nekem pogledu nastopa ravno klerikalizem. »Cerkev je ključna področja družbenega življenja – od ekonomije, znanosti, umetnosti do filozofije, političnih strank, športa in sindikatov – definirala kot versko področje (delovanja) in specifično verski cilji so bili razglašeni za splošno družbene cilje [...].«¹⁸ Se pravi v smislu težnje po rekatolizaciji države in družbenega življenja, zagovarjanju Mahničevskega principa ali-ali, po katerem je le zvest katoličan lahko pravi Slovenec, delovanju duhovnikov na mestu funkcionarjev političnih strank, verski indoktrinaciji in drugo. Analiza daljšega časovnega loka¹⁹ bi – tudi pri izpostavljenih temah – pokazala večje spremembe predvsem v odnosu RKC do znanosti in interpretaciji teorije evolucije kakor tudi na primer do množičnih medijev. Medtem ko je interpretacija teh tematik v obdobju med 1918 in 1941 s strani RKC precej homogena.

Z »grožnjami«, ki so jih prinašale omenjene »novosti« in posledično s poskusi »očiščenja« »javne nenravnosti« se je v okviru slovenskega katoliškega tabora najbolj radikalno spopadala institucionalno vodena Katoliška akcija. Poudarek Katoliške akcije, ki jo je ustanovil Pij XI., je bil namreč na družbenem organiziranju in konfrontiranju.²⁰

»Namen jedrnih skupin v organizacijah Katoliške akcije je izoblikovati novega delavca, novega dijaka, novega kmečkega fanta itd., ki bo reševal svoje poklicne tovariše; torej ni namen le nekoliko izboljšati človeka ali ustaviti pri njem vpliv razkristjanjenja /.../ Tak novi človek – apostol med poklicnimi tovariši – mora imeti nove lastnosti, ki jih sedanjí človek nima; te lastnosti si mora pridobiti v jedrni skupini; s temi lastnostmi bo potem s svojim zgledom in osvajalnim delom pridobil in reševal poklicne tovariše [...].«²¹

Katoliška akcija odseva stališča katoliške desnice, sicer uradne struje v slovenskem katoliškem taboru, poleg tega pa do neke mere tudi poglede Slovenske ljudske stranke, največje slovenske politične stranke v tistem obdobju.

Leta 1932 je bila po ameriškem vzoru na pobudo Katoliške akcije ustanovljena tudi Liga dostojnosti kot »nekakšna splošna mobilizacija vseh k bojkotu nezdrave

¹⁷ Prav tam, str. 237–239.

¹⁸ Srečo Dragoš: Socialne posledice političnih konfliktov Katoliške cerkve z državo. V: Socialno delo, 2000, št. 2 (dalje Dragoš, Socialne posledice), str. 71–91, tu 72.

¹⁹ Za analizo povojnega stanja, prilagajanja RKC socializmu v Jugoslaviji, t. i. socialistična teologija (primerljiva z latinskoameriško teologijo osvoboditve) gl. Željko Oset: Recepcija evoliucijske teorije in enciklike Quanta Cura. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2009, št. 2, str. 7–19 (dalje Oset, Recepcija evoliucijske teorije) za obdobje pred 1. svetovno vojno.

²⁰ Dragoš, Socialne posledice, str. 181.

²¹ Alojzij Odar: Katoliška akcija in delo v njenih organizacijah: v dodatku pravila z razlago. Buenos Aires 1949, str. 169.

duševne hrane, zlasti še ameriškega vsakdanjega kruha kina in tako imenovanih »magacinov«, t. j. plehkega »kolodvorskega« čtiva.²² Vendar Liga dostojnosti ni dosegla večjega odziva, kar je v *Slovencu* komentirano z razočaranjem: »Kdor je bil v domovini Lige dostojnosti, bo vsak priznal, da nam je kljub vsej priznani dobrosrčnosti našega naroda bolj potrebna kot Amerikancem.«²³ Za razliko od Katoliške akcije pa naj bi Liga, kljub temu da so pobudo za njeno ustanovitev dale katoliške organizacije, bila nadstrankarska v smislu, da naj ne bi bilo pomembno, kakšne politične usmeritve so njeni člani.²⁴ Poleg tega so v ZDA vanjo sprejeli tudi »drugoverce in brezverce«, »slovenska« Liga dostojnosti pa naj ne bi bila izključno pomožna četa Katoliške akcije.²⁵

»Odpor« proti znanosti

Odnos RKC do znanosti obsega zelo široko področje, zato bodo obravnavani zgolj nekateri primeri. Katoliški tabor je ostro nasprotoval kakršnemukoli omenjanju evolucijske teorije²⁶ o izvoru človeka, zlasti v šolah, imeli so jo namreč za »napad na vero in cerkev«, prostovoljno poslušanje takšnih predavanj pa naj bi bilo »po božjem in cerkvenem nauku prepovedano«.²⁷ »Zgledno« se je v »protestnih« pismih, »podkrepljenih« s podpisi učencev, ki so poslušali določenega učitelja, osebno ali prek »domačih« župnikov poročalo škofijskemu ordinariju, ko se je pri pouku prestopilo za otroke »dopustno« mejo znanja.

Tako je kaplan – katehet z Jesenic pisal škofijskemu ordinariatu, da je učiteljica pri pouku zgodovine na meščanski šoli omenila »tudi nekaj o izvoru človeka iz opice«,²⁸ s čimer naj bi se »ubijalo versko-moralni čut nerazsodne mladine in zelo otežkočalo delo katehetov«.²⁹ Prav tako pa je opozoril, da je to v nasprotju z odlokom ministrstva prosvete z dne 4. 2. 1932, ter dodal, da to poroča »v nadaljnje postopanje, če je potrebno.«³⁰

Podobno je veljalo tudi za zanikanje svetopisemske razlage nastanka sveta oziroma za »alternativno«, znanstveno razlago. Iz Mengša so se na primer pritožili, da je

²² Slovenec, 30. 5. 1940, str. 1, Liga dostojnosti – živa potreba.

²³ Prav tam.

²⁴ Pri tem je treba opozoriti, da naj bi bila nadstrankarska – po načelih Katoliške akcije, raznih priročnikov, v omembah v papeških enciklikah idr. – tudi Katoliška akcija. Gotovo Katoliška akcija ni bila apolitična, kakor se je deklarirala. Predstavlja sicer delni odmik Katoliške cerkve od strankarske politike, a s svojo težnjo po »totalnem« obvladovanju vseh področij človekovega udejstvovanja zaobjema in jasno izraža tudi svoja politična stališča.

²⁵ Slovenec, 30. 5. 1940, str. 1, Liga dostojnosti – živa potreba.

²⁶ O odnosu Rimskokatoliške cerkve do evolucijske teorije na Slovenskem v 19. stoletju gl. Oset, *Recepcija evolucijske teorije*.

²⁷ Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), ŠAL V., fasc. 292 Versko-nravne zadeve (1860–1940–1959). Kratka vsebina predavanja prof. Stepišnika 9. 3. 1933 v Št. Vidu nad Ljubljano.

²⁸ NŠAL, ŠAL V., fasc. 292 Versko-nravne zadeve (1860–1940–1959). Pismo jeseniškega kaplana – honorarnega veroučitelja Josipa Govekarja škofijskemu ordinariatu, Jesenice, 4. 2. 1932.

²⁹ Prav tam.

³⁰ Prav tam.

učitelj v 1. in 2. razredu višje narodne šole pri zemljepisni učil: »Bila je neka masa, hlapovi so se ohlajali, nastala je zemlja, začele so rasti rastline, počasi so se razvijale živali in človek. Ker pa vam gospodje tega (nauka) ne morejo vteptati v glavo in bi tega ne razumeli – ste še premajhni –, zato vas uče, da je Bog I. dan to ustvaril, II. dan to, III. dan to itd., sedmi dan pa je počival. Ampak sami vedo, da je tako kakor sem vam jaz povedal, ker so se tudi sami tako učili in tudi vi se boste o tem še učili.«³¹

V takšnih primerih so se nemalokrat v zagati znašli tudi župniki ter kateheti. Aleš Ušeničnik je tako na eno od podobnih pisem »diplomatsko« odgovoril, da »naj se v teh časih ne začnejo konflikti,³² naj katehet šolarje previdno pouči, da niso popolnoma prav razumeli [...] še učenjaki se ne ujemajo [...] pred Bogom je tisoč let kakor en dan [...]«³³

Zanimiv podatek je, da je bil Darwin v slovenski jezik prvič preveden šele leta 1950 (*Potovanje na ladji Beagle*), *Izvor človeka* pa leta 1951. Istega leta kakor prvi prevod Darwina v slovenščino je papež Pij XII. izdal encikliko *Humani generis*, ki obravnava vprašanje evolucije na način, ki ni v celoti odklonilen, dopušča na neki ravni razpravo, seveda s strogo delitvijo med dušo in fizičnim telesom. Ostro pa zavrača kakršnikoli dvom v nastanek človeka – iz Adama in Eve, ostro torej zavrača hipotezo o nastanku človeka iz vrste človeku podobnih opic (poligenizem).³⁴ Letnica je sicer bolj naključje kakor neposredna povezava, ponazarja pa vse večjo aktualnost in problematičnost tega vprašanja ter potrebno intervencijo z vrha RKC.

Janžekovič dobro desetletje kasneje piše »v duhu« okrožnice *Humani generis*: »Dolga pravda okoli evolucionizma, ki je vznemirila toliko ljudi in marsikoga odbila od vere, je bila povsem odveč. Zakaj nismo dali ljudem takoj najširše možne razlage,³⁵ čeprav smo se sami, za kar ima vsakdo pravico, odločili za ožjo? Zakaj smo bili podobni farizejem, ki pravi o njih Jezus, da vežejo težka in neznosna breme-

³¹ NŠAL, ŠAL V., fasc. 292 Versko-nravne zadeve (1860–1940–1959). Pismo mengeškega župnika o učitelju Josipu Mraku škofijskemu ordinariatu, Mengeš, 12. 10. 1933.

³² Gre za obdobje – oktober 1933 – pogostih konfliktov med RKC in državo (čas šestojanuarske diktature, konec leta 1932 »protisokolska poslanica«, Memorandum jugoslovanskih škofov idr.), sklepal se je jugoslovanski konkordat, prišlo je celo do spora med Jugoslavijo in Svetim sedežem (papež je v aprilu 1933 zaradi domnevnega kršenja verskih pravic katoličanov v Jugoslaviji – predmet vsebine »protisokolske poslanice«, odklonil sprejem jugoslovanske delegacije predstavnikov državnega zbora, ko so le-ti prišli v Rim (gl.: Archivio Segreto Vaticano (ASV), Archivio Nunziatura Jugoslavia (Arch. Nunz. Jugoslavia), indice 1209, busta 6. Pismo jugoslovanskega nuncija Ermenegilda Pellegrinettija državnemu tajniku Svetega sedeža Eugeniu Pacelliju, zadeva: Delegazione jugoslava a Roma. Udiienza dal S. Padre. Concordato, Beograd, 14. 4. 1933; ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, indice 1209, busta 6. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, zadeva: Dopo la mancata udiienza alla Delegazione jugoslava, Beograd, 26. 4. 1933) ter govora o morebitni prekinitvi diplomatskih stikov.

³³ NŠAL, ŠAL V., fasc. 292 Versko-nravne zadeve (1860–1940–1959). Odgovor A. Ušeničnika mengeškemu župniku, Ljubljana, 19. 10. 1933.

³⁴ American Library Association: Papal Encyclicals Online: *Humani generis*. Dostopno na: HUMANI GENERIS, <http://www.papalencyclicals.net/Pius12/P12HUMAN.HTM>, 30. 8. 2013.

³⁵ Janžekovič leta 1966 zagovarja, da je vse ustvaril Bog, način, kako je nastalo človeško telo, pa se lahko razume v skladu z evolucijsko razlago, vendar esenca človeka je njegova duša. – Janez Janžekovič: Smisel življenja. Celje 1966, str. 137–141.

na ter jih nalagajo ljudem na rame, a sami jih še s prstom nočejo premakniti (Mt 23,4)? Zakaj nismo upoštevali širokih možnosti razlage, ki nam jih je že ob koncu četrtega stoletja začrtal veliki sv. Avguštin? Sv. Tomaž, ki [...] navede najprej duhovito Avguštinovo, nato pa bolj dobesedno Ambroževo (morda Gregorijevo) razlago, pravi o drugi, da je sicer splošneje sprejeta in da je, vsaj na videz, bolj v skladu s črko razodetja, nato pa konča: »Prva je bolj znanstvena (rationabilior) in bolj varuje sveto pismo pred smešenjem nevernikov – kar je treba zelo upoštevati, kakor uči Avguštin, rekoč, da moramo sveto pismo razlagati tako, da ne bo nevernim v posmeh. Tudi meni je prvo mnenje bolj všeč.³⁶ [...] Škoda, da nekateri apologetje niso upoštevali teh navodil naših največjih učenjakov.«³⁷

Še pred njim pa je Gregorij Pečjak v učbeniku za verouk za gimnazije že leta 1911 zapisal misel, ki je bila takrat precej kritizirana: »Ali je bilo človekovo telo ustvarjeno iz zemeljske snovi neposredno, ali se je smotrno razvijalo, dokler ni bilo zmožno biti orodje umni duši, o tem verski nauk ni izrečen.«³⁸

Pri negiranju religioznih pogledov s substituiranjem le-teh z »legitimnimi«, dokazljivimi znanstvenimi »resnicami« moramo biti pazljivi, da ne zapademo v karikiranje religije. Opazimo namreč lahko določene podobnosti pri vzpostavljanju znanosti, ki se umešča kot »nova resnica«, v katero se ne sme dvomiti, s čimer se le posnema samolegitimizacijski model Cerkve. Tako religija kot znanost imata svoje meje.³⁹ Seveda pa ne gre nekritično vso znanost označiti za »znanstveno utopijo«, kot občasno zasledimo tudi v sodobnejših cerkvenih dokumentih.⁴⁰ Z drugimi besedami, ne sme se prezreti mita v znanosti, ki sam po sebi še ni problematičen, postane pa, ko znanost pozabi na njegov obstoj ter razglasi svoja odkritja za brezpogojno resnico. Takrat namreč sama zdrsrne v mit.⁴¹

Hude kritike je bila deležna tudi zahteva Jugoslovanskega zdravniškega društva o uzakonitvi splava iz socialnih razlogov (24. 10. 1935). Izrazito aktivno so nastopili v ribniški in novomeški dekaniji. V Ribnici so se na konferenci zbrali duhovniki ter v tej zvezi izdali resolucijo, zbrale in izdale pa so resolucijo tudi »ribniške žene in matere kot čuvarice in nositeljice ter braniteljice družinske morale«. ⁴² V 2. členu resolucije so zapisale: »Obžalujemo, da se je na shodu ljubljanskih dam dne 20. oktobra 1935. v Ljubljani, ki je sledil neposredno onemu kongresu v Beogradu, katerega se pa članice ženskih krščanskih društev – hvala Bogu – niso udeležile, od neke govrnice zahtevala tudi uzakonitev pravice do splava, proti čemur se zbor ni dvignil v imenu ženske in materinske časti. To je najkrutejša žalitev slovenskega krščanskega

³⁶ Prav tam, str. 133.

³⁷ Prav tam, str. 133.

³⁸ Gorazd Pečjak: Katoliška dogmatika in etika. Ljubljana 1911, str. 61.

³⁹ Prim. David Wilkinson, Rob Frost: O bogu in znanosti: jasno razmišljanje. Celje 1997.

⁴⁰ Jezus Kristus, prinašalec žive vode. Ljubljana 2003, str. 10, 11.

⁴¹ Saša Jocić: Problem mitologizacije znanosti. V: Časopis za kritiko znanosti, 2003, št. 211, str. 186–198.

⁴² NŠAL, ŠAL V., fasc. 292 Versko-nravne zadeve (1860–1940–1959). Resolucija žena in mater ribniške dekanije, Ribnica, 1. 12. 1935.

ženstva, ki hoče živeti po božji in naravni postavi. Tudi poslej katoliško ženstvo ne sme imeti s takimi družbami nikakega stika.«⁴³

Iz te resolucije se kaže značilna večja religioznost med podeželskim prebivalstvom kot med mestnim, pri čemer je treba upoštevati tudi pomanjkljivosti statistike, ki to tezo podpirajo.

V širšem kontekstu velja omeniti, da je katoliška cerkvena hierarhija v Jugoslaviji ostro nasprotovala zanjo neustreznim šolskim zakonom (iz leta 1929 ter kasnejše popravljene verzije), v podpisanim konkordatskem predlogu (1935) pa je na primer posredno dosegla, da nič v šolskih kurikulumih ne bi smelo kakorkoli »žaliti« čustev katoliških vernikov (27. člen). Tu je šlo neposredno za vpliv RKC na vsebine šolskih učbenikov.⁴⁴

»Odpor« proti verski pluralizaciji

Stiki med katolicizmom in drugimi verami ter ateizmom na Slovenskem so star pojav in ga tako ne gre prikazovati kot »novost«, je pa v 20. in 30. letih 20. stoletja prvič opaziti zametke verske pluralizacije v tem prostoru.⁴⁵ Odziv – obramba verske homogenosti – katoliškega tabora je bil pričakovan. Podobno kot v drugih primerih »ogroženosti« se je budno spremljalo delovanje nekatoliških verskih skupnosti v slovenskem prostoru ter le-to poskušalo omejiti, zlasti prozelitizem. Versko pluralizacijo je namreč spremljala agitacija za prestop katoličanov v druge vere večinoma s strani predstavnikov verskih skupnosti iz drugih delov »nove« države. Tako je bila v Celju leta 1922 ustanovljena srbska pravoslavna cerkvena občina, deset let kasneje pa prva⁴⁶ srbska pravoslavna cerkev, ki sta ji sledili še cerkvi v Ljubljani (1936)⁴⁷ in Mariboru (1939). Večji del srbskih pravoslavcev so na primer predstavljali srbski vojaki in orožniki, nameščeni v slovenskem delu kraljevine, pa tudi priseljeni profesorji, sodniki in duhovniki, nekoliko pa se je povečalo število pravoslavcev tudi med Slovenci zlasti v mestih.⁴⁸ Na porast pravoslavne prozelitistične akcije je opozoril

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Gašper Mithans: *The Slovenian Catholic Right in Relation to the Totalitarian and Authoritarian Movements in the Interwar Period: The Case Study of Slovenian Catholic Action*. V: *Südost-Forschungen: internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas*, 2011, str. 128–151.

⁴⁵ Izjema je Prekmurje s »tradicijo« protestantizma, a ta regija je bila tudi sicer do leta 1919 del ogrskega dela Habsburške monarhije oz. nato Madžarske.

⁴⁶ Če izvzamemo »uskoške« srbske pravoslavne cerkve v Beli krajini (v Bojancih je bila cerkev zgrajena že v začetku 18. stoletja, v Marindolu in Miličih pa v drugi polovici 19. stoletja). – Bojan Himmelreich: *Celjska pravoslavna cerkvena občina in pravoslavje v Sloveniji pred drugo svetovno vojno*. V: Ilija. Đ. Bulovan: *Kronika Srbske pravoslavne parohije v Celju*, napisana leta 1937. Celje, Beograd 2010, str. 13.

⁴⁷ Srbska pravoslavna cerkvena občina pa je bila v Ljubljani ustanovljena leta 1926, v Mariboru pa leta 1921. Poleg teh sta v obdobju med obema vojnoma na Slovenskem obstajali še občini v Metliki in Marindolu.

⁴⁸ Na primer v Celju je leta 1918 živelo 6.286 ljudi (brez vojakov in ujetnikov), nato pa je v Celju le pravoslavni vojakov z družinami živelo okoli 1000 (Himmelreich, 2010, str. 15).

tudi nadškof Bauer, predsednik Jugoslovanske škofovske konference, v dopisu ljubljanskemu škofijskemu ordinariatu 25. 6. 1934, ter dodal, da naj se s tem v zvezi zberejo preverjene informacije.⁴⁹

Predvsem na področjih, kjer se stika slovensko in hrvaško etnično ozemlje, so se pojavili primeri starokatolicizma, enako tudi med pristaši nekdanje Hrvatske seljačke stranke. Leta 1936 je prišlo do poskusa ustanovitve celjske in mariborske organizacije Starokatoliške cerkve, ki pa sta bili po mnenju Kraljevske banske uprave Dravske banovine ustanovljeni mimo zakonskih predpisov, pravno naj bi tako lahko obstajala in delovala le že priznana organizacija starokatoliške cerkve v Ljubljani kot podružnica župnije v Zagrebu ter tako pokrivala celotno področje Dravske banovine s pristojnostmi, kot so vodenje matičnih knjig idr.⁵⁰ Starokatoliška cerkev je bila v Sloveniji ustanovljena šele leta 1949.⁵¹

Marca 1934 je dekanijski urad v Črnomlju opozoril, da je potekala »baptistična služba božja« v vasi Knežina pri Dragatušu. Tega »baptističnega gibanja« pa naj ne bi bilo za spregledati, saj je že več let v Metliki živela baptistična družina. V Beli krajini naj bi bili ljudje sicer globoko verni, a naj bi se našli posamezniki ter cele družine, dostopni za »takšne novotarije«. Dekan je menil, da so si »baptisti izbrali za napadalno točko Belo krajino, kjer so ljudje zelo mehko et simplex«. ⁵² Hkrati je zaprosil za dovoljenje, »da bi smel brati knjige, ki jih baptisti širijo med ljudstvom, da bi mogel opozarjati vernike na zmote in zablode te krive vere«. ⁵³ Predlagal je tudi, da bi Katoliška akcija v Beli krajini »vzela v svoj program pobijanje krive vere baptistov«. ⁵⁴ Podobno opozorilo je prišlo tudi s strani senjskega in modruškega škofijskega ordinariata ministru dr. Korošču in banu Savske banovine o prozelitski akciji baptistov v Severinu ob Kolpi, ki naj bi se širilo tudi v Vinico in Dragatuš. ⁵⁵

V več primerih prestopanja iz katolicizma v islam ali v pravoslavlje je šlo za zlorabo priložnosti iz osebnih interesov – z namenom doseči zakonsko razvezo, ⁵⁶ čemur je RKC utemeljeno oporekala. Po drugi strani pa je RKC nasprotovala vsakršnemu sobivanju, predvsem s srbskim pravoslavjem, ki je v času diktature izrazito izkoristilo svoje mesto religije, kateri je pripadala jugoslovanska kraljeva dinastija. Slednje je

⁴⁹ NŠAL, ŠAL V., fasc. 292 Versko-nravne zadeve (1860–1940–1959). Dopis nadškofa Bauera, predsednika Jugoslovanske škofovske konference, škofijskemu ordinariatu, Zagreb, 25. 6. 1934.

⁵⁰ NŠAL, ŠAL V., fasc. 292, Versko-nravne zadeve (1860–1940–1959), Kraljevska banska uprava Dravske banovine Biskupski kancelariji Hrvatske starokatoličke cerkve, Ljubljana, 16. 7. 1936. Gl. tudi: *Staro-katoliška cerkev* 1949.

⁵¹ Škofijski urad slovenske staro-katoliške cerkve: *Staro-katoliška cerkev*. Maribor: Mariborska tiskarna, 1949; Franc Perko: *Verstva v Jugoslaviji*. Celje 1978, str. 129–131.

⁵² NŠAL, ŠAL V., fasc. 292 Versko-nravne zadeve (1860–1940–1959). Dekanijski urad v Črnomlju škofijskemu ordinariatu, Črnomelj, 17. 3. 1934.

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ NŠAL, ŠAL V., fasc. 292 Versko-nravne zadeve (1860–1940–1959). Prepis opozorila ministru dr. Korošču in banu Savske banovine s strani senjskega in modruškega škofijskega ordinariata, Senj, 12. 6. 1937.

⁵⁶ Janez Cvirn: *Boj za sveti zakon: prizadevanja za reformo poročnega prava od 18. stoletja do druge svetovne vojne*. Ljubljana 2005.

bilo opaziti na vsedravnih proslavah,⁵⁷ po letu 1929 pa tudi v povezavi z »unitarističnim« Sokolom.⁵⁸ Jugoslovanski Sokol naj bi se na podlagi neke pritožbe »trudil tudi za vstvarjanje nacionalne religije«.⁵⁹

Seveda verska nestrpnost ni nekaj, kar bi bilo omejeno na katoliški klerikalizem. Ta problem je izpostavil leta 1931 tudi pravosodni minister Marinković v pismu voditeljem vseh priznanih verskih skupnosti v državi ter jih opozoril, da svoboda veroizpovedi, po kateri je dovoljeno svobodno izpovedovanje vere in življenje po verskih načelih, ne pomeni pravice do žaljenja verskih čustev pripadnikov drugih veroizpovedi. Opomnil jih je, da se ne sme spregledati, da imajo vse priznane vere poleg njihove različnosti tudi »isti splošni vzgojni cilj h kateremu verniki težijo po glasu vesti, katere notranjo težnjo vernikov spoštujejo vse vere«.⁶⁰

»Odpor« proti »množičnim« medijem

Vzroke za »razkrajanje tradicionalne družbe« je katoliška desnica videla tudi v (predvsem tuji) nemoralni in propagandni produkciji filmske industrije in tiska. Akterji različnih generacij so se odzivali podobno. Ob premieri filma »Živele žene« so se oglasili študenti v okviru Akademске zveze, češ da ta »kakor nalašč vzbuja pohoto in slo, sploh najnižje živalske instinkte v gledalcih«.⁶¹ Katoliška akademska mladina se namreč »hoče boriti za moralna načela katoliške Cerkve v javnosti«.⁶² Še več, menili so, da je »prav nemoralna eno glavnih sredstev, s katerimi hoče komunizem omajati temelje krščanske družbe, in zato se tem bolj čudimo, da javna oblast sama pospešuje in tolerira kulturni boljševizem s takimi nemoralnimi filmi«.⁶³ O zgornjem filmu pa je ljubljanskim župnim uradom in cerkvenim predstojništvom pisal tudi generalni vikar Ignacij Nadrah, ki je prav tako obsojal ta film: »Veliki reklamni lepaki, ki so razkazovali skoroda golo žensko, naravne velikosti v nedostojni kretnji,

⁵⁷ Na primer župni urad je opozoril, da so se vsi uradniki v Kranju morali udeležiti pravoslavne maše v Narodnem domu, saj so ti priredili parastos za kralja Aleksandra, vendar so se tam delili letaki, ki so napadali RKC (NŠAL, ŠAL V., fasc. 292 Versko-nravne zadeve (1860–1940–1959). Župni urad Kranj škofijskemu ordinariatu, Kranj, 19. 1. 1935).

⁵⁸ Učitelj v Dolenji Nemški vasi naj bi agitiral za pravoslavje, in sicer je pri zgodovini bral iz pravoslavnega katekizma, dejal, da je pravoslavna vera ravno takšna kot katoliška, »samo kaka beseda je drugačna«, pravoslavni obredi pa da so lepši kot katoliški, le papeža ne priznavajo. Poleg tega naj bi teroriziral otroke in od njih zahteval, da se morajo vpisati v telovadno društvo, tj. v Sokol (NŠAL, ŠAL V. fasc. 292 Versko-nravne zadeve (1860–1940–1959). Pismo škofijskemu ordinariatu o domnevni pravoslavni agitaciji v Dolenji Nemški vasi).

⁵⁹ NŠAL, ŠAL V., fasc. 292, Versko-nravne zadeve (1860–1940–1959). Dekanijski urad Črnomelj škofijskemu ordinariatu o izjavi staroste Sokolov, g. Vrankovića, 26. 4. 1935.

⁶⁰ NŠAL, ŠAL V., fasc. 292 Versko-nravne zadeve (1860–1940–1959). Pravosodno ministrstvo Kraljevine Jugoslavije: verski oddelek, zadeva: Svobodno izpovedovanje z zakonom priznanih ver in potreba po verski strpnosti, 21. 8. 1931.

⁶¹ NŠAL, ŠAL V., fasc. 292 Versko-nravne zadeve (1860–1940–1959). Predsednik Akademске zveze Škofijskemu ordinariatu, Ljubljana, 31. 5. 1935.

⁶² Prav tam.

⁶³ Prav tam.

so film priporočali in obljubljali zabavo, pikanterije, ples, smeh. Proizvajanju filma so včeraj prisostvovali mnogi mladi ljudje in ugotovilo se je, da film, ki je ena sama vrsta nagih žensk in pikantnih prizorov, vzbuja pohoto in slo v gledalcih. Film je v posmeh morale in krščanske prosvete in je neumljivo, kako more proizvajati Zveza kulturnih društev tak film in kako ga je mogla dopustiti cenzura oblasti. Tem večje je pohujšanje, ker se je film proizvajal na praznik vnebohoda, ko nas Cerkev poziva, da naj bivamo s srcem v nebesih – v dne, ko zaključujemo šmarnice [...], – v času, ko se vse verno ljudstvo z veliko vnemo pripravlja na evharistični kongres in skuša v sv. Rešnjem Telesu črpati novih sil za moralno obnovo naroda. Da se to pohujšanje odpravi, je treba, da se verniki skrbno izogibajo tega filma in da zahtevajo na primeren način, da se ta film ne proizvaja več.«⁶⁴

Malo kasneje je predsednik Akademске zveze opozoril, da se v Mladinskem domu na Kodeljevem, ki ga vodijo salezijanci, »proizvajajo deloma ruski filmi z očitno komunistično tendenco, deloma filmi z nemoralno vsebino in nemoralnimi slikami, deloma filmi, ki prikazujejo mladini tehniko umorov, vlovov, deloma filmi, ki služijo boleštni senzaciji.«⁶⁵ Katoliški akademiki, ki so nekaj filmov »videli na lastne oči«, so bili nadvse presenečeni, »da se prav salezijanci, poklicni vzgojitelji katoliške mladine, poslužujejo takšnih sredstev za vzdrževanje svojega doma. V tem slučaju je obveljalo načelo finis sanctificat media v veliko pohujšanje akademске in druge mladine.«⁶⁶

Takratni papež Pij XI. je izdal brošuro *Problemi filma: Pij XI. o kinu*, ki kaže na to, da je to vprašanje bilo pomembno za sam vrh Katoliške cerkve. Lenček v uvodniku k slovenskemu prevodu poudaril dogmatičnost sporočila: »Morda se bo temu ali onemu zdela sodba Pija XI. pretirana, prečrna. To naj mu bo v znamenje, da se je pač od sodbe Cerkve oddaljil, da je morda ravno pod vplivom filma postal njegov pogled megljen, njegova občutljivost in tankočutnost otopela. Takim – in ni jih malo – je še posebej ta knjižica namenjena.«⁶⁷

Društvo slušateljev Filozofske fakultete v Ljubljani je konec leta 1928 celo ustanovilo poseben odsek za pobijanje škodljivega šunda, ki da se širi med slovenskim prebivalstvom »v ogromnih množinah«. Ob ustanovitvi so organizirali »anketo«, kjer naj bi se govorilo o tem, »kako zaježiti to zlo.«⁶⁸

Franc Zabret pa »zlo« tiska dojema že na fizični ravni: »Namen sovražnikov je dosežen, kakor hitro tisk bereš. Naprej pa gre avtomatično. Kvarni tisk začne motiti delovanje razumskih celic tvoje katoliške miselnosti. Prožnost in gibčnost mine, nas-

⁶⁴ NŠAL, ŠAL V., fasc. 292 Versko-nravne zadeve (1860–1940–1959). Ignacij Nadrah ljubljanskim župnim uradom in cerkvenim predstojništvom, 31. 5. 1935.

⁶⁵ NŠAL, ŠAL V., fasc. 292 Versko-nravne zadeve (1860–1940–1959). Predsednik Akademске zveze Škofijskemu ordinariatu, Ljubljana, 31. 5. 1935.

⁶⁶ Prav tam.

⁶⁷ Ignacij Lenček: Predgovor. V: Pij XI.: problemi filma: Pij XI. o kinu. Domžale – Groblje 1937, str. 6.

⁶⁸ NŠAL, ŠAL V., fasc. 292 Versko-nravne zadeve (1860–1940–1959). Vabila društva slušateljev Filozofske fakultete v Ljubljani škofijskemu ordinariatu na anketo, Ljubljana, 12. 12. 1928.

topa neka omamljenost in otopelost. Udarci ne bolijo več, rane se ne čutijo, organizem na napade ne reagira več [...] Katoliška miselnost in čustvovanje zamira, o borbenosti ni nobenega govora več, aktivnost je ohromela, strup obvlada celega človeka. Kot alkoholiziran človek: alkohol diktira.«⁶⁹

Potrebno je opozoriti, da je katoliški tabor obtoževal »svobodomiseln tisk«, da je nemoralen, taji verske resnice, potvarja zgodovino, objavlja pornografske romane itd.,⁷⁰ še nekaj korakov dlje pa je šel pri »komunističnem« tisku. Nemoralnost je katoliški tabor namreč večinoma povezoval z drugimi političnimi opcijami, predvsem »liberalizmom« in »komunizmom« oziroma predstavo o njiju, ter različico, s katero sta se ta dva v slovenskem prostoru reprezentirala.⁷¹ Podani primeri so ilustrativni, mnogi tudi posegajo v človeško integriteto in temeljna vloga Katoliške cerkve (ter religije na splošno) je, da se do takšnih družbenih vprašanj opredeli. Druga pa je stvar že omenjenega večkrat neutemeljenega povezovanja medijev s komunizmom⁷² ter »svobodomiselnostvom« in etiketiranja »popularnega« filma ter tiska kot »nemoralnega«. RKC se je namreč zavedala pomembne, če ne ključne »vloge medijskega polja pri strukturaciji družbenega prostora. Državljeni so namreč prav prek medijev, kar poudarja tudi Benedict Anderson,⁷³ lahko vzdrževali skupne ideje in interakcijo, četudi se nikdar niso srečali: skozi skupen fond podatkov, ki so jih dnevno prebirali v časopisju, so si lahko zamišljali nacionalno skupnost.«⁷⁴

Prestopanje meja »pristojnosti« ni prisotno zgolj v znanosti in pri religiji, saj je vzpon množičnih medijev temeljito spremenil predstavo o svetu, posegel v privatna življenja bolj kot kakršnakoli politika ali religija. Naj se zdijo »opozorila« katoliške desnice izpred sedemdesetih let še tako pretirana, nosijo zrno resnice. Z internetom, televizijo in drugimi mediji se ni spremenil zgolj način posredovanja informacij, ni le forma postala pomembnejša od vsebine. Mediji, ki vse povezujejo v »virtualnem svetu«, povzročajo vedno večjo odtujenost med ljudmi.

⁶⁹ Aleš Ušeničnik, Jože Debevec, Franc Zabret: O čtivu in še kaj. Domžale – Groblje 1938, str. 61.

⁷⁰ NŠAL, ŠAL V., fasc. 292 Versko-nravne zadeve (1860–1940–1959). Resolucija proti svobodomiselnemu tisku, konferenca Sodalitatis za ljubljansko okolico, Ljubljana, 24. 11. 1926.

⁷¹ Glede na to, da je bil slovenski liberalizem še vedno ujet v klerikalni mentalni okvir (prim. Rotar, 2007), za komunistično pa se je označevalo marsikaj, kar pač ni ustrezalo percepciji »primernege«, kot je to smatrala večina, ter temu vneslo »negativni«, odvrtačajoči prizvok (čeprav konkretnije o komunizmu na Slovenskem ni moč govoriti pred drugo svetovno vojno; pogojno bi se sicer kot pričetek oblikovanja nekega jedra lahko štela ustanovitev Ljudske fronte leta 1936 s španskimi borci, elementi marksizma pa so na primer prisotni tudi že v programih krščanskih socialistov v 30. letih 20. stol., torej tudi na religioznem polju).

⁷² Resda npr. poznamo mnogo komunističnih propagandnih filmov, toda tudi npr. fašističnih, ki se v fondu Versko-nravne zadeve Nadškofijskega arhiva Ljubljana ne pojavljajo.

⁷³ Benedict Anderson: Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma. Ljubljana 1998.

⁷⁴ Taja Kramberger: Afera Dreyfus in tiskani mediji. V: Medijska preža: bilten za opazovanje medijev, 2008, str. 37–38.

Sklep

Sklenemo lahko, da je šlo pri vseh primerih za »boj« za dominacijo nad »sveto oz. edino resnico«, ki jo je v obravnavanem obdobju in prostoru nad širokim družbenim poljem imela Katoliška cerkev. Govorimo o prisvajanju diskurza resnice, diskurza, ki naj bi bil veljaven za vedno. To je jasno zaznati na več poljih, tj. med različnimi religijami, prav tako med religijo in znanostjo, ki je s pozitivistično »objektivnostjo« na podoben način »zamenjala« versko ekskluzivnost z zavračanjem dvoma v znanstvene »resnice«.

Vpliv medijev na obče javno mnenje, na množično »kulturo«, torej trende v družbi, vse do neke vrste »razsodnika« in tistega, ki določa, kaj naj bi bilo pomembno, kako se (re)prezentira problematike, je poznejši pojav, ki pa ima svoje začetke v obdobju med svetovnima vojnama. Četudi so »boji« med časopisi različnih političnih usmeritev za prvenstvo v posredovanju informacij že stari, je bil takrat nadzor nad tem, kaj kdo bere, gleda, še teoretično mogoč, a vse težji.

Kdaj sta bila vdor v zasebnost in nadzor nad družbenim in individualnim delovanjem večja, je stvar nadaljnje diskusije. Opozoriti zgotelj velja na spreminjanje pomena (navidezne?) svobode govora in izražanja ob »širitvi« javnega prostora, ki poenostavlja produciranje in dostop do informacij. Slednje pa je bilo mogoče šele po sekularizaciji državnih struktur ter družbeni diferenciaciji, ki jo je povzročila modernizacija.

Gašper Mithans

ROMAN CATHOLIC CHURCH AND THE ATTEMPTS AT »CLEANSING« THE ADVERSE EFFECTS OF SCIENCE, RELIGIOUS PLURALISATION AND »IMMORAL« FILM PRODUCTION AND PRESS IN SLOVENIA IN THE INTERWAR PERIOD

S U M M A R Y

In the context of the First Yugoslavia the Roman Catholic Church in Slovenia resolutely confronted and either completely or partly opposed the social changes like the increasing influence of the modern science, religious pluralisation, and appearance of the mass media. This involved conflicts in the local environment, at the level of the diocese or at the state level. The adherents of the Roman Catholic Church acted individually or as members of various societies and organisations, severely criticising the »immorality« going on in the public life in the context of leisure activities (films, »trivial« press, literature), in schools (references to the theories of evolution and the Big Bang during classes), and in the context of various events, gatherings and other actions (the issue of abortion, proselytism). Often these »unacceptable« novelties were associated with the activities of the other political options – communists or liberals. It was a kind of struggle to dominate the »discourse of truth«, the process which is still going on, but in a far more perfidious manner.

1.01
Prejeto 21. 2. 2014

UDK: 355.356(497.4)"1941/1945"

Blaž Torkar*

Slovinci in Jugoslovanski kraljevi gardni bataljon

IZVLEČEK

Prispevek na osnovi arhivskega gradiva in literature predstavlja vlogo Jugoslovanskega kraljevega gardnega bataljona, ki se je kot enota jugoslovanske vojske v emigraciji formiral v Egiptu junija 1941. Bataljon, ki je nastal s pomočjo predstavnikov Jugoslovanskega odbora iz Italije, so pretežno sestavljali Slovenci oziroma Primorci, ki so se kot prostovoljci in bivši italijanski ujetniki priključili jugoslovanski vojski v emigraciji. Bataljon, ki je štel največ od 850 do 1000 dobro izurjenih vojakov, je ves čas svojega obstoja deloval v okviru britanske vojske na Bližnjem vzhodu. Konec 1943 in v začetku 1944 je enota začela razpadati, saj so njeni vojaki vedno manj zaupali vodstvu bataljona in propagandi jugoslovanske begunske vlade ter se nagibali k podpori Titovih partizanov, ki jih je propaganda prikazovala kot edino učinkovito odporiško gibanje v Jugoslaviji.

Ključne besede: jugoslovanska vojska v emigraciji, jugoslovanska vlada v begunstvu, Jugoslovanski kraljevi gardni bataljon, Jugoslovanski odbor iz Italije, zavezniki, prekomorske partizanske brigade

ABSTRACT

SLOVENIANS AND THE YUGOSLAV ROYAL GUARD BATTALION

On the basis of archive materials and literature, the following contribution presents the role of the Yugoslav Royal Guard Battalion, formed in Egypt in June 1941 as a unit of the Yugoslav Army in emigration. The battalion, established with the help of the representatives of the Yugoslav Committee from Italy, mostly consisted of Slovenians or inhabitants of the Primorska (littoral) region who joined the Yugoslav Army in emigration as volunteers and former Italian captives. Throughout its existence the battalion, consisting of 850 to a maximum of 1,000 well-trained soldiers, operated in the context of the British Army in the Middle East. In the end of 1943 and the beginning of 1944 the unit started disintegrating, since its soldiers trusted the battalion leadership and the propaganda of the Yugoslav government in exile less and less. The soldiers started leaning towards supporting the Tito's partisans, who were shown by the propaganda as the only effective resistance movement in Yugoslavia.

* dr., višji vojaški uslužbenec - kustos, Center vojaških šol / Vojaški muzej Slovenske vojske, Engelsova ul. 15, SI-2111 Maribor; blaz.torkar@mors.si

Keywords: Yugoslav Army in emigration, Yugoslav government in exile, Yugoslav Royal Guard Battalion, Yugoslav Committee from Italy, Allies, overseas partizan brigades

Uvod

Po uspelem državnem udaru v Beogradu 27. marca 1941, v katerem so bili vpleteni probritansko usmerjeni generali Jugoslovanske kraljeve vojske, je general Dušan Simović oblikoval novo vlado. Kot vemo, ta poteza Jugoslavije ni rešila pred vojno, saj je Simovićeva vlada kmalu po napadu sil osi na Jugoslavijo 6. aprila 1941 skupaj s kraljem Petrom II. in delom Jugoslovanske kraljeve vojske zapustila državo, se preselila na Bližnji vzhod in se naposled ustalila v Londonu. Po mnenju britanskega vojaškega zgodovinarja Johna Keegana je bil Simovićev oziroma Mirkovičev puč eno najbolj nerealnih, ali bolje rečeno romantičnih dejanj odpora v sodobni evropski zgodovini. Jugoslovanska kraljeva vojska se je po enajstih dneh odpora proti silam osi predala in 17. aprila 1941 podpisala kapitulacijo. V naslednjih letih se je jugoslovanska »drama« odvijala na več različnih področjih: vojaškem v domovini ter političnem in diplomatskem v Londonu, Kairu, Washingtonu in Moskvi.¹ Za vse jugoslovanske begunske vlade je značilno, da so se soočale s številnimi internimi problemi, medsebojnimi intrigami ter drugimi zapletmi, ki jim niso bile kos, kar je večalo nezaupanje Britancev in drugih zaveznikov.² Predvsem so si bili v sporu srbski in hrvaški politiki, na katere so vplivale tudi pretirane novice o pokolih in drugih oblikah nasilja v domovini. Zaradi tega je bilo med predstavniki vlade veliko medsebojnih obtožb, ki jih tudi Anglo-Američani niso uspeli pomiriti.³

Kapitulacije ni sprejel manjši del jugoslovanske kraljeve vojske, ki je iz Jugoslavije pribežal na Bližnji vzhod. Skupino je sestavljalo 7 generalov, 114 častnikov, 54 podčastnikov in 229 vojakov. Od ostankov vojske, ki je pribežala na Bližnji vzhod, je 232 pripadnikov sestavljalo letalske sile, 127 mornarici in 45 pehoti. Jugoslovanska

¹ Gorazd Bajc: Iz nevidnega na plan: slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji. Koper 2002 (dalje Bajc, Iz nevidnega), str. 65; John Keegan: The Second World War. London 1997, str. 152.

² Več o jugoslovanski vladi v emigraciji v: Detlef Brandes: Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten: 1939–1943. Die Regierungen der Tschechoslowakei und Jugoslawiens im Londoner Exil vom Kriegsausbruch bis zur Konferenz Teheran. München 1988; Veselin Đuretić: Vlada na bespuću: internacionalizacija jugoslovenskih protivrječnosti na političkoj pozornici drugog svjetskog rata. Beograd 1982 (dalje Đuretić, Vlada na bespuću); Bogdan Krizman: Jugoslavenske vlade u izbeglištvu: 1941–1943, Dokumenti. Beograd, Zagreb 1981 (dalje Krizman, Jugoslovenske vlade); Branko Petranović: Jugoslovenske vlade u izbeglištvu: 1943–1945, Dokumenti. Beograd, Zagreb 1981.

³ Gorazd Bajc: Pogledi zahodnih zaveznikov na nasilje v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2013, št. 1, str. 151–152.

kraljeva vojska je na Bližnji vzhod uspela pripeljati eno podmornico, dva torpedna čolna, 27 letal in 8 hidroplanov.⁴

Namen članka je predstaviti načrte jugoslovanske begunske vlade glede vojske v emigraciji s poudarkom na oblikovanju Jugoslovanskega kraljevega gardnega bataljona, vlogi Slovencev v bataljonu ter krizi in razpadu enote, iz katere se je večina njenih pripadnikov priključila partizanskim prekomorskim brigadam

Pobude za nastanek jugoslovanske vojske v emigraciji

Že aprila 1941 je prišlo do prvih pogovorov med predstavniki jugoslovanske begunske vlade in britanskimi predstavniki v Kairu. Jugoslovanska vlada je v emigraciji najbolj računala na svoje letalske sile, ki so bile po številu in opreми tudi najmočnejše. Britanci so ponudili pomoč jugoslovanskemu kraljevemu letalstvu, da se formira določen del jugoslovanskih letalskih sil v okviru britanske Royal Airforce (RAF). Britanci so zahtevali, da se jugoslovansko letalstvo nastani v Amanu, jugoslovanski premier pa jim je ponudil sedem prebeglih letal. Poleg tega je bil sprejet tudi Simovićev načrt o nastanku jugoslovanskega korpusa iz beguncev in prostovoljcev. Precej časa se je tudi reševalo vprašanje namestitve enote jugoslovanske kraljeve vojske, saj so Britanci tudi čakali na odobritev vlad Kanade, ZDA in Južnoafriške unije, kamor naj bi se premaknil del jugoslovanskih letalskih sil. Ko je do odobritev vlad prišlo, se je pojavilo vprašanje, koliko enot zadržati na Bližnjem vzhodu in koliko jih poslati v Kanado, ZDA in druga območja. Želja jugoslovanske begunske vlade je bila, da se glavni vojaški center oblikuje na Bližnjem vzhodu, čim bliže balkanskem bojišču. Simovićeva vlada je namreč želela, da se kontingenti jugoslovanske kraljeve vojske organizirajo in postanejo »nucleus« bodoče zavezniške invazijske armade.⁵

Ministrski svet jugoslovanske kraljeve vlade je tudi odredil posebne vojaške misije v Palestini, ZDA, južni Afriki, Kanadi in južni Ameriki. Misijo v Palestini je vodil Slovenec, polkovnik Franc Stropnik, v južni Afriki major Dušan Babić, v Kanadi polkovnik Dragutin Savić, v južni Ameriki pa tudi Slovenec, polkovnik Mirko Burja. Njihove naloge so bile organizacija rekrutiranja ter sodelovanje z diplomatskimi predstavništvi in emigrantskimi organizacijami.⁶

Dne 26. junija 1941 se je Winston Churchill srečal s Simovićem in zunanjim ministrom Momčilom Niničićem na sestanku, kjer je britanski premier podprl idejo o ustanovitvi samostojnih jugoslovanskih pehotnih, letalskih in mornariških enot. Predstavniki britanske in jugoslovanske vojske so se štiri dni kasneje dogovorili naslednje: jugoslovanska pehota šteje okoli 300 vojakov in bo okrepljena z novimi vojaki, rekrutiranimi iz vrst bivših italijanskih vojnih ujetnikov jugoslovanske narodnosti. Pri tem bo jugoslovanski begunski vladi pomagal tudi Jugoslovanski odbor iz Italije,

⁴ Dušan Plenča: Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata. Beograd 1962 (dalje Plenča, Međunarodni odnosi), str. 122.

⁵ The National Archives, Kew-London (TNA), Foreign Office (FO) 371/30248 R 5237/2235/92; R 5617/2235/92; Đuretić, Vlada na bespuću, str. 38–39.

⁶ Plenča, Međunarodni odnosi, str. 122.

za oskrbo vojske oziroma motoriziranega bataljona pa bodo poskrbeli Britanci. Predstavniki Jugoslovanskega odbora iz Italije bodo z britanskim dovoljenjem obiskovali britanska vojaška taborišča in tam novačili italijanske vojake jugoslovanske oziroma slovenske narodnosti za vstop v jugoslovansko vojsko. Jugoslovanski odbor iz Italije je bil politični organ slovenske in hrvaške manjšine iz Italije med drugo svetovno vojno, katerega cilj je bil priključitev celotne Julijske krajine k Jugoslaviji, ki je po prvi svetovni vojni pripadla Italiji. V tem času je jugoslovanska vlada imela že okoli 50 pilotov, 22 pa so jih pričakovali iz Sovjetske zveze. Vse so nameravali združiti na Bližnjem vzhodu v bojno skupino, za katero bodo skrbeli Britanci. Dogovorili so se tudi, da se bodo letalske posadke urile v severni Ameriki, Kanadi, velik del mornariških enot pa naj bi se uril v Veliki Britaniji.⁷

Britanci so potrdili sprejete sklepe s sestanka 26. junija in se dogovorili še o nekaterih podrobnostih. Na Bližnjem vzhodu se bo oblikoval en bataljon, nato še štirje oziroma polk. Želeli so si organizirati motorizirani bataljon, vendar Britanci niso nič obljubili glede podpore v mehanizaciji. Dogovorili so se tudi, da se angažira dr. Ivana Marijo Čoka, prof. Ivana Rudolfa oziroma Jugoslovanski odbor iz Italije, da takoj začne z novačenjem in rekrutiranjem prostovoljcev za bataljon, ki naj jih išče med italijanskimi ujetniki. Kmalu so Britanci sporočili, da se zaradi spremenjenih mednarodnih razmer ne bodo mogli držati dogovorjenega načrta, zato rekrutacija vojakov za jugoslovansko vojsko ni uspevala tako, kot je bilo predvideno. Britanci so imeli z Jugoslovani tudi druge načrte, in sicer uporabiti najbolj izurjene in psihofizično sposobne Jugoslovane za posebne operacije v okviru misij britanskih tajnih služb Inter-Services Liaison Department (ISLD) in Special Operations Executive (SOE), ki so jih želeli poslati v Jugoslavijo. Glavni namen Britancev v Jugoslaviji je namreč bil podpirati jugoslovanske sabotažne in gverilske operacije proti silam osi.⁸

Kriza jugoslovanskega kraljevega letalstva v emigraciji

Kljub uspešnemu začetku ustanavljanja jugoslovanskih pehotnih enot je jugoslovanska kraljeva vlada še vedno računala na letalstvo kot najučinkovitejši vojaški in materialni podpori odporniškim gibanjem v Jugoslaviji. Tako je bilo dne 21. julija 1941 na Bližnjem vzhodu številčno stanje jugoslovanskega vojaškega letalskega osebja naslednje: 103 častniki, 100 podčastnikov ter 37 vojakov. Od vsega letalskega osebja je bilo 120 pilotov, ki so jih skupaj z mehaniki, inženirji in radiotelegrafisti želeli čim prej vključiti v letalske enote. Razgovore o reorganizaciji jugoslovanskega kraljevega letalstva sta 17. oktobra 1941 začela Simović in britanski poslanik pri jugoslovanski begunski vladi George W. Rendel. Takrat je jugoslovanski premier zaprosil britansko bazo na Bližnjem vzhodu za pomoč in želel tudi samostojnost bodočih jugoslovanskih letalskih enot. Jugoslovanska begunska vlada se je odločila za ustanovitev lovske, hidroplanske in bombarderske eskadrile. Sprejete so bile tudi

⁷ TNA FO 371/30248 R 7053/2235/92; Krizman, Jugoslovanske vlade, str. 156–158.

⁸ TNA FO 536/8, Draft, Future employment of Yugo-Slav Forces, October 1943.

odločitve, da se pošlje misije v južno Afriko, ZDA, Kanado, južno Rodezijo in južno Afriko, kjer naj bi se zbiralo ter urilo moštvo za jugoslovanske letalske sile. Britanci so jugoslovanski načrt sprejeli in ustanovljena je bila hidroplanska eskadrila v Abukiru v Egiptu ter 1. lovska in 3. bombarderska eskadrila. Še posebej uspešna in aktivna je bila hidroplanska eskadrila, pričakoval pa se je večji angažma lovske eskadrile.⁹ Hidroplanska skupina jugoslovanske kraljeve vojske je v Abukir priletela 22. aprila 1941, kjer so ji Britanci ponudili zatočišče in dodali britanskega častnika za zvezo. Dobila je ime 2. *Yugoslav Squadron* in bila pod poveljstvom 230. *Squadron* 201. Enota je uspešno delovala do „kairske afere“ (podrobneje v nadaljevanju) v začetku leta 1942, potem pa je bila razpuščena. Lovska in bombarderska eskadrila nista zaživeli v taki meri kot hidroplanska. Razlogov za neuspešno delovanje lovske je bilo več, največ pa se omenja smrt nekaterih pilotov in problem nediscipline jugoslovanskega vojaškega letalskega osebja. Medtem pa so posadke bombarderske eskadrile večino časa preživele na šolanju in tečajih v Heliopolisu.¹⁰

Vse jugoslovanske enote so tako bile podrejene britanskemu poveljstvu na Bližnjem vzhodu in so delovale kot posebne jugoslovanske enote v sestavu britanskih vojaških sil. Vojaške načrte jugoslovanske kraljeve vlade glede letalskih sil je torej podrla že omenjena „kairska afera“ v začetku leta 1942. Zaradi nje vlada in vojaški vrh nista mogli več računati na velik del osebja, ki je odreklo lojalnost na novo postavljenim poveljnikom. Spor med vlado in njeno vojaško komando na Bližnjem vzhodu je vplival tudi na odnos Britancev do jugoslovanske begunske vlade, ki so slednji vedno manj zaupali. V „kairski aferi“ je šlo za spor med starimi letalskimi častniki, ki so podpirali generala Simovića, Ilića in Mirkovića, ter mladimi častniki kopenske vojske (Liga majorjev), ki so bili blizu kralju Petru II. Zamenjavo Simovića 11. januarja 1941 so mladi častniki izkoristili in začeli na ključne pozicije v vojski postavljati svoje ljudi. Sledil je velik padec morale kraljeve vojske v emigraciji, večala se je destimulacija mobilizacije, odnosi z Britanci pa so postajali vedno bolj hladni.¹¹ Vsi podporniki Mirkovića so bili poslani v posebno enoto, poimenovano 244. *Provisional Battalion Kings Own Royal Regiment* in niso smeli več nositi jugoslovanskih oznak. Tako so postali letalski častniki največja žrtev »kairske afere« in postopoma je ugasnil tudi štab jugoslovanskega kraljevega letalstva na Bližnjem vzhodu.¹²

Nastanek Jugoslovanskega kraljevega gardnega bataljona

V maju 1941 so bile priprave za formiranje jugoslovanskega bataljona končane, tako da je bil konec junija v taborišču Agami pri Alexandriji ustanovljen 1. jugoslovanski kraljevi gardni bataljon, znan tudi kot Jugoslovanski kraljevi gardni bataljon.

⁹ Bojan B. Dimitrijević et al.: Kraljevsko vazduhoplovstvo 1918–1944. Vojno vazduhoplovstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918–1944. Beograd 2012 (dalje Dimitrijević, Kraljevsko vazduhoplovstvo), str. 489; Đuretić, Vlada na bespuću, str. 43.

¹⁰ Dimitrijević, Kraljevsko vazduhoplovstvo, str. 492–95; Krizman, Jugoslovenske vlade, str. 159.

¹¹ Đuretić, Vlada na bespuću, str. 50, 52.

¹² Dimitrijević, Kraljevsko vazduhoplovstvo, str. 513, 514.

Približno 300 prostovoljcev, večinoma Primorcev, so poleti 1941 vključili v bataljon, ki je 20. julija tudi prisegel kralju Petru II.. Glavno vlogo pri novačenju za bataljon je imel Jugoslovanski odbor iz Italije, predvsem pa prof. Ivan Rudolf. Ta je s pomočjo kolegov iz odbora iskal prostovoljce v ZDA, Afriki, Kanadi, Indiji, največ uspeha pa je imel pri zbiranju v Afriki. Pregledal je številna vojaška taborišča v Egiptu, Maroku, Alžiriji, Sudanu, Somaliji, Keniji, Etiopiji, Suezu in tudi južni Afriki. Pri zbiranju ga je pogosto ovirala jugoslovanska begunska vlada in srbski vojaški krogi, ki niso kazali velikega interesa, saj so pri zbiranju prišli v poštev predvsem Primorci ter istrski Slovenci in Hrvati. Ciril Kobal, bivši pripadnik pripadnikov Jugoslovanskega kraljevega gardnega bataljona, se svojega prihoda iz ujetniškega taborišča v bataljon spominja: »Čez par dni so prišli trije oficirji v angleških uniformah (komandant in pomočnik logora ter kot smo pozneje videli – prof. Ivan Rudolf). Spraševal je kdo zna angleško, kdo francosko. Nihče se ni javil, ko pa je vprašal srbohrvaško ali slovensko, smo vsi Primorci in Istrani dvignili roke. Tako so nas izbrali in odšli smo v drug manjši logor (pri tem so italijanski vojaki za nami kričali »tradutori«)... Tam so nas testirali in preoblekli ter čez nekaj dni poslali v večji logor v Egiptu blizu Aleksandrije – Camp 308.«¹³ Po nastanku bataljona je Rudolf nameraval oblikovati še drugega, ki bi se imenoval Triglavski, vendar mu to ni uspelo. Bataljon je bil sprva zamišljen kot elitna, posebna vojaška enota jugoslovanske vojske, ki bi bila dobro izurjena in ob ugodnih pogojih bi lahko postal tudi divizija.¹⁴ Bataljon so sestavljali poveljstvo in štiri čete, poveljeval pa mu je major Živan Knežević. Januarja 1942 ga je zamenjal podpolkovnik Miloje Dinić. V tem času je bataljon štel 505 vojakov, večina, 411, je bilo Primorcev, nekdanjih italijanskih vojakov, ki so prihajali iz območij, ki jih je Italija zasedla po prvi svetovni vojni. Slovenski večini so sledili Srbi, ki jih je bilo 78, večinoma častniki in podčastniki, ter 16 Hrvatov z območja Istre. V bataljonu je bilo 47 častnikov, 44 podčastnikov, 389 vojakov in 25 pripadnikov češke vojaške godbe.¹⁵ Z Dinićevim poveljevanjem bataljonu so se pokazale tudi prve težave. Še ko je bil Dinić v Jeruzalemu, je bil obdolžen dezerterstva, po Rudolfovem mnenju pa najverjetneje ni bil kaznovan, ker je bil Srb in ker je imel povezave z jugoslovanskim vojaškim vrhom.¹⁶

Dne 19. februarja 1942 je poveljevanje nad Jugoslovanskim kraljevim gardnim bataljonom prevzel Slovenec, podpolkovnik Milan Prosen, ki je bil do tedaj vojaški ataše v Ankari, bataljon pa je izuril v učinkovito in kohezivno enoto. Konec meseca je bil bataljon poslan v Tobruk v Libijo in se boril v okviru britanske 8. armade, natančneje v okviru 11. brigade 4. indijske divizije. V začetku marca se je boril proti italijanski vojski, kar je sprožilo burne odzive pri predsedniku Jugoslovanskega odbora iz Italije dr. Čoku, ki je ostro protestiral pri predsedniku vlade Slobodanu Jovanoviću, da so se z Britanci dogovorili, da se ti slovenski fantje ne bodo borili proti Italijanom, ker bi bilo to nevarno zanje in za njihove družine (če bi jih zajeli, bi

¹³ Ciril Kobal, ustna izjava, Koper 16. 12. 2004, str. 1.

¹⁴ Bajc, Iz nevidnega, str. 197.

¹⁵ Krizman, Jugoslovanske vlade, str. 43.

¹⁶ Privatni arhiv Ivana Rudolfa (PAIR), ovoj. 8, Rudolf Marušiču, Srednji vzhod, 21. maja 1944, str. 3–4.

jih namreč italjanske oblasti lahko obdolžile dezerterstva, domače pa zaradi tega preganjale). Razlog, zakaj so jih poslali v Libijo, naj bi bila njihova nedisciplina, kar je Čok zavračal. Dejansko so bataljon poslali v Libijo zaradi sporov v višjih krogih jugoslovanske vojske, ki so bili posledica »kairske afere«. Med visokimi jugoslovanskimi častniki oziroma generali se je namreč bil boj, kdo bo prevladal, Britanci pa so želeli oddaljiti enoto, ki bi jo jugoslovanski častniki »avantgardisti« izrabili v svoje namene. Aprila 1942 je bataljon deloval na območju prelaza Halfaya, Mersa Matruh, julija 1942 pa se je pridružil 9. britanski armadi v Palestini, kjer je varoval rafinerije olja v Haifi. Nazadnje so bataljon premestili nazaj v Egipt, v taborišče El Tahag pri Kairu. Prosen je še naprej poveljeval bataljonu, za ohranjanje dobre morale v bataljonu pa je skrbel Jugoslovanski odbor iz Italije in Lista Bazovica ter Šotorska knjižnica, ki ju je urejal Ivan Rudolf. Za ohranjanje morale so vojakom priskrbeli tudi nekaj plače, boljše hrano in cigarete, za nekaj časa pa so dobili tudi duhovno oskrbo duhovnika Jozafata Ambrožiča, ki je vsako nedeljo maševal pri vojakih.¹⁷

Jeseni 1942 je za Britance postajalo jamstvo, da slovenskih prostovoljcev ne bodo uporabili proti italijanski vojski, preveč obvezujoče. Novembra 1942 so se skupaj z Jovanovičem nagibali k odpravi katerih koli jamstev in omejitev pri uporabi prostovoljcev proti kateremukoli sovražniku. Vodstvo britanske vojske na Bližnjem vzhodu je torej zahtevalo, da ne bi imel noben slovenski vojak nikakršnih omejitev, vendar so nazadnje popustili in dopuščali možnost nekaterih omejitev. Določene vojake so Britanci tako uporabili kot stražo, mehanike, električarje in krojače. Nato se je v času od septembra do decembra 1942 gmotna situacija v bataljonu izboljšala, saj je prispela tudi nova oprema. Iz okolice El Tahaga pa so bataljon premestili v taborišče Atira pri Haifi v Palestini.¹⁸ Septembra 1942 je tako bataljon štel 741 vojakov, častnikov in podčastnikov. Letalske enote so bile po »kairski aferi« razformirane, v britanske enote je bilo vključenih 48 častnikov, 73 podčastnikov in 35 vojakov, v šolski center v Rodeziji 49 častnikov, 39 podčastnikov in 20 vojakov. V ZDA se je šolalo 40 jugoslovanskih letalskih častnikov in podčastnikov, mornarica pa je razpolagala s tremi plovili s 26 častniki, 28 podčastniki in 45 mornarji.¹⁹

V vsem tem času so potekala intenzivna prizadevanja, da se rekrutira čimveč Jugoslovancev oziroma Slovencev iz britanskih ujetniških taborišč v jugoslovansko vojsko, kar pa ni potekalo vedno po jugoslovanskih načrtih. Večkrat so Britanci prepovedali rekrutacijo Jugoslovancev – nekdanjih italijanskih vojakov, zato so morali slovenski ministri v jugoslovanski kraljevi vladi posredovati pri predsedniku jugoslovanske vlade, naj vpliva na britanske oblasti, da izdajo dovoljenje. Velikokrat so naleteli na gluha ušesa kolegov iz vlade, kar je kazalo na očitna nasprotovanja in neinteres po vzpostavitvi učinkovite jugoslovanske vojske v emigraciji.²⁰

¹⁷ Bajc, *Iz nevidnega*, str. 202–203.

¹⁸ Prav tam, str. 204.

¹⁹ Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije*, str. 123.

²⁰ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond št. 103 (Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije), fasc. 7, a. e. 62–67, Minister Krek za predsednika vlade Jovanovića, 6. oktober 1942; PAIR, ovoj. 8, Rudolf Marušiču, Bližnji vzhod, 2. maj 1944, str. 3–4.

Julija 1943 je poveljevanje nad bataljonom prevzel Slovenec, polkovnik Franc Stropnik, z namestnikom, ki je bil prav tako Slovenec, majorjem Josipom Rijavcem. Priljubljenega Prosenca so na zahtevo britanskega zunanjega ministrstva premestili v London, kar ni dobro vplivalo na vzdušje v bataljonu. V času Stropnikovega poveljevanja je bataljon štel največ vojaštva, saj je v svojih vrstah imel od 850 do 1.000 dobro izurjenih vojakov, enota pa je delovala v okviru 25. brigade 20. indijske divizije. Na splošno so Britanci bili zadovoljni z delovanjem bataljona, za razliko od članov jugoslovanske kraljeve vlade. Delovanje bataljona v okviru britanske vojske pa ni bilo to, kar sta si jugoslovanska begunska vlada in Jugoslovanski odbor iz Italije želela. Jugoslovanska begunska vlada je namreč bataljon želela poslati v Jugoslavijo, da bi sodeloval pri osvobajanju domovine, medtem ko je Jugoslovanski odbor iz Italije želel bataljon vključiti predvsem v osvobajanje Julijske krajine oziroma jugoslovanskih zahodnih meja, to pa ob pravem trenutku. Tudi vzdušje v bataljonu se je konec leta 1943 začelo spreminjati, predvsem so jugoslovanska begunska vlada in srbski častniki kazali vse manj ineterasa za enoto, ki so jo v večini sestavljali Slovenci. Slednji so tudi vedno manj zaupali vodstvu bataljona in propagandi jugoslovanske kraljeve vlade, med njimi pa so se vse bolj širile vesti o junaškem boju partizanov pod vodstvom Josipa Broza-Tita. Rudolf je kritiziral razmere v jugoslovanski kraljevi vladi in avgusta 1943 zahteval, naj se ustanovijo slovenske enote. Reakcija jugoslovanske vlade je seveda bila odklonilna, kar je samo večalo napetosti okoli bataljona. Rudolf je menil, da je bataljon v dobrem stanju, v celoti izurjen in oborožen. Sestavil je načrt za skupno 6 bataljonov, ki so ga Zavezniki načelno odobrili, prestrašil pa je srbske člane vojske, ki so mu prepovedovali zbiranje prostovoljcev in obisk bataljona.²¹

Politični razvoj dogodkov v Jugoslaviji od leta 1944 pa do konca vojne in razpad Jugoslovanskega kraljevega gardnega bataljona

Zavezniki, še posebej pa Britanci, so iskali kompromis med Titom in kraljem, kar je privedlo do sklenitve prvega sporazuma Tito-Šubašić dne 16. junija 1944 na otoku Visu. Britanci so »sponzorirali« ta sporazum in zahtevali, da se o bodoči ureditvi Jugoslavije odloča na svobodnih volitvah po vojni. Dogovorili so se, da bodočo skupno vlado sestavljajo predstavniki Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije (NOVJ) in predvojni politiki Kraljevine Jugoslavije, ki se niso kompromitirali s kolaboracijo. Zavezniki ali natančneje Britanci so od samega začetka vojne gradili svojo politiko do Jugoslavije z namenom zadržati čim več nemških sil na Balkanu in preprečiti oskrbo nemških enot na jugovzhodnem delu Evrope. Hkrati so želeli ohraniti svoje položaje v povojni Jugoslaviji in se dobro zavedali, kakšne so politične usmeritve partizanskega gibanja v Jugoslaviji. Leta 1944 so tako skušali rešiti jugoslovansko vprašanje in podprli politiko kompromisa med begunsko vlado ter partizanskim gibanjem v Jugoslaviji, hkrati pa so poskušali obdržati čim večjo samostojnost Titovega partizanskega gibanja, ki naj bi ostalo neodvisno od sovjetskega vpliva.

²¹ Bajc, Iz nevidnega, str. 205–207.

Tito in Churchill sta se 12. in 13. avgusta 1944 srečala v Caserti, kjer je britanski premier kot večkrat poprej nastopil s pobudo o izkrcanju v Istri (operacija »Gelignite«), v katerem naj bi aktivno sodelovali tudi partizani. Prišlo je do načelnega vojaškega sporazuma glede sodelovanja v Istri, pri čemer pa Churchill ni mogel spregledati dejstva, da se skuša Tito odtegniti njegovemu vplivu, in to kljub zagotavljanju, da po vojni nima namena uvesti v Jugoslaviji komunističnega režima. Tito je še okreplil nadzor nad anglo-ameriškimi misijami v Jugoslaviji in morebitnimi t. i. reakcionarnimi silami, ki bi se v primeru izkrcanja povezale z anglo-ameriškimi enotami. Glede izkrcanja se je začela razhajati ameriška in britanska politika, saj so bili Američani tradicionalno proti kakršnemu koli izkrcanju na Balkanu. Tito je Churchilla tudi pomiril, da ne bo na silo uvedel komunističnega režima v Jugoslaviji, saj bo vprašanje oblike vladavine predstavljeno na čas po vojni. Tito je bil prepričan, da se bo uprl vsakemu zavezniškemu izkrcanju, če bi do njega res prišlo. Po pogovorih v Caserti je bilo tudi odločeno, da bo imel poveljnik zavezniških okupacijskih sil v Avstriji ali na Madžarskem poveljstvo in nadzor nad tržaškim pristaniščem. V primeru jugoslovanskih potreb naj bi zavezniški poveljnik tudi ščitil komunikacijske linije Ljubljana – Maribor – Gradec in Gorica – Celovec.²²

Ves čas vojne sta si Velika Britanija in Sovjetska zveza, vsaka na svoj način, želeli imeti interesni vpliv na Balkanu. Po Titovem odhodu v Moskvo je Churchill sklenil urediti odnose do Jugoslavije v neposrednem dogovoru s Stalinom. Pomemben sestanek o delitvi interesnih sfer v Jugoslaviji je potekal med njima v Moskvi 9. oktobra 1944. Na sestanku sta se dogovorila o delitvi vpliva v razmerju »fifty-fifty«, ki je pomenil delitev britanskega in sovjetskega vpliva v Jugoslaviji na enake dele, ne pa na teritorialne razdelitve.²³

Kljub tajnim dogovorom med Stalinom in Churchillom je partizansko vodstvo po sporazumu Tito-Šubašić ocenjevalo, da je treba zmanjšati pomen zahodnih zaveznikov pri partizanih in si prizadevalo za zmanjšanje števila anglo-ameriških misij. Tudi pogovori glede oblikovanja bodoče jugoslovanske vlade so se nadaljevali, saj se je konec oktobra 1944 Šubašić v Beogradu pogajal s Titom glede ustanovitve regentstva in skupne jugoslovanske vlade. Po zaključku pogovorov je bil 1. novembra med Titom in Šubašićem sklenjen beograjski sporazum. Kmalu za tem, 13. v mesecu, je Šubašić na povabilo Stalina odpotoval v Moskvo, kjer ga je 22. novembra zvečer Stalin tudi sprejel. Stalin v pogovorih s Šubašićem ni nasprotoval monarhiji in kralju, je pa predlagal, naj se o ureditvi odloči jugoslovansko ljudstvo, zato je bila novost, s katero je prišel Šubašić iz Moskve, predlog, da bi kralj imenoval začasno vlado s tremi predstavniki, ki bi bili primerni tudi za Tita. Kralj se s Šubašićevim predlogom

²² National Archives and Records Administration, Maryland – College Park (dalje NARA), M 1642, Roll 85, Minutes of Conference at Naples, August 12th, 1944, 12 Noon-1:15 PM; str. 1–5; Jože Pirjevec: Tito in tovariši. Ljubljana 2011 (dalje Pirjevec, Tito in tovariši), str. 173.

²³ Več o sporazumu Albert Resis: The Churchill-Stalin Secret »Percentages« Agreement on the Balkans, October 1944. V: The American Historical Review, Vol. 83, No. 2, 1978, str. 368–387.

ni strinjal, ker bi v primeru takečasne vlade ne imel nikakršnega nadzora nad spremembami v vladi.²⁴

Z zaostrovanjem odnosov med zahodnimi zavezniki in Titom se je od decembra 1944 znotraj partizanskega vodstva širil strah, da bodo Britanci udarili po jugoslovanskih partizanih, tako kot so udarili po grških. Z izjavo, ki so jo Stalin, Churchill in Roosevelt sprejeli na jaltski konferenci (»Argonaute«) 11. februarja 1945, so bili jugoslovanski voditelji pozvani, naj implementirajo sporazum Tito-Šubašić. Slednja sta dosegla sporazum o imenovanju tričlanskega Namestniškega sveta, v katerega je kralj Peter II. imenoval 2. marca 1945 Srba Srđana Budisavljevića, Hrvata Anteja Mandića in Slovenca Dušana Serneca. Trojica namestnikov je prevzela kraljeva pooblastila v prehodnem obdobju do sklica Ustavodajne skupščine. Namestniki so mandat za sestavo vlade zaupali Titu, podpredsedniški mesti sta zasedla Edvard Kardelj in Milan Grol, Šubašić pa je obdržal portfelj za zunanje zadeve. Vsaka od federalnih republik je imela v vladi svojega ministra in Slovenijo je zastopal krščanski socialist Edvard Kocbek.²⁵

Med obiskom vrhovnega zavezniškega poveljnika za Sredozemlje feldmaršala Harolda Alexandra v Beogradu od 22. do 24. februarja 1945 je bil sklenjen sporazum o sodelovanju med zavezniki in partizani, s katerim se je izboljšalo tudi obveščevalno sodelovanje.²⁶ Dne 7. marca 1945 je Tito s Šubašićem sestavil koalicijsko vlado Demokratske federativne Jugoslavije, v kateri so bili tudi t. i. meščanski predstavniki. Obe potezi naj bi odprli vrata mednarodnemu priznanju nove Jugoslavije in bi njeni vojski zagotovili potrebno politično zaslombo glede ozemeljskih zahtev. Churchill je kmalu spoznal, da je v Jugoslaviji izgubil igro in se odločil, da prilagodi svojo politiko nastalemu položaju. V noti, ki jo je 11. marca 1945 poslal Ednu, je zapisal, da bo odtlej pustil, naj se Tito kuha v svoji balkanski kaši in da bo stavil vse na Italijo ter jo skušal rešiti pred »komunistično kugo«. Pri tem je mislil na močno Komunistično partijo severne Italije in na nevarnost, da pride med njo in Komunistično partijo Jugoslavije do skupnega revolucionarnega podviga. Z velikim vznemirjenjem je gledal na jugoslovanske zahteve po Julijski krajini in vedno bolj mu je postajalo jasno, da je na tem ključnem območju treba preprečiti neposredni stik med jugoslovanskimi in italijanskimi partizani.²⁷

* * *

Leta 1944 je bil razpad Jugoslovanskega kraljevega gardnega bataljona in celotne jugoslovanske vojske v emigraciji neizogiben. Poskus pomiritve vojakov bataljona s strani Jugoslovanskega odbora iz Italije ni uspel. Čok je že v jeseni 1943 začel aktivno podpirati Narodnoosvobodilno gibanje (NOG), medtem ko Rudolf ni nasprotoval

²⁴ NARA, M 1642, Roll 85, King Peter doesn't approve developments, 1. December. 1944.

²⁵ Andrej Rahten: Izidor Cankar: diplomat dveh Jugoslavij. Ljubljana 2009, str. 185; Jože Pirjevec: »Trst je naš!«: boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana 2007 (dalje Pirjevec, Trst je naš), str. 291.

²⁶ Dušan Biber: Tito-Churchill, strogo tajno. Zagreb 1981 (dalje Biber, Tito-Churchill), str. 480.

²⁷ Pirjevec, Trst je naš, str. 296; Biber, Tito – Churchill, str. 492.

*Kralj Peter II. je jeseni 1943 obiskal Jugoslovanski kraljevi gardni bataljon v Egiptu.
Vir: Muzej novejšje zgodovine Slovenije*

vstopu v NOG, bil pa je prepričan, da bi morali slovenski vojaki na Bližnjem vzhodu vstopiti kot prvi bataljon narodnoosvobodilne vojske v 8. zavezniško armado. Jugoslovanski odbor iz Italije ni protestiral proti partizanskemu gibanju, ampak proti metodam, ki so privedle do rekrutacije iz »naših« vrst, kajti vedno bolj se je kazalo, da bi morala biti vsa druga gibanja izven Osvobodilne fronte (OF) uničena. Rudolf je ugotavljal, da je napočil čas za odhod iz jugoslovanske vojske v partizane, zato je hotel, da se to zgodi uradno med »nami« in OF. Odbor je podal predloge, da se mu povrne avtoriteta pri zbiranju prostovoljcev, da se loči iz vrst jugoslovanske vojske vse provokatorje, da se povpraša vse vojake in častnike, ki si želijo vstopiti v NOVJ ali k Mihailoviću ali pa so neodločeni, in da vse jugoslovanske enote na Bližnjem vzhodu preidejo pod neposredni nadzor britanskega vrhovnega poveljstva za Srednji vzhod.²⁸

Že sredi leta 1943 so se na Bližnjem vzhodu pojavili novi viri informacij, ki so poročali tudi o zmagah Titovih partizanov. Najbolj priljubljeno je bilo poslušanje radia Nova Jugoslavija, svoj delež propagande pa so dali tudi begunci, ki so iz Dalmacije prišli v Egipt in partizanska vojaška misija. Prvi znak odpora proti jugoslovanski kraljevi propagandi je bil incident 10. julija 1943 oziroma prvi »plebiscit« slovenskih fantov za NOVJ. Širil se je odpor proti uradni jugoslovanski kraljevi propagandi in konec leta 1943 se je prva skupina 35 vojakov gardnega bataljona uprla. Ostali so se uprli v začetku leta 1944, ko se je prva skupina odločila, da se priključi Titovim prekomorskim brigadam, ki so bile z zavezniško pomočjo ustanovljene novembra 1943 na jugu Italije. Vojaki gardnega bataljona niso več zaupali Mihailoviću in jugoslovanski begunski vladi. Tudi kralj Peter II. je pod vse večjimi pritiski Britancev odrekel podporo četniškemu voditelju in septembra 1944 pozival vse člane jugoslovanske vojske v emigraciji naj se priključijo jugoslovanskemu narodnoosvobodilnemu gibanju.²⁹

Stropnik je menil, da izbira, ali naj se bataljon bori pod Mihailovićem ali pod Titom, ni tako enostavna in da bi jo morali rešiti ljudje na višjih položajih. Do tedaj so bili vojaki še vedno pod prisego kralju, zato je bilo nemogoče, da bi izbirali, dokler se ta ne bi dogovoril s Titom. Stropnik je bil tudi mnenja, da tedanja situacija ne zahteva takojšnjih posegov, nujno pa morajo prekiniti propagando za eno ali drugo stran ali pa jo uravnovesiti. Nazadnje je Stropnik zapisal, da je bataljon zelo dobro pripravljen in da bi se lahko boril proti kateremukoli sovražniku Jugoslavije, ne bi pa smel biti izpostavljen političnim spletkam.³⁰ Tako se je v začetku leta 1944 velik del moštva Jugoslovanskega kraljevega gardnega bataljona pridružil prekomorskim brigadam, čemur Britanci sprva niso bili naklonjeni kljub uradni podpori NOVJ na teheranski konferenci. Jugoslovanska begunska vlada je kljub temu želela v svoje vrste vključiti nove pripadnike vojnih ujetnikov iz italijanske vojske. Poskus je spodletel, ker vlada ni imela dovolj častnikov in britanske podpore za njihovo usposabljanje.

²⁸ PAIR, ovoj. 4, Jugoslovanski odbor iz Italije britanskemu glavnemu štabu, januar 1944.

²⁹ AJ, fond št. 103, fasc. št. 7, enota 62–67, The attitude of the Yugoslav Royal Government regarding the disposal of the officers and men concerned as follows, str. 1; Bajc, Iz nevidnega, str. 208–209.

³⁰ PAIR, ovoj. 3, Čok, Colonel Stropnik's views handed to major Hatch for CLO(a), 5. 1. 1944.

Večina vojakov se je opredelila za NOVJ in julija 1944 je imel Stropnik v Jugoslovanskem kraljevem gardnem bataljonu samo še 200 vojakov, ki so jih iz Haife premestili v El Erish pri Palestini. Na bližnjem vzhodu je septembra 1944 ostalo samo še 700 vojakov jugoslovanske kraljeve vojske, vendar je propadlo vsako upanje o ustanovitvi jugoslovanske kraljeve vojske v emigraciji.³¹

Nazadnje so zavezniki našli rešitev glede Šubašičeve vlade in jugoslovanske narodnoosvobodilne vojske. Počakali so na opredelitev večine jugoslovanske vojske v emigraciji, ali se bodo priključili Titu ali bodo ostali del jugoslovanske kraljeve vojske v emigraciji. Ko je do konca leta 1944 večina jugoslovanskih vojakov odločila podpreti Titovo narodnoosvobodilno gibanje, so pritisnili tudi na kralja Petra II., ki je septembra 1944 po radiu pozival pripadnike kraljeve vojske, naj se pridružijo NOVJ. Z ustanovitvijo enotne jugoslovanske vlade se je dolga zgodba beograjskega sporazuma tudi končala. Jugoslovanska kraljeva vojska je bila razpuščena 7. marca 1945, pripadniki jugoslovanske kraljeve vojske pa so se morali odločiti, ali se bodo priključili Titu ali pa bodo postali begunci.

Sklep

Po kapitulaciji Jugoslavije je jugoslovanska begunska vlada želela vzpostaviti svojo vojsko in pri tem najbolj računala na svoje letalske sile. Pomoč so ponudili tudi Britanci, ki so imeli z jugoslovansko vojsko svoje načrte, hkrati pa so hitro spoznali, da ima ta vlada veliko notranjih težav, ki jih le s težavo rešuje. Med načrti jugoslovanske begunske vlade je bilo tudi formiranje pehotne enote na nivoju bataljona, pri oblikovanju katere ji je na pomoč priskočil Jugoslovanski odbor iz Italije. Tako je nastal 1. jugoslovanski kraljevi gardni bataljon, znan tudi kot Jugoslovanski kraljevi gardni bataljon, ki je bil enota. pretežno sestavljena iz Slovencev oziroma Primorcev, ki so kot italijanski vojni ujetniki prostovoljno vstopili v njegove vrste. Jugoslovanska begunska vlada je po začetnem navdušenju kmalu začela kazati vedno manj zanimanja za bataljon, zato so se za njegov obstoj najbolj trudili člani Jugoslovanskega odbora iz Italije. Glavno vlogo pri novačenju za bataljon je torej imel Jugoslovanski odbor iz Italije, predvsem pa prof. Ivan Rudolf, ki je skrbel za ohranitev visoke morale in dobro vzdušje med pripadniki bataljona. Bataljon je deloval kot kohezivna in dobro izurjena enota predvsem v času, ko mu je poveljeval Slovenec, podpolkovnik Milan Prosen. Za njim je poveljevanje prevzel tudi Slovenec, polkovnik Franc Stropnik, ki pa ni več uspel pomiriti napetosti znotraj bataljona. Vojaki gardnega bataljona niso več zaupali Mihailoviću in jugoslovanski begunski vladi, zato so množično odhajali k Titovim prekomorskimi brigadam. Če analiziramo bojno pot enote oziroma njegovo angažiranost v boju proti silam osi, lahko zaključimo, da je bila vloga bataljona bolj simbolična kot operativna. Velja pa poudariti vlogo Jugoslovanskega odbora iz Italije, ki kljub prizadevanjem ni uspel dokončno oblikovati in obdržati enotne vojaške skupine, ki bi jo ob pravem trenutku lahko poslali v Jugoslavijo z namenom osvobajati

³¹ Bajc, Iz nevidnega, str. 213–214.

jugoslovanske oziroma slovenske zahodne meje. Kljub temu ne gre zanemariti vloge odbora, saj je z njegovo pomočjo preko Jugoslovanskega kraljevega gardnega bataljona v NOVJ odšlo med 4.000 in 4.500 prostovoljcev.

Blaž Torkar

SLOVENES AND THE YUGOSLAV ROYAL GUARD BATTALION

S U M M A R Y

After the Axis forces attacked Yugoslavia on 6 April 1941, the Yugoslav government, King Peter II and a few members Yugoslav Royal Army left the country. The Royal Yugoslav Army surrendered on 17 April 1941 after eleven days of fighting against the Axis powers. The Simović government was welcomed into the family of the exiled governments in London in June 1941. The capitulation was not accepted by a small section of the Yugoslav Royal Army that fled to the Middle East. After many meetings with British representatives the Yugoslav government in exile and the British Army agreed on the following: Yugoslav infantry had to be increased by recruiting Italian prisoners of Yugoslav descent. A motorized battalion would be formed with the assistance of the Yugoslav Committee from Italy, and the British would take care of the battalion's supply. The decision of the meetings was also to establish an air-force combat units in the Middle East, and to train the Yugoslav pilots in North America, Africa and the Yugoslav seamen in Great Britain.

At the end of June 1941, the First Battalion of the Royal Yugoslav Guards (later the Yugoslav Royal Guard Battalion) was formed at Camp Agami, near Alexandria, Egypt, and later in Haifa, Palestine. The Yugoslav Royal Guard Battalion began to turn into effective unit fighting under the command of Slovenian Lieutenant-Colonel Milan Prosen. In mid 1943 soldiers were becoming increasingly more agitated to join the partisans. They were listening Radio Svobodna Jugoslavija and at this exact time a partisan military mission joined them and began to propagate joining Tito's partisan-overseas brigades. In addition to the antagonism between pro-Serbian officers and ordinary soldiers inside battalion, at the end of 1943, the resistance to official royal propaganda increased among soldiers as did their support of Tito. At the end of 1943, the first group of soldiers rebelled.

Thus by the end of 1944, the majority of the Yugoslav soldiers in exile decided to support the Yugoslav National Liberation Army and Tito, especially after King Peter II's call in September 1944. With the establishment of the united Yugoslav government on 7 March 1945, the Yugoslav Royal Government in exile no longer formally existed. The Royal Yugoslav Forces were disbanded on 7 March 1945 with the officers and men given the choice of joining Tito or becoming refugees.

1.01
Prejeto 2. 9. 2013

UDK: 620.9(497.4)"1945/1991"

Jože Prinčič*

Strategija energetske stabilnosti ter pridobivanje in poraba premoga v letih 1945–1991**

IZVLEČEK

Prvi del razprave obravnava jalova prizadevanja jugoslovanske in slovenske vlade za zagotavljanje energetske stabilnosti in samozadostnosti v letih 1945 do 1991. Zasnova državne gospodarske politike je v obravnavanih letih energetiki sicer zagotavljala prioriteten položaj in rast njene proizvodnje. Zaradi pomanjkanja investicijskih sredstev in vztrajanju na politiki hitrejšega in večjega izkoriščanja domačih energetskih virov pa je bila razlika med proizvedeno in porabljeno energijo vedno večja. Slovenija je začela prostor za uveljavitev nove, bolj ekonomsko upravičene in narodnogospodarsko usmerjene energetske politike pripravljati leta 1987. Drugi del razprave je namenjen premogu kot manj kakovostnemu energetskega viru na katerem je temeljila jugoslovanska avtarkična energetska usmeritev. Poleg gibanja proizvodnje in porabe zgodovinska analiza vključuje še naložbeno politiko, organizacijski razvoj in nerentabilno poslovanje slovenskih premogovnikov. Slednje ni bilo združljivo s sproščanjem tržnih odnosov zato so morali številni premogovniki ustaviti proizvodnjo.

Ključne besede: energetika, energetska samozadostnost, elektrogospodarstvo, premog, les, jedrska energija

ABSTRACT

STRATEGY OF ENERGY STABILITY AND THE EXTRACTION AND USE OF COAL BETWEEN 1945 AND 1991

The first part of the following discussion focuses on the futile efforts of the Yugoslav and Slovenian governments to ensure the energy stability and self-sufficiency between 1945 and 1991. The nature of the state economic policies in the years under consideration ensured the priority position and production growth of the energy industry. However, due to the lack of investment resources

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; joze.princic@inz.si

** Članek je nastal v okviru temeljnega raziskovalnega programa »Strategije in prakse energetske oskrbe v Sloveniji«, ki ga je financirala kot Projekt J6-4017 (A) Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The authors acknowledge the financial support from the state budget Slovenian Research Agency (project J6-4017 (A) – Strategies and praxis of energy supply in Slovenia).

and persistence in the policy of swift and extensive use of national energy resources, the discrepancy between the energy produced and consumed got increasingly pronounced. In 1987 Slovenia started preparing the foundations for the introduction of a newer, more economically viable energy policy, oriented towards the national economy. The second part of the discussion focuses on coal as an inferior-quality energy resource, on which the autarkic Yugoslav energy orientation was based on. Besides the production and consumption trends, the historical analysis also took into account the investment policy, organisational development, and non-viable operation of the Slovenian coal mines. The latter was not compatible with the increasingly relaxed market relations, therefore many coal mines had to shut down.

Keywords: energy industry, energy self-sufficiency, energy economy, coal, wood, nuclear energy

V letih po koncu druge svetovne vojne je razvoj energetike postal eden glavnih dejavnikov ekonomske rasti. Obveljalo je pravilo, ki ga je ekonometrija potrdila, da naprednejši stopnji razvoja ustreza tudi bolj ekonomičen vir energije in da z majhno porabo energije na prebivalca ni mogoče ustvarjati visokega družbenega proizvoda. Analize razvoja svetovne porabe in proizvodnje energije so pokazale skokovito naraščanje potreb po energiji. V strukturi proizvodnje primarne energije, ki jo sestavljajo hidroenergija, premog, nafta, naravni plin in nuklearna energija, so se kazale tendence zmanjšane udeležbe premoga in hidroenergije na račun večje udeležbe nafte in plina. Velik pomen energije za ekonomski razvoj je prihajal do izraza tudi v intenzivnem iskanju novih energetskega virov in v stalni rasti energetske proizvodnje v vseh delih sveta. Evropa, ki je imela leta 1929 še presežek proizvodnje energije, je do sredine petdesetih let že v precejšnji meri izrabila možnosti pridobivanja električne energije iz hidroelektrarn in je morala pokriti z uvozom že 20 odstotkov svojih potreb.

Po osvoboditvi leta 1945 je v Jugoslaviji prevladovalo prepričanje, da ima država velike in raznovrstne energetske vire. Kmalu se je pokazalo, da so ta predvidevanja napačna in da bodo v tem pogledu nastopile velike težave. Po letu 1963 se je država znašla v permanentni energetske krizi, razlika med proizvodnjo in porabo energetskega virov se je samo še stopnjevala. V zadnjem desetletju obstoja Jugoslavija ni imela jasne in operativno izvedljive energetske strategije in je še vnaprej trmasto vztrajala na politiki energetske samozadostnosti za vsako ceno. Tudi zato je Slovenija energetske krizo v sedemdesetih letih dočakala nepripravljena in je bila do razpada države deficitarna pri vseh energetskega virih. Možnosti za izboljšanje energetskega razmerja pa so bile zaradi gospodarske krize in premajhne akumulativnosti gospodarstva zelo omejene.

Energetska stabilnost v zvezni in republiški gospodarski politiki

V pogojih splošnega prepričanja, da ima Jugoslavija dovolj naravnih bogastev in pogojev za razvoj proizvodnih sil, se je zdelo odločitev, da mora energetika postati temelj pospešene industrializacije, še toliko bolj prepričljiva in uresničljiva. Že v času

obnovitvenih del in vzpostavljanja pogojev za začetek pospešene industrializacije je centralizirana gospodarska politika namenila elektrogospodarstvu in programu smotrne elektrifikacije posebno pozornost. V Sloveniji so pričakovali, da program ne bo zajel zgolj obnove poškodovanih naprav in objektov, temveč tudi posodobitev obstoječih zmogljivosti, povečanje proizvodnje električnega toka in gradnjo prenosnega omrežja, ki bo zagotovilo boljšo izrabo energetskih zmogljivosti in doseženih presežkov. Z uresničevanjem takega programa bi postala vsa Slovenija eno samo veliko električno omrežje.¹

Elektrifikacija je postala eden od temeljev razvojne politike, ki jo je določil Zakon o petletnem gospodarskem načrtu FLRJ za leta 1947–1951. Zakon je zasledoval tri osrednje cilje: povečanje proizvodnje cenene električne energije z zgraditvijo novih hidro in termo central, izboljšanje dispečerske službe, boljšo izrabo prenosnih naprav ter bolj preudarno gospodarjenje z obstoječimi gorivi. Predvidel je večjo in sodobnejšo proizvodnjo v premogovnih bazenih, kot sta bila tudi trboveljski in velenjski, ter smotrnejšo porabo premoga v prometu in industriji. Predvidel je omejitve uporabe lesa za kurivo v industriji in gospodinjstvih. Peto in šesto poglavje zakona sta predpostavila povečanje proizvodnje električne energije v Sloveniji v naslednjih petih letih za 3,6 krat, proizvodnje premoga za 137 odstotkov, delež izkoriščanja slovenskih gozdov pa dvigniti na 15,5 odstotkov od celotnega državnega plana, kar je bila glede na gozdne površine v Sloveniji in njene zaloge zelo visoka obremenitev.²

V okviru omejenih pristojnosti se je Zakon o petletnem planu za razvoj narodnega gospodarstva LR Slovenije v letih 1947–1951 za panogi 111 (elektrogospodarstvo) in 112 (premogovništvo) omejil na povečanje proizvodnje³, na izgradnjo manjših hidroelektrarn, razširitev električnega omrežja in elektrifikacijo podeželja.⁴ Na novo naj bi odprli več premogovnikov in opravili obsežna raziskovalna dela.⁵ Glede porabe lesa za kurivo je bilo v republiškem petletnem planu zapisano, da se mora do leta 1951 (v primerjavi z letom 1939) v mestih in industrijskih središčih zmanjšati za 240.000 kubičnih metrov in nadomesti z drugimi gorivi, predvsem s premogom in plinom. V tem času naj bi se sečnja v gozdovih precej zmanjšala.

Zunanji pritiski in številne notranje težave so državno partijsko vodstvo prisilile na korenito spremembo prvotne razvojne usmeritve. Politika ključne kapitalne graditve, sprejeta jeseni 1948, je postavila v ospredje pospešeno graditev elektroenerget-

¹ Slovenski poročevalec, 19. 10. 1945, str. 5, Pomembni ukrepi za načrtno elektrifikacijo Slovenije.

² Petletni plan za razvoj narodnega gospodarstva FLRJ 1947–1951. Beograd 1947, str. 66–69.

³ Proizvodnja električnega toka v republiških elektrarnah naj bi do leta 1951 dosegla 25 milijonov kWh, proizvodnja premoga pa dvignila na 306.000 ton.

⁴ Po investicijskem planu Državnih elektrarn Slovenije (DES) naj bi do leta 1951 na ozemlju LRS zgradili 9 hidroelektrarn (HE), 18 razdelilnih postaj (RP), 304 transformatorskih postaj (TP), 722 km daljnovodov 35 kV, 625 km daljnovodov 20 kV, 259 km daljnovodov 10 kV in 395 km nizkonapetostnega omrežja.

⁵ Na novo naj bi odprli premogovnike rjavega premoga v Libojah, Pečovniku in Kanižarici ter rudnik lignita Globoko pri Brežicah. Zaradi premajhnih zalog naj bi Pečovnik zaprli leta 1951, kot nadomestilo pa leta 1948 odprli premogovnik Štore pri Celju. V načrt so prišla tudi obsežna raziskovalna dela v premogovnikih Zabukovica, Št. Janž (Kremelj) in Kanižarica.

skih objektov ter povečanje proizvodnje v najrentabilnejših premogovnikih. V tem času je morala Slovenija težave pri pridobivanju nafte blažiti s povečano proizvodnjo premoga, prevzeti je morala velik del vsedržavnega izvoza lesa in lesnih polizdelkov na konvertibilen trg, ter preusmeriti za republiško izgradnjo predvidena denarna in materialna sredstva v gradnjo majhnega števila ključnih, to je zveznih objektov. Zaradi sistemskih sprememb se je leta 1950 povečala vloga republike pri razvoju energetskih zmogljivosti. V naslednjih letih je Izvršni svet LR Slovenije namenil energetiki precej pozornosti. Začel je omejevati gradnjo novih proizvodnih objektov, ki niso imeli zagotovila za redno dobavo elektrike in ustanovil komisijo za energetiko, ki je začela pospešeno pripravljati razvojne plane. Kljub prizadevanjem pa sta do sredine petdesetih let proizvodnja električne energije in z njo povezana gradnja novih zmogljivosti vse bolj zaostajali za potrebami. Zaradi slabe izrabe energetskih zmogljivosti je bilo pomanjkanje energentov vsako leto bolj pereče. Kljub težavam pa so se začele napovedane strukturne spremembe. Do leta 1954 je namreč udeležba električne energije v skupni proizvodnji energije narasla na 32,4 odstotka, proizvodnja premoga pa se je zmanjšala na 63,3%.⁶ V tem času je poraba energije v Sloveniji že za več kot dvakrat presežala državno povprečje. V primerjavi z razvitimi državami pa je bila ta stopnja še vedno zelo nizka.

Konec leta 1955 je bila sprejeta zasnova nove državne gospodarske politike, ki je postavila hitrejši razvoj energetike med prioritete naloge. To je v prvi vrsti pomenilo, da bo treba v naslednjih letih doseči »pravilen proporcijski« med stopnjo industrializacije in proizvodnjo električne energije.⁷ Drugi petletni zvezni družbeni plan, sprejet leta 1957, je energetiko uvrstil med posebne panoge, katerim je treba zagotoviti nadaljnji razvoj.⁸ Do leta 1961 naj bi se fizični obseg energetske proizvodnje povečeval za povprečno 12 odstotkov na leto. Nekoliko nižje, to je 10,5 odstotno, je bilo predvideno letno naraščanje vrednosti skupne energetske proizvodnje v državi, kar je bilo posledica sprememb strukture industrijske proizvodnje, strukture posameznih oblik energije in stopnje njihove izrabe.⁹ Poleg maksimalne izrabe razpoložljivih virov, zamenjave lesa kot kuriva z drugimi primarnimi viri in večje uporabe sodobnih tehničnih postopkov, je plan načrtoval tudi ustvarjanje pogojev za uporabo jedrske energije kot dopolnilnega in samostojnega energetskega vira. Družbeni plan gospodarskega razvoja LRS 1957–1961 je moral slediti osnovnim smernicam zveznega družbenega plana, zato je povečanje proizvodnje energije, zlasti z boljšo izrabo vodnih zmogljivosti in premogovnih ležišč, postavil med osnovne cilje gospodarskega razvoja.¹⁰ V

⁶ Vlado Povh: Prerez skozi gospodarstvo LR Slovenije v prvem desetletju po osvoboditvi. V: *Ekonomski revija*, 1955, št. 2, str. 105–130, tu str. 116.

⁷ Od kapitalizma do kapitalizma: izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju. Ljubljana 1997, str. 385.

⁸ Uradni list (UL) FLRJ, št. 662/53, 25. 12. 1957, Družbeni plan gospodarskega razvoja Jugoslavije od 1957. do 1961. leta.

⁹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Vlade Republike Slovenije (AS 223), šk. 683, Material za perspektivni plan FLRJ 1957–1961, junij 1957.

¹⁰ UL LRS, št. 6/3, 23. 1. 1958, Družbeni plan gospodarskega razvoja LR Slovenije za razdobje od 1957. do 1961. leta.

primerjavi z letom 1956 naj bi se do leta 1961 skupen fizičen obseg energetske proizvodnje v Sloveniji povečal za 44 odstotkov, proizvodnje električne energije pa za 58 odstotkov. Investicije v energetiko naj bi se, v primerjavi s preteklim planskim obdobjem, povečale za 13 odstotkov, pri čemer naj bi dobilo prednost premogovništvo. V elektrogospodarstvu je bilo predvideno povečanje investicij v razdelilno in prenosno električno omrežje. V strukturi primarne energije naj bi se nadaljevalo zmanjševanje deleža drv kot kuriva in sicer od 19,8 odstotkov (leta 1956) na 12,8 odstotkov (leta 1961) v korist ostalih energentov.¹¹

Družbeni plan Jugoslavije za leta 1961–1965, ki je bil po dveh letih preklican, je pri obravnavi energetskega področja izpostavil dvoje. To je »ustrezno« povečanje energetske podlage kot pogoja za hitrejši gospodarski razvoj ter spodbujanje večje uporabe energije z boljšim izkoristkom predvsem z ekonomskimi ukrepi.¹² Resolucija o programu perspektivnega razvoja LR Slovenije v obdobju 1961–1965 je kazala še vedno veliko zavzetost republike za pospešeno razvijanje tistih energetskih virov, za katere so obstajali najbolj ugodni ekonomski pogoji. V primerjavi s preteklim planskim obdobjem je predvidela nekoliko manjše letno povečanje proizvodnje skupne primarne energije, pri čemer pa naj bi se še naprej povečevala proizvodnja premoga, udeležba drugih vrst pa bi se zmanjšala. Vlaganja v energetiko so ostala na isti ravni. V skladu s potrebami nadaljnjega razvoja je resolucija predpostavila veliko povečanje porabe električne energije, ki bi jo Slovenija lahko v večji meri uvozila iz drugih jugoslovanskih republik.¹³

Skoraj do sredine šestdesetih let je imelo energetsko gospodarstvo Slovenije aktivno energetsko bilanco. Količina proizvedene elektrike se je v dvanajstih letih potrojila, premoga pa podvojila, zato je proizvodnja obeh presegala domačo potrošnjo v tolikšnem obsegu, da so presežki, ki so jih oddajali ostalim republikam, pokrivali energijo, ki so jo dobivali od tam.¹⁴ Kljub temu pa je postajala Slovenija v tem času glede energetskih virov vse bolj zaostala republika. Strokovnjaki so opozarjali na vedno večje nesorazmerje med proizvodnjo in porabo energije, zaradi česar naj bi Slovenija pri normalni rasti porabe električne energije kljub predvideni gradnji novih objektov postala ob hidrološko srednjih letih že do leta 1972 ponovno pasivna in odvisna od nabave energije od zunaj. Zavod za gospodarsko planiranje SRS in Republiški sekretariat za industrijo sta pripravila študiji, v katerih sta nujnost nadaljnje razširitve energetske podlage, proizvodnje in porabe v Sloveniji utemeljila z argumentom, da v bližnji prihodnosti zaradi slabega položaja plačilne bilance ne bo mogoče računati na večjo spremembo strukture energetskih virov v korist nafte in plina, kot se je to dogajalo v razvitih državah. V takih razmerah je bila ta razširitev

¹¹ ARS, AS 223, šk. 663, Dokumentacija k družbenemu planu razvoja LRS 1957–1961.

¹² UL FLRJ, št. 684/53, 31. 12. 1960, Družbeni plan gospodarskega razvoja Jugoslavije od leta 1961 do 1965.

¹³ UL LRS, št. 31/3, 2. 2. 1961, Resolucija o programu perspektivnega razvoja LR Slovenije v razdobju od 1961. do 1965. leta.

¹⁴ ARS, fond Državnega sekretariata za splošne gospodarske zadeve (AS 1128), fasc. 51, Problematika energetike v SR Sloveniji, november 1964.

mogoča le s povečanjem proizvodnje hidro in termo energije. Slednja, na kateri je bil tudi poudarek, saj naj bi se delež termoelektrarn pri proizvodnji električne energije od tedanjih 27 odstotkov povečal na 45 odstotkov, je bila pogojena z večjim izkopom premoga in s predelavo velenjskega lignita v plin.¹⁵ Na simpoziju novembra 1965, na katerem so razpravljali o možnosti graditve novih objektov, so opozorili še na nezanesljivo dobavo električne energije iz drugih republik. V zvezi s to problematiko je izšel v Delu članek z navedbo, da »teče elektrika po Savi navzgor tako nerada, kot voda in denar«.

Načrtovalci Družbenega plana razvoja SR Slovenije v letih 1966 do 1970 so v celoti upoštevali opozorila in priporočila strokovnjakov, da se je Slovenija znašla na prelomnici in mora zaradi vse večje energetske pasivnosti začeti s posodabljanjem energetske strukture. Prav s tem namenom so postavili med temeljne družbeno ekonomske cilje »pravočasno« dograditev energetske podlage, predvsem električnih central s prenosnimi napravami ter razširitev geoloških raziskav nahajališč premoga na vse slovensko ozemlje. To pa zato, ker »zaostajanje izgradnje energetske osnove, zlasti elektroenergetskih zmogljivosti narekuje odločnejšo usmeritev na gradnjo novih zmogljivosti, da bi pravočasno zagotovili zadostne zmogljivosti, kar je podlaga za ves nadaljnji razvoj.« Družbeni plan je predvidel spremembo strukture porabe energije: od leta 1965 do leta 1970 naj bi se delež električne energije v celotni porabi energije dvignil od 15 odstotkov na 18 odstotkov, delež premoga pa zmanjšal od 68 odstotkov na 38 odstotkov na račun povečanja porabe bolj ekonomičnih virov, zlasti nafte in plina. Plan je še predvidel primanjkljaj električne energije do leta 1968, ki pa bi ga do leta 1970 z dograditvijo novih central in posodobitve napetostnega omrežja izničili.¹⁶

Nova načela, ki jih je prinesla gospodarska reforma, so v drugi polovici šestdesetih let vnesla nove razsežnosti v reševanje problemov slovenske energetike in v načrtovanje njenega razvoja. Podjetja posameznih energetskega panog so se vse resneje soočala s problemom prodaje svojih proizvodov.¹⁷ Gospodarski analitiki pa so se vse bolj zavedali, da predstavlja to obdobje začetek razkoraka med možnostmi domače proizvodnje in potrebami porabe v slovenski energetiki, ki ga bo treba kriti z uvozom raznih energetskega virov. Postajalo je jasno, da pričakovanja, da bi z izgradnjo novih hidro in termo elektrarn vsaj kratkoročno odpravili ta razkorak, niso več realna, kot tudi, da reševanje tega problema zadeva tako obstoječe vire, kot rast potrošnje in njeno strukturo. Osnutek programa razvoja energetike v SRS do leta 1980, ki je bil strokovni javnosti predstavljen aprila 1968, je med izhodišči za reševanje predstavljenih problemov predvidel, da bi se v bodoče zagotavljanje »optimalne ekonomičnosti posameznih energetskega virov« prenesla v večji meri od vira proizvodnje na potrošnika.

¹⁵ ARS, AS 1128, fasc. 97, Zabeleška o delovnem sestanku odbora za industrijo in promet, ki je obravnaval problematiko razvoja energetike v SR Sloveniji, 28. 12. 1964.

¹⁶ UL SRS, št. 13/4, 9. 2. 1967, Družbeni plan razvoja Slovenije v letih 1966 do 1970.

¹⁷ ARS, fond Gospodarske zbornice SR Slovenije (AS 1165), šk. 352, Zapisnik 8. seje odbora za energetiko upravnega odbora Gospodarske zbornice SFRJ (GZJ), 7. 10. 1969.

Družbeni načrt Jugoslavije za dobo od leta 1971 do 1975 je napovedal visoko, to je 8,9 odstotno povprečno stopnjo rasti energetske proizvodnje ter še večje, to je 13,7 odstotno povečanje deleža v strukturi industrijske proizvodnje. Tolikšno povečanje proizvodnje je predpostavljalo graditev novih elektrarn in prenosnega omrežja, posodobitev izkopa v rudnikih rjavega premoga in lignita.¹⁸ Zaradi političnih pretresov, povezanih z odstavitvijo Staneta Kavčiča, je prišlo v Sloveniji do precejšnjega zamika pri sprejemanju novega srednjeročnega plana. Resolucija o dolgoročnem razvoju SR Slovenije, ki jo je pripravil še Kavčičev izvršni svet, je predvidela velik porast potreb po energiji. Za njihovo »konstantno pokrivanje« bi morala Slovenija poleg večjega uvoza premoga s pomočjo vodnogospodarskih ukrepov zajeti še nove vodne vire in začeti graditi akumulacijske hidroelektrarne ter zagotoviti potrebna sredstva za gradnjo novih termoelektarn in tudi prve slovenske jedrske elektrarne. Do leta 1985 naj bi na področju primarne energije prevzela primat nafta in plin, struktura koriščenja energije pa naj bi se spremenila tako, da bo 22 odstotkov odpadlo na trda goriva, na električno energijo pa 25 odstotkov.¹⁹ Med temeljnimi razvojnimi cilji Družbenega plana razvoja SR Slovenije 1971 do 1975, ki ga je republiška skupščina sprejela šele februarja 1973, je bilo tudi znatno povečanje naložb v energetiko in hitrejšo rast fizičnega obsega njene proizvodnje. V obrazložitvi tega cilja je bilo zapisano, da je intenzivnejši razvoj energetike nujen zato, ker je to področje v preteklih letih vedno bolj zaostajalo za »dinamiko splošnega gospodarskega razvoja«. Zaradi neskladnosti v gospodarskem razvoju se je Slovenija znašla v položaju, ko ji bo leta 1975 primanjkovala polovica primarne energije, od tega električne kar za 600 GWh. Zaradi deficitarnosti v primarni energiji je plan predvidel poleg uvoza elektrike iz drugih republik tudi povečanje zmogljivosti obstoječih elektrarn, večjo proizvodnjo v velenjskem in zasavskih premogovnikih, zgraditev jedrske elektrarne ter začetek proizvodnje v rudniku urana v Žirovskem vrhu in v njegovem obratu za oplemenitenje uranove rude. Do leta 1975 naj bi v Sloveniji v glavnem končali z izdelavo geološke karte Slovenije in z regionalnimi hidrogeološkimi raziskavami.²⁰

Leta 1975 je bilo v Sloveniji izdelanih več analiz. Bile so si enotne, da na energetske področju Sloveniji ni uspelo rešiti najbolj perečih strukturnih problemov. Zaradi pomanjkanja sredstev je gradnja proizvodnih in prenosnih objektov zaostajala za načrti. Gospodarjenje z energijo se ni izboljšalo. Rezerve primarne energije, ki so znašale 6,6 odstotka vseh rezerv v državi, se niso povečale, zato je bilo treba v letu 1975 uvoziti 44 odstotkov potrebne primarne energije. Problem rezerv je bil najbolj pereč v panogi 111, kjer je daljši izpad večjega agregata pomenil redukcije in zastoje v proizvodnji vseh večjih industrijskih podjetij. Tudi v panogi 112 so bile velik problem premajhne zaloge in z njimi povezana kronična nelikvidnost podjetij. Poleg tega pa je bilo treba najti rešitve za nerentabilne premogovnike, za manjše obrate, ki bodo še

¹⁸ UL SFRJ, št. 341/35, 6. 7. 1972.

¹⁹ UL SRS, št. 132/13, 29. 3. 1972, Resolucija o dolgoročnem razvoju Socialistične republike Slovenije.

²⁰ UL SRS, št. 23/4, 7. 2. 1973, Družbeni plan razvoja SR Slovenije v letih 1971–1975.

delali pa izdelati sanacijske programe in čim prej izvesti potrebne posodobitve.²¹ Primerjava s preteklimi leti je pokazala slabo obvladane spremembe v strukturi porabe in proizvodnje energije, neustrezno cenovno politiko in tudi premalo učinkovit sistem financiranja. Delež porabljene energije v industriji se je sicer zmanjševal, kljub temu pa je bil še precej večji kot v večini razvitih držav.

Tabela 1: Struktura porabe energije po področjih v letih 1960–1975 (v odstotkih)²²

	1960	1965	1970	1975
Industrija	54,9	54,7	49,4	48,0
Promet	22,6	20,4	23,2	23,6
Ostalo	22,5	24,9	27,4	28,4

Tabela 2: Struktura porabe po vrstah energije v SR Sloveniji 1960–1975 (v odstotkih)²³

	1960	1965	1970	1975
Kalorična energija	89,2	86,0	83,9	82,5
Električna energija	10,8	14,0	16,1	17,5

Z ustavo SFRJ iz leta 1974 je postala energetika dejavnost posebnega družbenega pomena, zato je v Družbenem planu Jugoslavije za leta 1976 do 1980 ohranila položaj prioritete gospodarske panoge z rastočim deležem v strukturi industrijske proizvodnje. Plan je težišče njenega razvoja prenesel na hitrejšo izgradnjo termoelektrarn in maksimalno izrabo domačih virov.²⁴ Snovalci republiškega srednjeročnega plana so morali poleg izhodišč zveznega plana upoštevati tudi energetske bilance, ki so kazale, da Slovenija svojih potreb ne more kriti iz lastnih virov, temveč mora manjkajočo energijo nabaviti iz drugih republik ali iz tujine.²⁵ Te bilance so tudi pokazale, da je v naši republici od vodnih sil izkoriščena le polovica »izkoristljivega hidropotenciala«, da je pretvorba energije, zlasti električne, povezana z velikimi izgubami energije in da je po posameznih gospodarskih sektorjih racionalna poraba energije še vedno zelo slaba.²⁶ Po Družbenem planu SRS 1976–1980 je energetika spadala v prvi razvojni steber, ki je hkrati predstavljal nujen pogoj in generator hitrejšega gospodarskega napredovanja republike. Do leta 1978 naj bi Slovenija vložila znaten del predvidenih celotnih investicijskih sredstev v gradnjo elektroenergetskih zmogljivosti - tudi v dru-

²¹ ARS, fond Republiškega komiteja za energetiko (AS 1264), šk. 26, Poročilo k »Energetski bilanci za leto 1975« in k »Informaciji o pripravah in izgradnji energetskih objektov«, 19. 5. 1975.

²² ARS, AS 1264, šk. 4, Makroprojekt: Študija kompleksne energetike SRS, avgust 1976.

²³ Prav tam.

²⁴ UL SFRJ, št. 492/33, 23. 7. 1976, Družbeni plan Jugoslavije za dobo od leta 1976 do leta 1980.

²⁵ Leta 1975 so v Sloveniji iz lastnih energetskih virov pokrili le okoli 60 odstotkov potreb po energiji.

²⁶ ARS, AS 1264, šk. 99, Selbaher Henrik: Prikaz stanja racionalne porabe energije v SR Sloveniji, 1976.

gih republikah - ter v posodobitve proizvodnje v najrentabilnejših premogovnikih. V skladu z rastjo porabe naj bi se večal tudi delež uvožene energije iz drugih republik. Cene energetskih virov pa naj bi se začele oblikovati tako, da bodo pokrivala vsaj stroške tekoče proizvodnje oziroma enostavne reprodukcije.²⁷

V drugi polovici sedemdesetih let je bil energetiki namenjen največji kos investicijske pogače. Poleg tega so bili leta 1977 sprejeti ukrepi za racionalno pridobivanje, pretvarjanje, transport in porabo energije ter za intenzivnejše raziskovanje nahajališč premoga in vodnih virov.²⁸ Naslednje leto pa je zakon o energetskem gospodarstvu predvidel obvezno povezovanje proizvajalcev in porabnikov energetskih virov v samoupravne interesne skupnosti z namenom, da prisili proizvajalce in porabnike k dogovornemu reševanju problemov energetske oskrbe in na ta način poudari družbeni interes za racionalno pridobivanje, pretvarjanje in porabo energetskih virov. Vsa ta prizadevanja pa niso prinesla pričakovanih rezultatov, saj se je stanje v slovenskem energetskem gospodarstvu še poslabšalo. Do leta 1979 se je energetska odvisnost povečala na 58 odstotkov, načrtovana odvisnost pa je bila 51,6 odstotkov. Po strokovnih ocenah je do tega prišlo zaradi omejitev pri financiranju raziskav lastnih energetskih virov, prehitre rasti porabe primarne energije, nezadostnih ukrepov za smotrnejšo porabo in ukrepov za preusmerjanje na povečanje porabe domačih virov ter prepočasnega reševanja problema slabe reprodukcijske sposobnosti panoge in njenih podjetij, zaradi katere v letih 1976 do 1979 večji del energetskih dejavnosti ni pokrival stroškov enostavne reprodukcije oziroma tekoče proizvodnje. Poseben problem so predstavljala elektroenergetska podjetja, ki so skušala težave reševati s povečevanjem cene energije, kar je vse bolj načenjalo konkurenčno sposobnost intenzivnih porabnikov električne energije, kot so bila podjetja črne in barvaste metalurgije, cementna industrija, del kemične industrije.²⁹

Gospodarska kriza je zahtevala nov razmislek o načinu reševanja energetskih problemov v državi in še posebej v republici, ki je z ustavo leta 1974 dobila več »odgovornosti« pri urejanju elektroenergetskega gospodarstva in premogovništva. Stališča, oblikovana v Sloveniji leta 1980, so poudarila troje. Prvič, da bo potrebno v večji meri upoštevati odvisnost stopnje rasti proizvodnje vseh energetskih virov od stopnje rasti možne porabe te energije ter zato nameniti večjo skrb varčevanju zlasti uvožene energije. Drugič, da na dohodkovnem področju v naslednjem srednjeročnem obdobju ne bi smeli več nadaljevati z negativnimi trendi, temveč napraviti kakovosten zasuk, ki bo omogočil bolj realne cene energentov ter zagotovil večje združevanje sredstev za gradnjo novih elektrarn in električnega omrežja. Pri tem je Republiški svet za energetiko SR Slovenije nasprotoval prizadevanjem, da bi se to združevanje uredilo z obveznim dogovorom na ravni federacije. Vztrajal je, da se mora odločanje o tem prepustiti dogovorom med posameznimi republikami. Tretji poudarek v spre-

²⁷ UL SRS, št. 947/20, 10. 8. 1976, Družbeni plan Socialistične republike Slovenije za obdobje od leta 1976–1980.

²⁸ ARS, AS 1264, šk. 99.

²⁹ ARS, AS 1264, šk. 66, Ocena stanja v energetskem gospodarstvu 1976–1980, junij 1979.

jetih stališčih je zahteval prenos razvojnega težišča iz konvencionalnih energetskih virov na jedrskega.³⁰

Pri oblikovanju Družbenega plana Jugoslavije 1981–1985 zvezni načrtovalci niso upoštevali slovenskih predlogov. Na energetskem področju so nadaljevali razvojno politiko iz preteklega desetletja, ki je temeljila na hitrejšem in večjem izkoriščanju domačih energetskih virov ter povečanih naložbah v gradnjo hidroelektrarn, premogovništvo, proizvodnjo jedrskih surovin, v povečanje zmogljivosti omrežja za prenos in transformacijo električne energije. Zvezni plan je predvidel tudi združevanje sredstev za skupno graditev najpotrebnejših energetskih objektov.³¹

Družbeni plan SRS 1981–1985 je poudaril druga razvojna izhodišča. Ključni nalogi sta bili zagotavljanje zadostnih energetskih virov, zaostritev varčevanja z energijo in s tem zmanjšanje povprečne letne porabe izkoriščene energije. Ta naj bi znašala 3,9 odstotkov na leto. Za uresničitev prve je predvidel večje in boljše izkoriščanje lastnih virov, povečano nabavo in zakup energije v drugih republikah, pospešitev priprav za gradnjo hidroelektrarn na Soči, Savi in Muri ter jedrske elektrarne v Prevlaki. Za uresničitev druge naloge pa racionalnejše pridobivanje, pretvarjanje, transport in porabo energije, usmeritev v proizvodnjo, ki potrebuje manj energije, ter pospešeno izvajanje geoloških raziskav. Med prioritetskimi nalogami tega srednjeročnega načrta je bila tudi ustrežnejša politika cen, ki bi, poleg pokrivanja stroškov proizvodnje, zagotovila tudi del pokrivanja stroškov izgradnje.³²

Tako kot v celotnem gospodarstvu so se morali tudi v energetiki v prvi polovici osemdesetih let sprijazniti z vedno bolj zaostrenimi razmerami. Zaradi stabilizacijskih ukrepov (zamrznitev cen) in z njimi povezanega velikega zmanjšanja razpoložljivih finančnih sredstev, visoke stopnje inflacije, težav pri zagotavljanju deviz za uvoz opreme, pomanjkanja domačih materialov in opreme, visokih obrestnih mer in majhne kreditne sposobnosti dobaviteljev, je prišlo do zastoja na področju investicij, do vedno večjih težav pri oskrbi z energijo in s tekočo likvidnostjo. Energetska podjetja so se povzpela na sam vrh seznama največjih izgubarjev.

Analize, napravljene leta 1985, so pokazale, da je bila v Sloveniji razpoložljiva primarna energija za 0,3 odstotka manjša kot leta 1984 in da se je za 4,1 odstotek zmanjšala energetska odvisnost. Poraba skupne izkoriščene energije se je dvignila za 1 odstotek, pri čemer pa je bilo zaskrbljujoče, da se je v večjem obsegu kot dotlej nadaljevalo »prestrukturiranje porabe« v korist elektrike.³³

Zadnji srednjeročni plan Jugoslavije je bil glede na poglobljajočo gospodarsko in politično krizo v državi zastavljen zelo ambiciozno. Težišče razvoja energetike je bilo na bistveno povečani proizvodnji in oplemenitenu premoga in na povečanju inve-

³⁰ ARS, fond Republiški družbeni svet za gospodarski razvoj in ekonomsko politiko (AS 1266), šk. 2, Mnenja in predlogi k nekaterim temeljnim vprašanjem nadaljnjega razvoja energetike v naši državi, 1. 7. 1980.

³¹ UL SFRJ, št. 17/152, 20. 3. 1981, Družbeni plan Jugoslavije za obdobje 1981–1985.

³² UL SRS, št. 12/729, 21. 4. 1980, Družbeni plan Socialistične republike Slovenije za obdobje 1981–1985.

³³ ARS, AS 1264, šk. 280, Poročilo o izvajanju energetske bilance v SR Sloveniji za leto 1985.

sticij v energetiko (dosegle naj bi 15 odstotkov gospodarskih in 35 odstotkov vseh industrijskih investicij), kar bi pospešilo gradnjo novih hidro, termo in tudi jedrskih elektrarn. Plan je namenil večjo pozornost politiki cen, ki bi morala biti naravnana v odpravo nesorazmerja pri ceni energentov. Med najbolj spornimi cilji plana je bila povečana centralizacija tudi na energetskem področju, ki je vodila k vzpostavitvi enotnega energetskega sistema države, v katerem bi »skupaj« in na enem mestu načrtovali razvoj energetskih zmogljivosti ter sprejemali merila za delitev ustvarjene dohodka.³⁴

Družbeni plan SRS za leta 1986–1990 je nadaljeval razvojno politiko republike iz preteklih let. Energetska politika je še naprej temeljila na zagotavljanju sredstev za raziskovanje nahajališč domačih energetskih virov, na večjem varčevanju in racionalnejšem gospodarjenju z njimi, zmanjšanju deleža uvožene energije, preusmerjanju industrijske in druge proizvodnje na proizvodnjo z manjšo porabo energije na enoto proizvoda in na nadaljevanju sovlaganja v energetske zmogljivosti v drugih republikah. Predvidel je velik delež od skupnih gospodarskih investicij za naložbe v energetiko, ter zmanjšanje povprečne porabe energije na 2,4 odstotka letno, kar je bilo počasneje od rasti družbenega proizvoda.³⁵

Smele zamisli o racionalnejši porabi energije in pospešeni gradnji novih zmogljivosti so se že leta 1986 pokazale za neuresničljive. Denarja za večje naložbe ni bilo več mogoče zbrati, cene elektrike so bile tako nizke, da niso pokrivala niti stroškov enostavne reprodukcije, in so kot take dajale »potuho« energetske potratnosti. Tretjo oviro je predstavljalo razpadanje enotnega jugoslovanskega energetskega sistema na devet vedno bolj neodvisnih in zaprtih podsistemov.

Leta 1987 se je z nezaupnico razvojnemu načrtu energetike ter zavrnitvijo Strategije dolgoročnega razvoja energetike Jugoslavije v Sloveniji začel pripravljati prostor za uveljavitev nove, bolj narodnogospodarsko usmerjene energetske politike. Na problemski konferenci, ki jo je aprila pripravilo vodstvo slovenske SZDL, so ugotovili, da je treba končati s razvojno politiko neprestanega pospeševanja večje proizvodnje premoga in elektrike, saj ne daje pravih rezultatov. Glavnega krivca so videli v prizadevanjih jugoslovanskih načrtovalcev, ki so pri izbiranju meril razvoja v energetiki vztrajali na rasti energetske porabe, namesto da bi tako, kot v razvitih državah, postalo merilo razvoja zmanjšanje porabe energije na enoto proizvoda. Zaradi take politike je lahko industrija, ki je ustvarila le tretjino družbenega proizvoda, porabila več kot polovico vse razpoložljive energije. In namesto, da bi po prvem naftnem šoku presekali z energetsko razsipnostjo in umazanimi tehnologijami, so še naprej, nedovzetni za opozorila, vztrajali na ekstenzivnem razvoju energetike, saj je bilo med petnajstimi največjimi naložbami v državi kar devet iz energetike. »Če bomo še naprej tako veliko vlagali v energetiko,« so opozarjali strokovnjaki na tej konferenci, potem »bo zmanjkalo sredstev za razvoj drugih področij.« Na tej konferenci so med tremi razvojnimi možnostmi podprli mehko ali ničelno varianto, ki je predvidevala,

³⁴ UL SFRJ, št. 75/967, 31. 12. 1985, Družbeni plan Jugoslavije za obdobje 1986–1990.

³⁵ UL SRS, št. 2/167, 31. 1. 1986, Družbeni plan Socialistične republike Slovenije za obdobje 1986–1990.

da bodo po letu 1995 v Sloveniji prenehali s povečevanjem energetske porabe ob hkratnem povečanju družbenega proizvoda.³⁶

Septembra 1987 je bil Republiški svet za energetiko zelo kritičen do programa Strategije dolgoročnega razvoja energetike Jugoslavije. V svoji oceni je zavrnil preveč »avtarkično« usmeritev na domače nekakovostne energetske vire (kot je bil premog) ter predlagan prenos pristojnosti za urejanje zadev s področja energetike na federacijo. Opozoril je na nerealno planiranje letnega porasta proizvodnje in porabe energije in na zapostavljanje ekoloških problemov ter ukrepov za racionalizacijo, nadomestitev in varčevanje z energijo.³⁷

V tem času je Slovenija še kazala pripravljenost za oblikovanje »modela« medrepubliškega prelivanja naložbenih sredstev, ki bi zagotavljal »ekonomsko valorizacijo pravic republik do naravne rente na svojem območju, pa tudi realno vrednotenje in ohranjanje vrednosti investicijskega vložka in pravico do samoupravljanja investitorja v skladu z njegovim naložbenim deležem medrepubliške dobave energije.«³⁸

Nove projekcije proizvodnje in porabe energije, ki so bile izdelane leta 1988, so pokazale, da so zaloge energetskih virov, zlasti premoga in uranovega oksida v Sloveniji vse manjše³⁹ in da bo zato treba popraviti usmeritev iz dolgoročnega plana. Sprejeti je bilo treba novo strategijo razvoja energetike, ki bo zagotovila zanesljivo oskrbo s kvalitetno energijo ob optimalno najcenejši proizvodnji in nabavi, ter še bolj smotrni porabi energije in hitrejšem preusmerjanju gospodarstva v proizvodnjo z manjšo končno porabo energije na enoto družbenega proizvoda. Nova usmeritev je predpostavljala spremenjeno dinamiko in strukturo graditve energetskih objektov, zmanjševanje obremenjenosti okolja z izgradnjo čistilnih naprav, uporabo ekološko sprejemljivih goriv in spremembo strukture porabe energije v prid kakovostnejših goriv. Predvidela je še pokrivanje energetskega primanjkljaja z nakupi in sovlaganji v drugih republikah po ekonomskih kriterijih in povečanje zanesljivosti oskrbe z energijo s povezovanjem v jugoslovanske in mednarodne energetske sisteme.

Naslednje leto je slovenska politika skupaj z energetskim gospodarstvom nadaljevala s snovanjem novih temeljev dolgoročnega razvoja energetike v letih 1986–2000. Pri tem je namenila posebno pozornost uvajanju tržnih odnosov, kar je predpostavljalo uveljavitev ekonomsko bolj ustreznih cen energentov ter večjo povezanost z drugimi energetskimi gospodarstvi v Evropi. Oboje naj bi zagotovilo postopno izločanje stroškovno predragih, energetske intenzivnih in za okolje škodljivih proizva-

³⁶ Gospodarski vestnik, 17. 4. 1987, str. 8, Konec idealov o tonah in megavatih.

³⁷ ARS, AS 1266, šk. 14, Mnenja in predlogi republiškega družbenega sveta za gospodarski razvoj in ekonomsko politiko ob obravnavi Temeljnih vprašanj uresničevanja strategije dolgoročnega razvoja energetike Jugoslavije, 28. 9. 1987.

³⁸ ARS, AS 223, šk. 5568, Nekatera odprta vprašanja delovanja in razvoja velikih tehnično-tehno-
loških sistemov, 29. 9. 1987.

³⁹ Raziskave so pokazale, da bo v Sloveniji po 30 letih zmanjkalo rjavega premoga in da bodo zaloge uranovega oksida v Žirovskem vrhu zadostovale za 20 letno obratovanje jedrske elektrarne. –Gospodarski vestnik, 7. 8. 1987, str. 9, Z ognjem moramo varčevati.

jalcev energije ter večjo zanesljivost in kakovost oskrbe. Naslednja dva pomembna cilja dolgoročne energetske politike v Sloveniji sta postala raznovrstnost investicij v smislu projektov s kombinirano proizvodnjo električne in toplotne energije ter nova organiziranost energetskega gospodarstva.⁴⁰

Demosova vlada je nadaljevala z uveljavljanjem nove energetske politike. V razvojni plan za leto 1991 je zapisala, da je treba v bodočo energetske politiko vgraditi elemente tržnosti in podjetništva, investicijsko politiko pa »koncipirati le na osnovi narodnogospodarskih koristi«, med katerimi je izpostavila ekološke, finančne in razvojne. Slednje je pomenilo, da mora med naložbami v energetske proizvodnje ali racionalizacijo dobiti prednost tista, ki bo »na vložena sredstva dala največje koristi« in bo zagotavljala varčnejšo porabo energije. Izgradnja novih elektroenergetskih zmogljivosti pa je bila postavljena v drugi plan.⁴¹

Leta 1991 sta se panogi 111 in 112 soočali z velikimi, zlasti finančnimi težavami, saj sta že v prvem polletju skupaj ustvarili 21 odstotkov vseh izgub. Potrošnja in poraba energije sta bili sicer nižji kot v letu 1990, zato pa se je prvič zgodilo, da so cene energentov rasle hitreje od cen drugih industrijskih proizvodov.⁴²

Pridobivanje in energetska pretvorba premoga

Ob koncu vojne je bilo v rudarskih knjigah vpisanih 44 premogovnikov. Največ je bilo premogovnikov rjavega premoga, ki so bili osredotočeni v zasavskih revirjih s središčem v Trbovljah, v okolici Celja, v Šentjanžu, Kočevju, Črnomlju, v okolici Ptuja in Ljutomera. Po kakovosti in kalorični vrednosti so bili razdeljeni na več kategorij.⁴³ Glavni odjemalci tega premoga so bila industrijska podjetja in državne železnice. Lignit v Velenju, ki je predstavljal največje premogove rezerve, je bil predviden kot energetska podlaga za razvijanje industrije aluminija v Kidričevem in za razvoj kemične industrije. Premogovni drobiž in prah je predstavljal glavno surovino za termoelektrarne v Trbovljah, Rajhenburgu in Velenju. Obnovitvena dela v vseh večjih premogovnikih so se začela avgusta 1945, tako da je do konca leta 1945 večina premogovnikov že obratovala.

Po končanju obnovitvenih del je postala prednostna naloga nove oblasti ugotavljanje premogovnih zalog. Leta 1946 so bile opravljene prve raziskave za Zagorje, Brestanico, Hrastnik, Pečovnik in Kanižarico. Te in pa še druge raziskave nahajališč, tudi v manjših premogovnikih, ki so bile opravljene v naslednjih letih, so pokazale, da »večjih presenečenj pri odkrivanju novih zalog premoga v Sloveniji ni

⁴⁰ Gospodarski vestnik, 13. 10. 1989, str. 27, »Evropa 92« in energetika v Sloveniji.

⁴¹ ARS, fond Zavoda SRS za družbeno planiranje (AS 1279), šk. 56, Plan razvojne politike, 25. 1. 1991.

⁴² ARS, AS 1165, šk. 2362, Poslovanje energetike v obdobju januar-junij 1991, 5. 9. 1991.

⁴³ V kategorijo A (črni premog) sta bila uvrščena premogovnika Orle in Stranice. V kategorijo B (rjavi premog) premogovniki: Trbovlje, Zagorje, Hrastnik, Rajhenburg, Laško, Zabukovca, Pečovnik, Liboje, Kanižarica, Ljutomersko-Ptujski premogovniki, Kočevje, Št. Janž. In v kategorijo C (lignit) rudniki: Velenje, Globoko, Otočec.

pričakovati.«⁴⁴ »Vidne, verjetne in možne« rezerve črnega premoga so bile neznatne. Rezerve nahajališč rjavih premogov so presegle 200 milijonov ton; največje so bile v premogovnikih Trbovlje in Zagorje, kjer bi jih po dotedanjem načinu lahko izkoristili še najmanj 70 let. Zaloge v rudnikih Laško-Pečovnik, Zabukovca in Liboje, kjer so kopali najboljši rjavi premog, so bile že skoraj izčrpane. Po teh analizah so zaloge v Kočevju, Kanižarici in Šentjanžu sicer zadoščale še za nekaj desetletno proizvodnjo, vendar je bil to premog slabše kalorične vrednosti.⁴⁵ Najbolj bogata so bila nahajališča lignita v okolici Velenja, ki so jih ocenili vključno z možnimi količinami na več kot milijardo ton.⁴⁶

V drugi polovici petdesetih let je Geološki zavod LR Slovenije opravil največ globinskih vrtanj v okolici Velenja in v severnem delu Šaleške doline, pa tudi na območju Zreč in Makol, kjer so iskali nahajališča črnega premoga. Kartiranje premogovnih nahajališč je potekalo na Dolenjskem, v Slovenskem Primorju in v Krmelju. Z geološkimi študijami in raziskavami so se v letih 1956 do 1960 do tedaj znane zaloge rjavega premoga povečale za 34 odstotkov, lignita pa za 16 odstotkov.

Tabela 3: Geološke zaloge premoga v Sloveniji leta 1960 (v 1000 tonah)⁴⁷

	Ugotovljene zaloge	Verjetne zaloge	Domnevne zaloge	Skupaj
Črni premog	2710	1782	3900	8392
Rjavi premog	70.472	45.090	107.716	223.278
Lignit	628.638	56.079	24.812	709.529

Raziskave, ki so potekale v prvi polovici šestdesetih let, so komercialne zaloge v slovenskih premogovnikih ocenile na 651,042.423 ton. Od tega je odpadlo na črni premog 0,67 odstotka, na rjavi 32,53 odstotka in na lignit 66,80 odstotka. Večina rezerv rjavega premoga so ugotovili v zasavskem premogovnem bazenu. V sedemdesetih letih so raziskave v premogovnikih izvedli z ciljem, da prekategORIZIRAJO rezerve in ugotovijo pogoje dela oziroma proizvodnje. Največ zalog rjavega premoga so ugotovili v Zagorju (okoli 10 milijonov ton) in Senovem (okoli 800.000 ton). Za premogovnik v Laškem so izračunali, da so zaloge manjše, kot so jih napovedovali v preteklih letih. V Hrastniku pa novih zalog niso odkrili.⁴⁸ Do leta 1983 je Geološki zavod opravil raziskave v Kotredežu, Trbovljah, Hrastniku, Laškem, Senovem, Glo-

⁴⁴ ARS, fond Svet vlade LRS za energetiko in ekstraktivno industrijo (AS 245), šk. 1, Letno poročilo Sveta za energetiko in ekstraktivno industrijo vlade LRS.

⁴⁵ Gospodarski vestnik, 7. 5. 1952, str. 3, Razvoj rudnikov v Sloveniji.

⁴⁶ Rezerve črnega premoga so bile ocenjene na 3,717.540 ton, rezerve rjavega premoga pa na 202.418.723 ton. Od tega je na premogovnika Trbovlje in Hrastnik odpadlo 2,687.900 ton oziroma 1.768.900 ton. Zaloge lignita so znašale 1,020.024.700 ton. Največ jih je bilo v Rudniku Velenje, kjer so vidne zaloge dosegale 11,570.000 ton, verjetne 413.500 t in možne 557.000 t. – ARS, AS 245, šk. 21, Analiza premogovnih rezerv v premogovnikih LRS, 1950.

⁴⁷ ARS, AS 223, šk. 557, Material za perspektivni plan LRS za obdobje 1961–1965, 1. 12. 1960.

⁴⁸ ARS, AS 1264, šk. 98, Poročilo o realiziranih raziskavah primarnih virov na področju energetskih sredstev v obdobju 1976 do 1980, 1978.

bokem, Kanižarici, Velenju, Šoštanju, na območju med Zagorjem in Moravčami in v severovzhodni Sloveniji (Benica, Murska šuma). Leta 1985 je bila izdelana študija o možnosti za raziskave in odpiranje opuščениh premogovnikov. Obravnavala je 28 opuščениh premogovnikov, ki jih je razvrstila v več skupin. V prvo so prišli premogovniki, ki naj bi jih najprej raziskali in v njih tudi obnovili proizvodnjo.⁴⁹ Zaradi pomanjkanja sredstev pa so bile raziskave že leta 1986 skorajda ustavljene.

Pospešena vlaganja v panogo 112 so se začela leta 1947. Plan zveznih investicij za to leto je predvidel sredstva za racionalizacije, rekonstrukcije, raziskovalna dela in graditev stanovanj⁵⁰ ter za uvoz različne opreme iz Madžarske in Italije.⁵¹ Republiški investicijski plan je namenil največ sredstev odpiranju rudnika lignita Globoko pri Brežicah. Leta 1948 so v zveznem investicijskem planu ostali le še vsi trije zasavski rudniki rjavega premoga. Zato pa je bil republiški plan zastavljen zelo široko, saj je naložbam v rudarstvo namenil 29 odstotkov vseh industrijskih investicij, od tega največ za rudnik Velenje, za katerega so bili že izdelani regulacijski in investicijski elaborati za zgraditev novega izvoznega jaška in naprav za začetek delovanja nove termoelektrarne. V načrtu je bila tudi izgradnja kemičnega kombinata za predelavo lignita in proizvodnjo plina.

Leta 1950 je Planska komisija LRS izdelala program razvoja slovenskih premogovnikov v naslednjih letih.⁵² Zaradi velikih zalog in »mnogovrstnih možnosti za njihovo izkoriščanje«, je bilo postavljeno težišče na izkoriščanje lignita v Velenju. Kot »perspektivna« sta bila ocenjena premogovnika v Hrastniku in Zagorju. Nadaljevanje proizvodnje v Trbovljah, Senovem in Zabukovici je bilo pogojeno s posodobitvijo separacije in z dokončanjem še nekaterih, že začelih naložb. V preostalih premogovnikih so bile zaloge skorajda že izčrpane, zato je program predvidel, da njihova proizvodnja ni več utemeljena. V petdesetih letih je bilo na več sestankih v Beogradu ugotovljeno, da obstoječe zmogljivosti ne morejo pokrivati vedno večjih potreb industrije in domače porabe. Sklenili so, da je treba pomanjkanje premoga rešiti s večjimi investicijskimi vlaganji in smotrnejšo porabo premoga. Za Slovenijo je bilo sprejeto, da z novimi investicijami doseže najvišjo možno proizvodnjo. Največ sredstev je bilo predvidenih za povečanje proizvodnje v velenjskem rudniku. Pregled opravljenih investicij do leta 1960 pokaže, da je ta rudnik dobil največ posojil iz Splošnega investicijskega sklada. Namenil jih je za izgradnjo novega izvoznega jaška in separacije z nakladalno napravo, ureditev glavnih jamskih poti, mehaniziranega transporta in zgraditev več stanovanjskih objektov za svoje delavce. Do leta 1960 so

⁴⁹ V prvi skupini so bili premogovniki Krmelj, Ilirska Bistrica, Leše, Holmec in Otočec iz katerih bi lahko v obdobju 15 do 20 let pridobili skupaj 220.000 ton premoga. Te naj bi najprej raziskali. V drugo skupino premogovnikov, ki bi še prišli v poštev za raziskovanje in eventualno odpiranje, so prišli Pojerje, Sečovlje, Vremški Britof, Orle, Štore in Šega-Makole. V njih bi bilo v 10 do 15 letih mogoče izkopati skupaj 107.000 ton premoga. – ARS, AS 1264, šk. 275, Poročilo o ugotovitvah študije o stanju in možnostih odpiranja opuščениh premogovnikov v SR Sloveniji, 7. 10. 1985.

⁵⁰ ARS, fond Ministrstva za industrijo in rudarstvo (AS 226), šk. 20, Investicije v premogovnike Slovenije za leto 1947.

⁵¹ ARS, fond Planske komisije LRS (AS 284), šk. 32, Plan investicijskih obvez za leto 1947.

⁵² ARS, AS 284, šk. 43, Rudarstvo LRS, 1950.

v Trbovljah in Zagorju povečali obrate, odprli nova polja v Hrastniku, racionalizirali so proizvodnjo v Zabukovici, Senovem, Kanižarici, Kočevju, Laškem in Šentjanžu. V premogovnikih Šega in Sečovlje so obnovili proizvodnjo. Z večjimi težavami se je soočil le premogovnik v Pečovniku, ki ga je konec leta 1959 zalila voda.

Na začetku šestdesetih let so pri načrtovanju razvoja premogovništva poudarili potrebo po graditvi novih termoelektrarn v Trbovljah in Šoštanju ter toplarn v treh največjih slovenskih mestih. Iskali so možnosti za posodobitev proizvodnje v tehnološko zaostalih premogovnikih. Tako kot v preteklosti, je bilo največ sredstev namenjenih investicijam v Velenje in v zasavske premogovnike. Tako je ostalo tudi v naslednjih dveh desetletjih.

Do leta 1950 je proizvodnja v slovenskih premogovnikih strmo naraščala. Ta panoga je bila ena redkih, ki je že v prvem povojnem letu preseгла proizvodni načrt. Namesto pričakovane 50 odstotne, je konec leta 1945 povprečna proizvodnja dosegla 72 odstotno predvojno raven.⁵³ Oktobra 1946 je obseg proizvodnje predvojno raven že presegel za 22 odstotkov, tako da so do konca tega leta nakopali 2.025.710 ton premoga. Leta 1949 je proizvodnja znašala 2.702.690 ton, od česar je bilo črnega premoga 4820 ton, rjavega 2.223.470 ton in lignita 474.400 ton. Naslednje leto je skupna proizvodnja dosegla 2.833.860 ton.⁵⁴

Leta 1953 se je prvič po vojni zgodilo, da je bila proizvodnja manjša od povpraševanja. Šele konec leta se je ta trend obrnil. V letih 1956 do 1961 so premogovniki v Sloveniji dosegli predvideno proizvodnjo. V naslednjih letih je proizvodnja naraščala, s tem pa tudi problemi. Najbolj je primanjkovalo železniških vagonov za transport in deviz za nadomestitev zastarele in dotrajane opreme in strojev.

Tabela 4: Proizvodnja trdih goriv 1950–1968 (v 1000 ton)⁵⁵

Proizvodnja	1950	1960	1968
Skupaj	2826	4888	5604
Črni premog	7	40	11
Rjavi premog	2313	2646	2531
Lignit	506	2202	3062

V letih 1966 do 1976 je začelo kurilno olje vse bolj nadomeščati premog, zato se je obseg proizvodnje v premogovnikih močno zmanjšal. Najprej se je z manjšim povpraševanjem soočil rudnik v Velenju, kjer se je proizvodnja od 3,4 milijone ton leta 1966 v naslednjem letu zmanjšala na 2,8 milijonov ton, kar je povzročilo veliko odpuščanje rudarjev. Pri rudnikih rjavega premoga se je krizno obdobje začelo v sedemdesetih letih, se potem z nezadržnim tempom nadaljevalo in izkop je drsel pod

⁵³ Jože Prinčič: *Obnova slovenske industrije v letu 1945*. V: *Kronika*, 1988, št. 1–2, str. 68–71, tu str. 71.

⁵⁴ ARS, AS 226, šk. 150, Poročilo o proizvodnji za leto 1950.

⁵⁵ ARS, AS 1279, šk. 56, Električna energija.

nivo domačih potreb. Vse do leta 1980 je na upad proizvodnje slovenskih premogovnikov dodatno vplivalo nezadostno financiranje in do leta 1985 je proizvodnja zaostajala za planskimi načrti. Premoga je primanjkovalo povsod po državi. Leta 1983 uveden način za pospeševanje proizvodnje s pomočjo naftnega dinarja ni v celoti dosegel svojega namena, saj je proizvodnja zaostajala za potrebami, zato je bilo treba premog še vedno uvažati. Še najmanj odstopanj, tako pri proizvodnji, kot porabi in uvozu, je bilo pri lignitu. Do leta 1988 je proizvodnja lignita za 4 odstotke zaostajala za planirano količino, proizvodnja rjavega premoga pa za 14 odstotkov.⁵⁶ Tudi leta 1990 so premogovniki obratovali z nižanim obsegom. V devetih mesecih tega leta so nakopali 1032.981 ton rjavega premoga in 3.225.700 ton lignita, kar je bilo za 17,4 odstotkov oziroma za 6,8 odstotka manj kot v preteklem letu.

V desetletju po koncu druge svetovne vojne so bili glavni odjemalec premoga, večinoma lignita in drobnih vrst, termoelektrarne in druga industrijska podjetja, ki so skupaj porabila 56 odstotkov nakopanega premoga. Drugi največji porabnik so bile železnice, ki so dobile 23 odstotkov nakopanega premoga. Za široko porabo je ostalo 6 odstotkov premoga, ki je v tem času predstavljal drugi pomemben vir za toplotno ogrevanje. Že v petdesetih letih je poraba premoga naraščala, kot je tudi njegov delež v energetske bilanci Slovenije. Nezadostna ponudba premoga je postajala vedno večji problem, tako za potrebe industrije kot široke porabe. V šestdesetih letih se je zaradi večjih potreb termoelektrarn pomanjkanje premoga še zaostri.

Tabela 5: Poraba trdih goriv 1955–1968 (v 1000 ton)⁵⁷

Poraba	1955	1960	1968
Skupaj	2940	3909	5039
Črni premog	138	136	88
Rjavi premog	1761	2182	2287
Lignit	1041	1591	2646

V letih 1968 do 1972 se je poraba premoga tako znižala, da so v republiki iz lastnih virov krili potrebe po lignitu in po rjavem premogu. Po prvi naftni krizi se je poraba premoga za široko porabo in za največje elektroenergetske objekte hitro povečala. Pritisk na debelejšje vrste rjavega premoga je tako porasel, da potreb niso mogli pokriti iz domačih virov. Povpraševanje po drobnih vrstah premoga, ki so ga kopal predvsem v Zasavju, pa je vztrajno padalo. V osemdesetih letih se ta trend ni spremenil. Poraba lignita je bila vsako leto nekoliko višja, potrebe po rjavem premogu pa so bile vse manjše.

S sprostitvijo tržnih odnosov na začetku petdesetih let se je ekonomski položaj slovenskih premogovnikov začel slabšati. Njihova največja problema sta bila ne-

⁵⁶ ARS, AS 1165, šk. 1487, Analiza izvajanja srednjeročnih planov energetike v obdobju 1986–1988.

⁵⁷ ARS, AS 1279, šk. 56, Električna energija.

rentabilna proizvodnja in prodajne cene, ki so rasle precej počasneje kot materialni stroški. Zaradi vedno večjih finančnih težav in pomanjkanja lastne akumulacije in zato, ker so po tehnični opremljenosti še naprej zaostajali za povprečjem v industriji, so bili v prvi polovici šestdesetih letih deležni številnih olajšav (ukinitvev rudniškega prispevka, znižanje obrestnih stopenj za kredite, povečanje izvoznega tečaja). S temi ukrepi se je ekonomski položaj premogovnikov nekoliko popravil,⁵⁸ tako da so do leta 1971 poslovali na meji rentabilnosti.⁵⁹ Reforma ni izboljšala pogojev za njihovo rentabilno poslovanje, saj so proizvodni stroški naraščali, povpraševanje po premogu pa se je zaradi preusmeritve na mazut in nafto zmanjšalo. Manjši premogovniki so v tem času opustili proizvodnjo. V sedemdesetih letih se je problem pokrivanja izgub zaradi negativne razlike med proizvodnimi stroški in prodajno ceno premoga še zaostril. Premogovniki v Kanižarici, Zagorju in Laškem so poslovno leto 1974 zaključili z izgubo 14 milijonov din. Ostali premogovniki so poslovali na meji rentabilnosti. V tem letu so pri Republiškem sekretariatu za gospodarstvo ustanovili solidarnostni sklad za pokrivanje teh izgub, ki pa je le začasno omilil slab likvidnostni položaj v posameznih podjetjih. Leta 1977 je izpad dohodka vseh slovenskih premogovnikov znašal 237 milijonov din.⁶⁰ Naslednje leto je bil njihov finančni položaj še slabši. V osemdesetih letih se je najbolj poslabšal likvidnostni položaj premogovnikov rjavega premoga, ki so izgubili nekatere bonitete, pridobljene zaradi energetske krize. V tem desetletju temeljni problem premogovnikov ni bila več proizvodnja, temveč prodaja premoga. Zato so se zasavski premogovniki zavzemali za gradnjo nove termoelektrarne Trbovlje III in bili zelo ogorčeni, ker je Slovenija prispevala znatna sredstva za gradnjo TE Ugljevik II. Leta 1990 je nova vlada predvidela, da bo v naslednjih letih z ustrezno reorganizacijo mogoče potrebne količine premoga proizvesti s precej manjšimi stroški.

Tabela 6: Proizvodnja v LRS in izvoz rjavega premoga v druge republike v letih 1956–1959 (v 1000 ton)⁶¹

Leto	Proizvodnja v LRS	Izvoz v Hrvaško	Izvoz v ostale republike
1956	2381	256	112
1957	2383	220	114
Prva polovica 1958	1158	116	52
Plan za 1959	2410	230	110

Slovenija je bila v pridobivanju črnega premoga pasivna, zato ga je uvažala iz Hrvaške (Raša). Rjavi premog je deloma izvažala, deloma uvažala iz drugih republik.

⁵⁸ ARS, AS 1128, fasc. 48, Informacija o položaju rudnikov po sprejetih spremembah cen, 3. 2. 1964.

⁵⁹ ARS, AS 1264, šk. 4, Makroprojekt: Študija kompleksne energetike SRS, avgust 1976.

⁶⁰ ARS, AS 1264, šk. 113, Problematika slovenskih premogovnikov, 16. 6. 1978.

⁶¹ ARS, fond Zavoda LRS za gospodarsko planiranje (AS 1136), šk. 8, Problematika plana proizvodnje rjavega premoga leta 1959.

Količine so bile v posameznih letih odvisne od domače produkcije in potreb po premogu v drugih republikah. Leta 1945 in 1946 je Slovenija izvozila v Hrvaško, Srbijo in Vojvodino skoraj tretjino nakopanega premoga.⁶² Leta 1951 je bilo treba zagotoviti Srbiji znatne količine premoga in lesa. Naslednje leto pa znaten del nakopanega premoga oddati državnim železnicam, elektrarnam in metalurškim podjetjem v drugih republikah.

Do leta 1985 je Slovenija iz Bosne in Hercegovine, pa tudi iz drugih republik, uvozila znatne količine lignita in rjavega premoga za potrebe termoelektrarn in široke porabe. Leta 1985 pa se je količina uvoženega premoga precej zmanjšala; uvoz rjavega premoga je bil za 62 odstotkov nižji kot leta 1984 in za 35 odstotkov manjši od predvidene količine.

Jože Prinčič

STRATEGY OF ENERGY STABILITY AND THE EXTRACTION AND USE OF COAL
BETWEEN 1945 AND 1991

S U M M A R Y

After the liberation in 1945 the general opinion in Yugoslavia was that the country had considerable and diverse energy resources at its disposal. Soon it turned out that this conviction was erroneous and that significant problems would emerge in this regard. After 1963 Yugoslavia found itself in a permanent energy crisis, and the discrepancy between the production and consumption of energy resources was only getting more pronounced. In the final decade of its existence Yugoslavia did not have a clear and operatively feasible energy strategy. Instead it stubbornly persisted in the policy of energy self-sufficiency regardless of the price.

Almost until as late as the middle of the 1960s an active energy balance was characteristic of the Slovenian energy economy. In twelve years the amount of electricity produced tripled and the extraction of coal doubled, therefore their production exceeded the Slovenian consumption to such an extent that the surplus given to the other republics exceeded the energy supplied by these republics. Slovenia was unprepared for the energy crisis that took place in the 1970s, and until the dissolution of Yugoslavia it had a deficit with regard to all energy resources. Due to the economic crisis and deficient accumulation of the economy the possibilities for the improvement of the energy situation were very limited. The new projections with regard to energy supply and consumption, drawn up in 1988, indicated that the Slovenian energy resource reserves, especially as far as coal and uranium oxide were concerned, were decreasing and that the long-term orientation should be adjusted accordingly. The new orientation foresaw a changed dynamics and structure of energy facility construction, reducing the environmental impact by installing purification facilities, use of ecologically acceptable fuels and altering the structure of energy use in favour of high-quality fuels.

In the middle of the 1960s the production and consumption of coal in Slovenia started decreasing. However, after the first oil crisis the consumption of coal started increasing steeply again, while the extraction in the Slovenian coal mines remained under the level of the Slovenian demand until the dissolution of the Yugoslav state, especially due to non-viable operation.

⁶² Leta 1946 je Slovenija Hrvaški dobavila 14,8 %, Srbiji 8,7 %, Vojvodini 3,84 % in Makedoniji 0,11 % od skupne količine nakopanega premoga.

1.01
Prejeto 17. 10 2013

UDK: 620.9:39.01"19/20"

Nina Vodopivec*

Energija kot družbeni fenomen: energija v antropološkem preučevanju**

IZVLEČEK

Prispevek podaja pregled preučevanja energije, energetske oskrbe, politike in predelave v antropologiji. Poleg različnih antropoloških pogledov in raziskav zgodovinsko oriše širše raziskovalne interese preučevanja energije v družboslovju in humanistiki. Avtorica v članku pokaže, da je obravnava energetske oskrbe prepletena z razumevanjem družbenega razvoja, napredka in modernizacije kot tudi povezav med človekom, družbo in naravo.

Ključne besede: energija, energopolitika, energetska predelava in oskrba, antropologija, raziskovalni interesi

ABSTRACT

ENERGY AS A SOCIAL PHENOMENON: ENERGY IN THE ANTHROPOLOGICAL RESEARCH

The following contribution provides an overview of energy, energy supply, policies and recovery research in anthropology. Besides the various anthropological viewpoints and researches the article outlines the wider research interests in studying energy in the social sciences and humanities from the historical viewpoint. In her article the author shows that the energy supply research is intertwined with the concepts of social development, progress and modernisation as well as the connections between people, society and nature.

Keywords: energy, energy policy, energy processing, energy recovery and supply, anthropology, research interests

* dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000, Ljubljana; nina.vodopivec@inz.si

** Članek je nastal v okviru temeljnega raziskovalnega programa »Strategije in prakse energetske oskrbe v Sloveniji«, ki ga je financirala kot Projekt J6-4017 (A) Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The authors acknowledge the financial support from the state budget Slovenian Research Agency (project J6-4017 (A) – Strategies and praxis of energy supply in Slovenia).

Antropoloških razprav o energiji, energetiki in energetski predelavi ali oskrbi je več v zadnjih desetih letih. Glasnejši in bolj odločni pozivi k preučevanju so nastopili predvsem v času po jedrski nesreči ob cunamiju in potresu leta 2010 v Fukušimi na Japonskem. Isto leto je bil v okviru ameriške antropološke zveze v ZDA na temo antropologija energije organiziran panel,¹ ki so mu sledili na novo razpisani interdisciplinarno zasnovani univerzitetni programi.² Antropologija energije (energetska antropologija) se je osredotočila na preučevanje energopolitike, razmerij med energetsko oskrbo, državo, trgom in politikami, a tudi na potrošnjo in kulturo.³

Razprave o energetiki oz. o potrebi po preučevanju energetske oskrbe, predelave ali porabe so bile tudi v širšem družboslovju in humanistiki povezane s katastrofami in krizami: začele so se bolj intenzivno širiti po naftni krizi v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja, ponovno po jedrski nesreči v Černobilu leta 1986, prav tako po že omenjeni nesreči v Fukušimi na Japonskem oz. v času krize med leti 2003 in 2008. Krize so opozarjale na omejenost energetskih virov in na odvisnost posameznih držav od energetskih centrov, predvsem Bližnjega vzhoda. Jedrske nesreče so postavljale pod vprašaj moč države oz. njeno zmožnost zaščititi državljane kot tudi avtoriteto znanosti oz. vero v napredek in tehnologijo.

Energija je povezana s številnimi vprašanji. Antropologi so opozarjali, da naše razumevanje energije oblikujejo načini njihove uporabe. Energijo razlagamo glede na to, kako jo uporabljamo: lahko jo vidimo kot nepotrebno, nevarno, ali kot sredstvo, brez katerega ni mogoče živeti. Energija kot materialna substanca sama po sebi nima pomena, v tem smislu je energija vedno družbeno umeščena, odvisna od pomena, ki ji ga pripišemo. Predno preidem na podrobnejši pregled preučevanja energije v antropologiji, bom prikazala kratek zgodovinski oris raziskovalnega interesa za preučevanje energije v družboslovju in humanistiki. Kot bom pokazala, pogledi preučevalcev odsevajo (družbene) probleme in interese svojega časa ter prostora. Obravnava energetske oskrbe je tesno prepletena z obravnavo oz. razumevanjem razvoja, napredka in moderne dobe kot tudi povezav med človekom, družbo in naravo.

Raziskovalci o energetskih vprašanjih

Raziskovalce je ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja zanimala povezava med energetsko uporabo (izrabo) in družbenim razvojem. Stopnja in način energetske uporabe – energija je bila obravnavana kot proizvodno sredstvo oz. sredstvo za delo – naj bi dokazovala materialne razlike med družbami. Večja je bila energetska izraba, bolj razvite naj bi bile družbe. O tem je med prvimi razglabljal Herbert Spencer let

¹ Panel Energy and Energopolitics na letni konferenci AAA (American Associations of Anthropology) leta 2010.

² Antropologija energije v okviru dodiplomskega programa Etnografija energetske politike, ki ga je vpeljala Laura Nader na ameriški univerzi Berkeley, obstajala že leta 1979.

³ Dominik Boyer: Energopolitics and the Anthropology of Energy. V: Anthropology news, May 2011, str. 5.

1862.⁴ Kemik in Nobelov nagrajenec (leta 1919) Wilhelm Ostwald pa je v energetski uporabi videl temelj družbenih sprememb, le-te naj bi bile odvisne prav od uspešne transformacije surove v uporabno energijo (1909). Ostwald je sledil razmišljanju Herberta Spencerja in zapisal, da večji kot je bil koeficient uporabne energije, večji naj bi bil družbeni napredek.⁵

Med prvimi, ki so opozorili na omejenost energetskih virov, je bil kemik Frederick Soddy (prav tako Nobelov nagrajenec leta 1922). Izhajajoč iz drugega zakona termodinamike, da energije ni moč reciklirati, je zapisal, da je omejenost energije neizbežna. Ker pa je energija ključna za družbene ter ekonomske aktivnosti, je opozoril, bi se morali s temi vprašanji resneje ukvarjati. A vendar je njegovo opozorilo v javnosti naletelo na gluha ušesa. Akademsko in politično javnost so preplavljale ideje, ki jih je med drugimi razvijal tudi ekonomist Thomas Nixon Carver. Carver, ki je preučeval transformacijo energetskih valov od sončnega vira k različnim uporabnikom v družbi, je izpostavil, da je ne glede na to, da vsa bitja uporabljajo energijo, zgolj človek tisti, ki jo akumulira, kar pa je povezano z ekonomsko produkcijo in napredkom družbe. Racionalni ekonomski in družbeni sistem, ki maksimizira energetsko dodano vrednost in jo preoblikuje v uporabno, naj bi bil ključen za družbeni napredek (1924). Takšne ideje je Carver utemeljeval v okviru kapitalističnega družbenega razvoja. Kapitalističnega sistema družbenega razvoja ni spremljala zgolj ideologija energetske učinkovitosti (učinkovitega spreminjanja energije), t. i. *moralni kapitalizem*, je potreboval tudi svojo teorijo – energetiko.⁶ Družbena evolucija je bila utemeljena na tranziciji različnih energetskih obdobj: ekotehniški dobi (vodnim in lesnim energetskim virom), paleotehniko (premogovni viri) in modernim električnim sistemom. Sociološko usmerjeni pogledi so sicer že takrat (v času pred drugo svetovno vojno) opozarjali na družbene dimenzije tehnološkega razvoja, na povezave med tehnološkim razvojem in družbenimi vrednotami, a kljub temu je enačaj med tehnologijo, energetsko uporabo, družbenim razvojem in napredkom prevladal evropsko ter ameriško miselnost predvojne dobe.

Takšnim tendencam je sledil tudi antropolog in sociolog Leslie White (1943),⁷ eden prvih, ki se je v antropologiji ukvarjal s temi vprašanji. White je preučeval razlike med družbami v procesu družbene evolucije. Razvoj kulture je povezal s tehnološkimi mehanizmi energetske izrabe. Kulturo je obravnaval kot rezultat energetske učinkovitosti, zakone družbene evolucije je razlagal v jeziku matematičnih enačb. Njegova teza je bila, da je stopnja kulturnega razvoja odvisna od količine energije per capita na leto. Tranzicijo iz nizko v visoko energetske družbe, se pravi od nabitih, lovskih do industrijskih družb naj bi torej zaznamovali režimi energetske

⁴ Eugene Rosa, Gary Machlis, Kenneth Keating: Energy and Society. V: Annual Review of Sociology 14, 1988 (dalje Rosa idr., Energy and Society), str. 152.

⁵ Prav tam.

⁶ Rosa idr., Energy and Society, str. 151.

⁷ Tekst, ki ga je leta 1943 objavil v reviji American Anthropologist, je kasneje nadgradil in objavil v zborniku The Evolution of Culture: The development of civilization to the fall of Rome. New York 1959.

akumulacije. Kulturni razvoj, kot je zapisal, je s koriščenjem žive energije vetra in vode v 18. stoletju (evro-ameriškega prostora) dosegel višek svojega razvoja. Družba je potrebovala odkritje novega energetskega vira, tokrat fosilnih goriv, da se je nadalje razvijala. Njegova teza o kulturni evoluciji, utemeljena na energetske intenzifikaciji, je bila deležna številnih kritik s strani antropologov, predvsem naslednikov Franza Boasa, ki so zavračali evolucionistične teoretične smernice. Predpostavke o tehnoloških spremembah kot temelju družbenih sprememb (medtem ko je bila tehnologija obravnavana izven družbenih kontekstov) pa so ne glede na to ostale tudi v širšem družboslovju in humanistiki.

Med prvimi, ki je ponovno in glasneje opozoril na omejenost energetskih virov, je bil Fred Cottrell leta 1955. Nekaj let za njim je ekonomist Nicholas Georgescu Roegen ostreje napadel ekonomsko ortodoksen pogled brezmejne rasti. Kritičen je bil predvsem do nezmožnosti prepoznanja termodinamičnega opozorila o omejenosti ekonomske rasti. Glede na to, da je ekonomska rast odvisna od energije, je zapisal, energetska rast pa je vendar omejena, prihodnost zaznamuje omejena ekonomska rast.

Antropolog Richard Adams (1975) je svoja razmišljanja navezal na Leslieja Whitea, vplive energetske uporabe na družbeno organizacijo pa povezal z razmerji moči. Iskal je vzporednice med fizičnim in družbenim svetom, med energetske in informacijskimi tokovi, osredotočil se je na njihove učinke in na sam prenos kulturnih pomenov.⁸ V nadaljevanju se je vedno več avtorjev ukvarjalo z vprašanjem kulturnega razumevanja energetske oskrbe oz. potrošnje, avtorji so se v osemdesetih letih dvajsetega stoletja pričeli osredotočati na preučevanje energetskih tokov, na komodifikacijo energije, na preučevanje energije kot potrošniške dobrine.

Obravnave energetske oskrbe, potrošnje in predelave so v povojnem času (in tako je tudi danes) močno zaznamovali enoznačni pogledi na družbeni razvoj, rast in napredek. Le-ta naj bi se odvijal linearno in enotno. Redki so opozarjali na problematično enačenje evolucije in napredka.

V sedemdesetih letih dvajsetega stoletja so se začeli sociologi resneje posvečati povezavam med človekom in njegovim okoljem, energija je bila v tem smislu obravnavana kot interakcija med njima. V teh miselnih kontekstih je deloval tudi antropolog Clifford Geertz,⁹ ki je poskušal energetske potencial konceptualno navezati na razvoj globljega razumevanja družbeno okoljskih interakcij. Geertz je (1963) preučeval procese agrikulturne evolucije v Indoneziji, kjer so Nizozemci sicer že razvitima sistema kmetovanja staroselcev vsilili še svojega. Njegovo delo je vključevalo dva pogleda, ki so ju večinoma preučevalci energije pred tem zanemarili: lokalno ekologijo in kulturno dominacijo. Geertz je študiral energetske tokove, ki pa jih je obravnaval kot indeks družbeno okoljskih interakcij. V študiji se je oprl na ekološki pristop in kulturno ekologijo Juliana Stewarda.¹⁰

⁸ Rosa idr., *Energy and Society*, str 153.

⁹ Clifford Geertz: *Agricultural Involution: The Processes of Ecological Change in Indonesia*. Los Angeles, California 1963.

¹⁰ Kulturna ekologija se je v antropologiji in geografiji intenzivneje razvijala v petdesetih in šestdesetih letih dvajsetega stoletja. Prvi, ki je skovanko uporabil, je bil Julian Steward leta 1930. Preučeval

Geertzovi študiji je sledilo več raziskav, ki niso zgolj dokumentirale energetske tokove produkcije in potrošnje, temveč so tudi kazale, kako so tokovi okoljsko pogojeni in kako posredovani skozi družbene prakse. Takšna je bila med drugim študija Roya Rappaporta (1968),¹¹ ki se je ukvarjala s skupnostjo v osrednjem visokogorskem svetu Nove Gvineje. Skozi ekološko perspektivo in prehrabni energetski sistem je Rappaport dokazoval, da so poleg geografske podnebne pogojenosti (naravni viri) na energetske produkcijske cikle vplivala tudi verovanja, številni rituali, s katerimi je skupnost omejevala energetske produkcije in potrošniške prakse. Ritualne prakse so služile kot preventiva prekomernega izkoriščanja habitata.

Na podlagi številnih etnografij, podrobnih empiričnih študij, ki so se osredotočile na povezavo med energijo in delom (kmetovalci, lovci, nabiralci) v neevropskih družbah oz. med staroselskimi skupnostmi v raznolikih okoljih, je antropolog Marvin Harris pripravil primerjalni pregled (1971, 1979). Harris je ponudil formulo, ki jo je izračunal na podlagi razmerja med energetske produkcije prehrabnih ciklov in potrošnjo v različnih družbah (približno izračunana neto producirana prehrabna energetska vrednost glede na potrošnjo, upoštevajoč število vloženi ur v produkcijo). Primerjalne analize so v splošnem potrjevale energetske teorije sistemskega razmerja med stopnjo tehnološke učinkovitosti, energetskega vložka in velikostjo ter kompleksnostjo družbe. A vendar so prinesle drugačen pogled na vzročno posledične razlage tega razmerja. Medtem ko so v družbi prevladujoče zgodnje energetske teorije dokazovale, da je večja tehnološka učinkovitost pripeljala do energetske akumulacije in posledično do rasti prebivalstva ter specializirane družbene organizacije, so novejša teorije zagovarjale prav nasprotno: pritisk prebivalstva, njihovo povpraševanje je spodbujalo tehnološko učinkovitost in energetske predelavo.

Problematične pa so se začele kazati številne teoretske predpostavke, ki so jih takratni antropologi (kot tudi drugi humanisti in družboslovci) črpali iz fizike in kemije. Antropolog Richard Adams je v petdesetih in šestdesetih letih energetske razpravo v antropologiji navezal na kompleksnejše družbe (antropologija se je namreč ukvarjala s staroselskimi, z ne-evropskimi oz. neameriškimi družbami). Osredotočil se je na preučevanje energetskih tokov v navezavi na družbeno spremembe. Opozoril je na drugi zakon termodinamike (termodinamika je raziskovalcem služila kot teoretski okvir), ki je bil utemeljen na zaprtem (izoliranem) sistemu. Pri še tako različnih družbah, je zapisal, pa ne gre za zaprte oz. izolirane, temveč odprte sisteme, družbe se namreč spreminjajo. Po Adamsu je bilo antropoloških razprav na temo energije malo prav zaradi problematičnih teoretičnih izhodišč. Le-te so omejevale raziskovanje oz. zavirale oblikovanje novih teoretskih ogrodij.¹²

Vedno več raziskovalcev pa je v tem času energetske problematiko že analiziralo v kontekstu razmerij moči in hierarhij. Z novimi poudarki so na dan pričele postopno

je Šošona skupnost v Severni Ameriki. Zanimalo ga je, kakšni so vplivi ekološke adaptacije, kako je kulturna organizacija odvisna od naravnih virov, ki so skupnosti na razpolago.

¹¹ Roy Rappaport: *Pigs for the Ancestors*. New Haven 1968.

¹² Richard Adams: *Man, Energy, and Anthropology: I Can Feel the Heat, But Where's the Light?*. V: *American Anthropologist* 80/2, June 1978, str. 297-309.

prihajati ugotovitve, da visoko energetske družbe težijo k podreditvi oz. asimilaciji nizko energetske družbe. Takšna miselnost je vodila do novih zaključkov tudi kar zadeva okolje: če odziv na povpraševanje v družbi prinaša intenzifikacijo produkcije, le-ta pa obremenjuje okolje, pomeni pritisk družbe neprestano obremenjevanje okolja. Kljub številnim dilemam je še naprej ostajalo problematično razumevanje napredka. Koncept je ostajal samoumeven in neproblematiziran, a je bil hkrati temelj oz. sestavni del različnih energetske teorij. Sčasoma ga je v družbi začel izpodrivati koncept rasti, nekaj časa sta se oba uporabljala izmenično, v zadnjem času pa ga je slednji celo izpodrinil.

Naftni embargo leta 1973/74 je opozoril na omejenost energetske virov in odvisnost posameznih držav od mednarodnega političnega prostora. Povezava med ekonomskim razvojem in energetske oskrbo je opravičevala implementacijo številnih politik in načrtovanih strategij. Temeljila je na logiki, da družbe stremijo k večji energetske rasti. V teh družbenih ter miselnih kontekstih so se začele oblikovati makro sociološke študije, ki so opozarjale na pomanjkljivost ekonomskih predpostavk. Pokazale so, da raven energetske potrošnje ni povezana zgolj z ekonomskimi indikatorji, ampak tudi z zdravjem, izobraževanjem in kulturo. Raziskav na temo energetske potrošnje je bilo vedno več tudi zaradi večje okoljevarstvene ozaveščenosti ob koncu šestdesetih let (v okviru razvijajoče okoljske sociologije). Osrednja pozornost je bila usmerjena k povezavi med človeškim ekosistemom in družbeno ekonomskimi sistemi.

Mikro sociološke študije tistega časa pa so se osredotočile na problem nevidnega v energetske potrošnji. Izpostavile so, da potrošnje energije ljudje v vsakdanjem življenju večinoma ne zaznavamo, energetska potrošnja postane vidna šele takrat, ko moramo plačati položnico. Po mnenju avtorjev, ki so se ukvarjali z mikro sociološkimi raziskavami, je bil razlog prekomerne porabe energije, ki je obremenjevala okolje, prav v nevidnosti. Zato so si raziskovalci takšnih usmeritev zadali nalogo, da nevidno naredijo vidno. Njihov cilj je bil zmanjšati energetske porabe. Predpostavljali so, da bodo ljudje, če bodo o teh vprašanih bolj osveščeni, spremenili svoj odnos do energije in njene rabe. Po kasnejših evalvacijah sodeč, so bili pri tem uspešni, energetska poraba naj bi se zmanjšala za 15–20 %.¹³

V raziskavah sta torej prevladovala dva pogleda: prvi je bil ekonomsko racionalni, drugi se je usmeril na obnašanje ljudi. Predpostavka ekonomsko racionalnih pogledov je bila, da ljudje težijo k maksimiziranju (optimizaciji) uporabnosti, medtem ko je drugi pogled izpostavil pomen percepcij, čustev, družbenih učinkov in vrednotenj.

Kot sem že zapisala, je z naftnim embargom leta 1973/74 je postalo vidno problematično vprašanje ekonomske in politične odvisnosti držav od Bližnjega vzhoda. Vlade so zato preusmerile nacionalne energetske politike v razvoj domačih virov. Takšne odločitve so se odražale tudi na področju raziskovanja. V družboslovno humanističnih študijah je sledila preusmeritev k preučevanju posledic energetske razvojnih projektov na lokalne skupnosti, predvsem socialnih patologij in družbene

¹³ Rosa idr., *Energy and Society*, str. 162.

izključenosti. Vidik je zaznamoval tudi sodobnejše družboslovne humanistične študije: vprašanja energetske oskrbe, predelave in potrošnje niso več opredeljena kot ključni del družbenih sprememb in struktur, temveč kot ključni in kritični družbeni problem, problem, ki je povezan z neprestano krizo.

V osemdesetih letih dvajsetega stoletja so se študije preusmerile k preučevanju energetskih tokov, k vprašanju, kako energija potuje, kako se spreminja v dobrotno (procesi komodifikacije), kakšne politike jo spremljajo. V kontekstu poudarkov na preučevanju družbenega življenja materialnih stvari so razprave opozarjale na življenjske poti energije kot dobrine. Sodobni pogledi namreč opozarjajo na potencial preučevanja družbenega življenja dobrin (Arjun Appadurai, 1986)¹⁴ oz. po besedah Igorja Kopytoff a » njihovih celostnih biografij«. ¹⁵ Zasledovalci energetskih virov oz. dobrin so govorili o *energetskih krajinah*¹⁶ in tokovih, energijo so namreč obravnavali v gibanju. Opozarjali so, da energetski tokovi, ki potekajo skozi družbene in fizične prostore, spreminjajo oz. preklaplajo med kulturnimi, družbenimi, ekonomskimi in tehnološkimi okviri. Osredotočili so se na paralele med fizičnimi tokovi in cirkulacijo družbenih, ekonomskih, političnih odnosov energetskega sistema. Pri energetski transformaciji (spreminjanje naravnih virov v uporabne vrednosti) gre dejansko za družbene spremembe, so trdili, v katerih so implicirana razmerja moči, kar pa se tesno prepleta z idejo napredka, rasti, razvoja in tehnologije (ter kulturnimi pomeni, vezanimi na koncepte).

Antropološke raziskave, ki so bile (pogosto) reakcijsko naravnane – antropologi so nastopili v kritiki in kot zagovorniki marginaliziranih oz. »nevidnih« skupin, so izpostavljale porast konfliktov, nasilja in vojn, do katerih je prišlo v boju za nadzor nad energetskimi viri, opozarjali so na problem podnebnih sprememb, kršitev človekovih pravic in pravic staroselcev do teritorija ter samostojnega življenja, navajali so primere iskanja alternativnih virov energije. Razprave so se navezovale na vprašanja sodobnega upravljanja države in politične ekonomije, izpostavljale so, da energije ni moč preučevati, ne da bi jo obravnavali v razmerju moči, antagonizma in neenakosti. Ključno pa je bilo opozorilo, da je energijo moč preučevati (zgolj) v njeni družbeni umeščenosti.

Če povzamem, v metodološkem smislu se poleg študija energetskih krajin oz. energetskih tokov antropologi ukvarjajo s povezavo med energijo, družbo in znanostjo, osredotočajo se na študij energetskih transformacij in problematizirajo koncept razvoja. Študije opozarjajo na povezavo med energetske uporabo, oskrbo in politiko. Na drugi strani pa so študije, ki izpostavljajo razmerje med energijo (energetsko

¹⁴ Arjun Appadurai: *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge 1986.

¹⁵ Igor Kopytoff: *The Cultural Biography of Things: Commoditization as a Process*. V: A. Appadurai (ur.): *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge 1986, str. 64–91.

¹⁶ Sarah Strauss, Stephanie Rupp, Thomas Love: *Powerlines: Cultures of energy in the Twenty-first Century*. V: Sarah Strauss, Stephanie Rupp, Thomas Love (ur.): *Power, Practices, Technologies. Cultures of Energy*. Walnut Creek: Left Coast Press, 2013, (dalje Strauss idr., *Power, Practices, Technologies*), str. 11.

uporabo, rabo, oskrbo) in kulturo. Analize kulturnih konceptualizacij energije opozarjajo, da energija – kljub temu da bi na prvi pogled rekli, da je nekaj materialnega in oprijemljivega, nikoli ne obstaja sama po sebi, saj ljudje razmišljajo o njej, jo izkušajo, osmišljajo na zelo različne načine – od animističnega do strojnega fetišizma.

Energopolitika

Sodobne razprave o energopolitiki opozarjajo na preoblikovano vlogo države in obliko vladanja v sodobnem svetu. Boj za nadzor in upravljanje energetskih virov je sicer zaznamoval tudi preteklost, a je treba upoštevati redefinirano vlogo nacionalnih držav in transformirana oblastna razmerja globalnega kapitalizma, kar zahteva drugačno teoretsko izhodišče, je zapisal antropolog Dominik Boyer (2011).¹⁷ Takšni pogledi izpostavljajo potrebo po preučevanju procesov t. i. demokratizacije energetske politične arene oz. vključevanja javnosti v procese odločanja.

Timothy Mitchell je v knjigi *Demokracija ogljika*¹⁸ procese demokratizacije družbe povezal z naftno prevlado, ki je intenzivno zaznamovala drugo polovico dvajsetega stoletja. Pokazal je, kako je moderna država oz. politika državnega upravljanja prepletena z ogljikovimi gorivi. Industrializacijo in urbanizacijo je povezal z razvojem premogovništva, z oblikovanjem železniške infrastrukture in z vzpostavljanjem demokracije. Mitchell, ki se je osredotočil na zahodne (predvsem severno ameriške) politike in razmerja z Bližnjim vzhodom, je analiziral povezave med različnimi prostori energetske proizvodnje in predelave, na vpliv ameriškega dolarja, transnacionalnih ekonomskih institucij, orožarskih poslov in trgovinskih neravnovesij. Premog je poganjal tako industrializacijo kot politično mobilizacijo širše družbe, je zapisal, kar pomeni, da ni omogočil zgolj industrijskega vzpona, spreminjal je tudi eksistenčni prostor, kjer so se delavci lahko pričeli združevati, in to je omogočilo novo obliko politične avtonomije. Naftna proizvodnja se je oblikovala v nasprotju le-tega in se kaže kot nedemokratska: korporativne sile so zavirale in onespobile organiziran odpor oz. avtonomijo delavcev. A da lahko razumemo naftni razcvet v družbeno političnih kontekstih, tako Mitchell, je treba pogledati v preteklost. Družbeno tehnični sistemi, ki so se oblikovali okoli ogljika (le-tega ne gre razumeti zgolj kot vir per se) so omogočili širšo družbeno politično mobilizacijo. Mitchell razmišlja o tehnopolitiki kot strateški praksi oblikovanja in uporabe tehnologije za politične cilje. Gre za skovanko, s katero lahko razkrivamo, kako sta moč in oblast sestavni del tehničnega znanja in znanosti.

Dominik Boyer je energo politiko povezal z genealogijo sodobne oblasti ter vodenjem države, s konceptom bio-politike (nadzor nad življenjem in prebivalstvom). Razmišljanju Michel Foucaultja o razvoju zapora, tovarn, šol in bolnišnic je dodal nov pogled: modernih institucij namreč ne bi bilo, če ne bilo električnih sistemov,

¹⁷ Dominik Boyer: *Energopolitics and the Anthropology of Energy*. V: *Anthropology News* 52/5, May 2011 (dalje Boyer, *Energopolitics*), str. 5.

¹⁸ Timothy Mitchell: *Carbon Democracy: Political Power in the Age of Oil*. Verso 2011.

parnih pogonov, transmisij, naftnih režimov ipd. Za to, da bi razumeli miselnost energetskega upravljanja (energy governmentality), je za Boyerja ključno obravnavati vlogo sodobnih multinacionalnih korporacij, podjetij in transnacionalnih organizacij, preoblikovano vlogo nacionalnih držav in razmerja med trgov, državami ter podjetji.¹⁹

Sodobne antropološke študije, ki sledijo takšnim tendencam, so se zato osredotočile na energetske upravljanje v širšem globalnem prostoru, v kontekstu mednarodnih politik razvoja in korporacijskih ekspanzij. Na tej točki se študije energetske oskrbe najtesneje povežejo s političnim vprašanjem, z bojem staroselskih in etničnih skupin ter lokalnega prebivalstva oz. manjšin za prost dostop do ozemlja, na katerem bivajo, za lastninske pravice, za dostop do naravnih virov in pravico do njihovega upravljanja ter za neodvisen družben razvoj. V raziskavah je več poudarka na širšem mednarodnem kontekstu: na mednarodnih (razvojnih) politikah, korporativnih interesih, razmerjih moči, na geopolitiki vednosti in znanja. Nekateri antropologi so se usmerili v analizo mednarodnih kontekstov, spet drugi so opozarjali, naj raziskave temeljijo na etnografijah, ki bi razkrivale specifične na mikro ravni.

Dominik Boyer je skupaj z ženo Cymene Howe preučeval politično, kulturno in energetske tranzicije v navezavi na obnovljive vire v zvezni mehiški državi Oaxaca.²⁰ Kot je ugotavljal, se je mehiška vlada zaradi padca nacionalne naftne produkcije odločila za investicijo v razvoj vetrnih virov in vetrnic v Oaxaci. Boyer in Howe sta preučevala regionalne in nacionalne politike ter odzive na njih, analizirala sta jih kot prostor nacionalnega, ekonomskega razvoja in političnega zamišljanja. Odločitev mehiške vlade za razvoj energije na veter je, kot sta pokazala, treba brati v kontekstu družbeno političnih razmerij in pogajanj na mikro ravni: na eni strani je treba upoštevati nezaupanje lokalnega prebivalstva do državne politike oz. do nacionalne vlade, na drugi korupcijo uradnikov, menedžerjev, na tretji pa boj staroselcev za lokalno avtonomijo, zemljo in za kolektivne zemljiške pravice.²¹ To so specifični konteksti, v katerih lahko beremo o dinamiki energo-politike v vsakdanjem življenju. Koncept energo-oblast (energopower) naj bi po Boyerju odprl vpogled v preplet oblasti, energetske infrastrukture in distribucije s političnimi institucijami in praksami.

Norveški antropolog John-Andrew McNeish,²² ki se je tudi ukvarjal z energetske geopolitiko v Latinski Ameriki, je prav tako opozoril na potrebo po vzpostavitvi drugačne vednosti o energiji. Skoval je koncept suverenosti energetske virov (resource sovereignties), s katerim je poskušal zajeti prakse ljudi, ki živijo na območju Ve-

¹⁹ Boyer, *Energopolitics*.

²⁰ Gre za raziskavo, ki je trenutno v teku, predstavila jo je Howe v ameriški reviji *Anthropology News* (Boyer *Energopolitics*, Cymene-Howe: *Logics of the Wind, development desires over Oaxaca*. V: *Anthropology News*, May 2012, str. 8. Dostopno na: <http://www.aaanet.org/publications/upload/52-5-Cymene-Howe-In-Focus.pdf>, 15. 10. 2013).

²¹ Vprašanja je treba umestiti v zgodovinski kontekst predkolonialne, kolonialne in postkolonialne dobe, ki so močno zaznamovale sodobne boje za lastninske pravice.

²² John-Andrew McNeish, Owen J. Logan: *Flammable Societies: Studies on the Socio-Economics of Oil and Gas* by. London, New York 2012.

nezeule in Bolivije, privatizacijske prakse multinacionalnih energetskih podjetij ter raznolike načine konstruiranja identitete lokalnega prebivalstva in njihove politične ter pravne zahteve (ki so, kot sem že zapisala, povezane z lastninskimi pravicami, z zahtevo po lokalni avtonomiji in dostopu do naravnih virov).

Študije sodobnih politik energetskega upravljanja v Latinski Ameriki razkrivajo intenzivno privatizacijo ozemlja, rek, gozdov in naravnih virov v državah te celine, ter množičen odziv nanje. Analize navidezno konkurenčnih energetskih suverenosti kažejo na večnivojske in zgodovinsko zaznamovane vrednosti. Kot kažeta obe študiji Boyerja in McNeisha, je v ospredju zahteva po dostopu do energetskih virov oz. po odpiranju političnega prostora, kjer bi se odločalo o energetskih vprašanjih. Gre za zahtevo po vključevanju izključenih, ljudi, ki v politiki ter razpravah niso smeli sodelovati. Venezuela in Bolivija nastopata kot študija primera, kjer se bijejo konflikti med različnimi modeli upravljanja z nafto in modeli družbenega razvoja, med zahtevami po političnem odločanju med vlado, naftnimi podjetji, sindikati in njihovimi delavci. Zahtev po lokalni (ali pa nacionalni) kontroli nad naravnimi viri kot tudi samostojnem družbenem ter ekonomskem razvoju v Latinski Ameriki ne gre obravnavati izven problematičnih procesov privatizacije. Vprašanja so povezana s korupcijskimi domačimi elitami, s transnacionalnimi korporacijami, z zahtevami po večji vlogi civilne družbe in možnosti odločanja o redistribuciji nacionalnega nafnega premoženja.

Kljub temu da gre za konflikte, ki se intenzivno bijejo v Latinski Ameriki (in med staroselci severne Amerike) oz. so tam vsaj raziskovalno najbolj zabeleženi, pa so procesi širši. Širše gledano študije odpirajo vprašanje o razmejevanju oz. razmerju med javnim in privatnim, problem okoljske degradacije, kažejo na zahtevo po decentralizaciji energetske proizvodnje, ki bi prinesla manjše vplive na okolje in se prepleta z zahtevo demokratizacije energetske politične arene. Tovrstna usmeritev antropologije ne poziva zgolj k politični antropologiji energije, temveč k eksplicitni politiki energetske tranzicije, ki bi jo antropologija lahko sooblikovala.

Takšna družbena vprašanja, zahteve in pričakovanja so vstopali tudi v Slovenijo. Vse glasnejše so postale civilne iniciative po odpiranju političnih razprav o energetskih vprašanjih, zahteve po upravljanju in odločanju o energetski predelavi ter oskrbi v širši družbi, zahteve po decentralizaciji in iskanju novih načinov upravljanja ter strateškega načrtovanja. Civilne iniciative²³ so kritične do (konkretnih primerov) zasebno javnih partnerstev (politično ekonomskih interesov), do politično ekonomskih energetskih režimov ter institucionalnih mehanizmov odločanja, do strukturnih preprek, ki onemogočajo preusmeritev od politik ponudbe k politikam povpraševanja (varčevanje z energijo, obnovljivi viri).²⁴

²³ Misli navajam po pogovoru Tomislava Tkalca, ki se kot doktorski študent na podiplomskem programu na FDV ukvarja s politološkimi aspekti decentralizacije proizvodnje električne energije.

²⁴ Herbert Kitschelt: Institucionalni pogoji za inovacije na področju energetske politike. V: Časopis za kritiko znanosti (Energetika: politika), 1996, št. 180–181, str. 193–205.

Antropološke in druge družboslovno oz. humanistično usmerjene analize se s takšno preusmeritvijo fokusa niso več osredotočale zgolj na preteklost in sedanost, temveč tudi na prihodnost. Po besedah nemškega politika in borca za obnovljive vire Hermanna Scheera je moderna ekonomska doba sicer oblikovana po v prihodnost usmerjenih zahtevah, dejansko pa »fossilisirana v svojo srži«. »Moderna doba nima prihodnosti. MI živimo v fosilni ekonomiji (ekonomiji fosilov).«²⁵

Razvoj energetske futurologije zajema iskanje različne alternativ. Pozivi so aktivno naravnani, a hkrati izpostavljajo, da je treba logiko energetskega razvoja raziskovati v povezavi z družbenimi institucijami in tehnologijami, v kontekstu zgodovinskih političnih relacij in različnih družbenih ter kulturnih interpretacij energije. To nam bi pomagalo pri kritični obravnavi in dekolonizaciji političnih diskurzov o energetski tranziciji.

Kulturni imaginariji

Antropološke analize energopolitike so opozarjale, da si globalnega energetskega režima, ki ga je v 20. stoletju zaznamovala nafta, ne moremo (oz. ga ne bi smeli) misliti izven postkolonialnega, se pravi zgodovinsko zaznamovanega kulturnega režima ter politične organizacije (kolonialne in postkolonialne dobe). To pomeni, da je treba poleg politične moči, družbenih in ekonomskih neenakosti ter hierarhij upoštevati družbene in kulturne imaginarije, načine zamišljanja energetske modernizacije, nacionalizacije ter družbenega razvoja. Energetska predelava ter oskrba sta namreč, kot sem že zapisala, tesno prepleteni z načini, kako mislimo modernizacijo, kako načrtujemo družbeni ter ekonomski razvoj. To pomeni, da v antropološki analizi energetske predelave in oskrbe kritično sprašujemo, kdo je tisti, ki razvoj načrtuje, za koga in kako se ta t. i. drugi na načrte odziva.

Antropolog Douglas Rogers je raziskoval, kako sta v sodobni Rusiji koriščenje in oskrbovanje z nafto povezana z blagovno menjavo.²⁶ V etnografski študiji ruskega podjetja Lukoil-Perm, največje privatne ruske naftne družbe, je v analizo zajel tako politično areno v Kremlinu kot tudi v regiji Perm v Uralu, programe družbene odgovornosti, ki so finančno podprti in promovirani s strani podjetja, širši sistem sovjetske naftne in plinske infrastrukture, redefinirano pojmovanje in odnos prebivalstva/družbe do lokalnega prostora in oblikovanje lokalne oz. regionalne identitete. Pokazal je, da Lukoil Perm, podjetje v uralski regiji, obvladuje zelo raznolike prostore: podjetje oblikuje sodobno infrastrukturo, organizira družbene in prostočasne dejavnosti: od počitnic otrok, festivalov do upravljanja in predstavljanja kulturne dediščine ipd. Vlogo podjetja v lokalnem prostoru in pri oblikovanju lokalne identitete je Rogers povezal s socialistično preteklostjo. V sklopu programov družbene

²⁵ Harold Wilhite: *Why Energy Needs Anthropology*. V: *Anthropology Today*, Vol. 21, No. 3, 2005 (dalje Wilhite, *Why Energy Needs Anthropology*), str. 1–2.

²⁶ Douglas Rogers: *Oil without money, The significance of bartered oil (and beyond) Russia*. Washington: National Council for Eurasian and East European Research, University of Washington, 2012. Dostopno na: http://www.ucis.pitt.edu/nceer/2012_825-04_Rogers.pdf, 29. 9. 2103.

odgovornosti se sicer podjetja po svetu kitijo s podobnimi dejavnostmi, je zapisal, a v tem primeru ne gre zgolj za to, temveč za kontinuiteto s sovjetsko preteklostjo in specifične postsovjetske kontekste. Skozi analizo številnih projektov, ki jih podjetje razpisuje in organizira, je Rogers pokazal na ključno dimenzijo sodobnih politik vodnih virov in fosilnih goriv. Petro-menjavo (naftno blagovno menjavo) je predstavil kot zavestno družbeno dejanje izogibanja denarju, kar naj bi bilo povezano z lokalnim odzivom na mednarodne petro-dolarske politike z vzpostavljanjem regionalne samostojnosti in lokalne identitete kot tudi s specifično privatizacijsko shemo naftnih korporacij. Njegova empirična študija je nafto povezala s političnim imaginarijem in z oblikovanjem identitete, medtem kot je Fernando Coronil na primeru Venezuele pokazal, kako je postala nafta za ljudi in politike v venezuelski družbi sinonim za denar,²⁷ je Rogers pisal o tem, kako se na nafta-denar povezavo odzivajo različni protagonisti v ruskem primeru. Nafta je v uralski regiji služila za legitimacijo različnih političnih interesov in identitetnih pozicij, do česar je prišlo zaradi zavestnega zavračanja vsiljenih identitet, politik, sinonimov in kulturnih povezav. Gre za upor proti identitetnem markiranju od zunaj. Vprašanje je povezano, kot sem že zapisala, tudi z vlogo države v imaginariju ljudi.

Na pomen kulturnih imaginarijev v povezavi z energetskeimi režimi je sicer na nekoliko drugačen način pokazala tudi analiza Chelsea Chapman,²⁸ empirična študija nacionalnega parka in zavetišča za divje živali na yukonski planoti na Aljaski, v ZDA. Chapmanova je boj med različnimi politikami in energetskeimi izkušnjami prikazala kot prostor, kjer se srečujejo zahteve za staroselske pravice, težnje po upravljanju plina, interesi okoljevarstvenikov, ekonomskih politik in načrtovalcev razvoja. Chapmanova se je ukvarjala s konflikti, pritiski in pogajanjmi, do katerih je prišlo ne zgolj zaradi raznolikih političnih in ekonomskih interesov različnih protagonistov, temveč tudi zaradi različnega razumevanja in obravnavanja energije, zaradi različnih vedenj in znanj o energiji. Vprašanje energetske vrednosti je namreč povezano z vprašanjem, kako energijo razumemo. Chapmanova se je v raziskavi osredotočila na staroselsko²⁹ vednost o energiji, hkrati pa konflikt prikazala v zelo kompleksni luči. Pisala je o ontologiji, s konceptom pa je zajela predvsem staroselske epistemologije. Avtorica je izpostavila, da naravni viri kot na primer zemlja, voda, divjina niso statične in nevtralne dobrine, temveč gre za kategorije, ki so tesno povezane s specifičnimi načini vedenja. Plin, nafta in obnovljivi viri so družbeno konstruirane vrednosti (ne obstajajo same po sebi), lahko jih prepoznavamo kot multinacionalne materialne substance, ki krožijo med državami, ekonomijami, merilnimi sistemi in drugimi oblikami naftno-kapitalnih povezav (petro-capital). A hkrati so tudi multinacionalne v smislu, da obstajajo v različnih naravnih okoljih, v kozmologijah, v

²⁷ Fernando Coronil: *The Magical State: Nature, Money, and Modernity in Venezuela*. Chicago 1997.

²⁸ Chelsea Chapman: *Multinatural Resources: Ontologies of Energy and the Politics of Inevitability in Alaska*. V: Strauss idr., *Power, Practices, Technologies*, str. 96–109 (dalje Chapman, *Multinatural Resources*).

²⁹ Gre za vednost staroselske skupnosti yukonske planote na Aljaski.

specifičnih povezavah med družbo in okoljem. Plin in nafta sta na Aljaski močna simbola, ki predstavljata več različnih dimenzij: sta vir bogastva in staroselskega boja (razlastitve ter opolnomočenja staroselcev) ter hkrati simbol ekološke katastrofe. Avtorica sooča različne pripovedi o energiji in energetskega vprašanih, obravnava jih skozi optiko raznolikih vednosti. Zanima jo, kako le-te delujejo, kako poganjajo interakcijo med zvezno, regionalno, lokalno in staroselsko vlado, med znanstveniki in drugimi v regionalno politiko razvoja vključenimi protagonisti. Pri staroselski intelektualni tradiciji gre za relacijsko ontologijo energije, je ugotavljala avtorica, kar pomeni, da energija ne nastopa v vlogi naravnih virov, temveč so skozi vire posredovane določene dolžnosti in odgovornosti lokalnega prebivalstva do okolja, flore in favne. Bivanje (obstoj) prebivalstva se namreč vzpostavlja v odnosu do okolja in z okoljem. T. i. naravni viri urejajo odnose med ljudmi in nečloveškimi dimenzijami. Študija opozarja, da pri naravnih virih ne gre za nič naravnega, samo od sebe danega, temveč za družbeno konstruirane realnosti oz. danosti. Dacho Alexander, staroselski glavar in predstavnik yukonske vlade, je posledice zemljiško trgovskih pogajanj portretiral s spremenjeno energetske krajino: » (zdaj ima) vsako drevo svoj listek s ceno, vsaka trava ima svoj listek s ceno, vsaka pižmovka, ki plava po potoku svojega.«³⁰

Chapmanova je pokazala, da energetske politike ne uničujejo zgolj ekonomske dejavnosti lokalnega prebivalstva, specifične oblike družbenosti, njihov življenjski prostor temveč tudi njihov telesni, duhovni, miselni obstoj, gre za uničenje v epistemološkem in ontološkem smislu. V besedah enega od razpravljavcev v javni debati leta 2008 vidimo: »Kar jemo, kar imamo v naših želodcih, nam daje moč v našem telesu. Kar delamo na zemlji, prav tako: kakorkoli posežemo v zemljo, učinkuje nanjo. Naša zemlja, voda, zrak, ki ga dihamo, to nas hrani, nam daje moč, mi tako živimo.«³¹ V zahtevi proti obravnavi yukonske planote kot naravne substance, kjer prihaja do »neizbežne« predelave energije, se staroselske skupine sklicujejo na drugačen nazor. Energija je v tem primeru relacijsko utemeljena, vzpostavlja se v kroženju, v povezavah med človeškim in nečloveškim (naravo, rastlinami, živalmi, ipd) ter oblikuje eksistenčni prostor. Pri pripovedih in razlagah o »neizogibnem« (med katerimi so tudi ekološke politike) je v ospredju vprašanje, kako razvijati energetske vire, medtem ko je pri staroselcih vprašanje, ali jih sploh razvijati in predelovati. Študija med drugim odpira vprašanje naravnega, odnos do narave in odnos z naravo obravnava v okviru kozmologije, v kontekstu bivanja in bivajočega. Chapmanova se ukvarja z enoznačnim ter univerzalnim vedenjem o energiji, pod vprašaj postavlja znanost oz. teoretični okvir, na katerega se raziskovalci sklicujejo v raziskavah. Spodbuja nas, da besedne zveze staroselskih kozmologij ne bi dojemali zgolj kot metafore, temveč kot načine vedenja, v tem primeru kot znanje in vedenje o energiji.

Analizi Chapmanove je podobna študija antropologinje Adriane Petryna, ki je z etnografijo Černobila in jedrske nesreče raziskovala medicinske diagnoze in kompen-

³⁰ Chapman, *Multinatural Resources*, str. 105.

³¹ Prav tam.

zacijske sisteme.³² Skozi optiko medicinske antropologije je opozorila na politični kontekst medicinskih ocen jedrske nesreče in njenih posledic. Pokazala je na številne primere, ko se je poškodovanim namesto diagnoze pripisalo psihološke učinke radiofobije. Petryna je razkrivala politične in družbene kontekste diagnoz v sovjetski medicini, znanstvenih ocen nesreče oz. tveganj kot tudi končnih zaključkov o bioloških vplivih radiacijske nevarnosti. Problematiko je obravnavala v specifičnem geopolitičnem prostoru. Diskurzi o nesreči so se namreč vzpostavljali v konfliktnem prostoru med SZ in ZDA.

Zsuzsa Gille je odnos med socializmom, kapitalizmom in okoljevarstveno degradacijo obravnavala v kontekstu treh diskurzov. Prvi je bil partijski in je okoljevarstvene probleme predstavljal kot problem privatnega pohlepa, drugi – tržno usmerjena družba – je nesrečo obravnaval kot tehnološko pomanjkljivost Vzhoda, tretji pa se je razvijal v kritiki moderne dobe in absolutni veri v tehnologijo, industrijsko ekspanzijo in rast.³³

Krista Harper je preučevala, kako se ljudje spominjajo černobilske nesreče, kako se o njej pogovarjajo v Budimpešti ob obeleženju desete obletnice nesreče. Zanimalo jo je, kako je jedrska nesreča zaznamovala osebna življenja in post-sovjetsko politično kulturo. Pogovarjala se je s starši, ki so imeli v času nesreče majhne otroke. Harperjeva je pokazala, da je bila izkušnja jedrske nesreče močnejša prav za mlade starše zaradi izkušnje negotovosti (ne strahu pred direktnimi poškodbami), zaradi nemoči po zaščiti svojih otrok.³⁴ Černobil ni postal le simbol okoljske krize, temveč tudi krize politične kulture, državnega paternalizma, specifične oblike državljanstva (tako v socializmu kot kapitalizmu). Černobilska nesreča je postavila pod vprašaj avtoriteto državnih birokracij in znanosti, izpostavila je negotovost okoljskih tveganj, razkrila nezmožnost države, da bi zaščitila državljane, njihove družine in domove. Dilema je, kot je pokazala Harperjeva, v Madžarih spodbudila iskanje lastnih rešitev in aktiviranja v civilnih iniciativah ter gibanjih.

Ulrich Beck je černobilsko jedrsko nesrečo poimenoval antropološki šok (skliceval se je na Zahodno Evropo). Nesreča je postavila pod vprašaj dobo, ki sta jo ključno zaznamovali vera v znanost in napredek. Odprla je vrata družbeni negotovosti, nemoči, kot tudi novim načinom zamišljanja državljanstva in osebne odgovornosti.³⁵

³² Adriana Petryna: *Biological Citizenship: The Science and Politics of Chernobyl-Exposed Populations*. V: *Osiris* 19 (*Landscapes of Exposure: Knowledge and Illness in Modern Environments*), 2004, str. 250–265 (dalje Petryna, *Biological Citizenship*).

³³ Čeprav so številne zatrjevali, da Fukošima ni bil Černobil, sta antropologinji Adriana Petryna in Sarah Phillips, obe medicinski antropologinji, ki sta preučevali černobilsko nesrečo, ugotavljali podobnosti med dogodkoma.

³⁴ Krista Harper: *Chernobyl Stories and Anthropological Shock in Hungary*. V: *Anthropological Quarterly* 74/3, July 2001.

³⁵ Ulrich Beck: *The Anthropological Shock: Chernobyl and the Contours of a Risk Society*. V: *Berkeley Journal of Sociology* 32, 1987, str. 153–65. V: Petryna, *Biological Citizenship*, str. 254.

Zaključek

Z naftno krizo v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja so v politično evro-ameriško areno, kjer se je razglabljal o energetskih vprašanjih, pričeli vstopati novi akterji — potrošniki energije. Postopoma so se začele postavljati zahteve po večjem lokalnem nadzoru, po javni participaciji, ki bi prelomila s tradicijo racionalnega načrtovanja strokovnjakov, kar pomeni preusmeritev od centraliziranega, zgoraj-dol postavljenega modela k decentraliziranemu in participatornemu energopolitičnemu sistemu. Procesi so se sicer odvijali postopno in vprašanja so aktualna še danes. V areno so vstopale teme trajnostnega razvoja in iskanja alternativnih energetskih virov. Po prelomu stoletja je bilo teh raziskav kot tudi študij o obnovljivih virih več, povezave med energetsko predelavo ter oskrbo in klimatskimi spremembami pa ostajajo še danes redke.

Leta 1902 je predsednik ameriške kemijske družbe napovedal, da bodo ZDA do leta 1970 živele na sončni energiji. Danes je, kot ugotavljajo številni antropologi, raziskav o sončni energiji v antropologiji malo. V sedemdesetih letih dvajsetega stoletja je Laura Nader, ki so jo kot antropologinjo povabili v Svet za jedrsko energijo in alternativne energetske sisteme (Committee on Nuclear and Alternative Energy Systems) pri Akademiji znanosti, ugotavljala, kako številni tabuji zavirajo razpravo o alternativnih energijah. Beseda v akademski razpravi ni skoraj nikoli nanesla na sončno energijo, ni se razmišljalo o ukinitivi oz. zmanjšanju jedrskih programov oz. iskanja alternativ, razprava ni zajela družbenih posledic teh programov, nihče v razpravi ni niti enkrat uporabil besede varnost (javna varnost). Če bi bila antropologinja iz Nove Gvineje, je zapisala Naderjeva, in bi kot tujka iz kulturne distance opazovala razprave, bi opozorila na velik razkorak med tistim, kaj vodje govorijo, in tistim, kar delajo. Ameriška vlada nima nobenega interesa razvijati sončne energije, konference o sončni energiji, ki jih sponzorira vlada, so kot rituali sprave. Energetski problem, je zaključila, ni tehnološki, temveč družbeni problem.

Članek, kjer je Laura Nader na začetku osemdesetih let opisala svoja razmišljanja, je zaradi aktualnosti ponovno izšel leta 2002 v reviji *The Industrial Physicist*.³⁶ Kljub temu da gre pri tem za ZDA, je njeno vprašanje, kako razmišljati o energiji in alternativnih virih, aktualno tudi drugod. Naderjevo je zanimalo, ali lahko pri razmišljanju o energiji pogledamo izven akademskih in političnih paradigem, ali je možno iskati alternative, katere prepreke te procese onemogočajo in zakaj. Raziskovala je prevladujoče znanstvene diskurze, preučevala znanstvene skupnosti, analizirala poglede znanstvenikov in inženirjev. Opozorila je na njihovo paradigmatsko in institucionalno lojalnost, le-to povezala s sistemom njihovega izobraževanja in s sindromom skupinskega mišljenja. Naderjevo je zanimalo, kako organizacija dela (v laboratorijih) vpliva na to, kako razmišljajo znanstveniki in inženirji. Ugotavljala je, da raziskovalci niso zmožni sprejeti drugače zasnovanih argumentov. Razloge za to

³⁶ Laura Nader: Barriers to Thinking New about Energy. V: *Physics Today*, February 1981, str. 9, 99, 100, 102, 104, ponatisnjen v reviji *The Industrial Physicist*, August/September 2002, str. 24–27.

je pripisovala problematičnim modelom, ki so temeljili na konceptu rasti, metodološkim predpostavkam, družbenim in kulturnim mejam, ki so oteževale razmišljanje izven tehnoloških okvirov.

Antropoloških študij energije (raziskovalnih in univerzitetnih programov) je največ v ameriškem akademskem prostoru, zato sem se v prispevku sklicevala predvsem na ameriški akademski prostor, a pozivi k antropologiji energije prihajajo tudi iz Evrope.³⁷

Kljub raznolikim poudarkom in metodološkim pristopom lahko za konec povzamem, da antropološke študije energije izpostavljajo pomanjkljivosti (makro)ekonomskih in razvojnih modelov ter opozarjajo na prepad med politikami, smernicami in prakso. Antropološki pristop zagovarja perspektivo, da energetska predelava, oskrba in distribucija nikoli ne sledi zgolj logiki ekonomske učinkovitosti, temveč ljudje preklapljajo med različnimi referenčnimi okviri, med tehnološko, ekonomsko in kulturno logiko. Ključna pa je misel, da energija sama po sebi ne obstaja, temveč jo je moč obravnavati zgolj v njeni družbeni (kulturni in zgodovinski) umeščenosti, v razmerju moči, antagonizma in neenakosti.

Nina Vodopivec

ENERGY AS A SOCIAL PHENOMENON: ENERGY IN THE ANTHROPOLOGICAL RESEARCH

S U M M A R Y

In social sciences and humanities, the discussions about energy are related to catastrophes and crises. They have become more prominent after the oil crisis in the 1970s, again after the Chernobyl nuclear disaster in 1986, as well as after the 2010 Fukushima accident in Japan. The crises brought the attention to the limitations of energy sources and the dependence of individual states on the energy centres, especially the Middle East. Because of the nuclear disasters the power of the states or their ability to protect the citizens as well as the authority of science or faith in progress and technology became questionable.

Anthropologists emphasised that our understanding of energy is shaped by how it is used. Energy is interpreted in view of how we utilise it: we can see it as unnecessary, dangerous, or as something we cannot live without. Energy in itself, as a material substance, does not have any meaning: in this sense energy always depends on the society, on the meaning ascribed to it. The article outlines how the research outlooks on energy are related to social problems and interests of the concrete time and space. Energy supply research is closely intertwined with the research or concepts of social development, progress and modernity as well as the connections between people, society and nature.

At the end of the 19th and in the 20th century, researchers were mostly interested in the connections between energy use (utilisation) and social development. In the post war time (as well as today), the research of energy supply, consumption and recovery has been strongly marked by the one sided outlooks on the social development, growth and progress, which was supposedly linear and uniform. Admonitions that the equalisation of evolution and progress was problematic were scarce. In the 1970s sociologists started to pay more attention to the connections between people and their environments, and an increasing number of researchers at this time already analysed the energy issues in the context of the balance of power and hierarchies.

The studies started focusing on the energy flows (the number of anthropological discussions was increasing), on the question of how energy is transported, how it changes into a commodity (com-

³⁷ Wilhite, Why Energy Needs Anthropology.

modification processes), and what kind of policies are related to it. In the context of the new emphases on studying the social life of material things, the discussions underlined the flows of energy as a commodity. Energy source or commodity researchers talked about energy landscapes and flows – namely, they analysed energy in motion. They emphasised that the energy flows running through social and physical spaces keep changing or switching between the cultural, social, economic and technological frameworks. They focused on the parallels between the physical flows and the circulation of social, economic and political relations involved in the energy system. They claimed that energy transformation (transforming natural resources into practical values) actually involved social changes, implying the balances of power, which was closely connected to the idea of progress, growth, development and technology (as well as to the cultural implications related to these concepts).

Anthropologists analysed the energy issues with regard to conflicts, violence and wars as a consequence of the struggle for the control over the energy sources, brought the attention to the violation of human rights and the rights of the indigenous populations to their territories and independent life, as well as listed the examples of searching for alternative energy sources. The discussions were related to the questions of the modern administration of state and political economy, underlining that energy could not be studied without seeing it in the context of power, antagonism and inequality. The reminder that energy could (only) be studied with regard to its position in the society was of key importance. Most of the modern anthropological studies emphasize the shortcomings of the (macro)economic models, which are still focused on economic growth, competition and employment, and the gap between the policies, guidelines and practice.

1.01
Prejeto 10. 6. 2014

UDK: 328(497.4)"1986/1990"

Jure Gašparič,* Mojca Šorn**

O razpravi v socialistični enostrankarski skupščini in demokratičnem tranzicijskem parlamentu v Sloveniji

IZVLEČEK

Od leta 1986, ko so tedanji delegati prvič sedli v klopi skupščine Socialistične Republike Slovenije, do marca 1990 so stvari postajale drugačne, dolgočasni socialistični organ se je preoblikoval v sodoben parlament. Skupščinska forma je ostala skoraj nespremenjena, delegati so ostali isti, le način delovanja se je do kraja spremenil. V 138. debelih zvezkih dobesednih zapisov skupščinskih sej in zasedanj je tako popisana skoraj kafkavska preobrazba. V prispevku avtorja opredeljujeta naravo spremembe, ki jo skušata razumeti skozi značilnosti skupščinske (in kasneje parlamentarne) razprave. Prav razprava je namreč osrednja lastnost in razpoznavni znak slehernega parlamenta, tudi enostrankarskega.

Ključne besede: Slovenija, politika, parlament, Skupščina, Državni zbor Republike Slovenije

ABSTRACT

ON PARLIAMENTARY DEBATE IN THE SLOVENIAN SOCIALIST ASSEMBLY AND DEMOCRATIC TRANSITIONAL PARLIAMENT

Between 1986, when the socialist delegates (of that period) sat in the Assembly for the first time, and March 1990 the situation became different, as the boring socialist body was transformed into a modern parliament. The form of the Assembly was almost unchanged, the delegates were identical, only the manner of its activities had changed profoundly. Thus the 138 thick books of verbatim records of the Assembly sessions describe an almost Kafkaesque transformation. In the paper authors focus on the nature of these changes, trying to understand them through the characteristics of the assembly / parliamentary debate. It is precisely the debating which is the main feature and characteristic of any, even a one-party parliament.

Keywords: Slovenia, politics, parliament, the parliament of S. R. Slovenia, the National Assembly of Republic of Slovenia

* dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; jure.gasparic@inz.si

** dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; mojca.sorn@inz.si

O času, ljudeh, ideji ...

Bilo je malo po zgodnjem kosilu 29. marca 1990, ko so se vsi zbori slovenske skupščine sestali na svoji zadnji seji v štiriletnem mandatu. Že naslednji mesec so bile razpisane prve večstrankarske in tajne volitve po letu 1927, s čimer je bilo v Sloveniji tudi formalno konec enostrankarstva. Seja je bila kratka, njen potek predvidljiv, le čisto na koncu je bila nekoliko drugačna od prejšnjih. Zaključila se je s petjem nove slovenske himne Zdravljice in kar dvema zahvalnima govoroma z ocenami minulega dela. Prvega je prispeval predsednik Miran Potrč, drugega pa pisatelj in enfant terrible režima Tone Peršak. Potrč je bil stvaren; v njemu lastnem slogu je povzel bistvo zadnjega mandatnega obdobja:

»V minulih letih smo iz delegatske skupščine prerasli v sicer še neformalno, vendar dejansko že pluralistično skupščino. Od začetnih pričakovanj, da smo delegati v skupščini le speakerji družbenopolitičnih organizacij in njihovih delegacij in da se družbene odločitve sprejemajo drugje, tako da jih le formalno verificiramo, smo postali samostojen organ, tesno vezan na vpliv ljudi, na njihove pobude, različne interese in tudi na različne načine njihovega političnega organiziranja. Formalno – po načinu izvolitve – smo še vedno delegatska skupščina. Toda mehanizmi, ki naj bi to skupščino usmerjali, so že zdavnaj nehali delovati.«¹

Mehanizmi so nehali delovati ... Peršak je skoraj organsko nadaljeval tam, kjer je Potrč nehal. Zahvalil se je »najprej času, ki je osvežujoče viharil okrog nas«; zahvalil se je »ljudem, Slovencem, državljanom Republike Slovenije, kajti brez njihove podpore, ali točneje, brez njihovega moralnega pritiska, ki je odločno in nedvoumno terjal od nas v mnogih odločujočih trenutkih možato odločanje in zvestobo njihovim temeljnih interesom, naši spopadi s seboj, s preteklostjo, in za prihodnost ne bi bili, kar so kljub vsemu bili in kar ostajajo.« In zahvalil se je »prevladujoči ideji današnjih dni: vnovičnemu uveljavljanju državljskih svoboščin in človekovih pravic, temu prenovitvenemu vetru, ki se je ujel v jadra našega delovanja in nas od trdno zakoličenega enomišljenjskega monopola in enostrankarskega nadinteresa pripeljal od začetka mandata do mišljenjskega, političnega in strankarskega pluralizma, do razumevanja življenja in življenja različnosti ter do umevanja resnice, da nas bo samo resnica osvobodila in da je svoboda vseh zapovedi nad zapovedmi.«² Nedvomno govor, ki bi ga lahko razglasili za parlamentarno poezijo ...

Oba, tako Potrč kot Peršak, sta poudarila veliko spremembo, ki ni bila formalna in površinska, ampak globlja in vsestranska. Ne nazadnje je bilo nenavadno že to, da se je ob koncu mandata zahvaljeval delegat Peršak, ki ni sodil v funkcionarski vrh režima, ampak prej na stran porajajoče se opozicije.³ Od leta 1986, ko so tedanji

¹ Sejni zapisi Skupščine Socialistične Republike Slovenije za 10. sklic (1986–1990), 13. skupna seja – 29. 3. 1990, št. zv. 135, str. 18. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – SiStory: <http://www.sistory.si/SISTORY:ID:16386>, 23. 4. 2014.

² Prav tam, str. 20.

³ To je bila posledica modernega PR pristopa in sploh drugačnega komuniciranja skupščine z javnostjo; njenega odpiranja, kar je bila po besedah Mirana Potrča zlasti zasluga »svobodomiseln«

delegati prvič sedli v klopi skupščine Socialistične Republike Slovenije, do marca 1990 so stvari postajale drugačne, dolgočasni socialistični organ se je preoblikoval v sodoben parlament. Ustava je sicer ostala v precejšnji meri enaka, skupščinska forma je ostala skoraj nespremenjena, delegati so ostali isti, le način delovanja se je do kraja spremenil. V 138. debelih zvezkih dobesednih zapisov skupščinskih sej in zasedanj je tako popisana skoraj kafkavska preobrazba ...

O metodologiji

V prispevku avtorja opredeljujeva naravo spremembe, ki jo skušava razumeti skozi značilnosti skupščinske / parlamentarne razprave. Prav razprava je namreč osrednja lastnost in razpoznavni znak slehernega parlamenta, tudi enostrankarskega. Tedaj se nizajo argumenti, navajajo primeri ... Razprava je zato velikokrat zrcalo parlamenta in sploh tista točka, skozi katero je moč sklepati o zaznavi problemov v državi. Zdi se, da je njen izplen obsežen in bogat, četudi je pogosto v naprej znan in predvidljiv; tudi v večstrankarskih parlamentih. Že britanski politik 19. stoletja Richard Cobden je rekel: »V tej zbornici sem slišal že veliko besed, zaradi katerih bi ljudje potočili solzo – nikdar pa nisem slišal besede, ki bi spremenila izid glasovanja.«⁴ V sodobnih parlamentih razprava služi v prvi vrsti predstavitvi argumentov za in proti sprejetju neke politične odločitve in ima »legitimacijsko« funkcijo, kakršno je ne nazadnje *pro forma* imela v socialističnih parlamentih. V vsakem primeru pa nikakor ni nepomembno, kako se sam legitimacijski proces odvije. »How reasons are given« je pomembno v demokratičnem parlamentu in v enostrankarskih skupščinah.

Analize razprave sva se lotila, opirajoč se na pridobitve, ki jih ponujajo digitalizirani dobesedni zapisi sej. V Sloveniji digitalizacijo sistematično izvaja Inštitut za novejšo zgodovino (portal Zgodovina Slovenije – Sistory), pri čemer sledi ambiciji, da bi nekoč v sodelovanju z drugimi institucijami vzpostavili bazo stenogramov vseh predstavniških teles, v okviru katerih je sodilo slovensko ozemlje. To je sicer že svojevrsten izziv, saj je bilo ozemlje včlenjeno v številne državne tvorbe. Parlamentarni začetki so v habsburški monarhiji, katere stenografski protokoli za dunajski državni zbor (Reichsrat) so že digitalizirani,⁵ a ostalo je še veliko gradiva deželnih zborov (Landtag) – kranjskega, štajerskega, goriškega, koroškega, istrskega. Ti so bili pisani bodisi v slovenskem bodisi nemškem jeziku (istrski tudi v italijanskem in hrvaškem) in celo v različnih črkopisih.⁶ Po razpadu monarhije je bilo slovensko ozemlje del prve jugoslovanske države, sprva Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, nato Kraljevine Jugoslavije. Parlament, imenovan Narodna skupščina, je bil v Beogradu, s tem

predstavnice za stike z javnostjo Alenke Leskovic. – Intervju z Miranom Potrčem, 24. 4. 2014, INZ. Zvočni zapis in prepis pogovora pri avtorjih.

⁴ Cit. po: Jan Wint: Česká parlamentní kultura. Praha 2010, str. 18.

⁵ Portal ALEX – Historische Rechts- und Gesetztexte: Stenographische Protokolle des Abgeordnetenhaus des Reichsrates 1861–1918 (<http://alex.onb.ac.at/spa.htm>).

⁶ Prvi sklic kranjskega deželnega zbora 1861–1863 tako obsega cca. 735 strani in je v glavnem v gotici, od tega je 8 strani pisane gotice, kakšen kratek pasus je v slovenščini, celo v bohoričici.

da je bil po uveljavitvi diktature kralja Aleksandra Karađorđevića izvoljen na javnih volitvah pod pritiski vsakokratnega režima. Te beležke so deloma že digitalizirane, a je za obdelavo spet problematičen črkopis zapisa, saj so deloma v latinskem alfabetu deloma v cirilskem. Zgodi se celo, da je slovenski govor stenografirani v cirilici.⁷

Po drugi svetovni vojni je bilo slovensko ozemlje vključeno v drugo, Titovo Jugoslavijo, in Slovenija je sploh prvič postala politična enota s svojo ustavo in svojo skupščino. Toda o klasičnem parlamentarizmu tedaj ne moremo več govoriti, saj je kljub obstoju skupščine in volitvam ves čas obstajala le ena politična stranka. Poleg enostrankarstva sta bili ključni značilnosti poveljnega sistema še neprestano oddaljevanje od principov delovanja klasičnega parlamentarnega sistema in postopno uvažanje specifičnega korporativističnega sistema, ki je doseglo višek z zadnjo temeljito ustavno reformo leta 1974 (in še prej z ustavnimi amandmaji v letih 1968–1971). Uveden je bil delegatski sistem, nepregleden in neživljenjski posreden koncept totalnega samoupravljanja. Skupščina SFRJ je bila dvodomna, sestavljena iz dveh enakopravnih domov: zveznega zbora in zbora republik in pokrajin, kamor je delegate delegiralo šest republiških skupščin in dve avtonomni pokrajini. Republiške skupščine, torej tudi slovenska, so postale tridomne, sestavljene iz zbora združenega dela, zbora občin in družbenopolitičnega zbora.⁸ Zapise republiške skupščine prav zdaj pospešeno digitaliziramo; zapisi današnjega slovenskega parlamenta – Državnega zbora, prvič izvoljenega decembra 1992, pa so že v celoti digitalizirani.⁹

Drugi vir, na katerega sva se poleg digitaliziranih dobesednih zapisov še oprla, je baza raziskav slovenskega javnega mnenja, ki so bile v obdobju socializma svojstven fenomen. V enopartijskih državah evropskega vzhoda je namreč prevladovalo mnenje, da je resno sociološko ugotavljanje javnega mnenja povsem nepomembno. Po besedah člana centralnega komiteja poljske komunistične partije in glavnega političnega svetovalca generala Jaruzelskega Stanislaw Kwiatskowskega so bili temu nenaklonjeni tudi zato, ker »The picture of a differentiated society that emerged from public opinion research did not fit the thesis on the moral and political unity of the nation obligatory at that time.«¹⁰ V sedemdesetih in osemdesetih letih, zlasti pa po uveljavitvi Gorbačovove perestrojke, so nato v skoraj vseh socialističnih državah začeli z izvajanjem raziskav javnega mnenja, toda te so bile povsem neverodostojne. V Sloveniji je bila tedaj situacija povsem drugačna. V letu 1968 je tedanja Visoka šola za politične vede, članica Univerze v Ljubljani (kasnejša Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo in današnja Fakulteta za družbene vede), dejansko začela

⁷ Sejni zapisi izvršnih in zakonodajnih teles, Jugoslavija. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – Sistory: <http://www.sistory.si/publikacije/?menu=396>.

⁸ Jure Gašparič: Državni zbor 1992–2012: o slovenskem parlamentarizmu. Ljubljana 2012, str. 39.

⁹ Sejni zapisi so dostopni na: Državni zbor: <http://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/sejeDrzavnegaZbora/PoDatumuSeje>.

¹⁰ Cit. po: Matt Henn: Opinion Polling in Central and Eastern Europe under Communism. Dostopno na: JSTOR: Journal of Contemporary History, Vol. 33, No. 2 (Apr., 1998), str. 229–240, tu, str. 232: <http://www.jstor.org/stable/260974>, 7. 4. 2014.

z izvajanjem ambicioznega projekta »Slovensko javno mnenje«. Projekt traja kontinuirano vse do današnjih dni, zajema velike reprezentativne vzorce prebivalstva in temelji na standardiziranih socioloških anketah. V drugih jugoslovanskih republikah podobnih raziskav niso izvajali.

* * *

Metodološko sva na osnovi analize slovenskega javnega mnenja izluščila tisto, kar se je ljudem v določenem obdobju zdelo pomembno, in te teme nato iskala v skupščinskih razpravah. Zanimal naju je obstoj morebitne korelacije, saj sva izhajala iz teze Wilibalda Steinmetza: »what can be done (das Machbare) is to large extent dependent on what can be said (das Sagbare)«. ¹¹ Enostrankarska socialistična skupščina je proti koncu svojega desetega sklica namreč storila nekaj zelo pomembnega in daljnosežnega – sprejela je številne ustavne amandmaje k tedanji slovenski ustavi, ki so utrli pot v večstrankarski sistem, tržno gospodarstvo in postopno osamosvojitve. ¹² Sklepala sva, da je zato skupščina v nekem obdobju morala postati prostor resne debate, če so delegati, izvoljeni leta 1986, nekaj let pozneje sprejemali odločitve, ki so zamajale sistem in celo Jugoslavijo.

Za povrh sva ob koncu k (pilotski) raziskavi, ki jo namerava nadaljevati, pritegnila še ustni vir, predsednika tedanje skupščine (1986–1990) in kasnejšega dolgoletnega poslanca Mirana Potrča.

V socializmu

Leta 1986, ko se je skupščina konstituirala, se je Jugoslavija v dani obliki in s svojim sistemom socialističnega samoupravljanja zdela večna. Četudi se je vse bolj pogrezala v ekonomsko in nato politično krizo, ljudje niso imeli oblikovanih prodornih ali kritičnih stališč o družbi in njenih problemih. V glavnem so menili, da so razmere v družbi vse slabše, da je vse težje dobiti stanovanje in službo, a večina jih ni videla resne krize oz. ni vedela, kdo bi bil kriv za razmere v družbi. Z zvezo komunistov so bili v glavnem zadovoljni, menili pa so, da bi se morala bolj posvetiti dvigu standarda in položaju delavca. Priseljevanje delavcev iz drugih jugoslovanskih republik jih je navdajalo s skrbjo, naklonjenost pa so izražali do vse bolj aktualnih

¹¹ Wilibald Steinmetz: »A Code of its Own« : Rhetoric and Logic of Parliamentary Debate in Modern Britain, str. 87. Dostopno na: http://www.google.si/url?sa=t&rc=t=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CDEQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.jyu.fi%2Fyhtfil%2Fredescriptions%2FYearbook%25202002%2FSteinmetz_2002.pdf&ei=yoRsU-zdE4mN7Qb11YHIDQ&usq=AFQjCNFzMK5mqRNVL2cmfje4FenKg43ntg&bvm=bv.66330100,d.ZGU, 7. 4. 2014 (dalje Steinmetz, »A Code of its Own«).

¹² Miran Potrč: Za prvo demokratično izvoljeno Skupščino Republike Slovenije je dala zakonsko podlago zakonodaja, sprejeta 27. 12. 1989 v Skupščini Socialistične Republike Slovenije. V: Prihodnost parlamentarne demokracije. Zbornik strokovnega srečanja ob 20. obletnici prvih večstrankarskih volitev. Ljubljana 2010, str. 26–32. Dostopno na: Državni zbor: <http://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/raziskovalnaDejavnost/Knjige>, 16. 4. 2014.

ekoloških vprašanj in do ponovne uveljavitve starih katoliških praznikov; konkretno božiča.¹³

Javno mnenje je bilo precej nekritično, neizrazito in zato tudi brez odmeva v skupščini. Delegati ga pravzaprav niti niso zaznali. Po besedah Mirana Potrča, skupščinskega predsednika, je bila javnost usmerjena v »praktična vprašanja«, do širših političnih tem pa se v glavnem ni opredeljevala.¹⁴ Iskanje po dobresednih zapisih skupščinskih sej pokaže, da denimo božiča ni nihče omenil, o ekologiji pa so spregovorili le včasih. Polemik, ki bi odpirale probleme, v skupščini sploh ni bilo. Postopek je bil dolgočasen in zelo formalen, skoraj uradniški, kar je temeljilo v samoupravnem sistemu. Člani skupščine namreč niso bili poslanci, marveč delegati, ki so prihajali iz t. i. temeljnih organizacij; to niso bili politiki, na sejah so v glavnem brali »poročila« svojih organizacij in soglašali s predlaganim. Kar je bilo pomembno, so po besedah Potrča skupaj določili vodstvo skupščine in vlade, uradno imenovane Izvršni svet. In kaj je bilo pomembno, kateri so bili tisti temeljni pojmi (Grundbegriffe), okrog katerih se je vrtela skupščinska »razprava«?

Pri iskanju pomembnih pojmov sva spet posegla po pristopu W. Steinmetza.¹⁵ Izluščila sva nekaj stavčnih struktur, ki sva jih nato iskala skozi besedila. Tako sva iskala vse, kar je bilo po mnenju delegatov »pomembno«, »nepomembno«, »nujno«, »(ne)mogoče«, »(ne)utemeljeno«, »(ne)sprejemljivo«.¹⁶ Pokazalo se je, da so bila važna v glavnem gospodarska vprašanja – vse bolj pereča inflacija, padanje produktivnosti, ekonomska politika, akumulacija, »samoupravno urejanje in planiranje«¹⁷ ... Skupščina se je torej leta 1986 vendarle ukvarjala tudi s tem, kar so nekako skozi slabši standard zaznali ljudje, a je to počela na nivoju, ki se je zdel abstrakten, nekonkreten, preveč sformaliziran in zato od ljudi oddaljen. Ljudje pač niso razmišljali o »delitveni politiki«, ampak o bolj »praktičnih« problemih.

Naslednje leto je bilo podobno prejšnjemu, leto kasneje (1988) pa so se stvari že začenjale spreminjati ... dokler v letu 1989 niso dosegle točke popolnega preobrata.¹⁸ Ljudje so takrat že zelo pozorno spremljali vse bolj živahno politično dogajanje,

¹³ Niko Toš in skupina: Slovensko javno mnenje 1986. Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov, 1999. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov: <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm86/>, 11. 4. 2014.

¹⁴ Intervju z Miranom Potrčem, 24. 4. 2014, INZ. Zvočni zapis in prepis pogovora pri avtorjih.

¹⁵ Steinmetz, »A Code of its Own«.

¹⁶ Avtorja sva iskala po številnejših prislovihih, a se mnogi niso izkazali kot dobra izbira, saj bodisi niso bili uporabljeni bodisi so bili prevečkrat uporabljeni v preveč običajnem retoričnem kontekstu.

¹⁷ Gl. npr.: Sejni zapisi Skupščine Socialistične Republike Slovenije za 10. sklic (1986–1990), Družbenopolitični zbor, 1. seja – 7. 5. 1986, št. zv. 93. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – Sistory: <http://www.sistory.si/SISTORY.ID:16245>, 23. 4. 2014; Zbor združenega dela, 61. seja – 10. 4. 1986. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – Sistory: <http://www.sistory.si/SISTORY.ID:15992>, 24. 4. 2014; Skupno zasedanje – 11. 3. 1986. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – Sistory: <http://www.sistory.si/SISTORY.ID:16025>, 24. 4. 2014.

¹⁸ Božo Repe: Zakaj so Slovenci vstopili v Jugoslavijo in zakaj so iz nje odšli? V: Jugoslavija v času : devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države = Yugoslavia through time : ninety years since the formation of the first state of Yugoslavia. Ljubljana 2009, str. 21–46; Božo Repe: Pravne in politične podlage, okoliščine in pomen prvih demokratičnih volitev. V: Razvoj slovenskega parlamentarizma. Kolokvij ob 10. obletnici parlamentarizma v Sloveniji. Zbornik referatov, koreferatov in razprav. Lju-

v Jugoslaviji je nenazadnje vse bolj vrelo, konflikti, zlasti z Jugoslovansko ljudsko armado, so bili tudi v Sloveniji. Kakor je dejal Peršak: »čas je osvežujoče viharil okrog nas.« Stališča ljudi so postajal bolj in bolj jasna, prodorna, drzna in zahtevna, predvsem pa tudi bolj glasna. Ob gospodarski problematiki, zaposlenosti, inflaciji so v ospredje prihajala vprašanja demokratizacije, razmišljanja o odcepitvi od Jugoslavije, slovenska samostojnost, problem in koncept suverenosti.¹⁹ In skupščina? Po Potrčevih besedah je prenehala le sprejemati zakone in poslušati poročila. »Napela je ušesa« do javnega mnenja in začela o njem neprestano razmišljati, razpravljati.²⁰ Inflacijo so delegati omenili kar 373 krat, suverenost 302 krat, demokratizacijo izpostavili 67 krat, o odcepitvi spregovorili 51 krat.

Pogostost uporabljenih izrazov v skupščinskih razpravah leta 1989

(hiper)inflacija	373
Demokratizacija	67
Odcepitev	51
Samostojnost	10
Suverenost	302

Govori, kjer so se omenjali gornji pojmi, so postali bolj neposredni, bolj ekspresivni. Sonja Lokar je o gospodarski krizi dejala: »Tovarišice in tovariši! Razvojni zastoj, ne samo v Jugoslaviji, tudi v Sloveniji, se nevarno bliža točki preobrata. Pripeljal je do skrajnega roba socialne vzdržljivosti. Opozorilna stavka šolnikov, grozeči razpad zdravstvenega sistema, naraščanje stroškov združevanja temeljne socialne varnosti vse večjega števila ljudi, upokojencev in invalidov, otrok in mladih celo že zaposlenih delavcev za velike razvojne potrebe bistveno premajhno akumulativnost gospodarstva in dirjajoča inflacija, vse to kaže, da smo na pre mnogih točkah že čez ta rob.«²¹ Pesnik Tone Pavček je o položaju Slovenije v Jugoslaviji poetično razmišljal: »Namreč nihče nima pravice odrekati nam to pravico, te izbire, te samostojnosti, te državljske in državniške pravice. Hočemo biti svojski glas med glasovi narodov sveta, posebnost med posebnostmi, različnost med vesoljno različnostjo zemlje, na kateri smo res da prehodni, a hkrati tudi večni gostje.«²² Po Potrčevih besedah je

bljana 2000, str. 41–62.

¹⁹ Niko Toš in skupina: Slovensko javno mnenje 1989: Stališča o ustavnih dopolnilih [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1989. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 1999. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov: <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjmust89/opis-podatkov/>, 17. 4. 2014.

²⁰ Intervju z Miranom Potrčem, 24. 4. 2014, INZ. Zvočni zapis in prepis pogovora pri avtorjih.

²¹ Sejni zapisi Skupščine Socialistične Republike Slovenije za 10. sklic (1986–1990), 6. skupna seja – 30. 3. 1989, št. zv. 132, str. 27. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – Sistory: <http://www.sistory.si/SISTORY.ID:16377>, 23. 4. 2014.

²² Sejni zapisi Skupščine Socialistične Republike Slovenije za 10. sklic (1986–1990), 11. skupna

postalo gotovo, da je »Demokratizacija in politizacija družbenega življenja v Sloveniji /.../ že dolgo tega krepko prestopila prag naše Skupščine. Mi smo ji kot delegati in kot vodstvo Skupščine na široko odprli vrata.«²³

Javno mnenje je tedaj začelo spreminjati način delovanja skupščine in narekovati politični tempo; še več, trdimo lahko, da je skupščina nato celo prevzela pobudo in diktirala tempo izvršnemu svetu – vladi, kar je svojevrsten fenomen v stoletni krizi parlamentarizma, ko se parlamenti vse bolj neformalno podrejuje vladi. Upošteva je značilnosti skupščinske razprave se je »prehod« v parlamentarizem v vsebinskem smislu v Sloveniji torej zgodil pred prvimi volitvami v sodobni parlament – Državni zbor leta 1992, pravzaprav tudi pred prvimi večstrankarskimi volitvami aprila 1990.²⁴ Do prehoda je prišlo v mandatnem obdobju 1986–1990, konkretnije v njegovi drugi polovici.

V tranziciji

Po slovenski osamosvojitvi leta 1991 so ljudje podobno kot nekaj let prej politična in družbena dogajanja v mladi državi še vedno pozorno spremljali, imeli so izoblikovana stališča o številnih temah. Med drugim so jih zelo zaposlovala afere in škandali, nova značilnost politike in političnega, ravno tako pa tudi problematika dodeljevanja državljanstva in pravila priseljevanja v državo. O državljanstvu so bila mnenja zelo ekskluzivistična, po mnenju krepke večine vprašanih bi morala biti država pri tem vprašanju zelo selektivna in nič kaj velikodušna. Leta 1993, malo za tem, ko je Slovenija po mnenju njenih prebivalcev kakor Feniks vstala iz razpadajoče in v krvave vojne pogreznjene Jugoslavije, to seveda ni bilo presenetljivo. Večina potencialnih priseljencev je namreč prihajala z juga, iz držav nekdanje Jugoslavije. Toda bolj pomembno kakor samo stališče je pomembno to, da je bilo malo neodločenih oz. takih, ki o tem ne bi imeli mnenja.²⁵ Ljudje so problematiko spremljali in o njej razmišljali, o njej se je govorilo in pisalo.

V času, ko so raziskovalci javnega mnenja ljudi spraševali o stališčih do priseljevanja, je še sveže konstituirani Državni zbor, novi devetdesetčlanski klasični parlament, o tem tudi razpravljal. Problematika priseljencev, beguncev in podeljevanja slovenskega državljanstva skupaj z ustreznim zakonom o državljanstvu je bila v poslanskih govorih omenjena 1378-krat. Stališča poslancev so bila sila različna, veliko je bilo

seja – 11. 12. 1989, št. zv. 134, str. 28. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – SIstory: <http://www.sistory.si/SISTORY:ID:16384>, 23. 4. 2014.

²³ Sejni zapisi Skupščine Socialistične Republike Slovenije za 10. sklic (1986–1990), 9. skupna seja – 27. 9. 1989, št. zv. 132, str. 2. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – SIstory: <http://www.sistory.si/SISTORY:ID:16380>, 23. 4. 2014.

²⁴ Večstrankarska skupščina, izvoljena aprila 1990, je sicer temeljila na ustavi iz leta 1974, ampak je v svojem delovanju že prevzela večino značilnosti klasičnega parlamenta. Obdobje po aprilu 1990 je tako že čas »klasičnega parlamentarizma«. – O tem tudi M. Potrč: Intervju z Miranom Potrčem, 24. 4. 2014, INZ. Zvočni zapis in prepis pogovora pri avtorjih.

²⁵ Niko Toš in skupina: Slovensko javno mnenje 1993/1. Fakulteta za družbene vede, CJMMK: Ljubljana 1993, str. 253–284.

replik in bolj ali manj iskrih besednih spopadov. Razprave so v vsakem primeru bile žive, polne primerov in spontane, kakor naslednja:

»ŠTEFAN MATUŠ: Hvala za besedo. Bom kratek. Francija je v Svetu Evrope. Otroci, rojeni tujcem, ki so pridobili državljanstvo, tega ne pridobijo avtomatično! In je Francija v Svetu Evrope.

PREDSEDNIK MIROSLAV MOZETIČ: Hvala lepa. Školč ima repliko.

JOŽEF ŠKOLČ: Gospodu Matušu bi rad povedal, da je Francija imela lepo število kolonij po svetu in ima zaradi tega velike probleme, ker je to jemala kot del teritorija Francije in so bili praktično vsi tudi državljani Francije. Zaradi tega je bilo kar nekaj resnih, tudi vojaških sporov ...

PREDSEDNIK MIROSLAV MOZETIČ: Hvala lepa. Gospod Jelinčič ima repliko ...

ZMAGO JELINČIČ: Hvala. Ja, če sem prav razumel primerjavo gospoda Školča, je imela Francija veliko kolonij po svetu in da so skozi to prišli vsi tisti množični priseljenci v Francijo. Ali lahko potegnemo vašo paralelo tudi, da je Slovenija bila kolonizator bivše Jugoslavije in da iz tega smo dobili in moramo skrbeti za bivše državljane bivše Jugoslavije? PREDSEDNIK MIROSLAV MOZETIČ: Odgovor gospoda Školča.

JOŽEF ŠKOLČ: Gospod Jelinčič, tega seveda ne moremo potegniti. Hočem povedati, da je ta kriterij pripadnosti etniji ali pa narodu sila slab kriterij, ko govorimo o problemih države in državljanstva.«²⁶

Veliko bolj žgoči so bili poslanci v razpravah o aferah, ki so postale – kakor je konec leta 1993 zapisal novinar Vinko Vasle – »skrito bistvo politike in javna dobrina«.²⁷ Leto 1993 je sploh bilo označeno kot »leto afer«, o njih se je govorilo povsod, ob gostilniških pultih in v parlamentarni dvorani. Ljudi in njihove poslance so najbolj zaposlovale privatizacijske afere, povezane z lastninjenjem nekdanj družbenega premoženja, »orožarske afere« o slovenskem trgovanju z orožjem za potrebe hrvaških in bosansko-hercegovskih oboroženih sil, pa afera o slovenskih igralnicah, afera o nekdanji službi državne varnosti ...

Igor Bavčar je v parlamentu dejal, da bodo ponavljajoče se lastninske afere, »kot kaže, postale redne gostje časopisnih strani in parlamentarnih razprav.«²⁸ Jože Pučnik pa je pristavil, kako misli, »da je pritisk javnega mnenja tako močan, da že res nastaja vtis, kakor da je vsa politika v Sloveniji na neki način korumpirana. Jaz povem svoje jasno mnenje. Če se ne začno afere razčiščevati, kjer se ugotovi, bodisi krivec bodisi organ ali grešni kozel, jaz nimam več kaj iskati v tej politiki, kajti ne maram čisto pa-

²⁶ Sejni zapisi Državnega zbora Republike Slovenije za 1. mandatno obdobje (1992–1996), 14 seja – 22.–30. 11. 1993. Dostopno na: Državni zbor: <http://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=I&type=sz&uid=5FB4E45996AFF18FC1257832004838E8>, 16. 4. 2014.

²⁷ Vinko Vasle: Aferе kot skrito bistvo politike in javna dobrina. V: Slovenski almanah '94. Ljubljana 1993, str. 32–35.

²⁸ Sejni zapisi Državnega zbora Republike Slovenije za 1. mandatno obdobje (1992–1996), 7. Seja–13.–24. 4. 1993. Dostopno na: Državni zbor: <http://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=I&type=sz&uid=A70D4504929E86E3C1257832004838DE>, 16. 4. 2014.

všalno biti obsojen, da sem korumpiran z vsemi drugimi. Ne verjamem, da je nekdo korumpiran, da se pravilno razume. Ker mi ne razčiščujemo posameznih afer, nastaja pavšalni vtis, da je vsa slovenska politika korumpirana. To ni res.«²⁹

Parlament je torej razpravljal o temah, ki so se ljudem zdele pomembne, oz., če obrnemo, ljudje so razpravljali (in imeli stališča) o temah, ki so bile predmet razprav v parlamentu. Korelacija je tisto leto bila močna, parlament se je zdel gremij izvoljenih predstavnikov ljudstva. Poleg tega je tedaj zelo veliko stvari in tem postalo pomembnih, nujnih ... Za Marjana Podobnika iz Slovenske ljudske stranke, katere volilna baza je bilo podeželje, je tako bilo nujno odpraviti diskriminacijo pri štipendiranju kmečkih otrok, za drugega je bilo pomembno varstvo okolja, za tretjega je bilo pomembno imeti dobre odnose s sosednjimi državami, za četrtega je bilo nujno doseči drugačno ceno električne energije.³⁰ Državni zbor je bil glasnik različnosti interesov pluralne družbe.

Pogostost uporabljenih izrazov v parlamentarnih razpravah leta 1993

državljanstvo in priseljenci (priseljivanje)	1378
begunci	80
afer	114

... ko je skupščina »postajala občutljiva« ... – iz skupščine v parlament

Sklepamo lahko, da se je leta 1986 skupščinsko (in sploh slovensko republiško) vodstvo ukvarjalo s tem, kar se je zdelo pomembno; funkcionarji so torej tedaj bili tisti, ki so »vedeli«, kaj je dobro za ljudi. Leta 1989 pa je – obrnjeno – skupščina zelo konkretno sledila pričakovanjem ljudi. »Tok« se je obrnil in v začetku devetdesetih v klasičnem parlamentu – Državnem zboru – še ostajal v isti smeri; tekkel je od ljudi navzgor proti parlamentu.

Tudi socialistične skupščine (parlamenti) so torej (lahko) bile v vsebinski korelaciji z željami in pričakovanji ljudi. Vprašanje pa je, kako pogosto lahko zasledimo tovrstno sovpadanje. Leta 1986 je sovpadanje zelo abstraktno in birokratsko megleno, še prej, denimo leta 1974, ga je bilo še manj. Takrat je skupščina razpravljala o novi ustavi, ljudje pa za to bodisi sploh niso vedeli bodisi so le nekaj slišali; bolj pomembne so bile druge reči.

Toda obenem lahko (zaenkrat) domnevamo, da se tudi demokratično izvoljeni večstrankarski Državni zbor v svojih razpravah kdaj pa kdaj oddaljuje od tem, ki se ljudem zdijo pomembne. Razkorak med tem, kar parlamentarci razglasijo za po-

²⁹ Prav tam.

³⁰ Gl. npr.: Prav tam; Sejni zapisi Državnega zbora Republike Slovenije za 1. mandatno obdobje (1992–1996), 8. seja – 18. 5–2. 6. 1993. Dostopno na: Državni zbor: <http://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=I&type=sz&uid=6DD17CAD27DDF985C1257832004838ED>, 17. 4. 2014.

membno, in med tem, kar večina ljudi čuti in misli kot pomembno, utegne biti v posameznih obdobjih po letu 1992 velik.³¹

Znova o metodologiji

Digitalizacija dobesednih zapisov skupščinskih/parlamentarnih sej nedvomno omogoča obdelavo bistveno večje količine podatkov in predvsem sproža zastavljanje vprašanj, ki bi se nekoč zdela nesmiselna oz. bi iskanje odgovora nanje bilo enako iskanju šivanke v kopici sena. »Digitalno« nedvomno širi spoznavni horizont političnega zgodovinarja. Kaj vse lahko vprašamo ... Toda ... A dobimo tudi odgovore? Trenutno – glede na stanje digitalne infrastrukture v humanistiki v Sloveniji – se zdi, da digitalizacija predvsem odpira nova vprašanja in daje nove ideje, spodbude ... Kaj pa novega pove?

Da je slovenski parlament v zadnjih dvajsetih letih včasih izgubil stik z volivci?

Da je socialistična enostrankarska delegatska skupščina ta stik imela še redkeje?

Da je v procesu demokratizacije leta 1989 skupščina vendarle razpravljala o tem, kar se je ljudem v Sloveniji zdelo pomembno?

Avtorja sva to že vedela, zdaj sva dobila le trden (kvantificiran) dokaz. Ko zdaj zatrdim, da so v parlamentu leta 1993 govorili tudi o aferah, lahko morebitnemu dvomljivcu povem, da je to bilo točno 114-krat. A da bom resnično analiziral razpravo o aferah, bom moral vseh 114 razprav počasi prebrati in potem bom morda ugotovil nekaj res novega. In seveda, teh 114 razprav bom zlahka našel. So le nekaj klikov stran.

Digitalizacija torej ne daje novih odgovorov, a definitivno olajša in skrajša dobro staro ročno branje tekstov. Nadgradnja digitaliziranih zapisov v smeri sodobnih rešitev digitalne humanistike bo nedvomno omogočala več,³² hermenevtika bo postaja »drugačna«, med drugim bolj komparativna v transnacionalnem smislu,³³ toda vprašanje je, če bo digitalna humanistika zmoгла najti Peršakov govor iz marca 1990 in ga posebej izpostaviti. Besedila imajo ne nazadnje subtilen pomen, ki ga računalnik ne more razumeti,³⁴ kakor tudi ne more odgovoriti na vprašanja: zakaj, kako, čemu

³¹ Jure Gašparič: Parlament in zaupanje. V: Državni zbor 1992–2012 : o slovenskem parlamentarizmu. Ljubljana 2012, str. 293–301.

³² Gl. npr. izjemno obetavno analizo razprave o šolski reformi 1879 v belgijskem parlamentu: Kaspar Beelen, Marnix Beyen: Applying Machine Learning to Political Discourse: Theory and Practice. Dostopno na: https://www.google.si/search?q=Marnix+Beyen,+Applying+Machine+Learning+to+Political+Discourse&ie=utf-8&oe=utf-8&rls=org.mozilla:en-US:official&client=firefox-a&channel=sb&gws_rd=cr&ei=yqVsU9zxJqm9ygOshYKIAw, 29. 4. 2014.

³³ Gl. Marnix Beyen: A Higher Form of Hermeneutics? The Digital Humanities in Political Historiography. V: BMGN – Low Countries Historical Review, Vol. 128–4, 2013, str. 168. Dostopno na: A Higher Form of Hermeneutics?: The Digital Humanities in Political Historiography | Beyen | BMGN – Low Countries Historical Review: <http://www.bmgn-lchr.nl/index.php/bmgn/article/view/RN%3ANBN%3ANL%3AUI%3A10-1-110029>, 3. 5. 2014.

³⁴ O kritiki analize parlamentarne debate s pomočjo računalniške tehnologije gl.: Judith Bara, Albert Weale, Aude Bicquelet: Analysing Parliamentary Debate with Computer Assistance. V: Swiss Political Science Review 13, 4, str. 577–605. Dostopno na: Analysing Parliamentary Debate with Com-

... Računalnik tudi ne more ločiti sarkazma od humorja, dolgočasnega naštevanja od poetike.³⁵ Zaenkrat Peršakovega govora računalnik ne bo našel.³⁶ Zaenkrat je pač treba vse počasi prebrati oz. si kvečjemu pomagati z drugimi viri. Naju je na govora Toneta Peršaka in Mirana Potrča v marcu 1990 opozoril ustni vir ...

Jure Gašparič, Mojca Šorn

ON PARLIAMENTARY DEBATE IN THE SLOVENIAN SOCIALIST ASSEMBLY AND
DEMOCRATIC TRANSITIONAL PARLIAMENT

S U M M A R Y

The authors have carried out the analysis of parliamentary debate in the Slovenian socialist one-party Assembly and democratic transitional Parliament on the basis of the advantages provided by the digitised verbatim records of sessions. Another source that we have based our research on is the database of the Slovenian public opinion research, which were a unique phenomenon in the period of socialism. At the end we also invited an oral source. On the basis of the analysis of the Slovenian public opinion we identified what the people saw as important in a certain period, and then we sought these topics in the Assembly discussions. We were interested in possible correlations, as Willibald Steinmetz suggests: »What can be done (das Machbare) is to large extent dependent on what can be said (das Sagbare)«. As it happened, in 1989 the one-party socialist Assembly did something very important and far-reaching: it adopted numerous constitutional amendments to the Slovenian constitution, paving the way towards a multi-party system. Since the delegates elected in 1986 adopted decisions which shook the whole of Yugoslavia, it was our assumption that therefore the Assembly had to become a space for serious discussions somewhere along the line. Considering the characteristics of the Assembly discussions these changes happened in 1988–1989.

We can say that in 1986 the Assembly leadership focused on what it thought was important; and the officials at the time were therefore the ones who »knew« what was good for the people. However, in 1989 – quite the opposite – the Assembly followed the expectations of the people quite specifically. The direction of the »flow« reversed and remained this way also in the beginning of the 1990s in the classic Parliament, flowing from the people towards the Parliament. Thus the socialist assemblies (parliaments) could also be in the substantive correlation with the wishes and expectations of the people. However, the question is how often we can note such concurrence. In 1986 this concurrence was very abstract. But at the same time we can (for now) suppose that even the democratically-elected multi-party National Assembly debates sometimes steer away from the topics that the people think of as important. Upgrading the digitised records in the direction of the modern solutions of digital humanities will undoubtedly allow us to expand our research and enable us to search for further answers (and of course ask more questions).

puter Assistance – Bara – 2011 – Swiss Political Science Review - Wiley Online Library: <http://online-library.wiley.com/doi/10.1002/j.1662-6370.2007.tb00090.x/pdf>, 3. 5. 2014.

³⁵ Gl. op. 33, str. 169–170.

³⁶ Računalnik bo sicer našel vse Peršakove govore iz marca 1990, če ga bomo po njih vprašali. Toda raziskovalec mora seveda vedeti, da ga zanimajo prav ti.

ZBIRKA
PARLAMENTARIA

1

Jure Gašparič

SLOVENSKI PARLAMENT

Politično-zgodovinski
pregled od začetka prvega
do konca šestega
mandata (1992-2014)

Inštitut za novejšo zgodovino

V zbirki Parlamentaria bodo pod okriljem Raziskovalne infrastrukture na INZ v elektronski obliki izhajale študije iz zgodovine parlamentarizma. V prvem obdobju načrtujemo kratke pojasnjevalne politično-zgodovinske preglede posamičnih parlamentov s slovenskega prostora (dunajskega državnega zbora, deželnih zborov, beograjske skupščine iz časov Kraljevine SHS / Jugoslavije, povojne republiške in zvezne skupščino iz socialistične Jugoslavije ter Državnega zbora Republike Slovenije). Poleg klasične akademske publike cilja zbirka s svojim obsegom in različnimi elektronskimi formati (HTML, PDF, ePub, mobi) ter možnostmi, ki jih ponuja prosto dostopno e-izdajanje, na širše bralstvo. Kot prva je izšla knjiga: Slovenski parlament. Politično-zgodovinski pregled od začetka prvega do konca šestega mandata (1992 - 2014).

Aktivno državljanstvo in domovina

Gre za projekt, ki ga je financiralo Ministrstvo za izobraževanje, šolstvo in šport ter je potekal s pomočjo nosilnega partnerja Zavoda za šolstvo Republike Slovenije. Po svoji vsebini je empirično raziskovalne narave in se osredotoča predvsem na poglobljeno analizo domoljubja v moderni družbi ter interakcijo prisotnosti domoljubja ter aktivnega državljanstva. Sodobne teorije namreč dokazujejo reciprociteto med prisotnostjo domoljubnih čustev in odnosom do domovine in dejansko državljsko aktivnostjo, ki jo moramo razumeti kot osnovni temelj sodobnih demokracij. Z drugimi besedami, neizgrajen odnos do domovine, ki je v primeru Republike Slovenije pred 23 leti postala tudi neodvisna država, se praviloma kaže v vse nižji družbeni odgovornosti in vsestranski civilno-družbeni ter politični participaciji državljanek in državljanov. Prav to pa močno načenja koncept vladavine ljudstva.

S tem namenom smo raziskovalci in strokovni sodelavci svoje delo strukturirali na dveh temeljih: teoretičnem, utemeljenem na znanstvenih razpravah katerih namen je osvetliti sam koncept domoljubja, opozoriti na njegov pomen in evolucijo ter ga soočiti z nekaterimi, prevečkrat povsem nekorektnimi izenačevanji, koncepti, kot so nacionalizmi, šovinizmi in drugi družbeni (sicer nesprejemljivimi) ekstremizmi. Drugi, manj teoretični, pa bolj empirični ali celo morda uporabniški del raziskovalnega projekta je bil namenjen raziskavi med mladimi in učitelji na področju dojemanja domoljubja v sodobni družbi. Ciljni vzorci so bili oblikovani na osnovnošolski in srednješolski ravni. Sodelavci so obiskali številne šole, kjer so bile izpeljane delavnice na temo domoljubja in aktivnega državljanstva v tesnem sodelovanju z nosilci pedagoškega procesa. Ker pa so prav učiteljice in učitelji tisti, ki imajo privilegij in tudi odgovornost pomembno oblikovati na izgradnjo mladih, smo vzporedno organizirali številne delavnice, namenjene njim, s pomembnim sporočilom – enačenje domoljubja in ekstremnih pojavnih družbenih oblik, kot je nacionalizem, ni pravilno. Nemalokrat smo raziskovalci opazili veliko mero zadrege prav na tem področju, zato je bil to eden izmed poudarkov našega dela. Ker pa je izjemnega pomena tudi povsem uporabniška vrednost, kadar sodelujemo z izobraževalnim sistemom, smo se skupaj s sodelavkami in sodelavci tako na osnovnošolski kot na srednješolski ravni lotili izdelave različnih didaktičnih pripomočkov ter priročnikov, katerih cilj je razbremeniti učitelja in maksimalno interaktivno spodbuditi mlade k razmišljanju o slovenskemu narodu in odgovornemu ravnanju mladih kot aktivnih državljanov. Nastalo gradivo je bilo oziroma bo prav teh mesecih posredovano s pomočjo našega vodilnega partnerja Zavoda za šolstvo Republike Slovenije, posredovano slovenskim šolam.

Vsekakor pa ne gre podcenjevati nujnosti kontinuiranega izobraževanja predvsem pedagogov. V ta namen smo skupaj s sodelavci pripravili tudi avtorska besedila, ki domoljubje osvetlujejo z različnih vidikov in ga tako osmišljajo kot nepogrešljivega tudi v sodobnih družbah, pogojenim z različnim pritiskom globalizacije, informatizacije in ekonomizacije. Zato gre zahvala tako avtorjem kot uredniku Prispevkov

za novejšo zgodovino, da je historiografsko utemeljene razprave o razvoju, pomenu in dojetanju domoljubja med slovenskim narodom prepoznal kot temo vredno ali nemara celo nujno za razprave in poglobljeno razmišljanje. Domoljubje seveda ni konkreten pojem, ravno obratno, gre za morda eno višjih abstraktnih pojmovanj, pospremljeno z najbolj intimnimi čustvi posameznika. Kakšen odnos ima posameznik odnos do domovine, in predvsem, kakšne oblike izražanja le-tega se nekdo poslužuje, ni stvar dogovora ali sprejetja legalističnih norm. Je pa nedvomno prav o tako pomembni temi izmenjevati poglede, soočati argumente in primerjati izkušnje. Vse to nas lahko samo bogati in predvsem preprečuje možnosti razvoja deviantnih čustev, kot je to lahko nacionalizem.

Vladimir Prebilič

Zavod
Republike
Slovenije
za šolstvo

REPUBLIKA SLOVENIJA
**MINISTRSTVO ZA IZOBRAŽEVANJE,
ZNANOST IN ŠPORT**

Naložba v vašo prihodnost

OPERACIJO DELNO FINANCIRA EVROPSKA UNIJA
Evropski socialni sklad

Operacijo delno financira Evropska unija iz Evropskega socialnega sklada ter
Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport Republike Slovenije.

1.02

UDK: 172.15: 323.1(497.4)"1918/1941"

Prejeto: 5. 6. 2014

Vladimir Prebilič,* Dunja Dobaja**

Domoljubje v Sloveniji med svetovnim vojnama

IZVLEČEK

Članek v uvodnem delu razpravlja o pojmu domoljubje in o pomenu domoljubja pri gradnji narodne identitete. Sledi prikaz definiranja nacije skozi proces državotvorja, ki so ga Slovenci dosegli neposredno po razpadu Avstro-Ogrske monarhije – v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ob njenem nastajanju so Slovence prežemala močna domoljubna čustva in hkrati globoko razočaranje in veliko nezadovoljstvo do nekdanje dominantne nemške oblastne strukture. Ustanovitev Države SHS so praznovali zelo svečano, kar poskuša članek prikazati z opisi slavja ob nastanku države, ko so Slovenci, ponosni na svoj narod, jezik in kulturo, z velikimi pričakovanji gledali v bodočnost in si idealizirano predstavljali združitev z srbskimi brati v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Postopoma je prišel čas streznitve, ki je pokazal, da se bodo morali Slovenci ponovno boriti za lastno identiteto ter z njo povezanimi kulturnimi in jezikovnimi značilnostmi in posebnostmi. Ta boj pa so oteževala medsebojna strankarska nasprotja. Članek, za bolj živo predstavitev takratnega slovenskega domoljubnega doživljanja, navaja odlomke iz spominov nekaterih tedanjih intelektualcev, ki so bili pronicljivi opazovalci družbenega dogajanja, kar jim je omogočilo preseganje sicer prostorsko in časovno omejenega razumevanja prihodnosti tedanjih slovenskih političnih elit. Med njimi Angela Vode.

Ključne besede: Slovenija, Slovenci, domoljubje, domovina, Država SHS, Kraljevina SHS, slovenska narodna zavest

ABSTRACT

PATRIOTISM IN SLOVENIA IN THE INTERWAR PERIOD (1918–1941)

In the introduction the article discusses the concept of patriotism and its importance for the formation of the national identity. This is followed by the outline of the definition of nation through the process of statehood, which Slovenians had undertaken immediately after the dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy – in the State of Slovenes, Croats and Serbs. During its formation

* dr., izredni profesor, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, katedra za obramboslovje, Kardeljeva ploščad, SI-1000 Ljubljana; vladimir.prebilic@fdv.uni-lj.si

** univ. dipl. zgodovinarica, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; dunja.dobaja@inz.si

Slovenians had strong patriotic feelings, and at the same time they felt profound disappointment and dissatisfaction with the once dominant German government structures. The formation of the State of SHS was exceedingly solemn, which the article tries to depict by describing the festivities at the moment when the state was established, when Slovenians, proud of their nation, language and culture, looked into the future with great expectations, imagining an idealised unification with the Serbian brothers in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians. Gradually the time for sobriety arrived, indicating that Slovenians would once again have to fight for their own identity and the related cultural and linguistic characteristics and particularities. This struggle was made harder by the mutual opposition between the political parties. In order to provide a more vivid presentation of the Slovenian patriotic feelings at the time, the article quotes excerpts from the memoirs of certain intellectuals at the time – astute observers of the contemporaneous social developments, which allowed them to overcome the spatially and temporally limited understanding of the future of the Slovenian political elites of that period. One of these intellectuals was Angela Vode.

Keywords: Slovenia, Slovenians, patriotism, homeland, State of SHS, Kingdom of SHS, Slovenian national consciousness

Uvod

Domoljubje¹ je čustvo, ki ga moremo povezovati s korenem besede dom, saj se vsak posameznik rodi v določenem socialno-kulturnem okolju. To ga v določenem obsegu definira zato domoljubja ni mogoče diktirati. Domoljubje razumemo kot tisto čustvo, ki ima v hierarhiji vrednot poseben položaj. Ljubiti dom in domovino v širšem kontekstu je nekaj, kar pomaga in zagotavlja preživetje tako družine kot posledično naroda.²

Francoski politični mislec in zgodovinar Alexis Charles Henri Clerel de Tocqueville (1805-1859) je domoljubje opredelil kot nagonsko ljubezen do lastne države, kar pomeni, da je zanj domoljubje nekaj povsem naravnega. Gre torej za naravno težnjo po teritorialnosti, ki skupaj z družino predstavlja primarno vez posameznikove osebnosti s teritorialno skupnostjo, katero je nezavedno ponotranjil. Ljudje tako postanejo predani ljudem in krajem, ki so jim znani, ter vzgoji, ki so je bili deležni in jim predstavlja korenine domoljubja. Ne nazadnje ne smemo pozabiti dejstva, da vse

¹ Običajno se domoljubje in patriotizem enačita, čeprav je med njima tudi razlika. Patriotizem se nanaša na državo, domoljubje pa bolj na domače ognjišče. Patriotizem najbolj poudarjajo v ZDA. Predniki današnjih prebivalcev so prišli iz Evrope kot pripadniki različnih narodov. Potrebno je bilo vzpostaviti enotnost in identiteto na drugačni podlagi, to je državljanski. V: Spomenka Hribar. V: Pogovori pri predsedniku republike. Domoljubje: Ljubljana, 22. junij 2009. Ljubljana 2009 (dalje Spomenka Hribar. V: Pogovori pri predsedniku), str. 21.

² Vladimir Prebilič, Jelena Juvan: Domoljubje in nacionalna varnost: vojska kot steber domoljubnih struktur. V: Sodobni vojaški izzivi, Ministrstvo za obrambo RS, april 2014, št. 2 (dalje Prebilič, Juvan, Domoljubje in nacionalna varnost), str. 32.

to poteka v danih socialno-kulturnih, zgodovinsko regionalnih ter drugih okoliščinah, na katere posameznik ne more vplivati. Človeku sta z rojstvom dana določena kultura in določeni vedenjski vzorci, ki so značilni za vse pripadnike nekega naroda in se močno odražajo v nadaljnjem življenju človeka. Domoljubje najdemo tudi na seznamu državljanskih vrtilin, in sicer kot izpeljano vrtilino, ki je odvisna od kraja in časa in ne od splošne moralne značilnosti človeka.³

Domoljubje v demokraciji odraža ljubezen, ki ljudi združuje in povzroči, da so posledično za nacionalno državo pripravljeni storiti marsikaj. Najpogosteje je domoljubje definirano kot predanost državi, nekateri avtorji pa ga definirajo tudi kot predanost narodu.⁴ Nikakor pa domoljubja ne smemo in ne moremo enačiti z nacionalizmom, kljub temu, da si vsaj v delu delita isto vrednostno izhodišče – narodi obstajajo, obstoj lastnega naroda pa ima za posameznika posebno moralno vrednost, zato je narod vreden posebne naklonjenosti. Pa vendar je pomembna vsebinska razlika med nacionalizmom in domoljubjem v razumevanje lastne identitete. Medtem ko domoljub iz poznavanja narodne zgodovine in kulturno-etnoloških značilnosti črpa lastno identiteto, tega ne moremo trditi za nacionalizem. Slednji izhaja iz komparacije in povečevanja lastnih narodnih dosežkov v primerjavi z drugimi narodi in nacijami.⁵

Nacionalizem je najprej povezan s konceptom nacije, torej konstitutivnega naroda, naroda, ki je dosegel oziroma si zagotovil državo. Zato je hote ali nehote povezan tudi z državnimi atributi in je s tega vidika nadpomenka domoljubju, ki se lahko in tudi se formira v večnacionalni državi oziroma v državi, kjer dominira kak večinski, najmočnejši ali najvplivnejši narod. Razmerje med njima praviloma ni komplementarno, temveč prihaja do trenj med njima. Obstaja pa tudi drugačna razlika med obema pomenoma. Domoljubje prvenstveno pomeni pozitivno emotivno razmerje do dežele torej domovine in ljudi, ki mu pripadajo,⁶ ter ima kot takšen največkrat naklonjen odnos do pripadnikov drugih narodov, kultur in ras. Za nacionalizem te prvinske pozitivne karakternosti ni mogoče vedno dokazovati. Nacionalizem ima namreč zelo različne politične in družbeno-moralne implikacije in manifestacije. Od skrajno pozitivnih do popolnoma nesprejemljivih, med katere sodijo vse tiste oblike, ki so prežete z nedemokratičnostjo, skrajnim nacionalnim šovinizmom, ekstremno ksenofobijo in superiorno ideologijo, temelječo na poniževanju ali podjarmljenju drugih, praviloma manjših narodov in nacij.⁷

Občutek pripadnosti državi (domoljubje) in naciji (rodoljubje) običajno označujemo kot nacionalno identifikacijo. Nacionalizem se razlikuje od domoljubja, ker v nacionalno identifikacijo vključuje, razen domoljubja, tudi rodoljubje. Domoljubje in rodoljubje sta res dve dimenziji nacionalne identifikacije, ki se merita z neodvisnimi merskimi lestvicami, vendar pa to ne pomeni, da je rodoljubje nujno agresivno in po-

³ Prav tam.

⁴ Vladimir Prebilič, Miro Haček, Simona Kukovič: Odnos mladih do domoljubja. Ljubljana 2013 (dalje Prebilič, Haček, Kukovič, Odnos mladih do domoljubja), str. 11.

⁵ Prav tam, str. 12.

⁶ Vladimir Struk: Leksikon politike. Maribor 1995, str. 234.

⁷ Prebilič, Haček, Kukovič, Odnos mladih do domoljubja, str. 11.

vezano s ksenofobijo. Ksenofobija je druga spremenljivka, ki se razlikuje od domoljubja, je pa lahko v enaki meri povezana z domoljubjem in rodoljubjem. Seveda je mogoče, da dobi nacionalna identifikacija v določenih okoliščinah negativen predznak; v tem primeru se nacionalizem, ksenofobija in šovinizem pomensko zelo približajo.

Domoljubje in rodoljubje sta povezana s poznavanjem nacionalne skupnosti in države. To vedenje ni dano, niti se ne podeduje, pač pa moramo do njega priti z raziskovanjem in prenosom na mladi rod. Nacionalna zavest se razvija s pomočjo kulturnih vsebin in znanja o domovini. Prav tako ta zavest obstaja v objektivnem in subjektivnem smislu, ki se razlikujeta, saj noben posameznik ne more vedeti vsega o svojem narodu in domovini, zato mora biti določen nek minimum, ki naj bi ga poznali vsi posamezniki, da bi se lahko izoblikovala solidarnost med člani nacionalne in državne skupnosti.⁸

Nacionalna identiteta je način, po katerem se posamezniki ali skupnosti razlikujejo v primerjavi z drugimi posamezniki ali skupnostmi.⁹ Nacionalna identiteta je jedro naroda, njegovo bistvo in njegov smisel obstoja. Nacionalno identiteto moramo razumeti kot izostreno in opredmeteno komponento sicer vsebinsko širše nacionalne zavesti, ki jo Južnič razume kot najbolj bistven sestavni del nacionalne identitete.¹⁰ Ta se oblikuje skozi daljša zgodovinska obdobja in je nerazdružljivo povezana s prostorom ter nacijo tega prostora. Prav to pa je bistveno v vsej zasnovi identitete. Temeljna značilnost je poleg že omenjenih lastnosti zmožnost identificiranja tako posameznikov kot družbenih skupin. In prav s prostorsko sestavino se je najlažje poistovetiti in je posredno ter neposredno pomemben dejavnik vpliva na nacionalno identiteto. Po Smithu¹¹ ima nacionalna identiteta dvojno funkcijo: ekonomsko-teritorialno-politično funkcionalnost, ki državi zagotavlja vire, ozemlje in delovno silo, naslanja pa se na racionalne procese, toda tudi intimno notranjo funkcionalnost, ki posamezniku zagotavlja samodefniranje, samospoštovanje ter zaznavo sebe in drugih.

Vendar je mogoče in morda nujno predstaviti še eno, nič manj ali celo bolj pomembno tretjo funkcijo nacionalne identitete – varnostno. Res je, da je ta funkcija v veliko primerih posledica delovanja drugih sistemov, ne samo in izključno nacionalno-varnostnega, zlasti kadar je govora v varnosti v njenem najširšem pomenu besede, je pa to izrazito izostreno v primerih obrambe elementov nacionalne identitete. Varnost v najširšem pomenu besede lahko opredelimo kot stanje, v katerem je zagotovljen uravnotežen fizični, duhovni in duševni ter gmotni obstoj posameznika in družbene skupnosti v razmerju do drugih posameznikov, družbenih skupnosti in narave.¹² Zgodovina izpričuje, da popolna prisilna integracija, katere cilj je izkoreninjenje naroda ali nacije, zahteva najprej vojaško premoč in nato sistematične ukrepe raznarodovanja oziroma izbriša nacionalne identitete. Sistematični ukrepi ra-

⁸ Prebilič, Juvan, Domoljubje in nacionalna varnost, str. 3.

⁹ Mirjana Ule Nastran: Sodobne identitete v vrtincu diskurzov. Ljubljana 2000, str. 3.

¹⁰ Stane Južnič: Identiteta. Ljubljana 1993, str. 320.

¹¹ Antony D. Smith: Nacionalni identitet. Beograd 1998.

¹² Anton Grizold: Oblikovanje slovenske nacionalne varnosti. V: Razpotja nacionalne varnosti. Ljubljana 1992.

znarodovanja so vrhunec dosegli prav v času druge svetovne vojne. Za to obdobje je značilna najbolj kruta oblika fizičnega izkoreninjenja, tedaj vse bolj jasno izrisanih potez slovenske nacionalne identitete.¹³

Slovenska narodna zavest se je oblikovala iz pripadnosti jeziku in kulturi, izvirajoči iz tega jezika.¹⁴ Slovenskega naroda, njegove zavesti in identitete ni v veliki meri oblikovala politična pripadnost državi, v kateri se je razvijal. Politični faktor se je v narodni zavesti pojavil razmeroma pozno, in sicer v programu Zedinjene Slovenije, ki je zahteval združitev vseh Slovencev v enotno upravno enoto, šele nato pa ustanovitev avtonomne slovenske dežele v neki večnacionalni državi. Takšnemu političnemu programu so Slovenci ostajali zvesti v Avstro-Ogrski monarhiji in v obeh Jugoslavijah. Razvijali so svojo narodno in domovinsko zavest in ji ostajali zvesti.¹⁵

Zavest, da slovenski narod potrebuje samostojno državo, je zorela počasi. Prvi pojavi so bili prisotni v prvi Jugoslaviji. Prav o tem so govorili pripadniki vseh političnih taborov, a le redki posamezniki.¹⁶

Razpad Avstro-Ogrske monarhije in prehod pretežnega dela slovenskega ozemlja v jugoslovansko državo ter začetek graditve slovenske državnosti v okviru Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. 10. 1918 pomenijo veliko prelomnico v novejši slovenski zgodovini.¹⁷

Slovensko časopisje iz omenjenega obdobja je polno člankov, ki na čustven način izražajo veselje nad odhodom iz Avstro-Ogrske monarhije in so polni izlivov domoljubnih čustev. V nekaterih je moč zaznati srd nad nekdanjimi gospodarji. Omenimo članek v Slovenskem narodu z naslovom V slovo!,¹⁸ ki se začne z besedami: »*Otresli smo se vas, ki ste nas zatirali. Ne prožimo vam roke v slovo. Same vesele obraze vidite po naših deželah. Od kod to? To je naša hvaležnost za vaše stoletno zatiranje, to je izraz našega upanja in našega prepričanja v boljšo bodočnost.*«¹⁹

¹³ Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor 1968.

¹⁴ Janko Prunk. V: Pogovori pri predsedniku republike. Domoljubje: Ljubljana, 22. junij 2009. Ljubljana 2009, str. 23.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Med tistimi, ki so verjeli v razpad monarhije je bila tudi slovenska intelektuala Angela, ki je v svojih spominih zapisala naslednjo osebno izkušnjo glede obstoja monarhije: »*Nekega dne (med prvo svetovno vojno, op. a.) sem imela z župnikom pogovor (kot učiteljica v Pirničah pod Šmarno goro, o. a.), ki je postal zame usoden. Takrat je viselo v zraku vprašanje prihodnje ureditve Avstrije, ki se je bližala vojaškemu porazu. Župnik je govoril o federativni ureditvi pod habsburškim žezlom, jaz pa sem se v svoji mladostni naivnosti dala izzvati. Mislila sem, da bi omadeževala svoj značaj, če ne bi govorila tako, kot mislim: Avstrija mora razpasti. Čehi imajo zunaj imenitne predstavnike, ki so za absolutno odcepitev, a o usodi južnih Slovanov gotovo ne bodo odločali samo Slovenci. On je bil besen: »Mi, katoliki, ne bomo nikdar sprejeli hegemonije pravoslavnih Srbov. Prihodnost slovenskega naroda je v okviru katoliške Avstrije...« Videla sem, da je bil habsburški okvir še vedno zelo močan, toda mladi se nismo mogli vključiti vanj». V: Angela Vode: Skriti spomin. Ljubljana 2004 (dalje Vode, Skriti spomini), str. 14-15.*

¹⁷ Miroslav Stiplovšek: Slovenski parlamentarizem 1927-1928: avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma. Ljubljana 2000 (dalje Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem), str. 15.

¹⁸ Slovenski narod, 1. 11. 1918, str. 1.

¹⁹ Prav tam. Slovenska intelektuala Angela Vode je v svojem delu Skriti spomin opisala občutja, ki jih je v šoli doživljala kot otrok ob različnem obravnavanju slovenskih in nemških otrok: »*Prvi upor*

Slovenci so si po razpadu Avstro-Ogrske monarhije obetali miren in skladen nacionalni razvoj brez hegemonije in zatiranja.²⁰ Ta pričakovanja so se izjalovila. Slovenci so se znašli pred vprašanjem, kako razrešiti vprašanje slovenskega narodno-političnega bivanja v tako željno pričakovani južnoslovanski državi.²¹

»Doživeli smo trenutek, o katerem so sanjali naši pradedi, za katerim je drhtela stoletja duša vsakega zavednega Slovenca in Slovenke«²²

Osrednja misel slovenske novejšje zgodovine od programa Zedinjene Slovenije leta 1848 dalje je doseči osebno in narodno osvoboditev Slovencev in enakopraven položaj v občestvu narodov sveta.²³

V prizadevanjih za uveljavitev slovenske samoodločbe v okviru jugoslovanske države je bila odločilna ustanovitev Narodnega sveta za Slovenijo in Istro 16. in 17. avgusta 1918.²⁴ Z njim so katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS), liberalna Jugoslovanska demokratska stranka (JDS) in Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (JSDS) ter politična društva primorskih in koroških Slovencev ustanovila skupni politično-predstavniki organ v boju za narodnopolitično osamosvojitvev. Narodni svet je bil tisti organ, ki je ob avstrijski oblasti postopoma uveljavljal narodno oblast. Odločilno vlogo pa je odigral ob državni spremembi, to je ustanovitvi Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS) 29. oktobra 1918.²⁵

V prizadevanjih zaščititi narod je Narodni svet aktiviral vse sile. Njegov predsednik dr. Anton Korošec je tako na primer pozval predstavnike Sokolov in Orlov

so dvignile v meni razmere v šoli. Takrat je bil boj za narodne pravice tako rekoč v ozračju. Komaj je slovenski otrok prestopil prag domače hiše in se vključil v prvo družbeno občestvo – v šolo, že je občutil razliko v položaju slovenskih in nemških učencev. Na vsakem koraku sem spoznavala, da imajo učenci, ki so se izdajali za Nemce, privilegirani položaj, da se z njimi ravna lepše kot s slovenskimi učenci. Tako se je dvignil v mladih dušah že v osnovni šoli odpor proti tej dvojni meri, ki smo jo občutili kot nezasluženo krivico.» – Vode, Skriti spomin, str. 8.

²⁰ Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana 1996 (dalje Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva), str. 8.

²¹ Prav tam.

²² Slovenski narod, 1. 11. 1918, str. 1, Proglasitev narodne vlade.

²³ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 8.

²⁴ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 16. Slovenski politik, publicist Albin Prepeluh je v svojih spominih podal zanimivo pričevanje o ustanovitvi Narodnega sveta, ki nekako negira evforično vzdušje ob njegovi ustanovitvi, kakršno je podajalo dnevno časopisje. Seveda pa je bilo to njegovo subjektivno mnenje, kar je poudaril tudi sam. Zborovanja, ki se je vršilo v ljubljanski mestni dvorani, se je Prepeluh udeležil kot opazovalec Socialistične omladine (opozicija, ki se je razšla z vodstvom JSDS, opomba avtorjev). Program, sprejet na zborovanju ob ustanovitvi Narodnega sveta, po njegovem mnenju »nikakor ni bil nepomirljivo revolucionaren. Tudi debata je bila zelo umirjena, idejno skromna. Navdušenja ni bilo, nasprotno je med zborovalci prevladala neka bojzljiva medsebojna nezaupljivost. Napredek z ozirom na stilistiko majniške deklaracije je bil samo v tem, da se je govorilo o bodoči jugoslovanski državi na splošno in se ni več omenjalo teritorialnega okvira habsburške države in dinastije.« Glede ostalih točk dnevnega reda pa je zapisal: »K ostalim točkam dnevnega reda se je še mnogo govorančilo in se je omalavilo precej tako imenovane kulturne in gospodarske slame.« V: Albin Prepeluh: Pripombe k naši prevratni dobi. V: Sodobnost (1933), 1935, št. 6, str. 264-265.

²⁵ Prav tam, str. 17-18.

(svetovno-nazorski si sicer nasprotujoči telovadci, op. avtorjev)²⁶ naj se 28. oktobra 1918 udeležijo zborovanja z namenom ustanovitve narodne straže.²⁷ Korošec je napovedoval »burne čase«, ki bodo zahtevali, da je »vsakdo na svojem mestu« in da »izvršuje nalogo svojega poklica«.²⁸ Po deželi so se začeli namreč pojavljati klateži, dezertjerji in drugi, ki so ogrožali mir in red. Temu se je Narodni svet želel izogniti, zato je začel ustanavljati narodne straže. Pravni temelj vsake oblasti je namreč vzpostavljanje in izvajanje oblasti, kar ni mogoče brez delovanja notranje-varnostnega sistema.

Tudi ob pripravah na veliko manifestacijo v Ljubljani v čast narodne osvoboditve 29. 10. 1918 je dnevno časopisje pozivalo ljudi k dostojnemu obnašanju, brez izgrediv. Zavedali naj bi se, da so »sinovi kulturnega slovenskega naroda, ki hoče pokazati s to manifestacijo, da je vreden jugoslovanske svobode«.²⁹ Da bi mesto tudi navzven pokazalo svoja domoljubna čustva, so organizatorji manifestacije pozivali ljudi, naj okrasijo hiše z zastavami.³⁰

Manifestacija je bila uspešna. »Tisoči in tisoči naroda. Kdo bi preštel te tisočglave množice. Vse je šlo kot po uri.«³¹ Omenjeno manifestacijo v Ljubljani je dnevno časopisje označilo kot »zmagoslavje naroda nad okostenelim birokratizmom, nad nemštvo in nad brutalno silo germanskega fevdalističnega militarizma.«³²

Manifestacije v čast narodne osvoboditve so potekale tudi v drugih slovenskih krajih. Poglejmo vzdušje v Bohinjski Bistrici. Na predvečer 29. oktobra je na griču za vasjo zopet »po dolgih letih zatajevanja« zaplamtel kres. Pred občinskim domom se je zbrala vsa vas, ki je klicala slavo narodnim voditeljem, »osvoboditeljem in lepši prihodnosti troedinega jugoslovanstva«.³³ S himno »Ljepa naša domovina« se je pričel spreved z baklami, lampijoni, narodnimi zastavami in godbo.

²⁶ Zborovanja ob ustanovitvi Narodnega sveta so se udeležili tudi trije predstavniki Jugoslovanske socialnodemokratske stranke, med njimi Anton Kristan, ki je dejal, da slovensko delavstvo sicer ne zaupa meščanskim strankam, delegacija stranke pa da je prišla na zborovanje samo zato, ker je prepričana, da so v življenju narodov trenutki, ko morajo sodelovati vsi. – Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, str. 264.

²⁷ Slovenski narod, 25. 10. 1918, str. 2, Ustanovitev narodne straže.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Slovenec, 28. 10. 1918, str. 1, Praznik narodne osvoboditve v Ljubljani.

³⁰ Prav tam. Program manifestacije v Ljubljani v čast narodne osvoboditve je predvideval njen začetek že ob 6. uri jutraj z budnico. Igrale naj bi godbe iz Trbovelj, Zidanega mosta in Višnje gore. Ob 8. uri naj bi se zbrali reditelji pred hotelom Slon, ob 9. uri pa šolska mladina v svojih šolah, telovadci, to je Sokoli in Orli pa na Dunajski cesti. Predvideno je bilo, da se pred hotelom Slon zberejo predstavniki Narodnega sveta, političnih strank itd., predstavniki strokovnih, kulturnih in političnih društev pa na Franc Jožefa cesti. Manifestacija naj bi obogatil tudi obisk gostov (Čehi, Rusi itd.). Sprevod naj bi se vil po ljubljanskih ulicah. Popoldan je bila predvidena ljudska predstava v Narodnem gledališču, avtorja A. Jiraskova z naslovom Laterna, in jugoslovanska veselica na vrtu Uniona in v vseh njegovih prostorih. Manifestacija naj bi se zaključila ob 8. uri zvečer s slavnostno predstavo v Narodnem gledališču. V: Slovenec, 28. 10. 1918, str. 1, Praznik narodne osvoboditve v Ljubljani.

³¹ Slovenec, 30. 10. 1918, str. 1, Prestolnica Slovenije manifestira.

³² Prav tam.

³³ Slovenski narod, 3. 11. 1918, str. 2, Narodna proslava.

Domovino utemeljujemo na jeziku oziroma na kulturi.³⁴ Materinščina je tisto prvo, s čimer se človek sreča, je tisto, ki pojmuje vse stvari z imenom in jim daje pomen in odpira svet. Samo iz jezika, iz kulture, temelječe na nekem posebnem naravnem jeziku, lahko izvajamo domoljubje.³⁵ Upoštevač napisano lahko razumemo ponos in globoka domoljubna čustva ob uvajanju slovenščine kot uradnega jezika v uradih, šolah, na železnici, sodiščih in političnih uradih po prevratu.³⁶

Poglejmo, kako so to novico sprejeli železničarji. Po veliki ljubljanski manifestaciji v čast narodne osvoboditve 29. oktobra 1918 so železničarji odkorakali na trg pred glavnim kolodvorom, kjer je njihov govornik navdušeno naznanil, da je kolodvor doživel veliko spremembo.³⁷ Do nedavnega so se namreč na njem »*sopirile črnožolte madžarske in pruske zastave*«, sedaj pa so zavihrale z njega trobojnice kot »*simbol naše mlade države in naše svobode*«. ³⁸ Južnoslovanski železničarji habsburške monarhije naj bi najbolj občutili »*težko pest militarizma in germanizma*«. Ravno zato se »*hočemo z vso strastjo oklepiti prapora svobode, ki ga je naš narod danes tako visoko dvignil*«. ³⁹

V prizadevanjih po uresničitvi slovenske narodne samoodločbe in državnosti je bilo naslednje pomembno dejanje Narodnega sveta sestava Narodne vlade 31. oktobra, v katero so vstopili predstavniki vseh treh slovenskih političnih strank. Več kot polovico resorjev v vladi je pripadla SLS. Narodno vijeće je kot vrhovni organ nove samostojne in suverene Države SHS prevzelo le vodenje zunanje politike in vojaških zadev, pravico do razveljavitve zakonov in sodnih pomilostitev iz časa Avstro-Ogrske monarhije. Vse ostale pristojnosti naj bi samostojno izvajale posamezne narodne vlade. Predsednik prve slovenske narodne vlade je postal Josip Pogačnik.⁴⁰

Imenovanje Narodne vlade za Slovenijo je ljudstvo pozdravilo z navdušenjem in domoljubnim slavljenjem na Kongresnem trgu v Ljubljani.⁴¹ Množica ljudi je napolnila Kongresni trg in sosednje ulice. Z vseh strani so odmevali zbori, prepevajoči domoljubne pesmi. Vojaška godba 53. hrvaškega polka, ki je priredila pred magistratom in škofijskim dvorcem podoknice, je prikorakala v spremstvu vojaštva, dijaštva in občinstva pred deželni dvorec. Na balkonu le-tega so se pojavili člani Narodne vlade za Slovenijo, med njimi predsednik vitez Pogačnik, ki je prebral naznanilo. Zbrane je nagovoril s »*svobodni državljani in državljanke*«. ⁴² Prebral je imena članov vlade. Po vsakem prebranem imenu so množice navdušeno vzklikale. Pogačnik se je pred zbrano množico obvezal, da bo kot predsednik prve slovenske narodne vlade svojo nalogo opravljal z vso odgovornostjo. Ob zaključku njegovega govora je godba zaigrala vrsto domoljubnih pesmi kot »*Ljepa naša domovina*«, »*Hej Slovani*«, »*Kje dom je moj?*«. ⁴³

³⁴ Hribar. V: Pogovori pri predsedniku, str. 18.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Slovenski narod, 29. 10. 1918, str. 1, Uvedba slovenskega jezika v urade in šole.

³⁷ Slovenec, 30. 10. 1918, str. 2, Železničarji za narodne pravice.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 18.

⁴¹ Slovenski narod, 1. 11. 1918, str. 1, Proglasitev narodne vlade.

⁴² Prav tam.

⁴³ Prav tam.

»Mi Srbi vam zagotavljamo, da vam bo na naših ramenih toplo, da bomo vse delili«⁴⁴ : združitev Države SHS s Kraljevino Srbijo – 1. december, narodni praznik

V času, ko je slovenska Narodna vlada izvajala »že vso državno oblast«⁴⁵ so se v Narodnem vijeću pod pritiskom širjenja italijanske vojaške zasedbe slovenskih in hrvaških ozemelj ter akcije oblastnih vrhov Kraljevine Srbije ob podpori unitarističnih in centralističnih sil, zlasti pa srbskega prebivalstva v Državi SHS, začele sklepne razprave o združitvi Države SHS s Kraljevino Srbijo v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS).⁴⁶

Avstro-ogrski Jugoslovani so bili sicer res svobodni, toda svoj dom so si morali šele zgraditi in ga obvarovati. Državo so imeli, a meje še niso bile dokončno določene. Poleg skrbi, kako si bodo uredili domovino, je bila njihova glavna skrb potek meja. Severno ozemlje še ni bilo prosto nemškega pritiska. Še bolj pereč je bil položaj na jugu, kjer si je italijanski sosed na silo prisvojil »najlepši in najbogatejši« kos slovenske zemlje ter vzel »najboljše in najzavednejše naše ljudi«.⁴⁷

Zaradi omenjene nevarnosti naj bi bila prva dolžnost Slovencev zbrati vse svoje sile proti prodiranju sovražnika.⁴⁸ Pisec omenjenega članka (ime in priimek ni sta navedena, op. avtorjev) v liberalno usmerjenem časopisu Slovenski narod je bil kritičen do vseh tistih, ki so se v odločilnih trenutkih, ko je šlo za obrambo meja domovine, spraševali o ureditvi bodoče skupne jugoslovanske države (republika ali monarhija).⁴⁹ Avtor prispevka je zapisal, da je pomemben le odgovor na vprašanje,

⁴⁴ Slovenec, 12. 11. 1918, str. 1, Zdravo bračo Slovenci.

⁴⁵ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 23. Glede na obseg državne oblasti, ki je pripadal slovenski Narodni vladi in pristojnosti, ki so ostale pridržane Narodnemu vijeću, lahko ugotovimo, da je bila Slovenija v državnopravnem pogledu federativno povezana z Državo SHS. Imela je namreč posebno državno oblast, ki so jo opravljali posebni, necentralni organi, to so poverjeništa slovenske Narodne vlade. Tak položaj Slovenije v Državi SHS je Narodno vijeće sprejemalo v celoti, saj je njegov osrednji odbor na seji 3. novembra 1918 odobril »imenovanje avtonomnih oblasti v Sloveniji«. – Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998, str. 82.

⁴⁶ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 23.

⁴⁷ Slovenski narod, 6. 12. 1918, str. 1, Nekaj predzgodovine o naši svobodi.

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ Zagovorniki republikanske ureditve skupne jugoslovanske države so monarhijo smatrali kot anahronizem, saj so stare monarhije propadale, republika pa je bila državna oblika prihodnosti. Niso želeli, da bi bila jugoslovanska država nekakšen anahronistični otok sredi samih republik, ki so se že ali pa se še bodo oblikovale okoli nje. Zagovorniki republike so srbski dinastiji sicer priznavali zasluge za srbski narod, prav tako so spoštovali mišljenje »svojih plemenskih bratov Srbov« in iz njihovega republikanskega naziranja ni izviral nikakršna mržnja do njih, pač pa le skrb za srečen razvoj domovine in ljudstva. Novi čas je namreč v ospredje postavil suverenost ljudstva, ki ne želi biti več vladano, temveč si želi samo vladati. V: Slovenec, 12. 11. 1918, str. 1. Jugoslovanska republika. Svoje jasno stališče glede oblike vladavine je Srbija izrazila že pred združitvijo. Časnik Slovenski narod je objavil mnenje srbskega politika (ne navaja katerega, opomba avtorjev), ki je res mnenje posameznika, a razvoj kasnejših dogodkov dokazuje, da je bilo njegovo mnenje dejansko splošno. Omenjeni srbski politik je izjavil, da Srbi iz Srbije ne dovolijo nikakršne diskusije glede oblike vladavine in glede dinastije. Želijo enotno centralistično monarhijo pod obstoječo dinastijo. Pri tem naj bi imeli popolno podporo Srbov

kdo nas lahko reši. V tistem trenutku je to lahko bila le Srbija in če je »ta Srbija danes monarhična, nas bo pač rešila monarhična Srbija. Zvezo z monarhično Srbijo sprejemamo zato, ker nam je ujedinjenje nad vse in smo temu ujedinjenju pripravljeni doprinesti marsikatero žrtev«. ⁵⁰

Redka opozorila (na primer slovenska politika in publicista Albin Prepeluh in Anton Štebi, opomba avtorice) pred tem prenačljenim korakom in napoved hudih bodočih narodnopolitičnih bojov zaradi vrste »plemenskih« razlik so bila preslišana. ⁵¹ Centralistične sile so takoj po prvdecembrskem aktu začele izvajati ukrepe za oslabitev vseh oblik samostojnega organiziranja oblasti v posameznih jugoslovanskih deželah. ⁵²

Kakorkoli že, prvi december je postal narodni praznik, ki so ga Slovenci vsako leto obhajali.

Na dan združitve leta 1918 se je Ljubljana ponovno odela v praznične barve. ⁵³ Delo je počivalo, uradi in prodajalne so bili zaprti, v šolah so potekale proslave, vse mesto je bilo v narodnih zastavah. Politika ni zmotila domoljubnega doživljanja združitve vseh jugoslovanskih pokrajin. S poslopja Kazine, središča nemškega družabnega življenja, je ponosno plapolala velika slovenska trobojnica, na nemškem gledališču pa je bila izobešena belo-zelena mestna zastava. Balkon mestne hiše je bil okrašen in med zelenjem se je bohotila slika novega voditelja, kralja Petra I. Mestne ulice so bile polne praznično razpoloženih ljudskih množic, ki so navdušeno manifestirale za »srečno izvršeno« narodno in državno združitve. Klici Živela Jugoslavija, Živela Srbija, Živel kralj Peter, Živel regent Aleksander so gromko odmevali po ulicah. Godba je igrala (srbsko) himno nove skupne države »Bože pravde« (Bog pravice), ki so jo ljudje poslušali odkritih glav. ⁵⁴

Rodila se je ljubezen do nove domovine, ki pa jo je skrhalo »sovražno strankarstvo

iz nekdanje Avstro-Ogrske monarhije. Glede Slovencev in Hrvatov je izjavil, da obojih Srbi ne silijo k združitvi. Če on želijo priti, so dobrodošli, ni pa umestno od njih, da zahtevajo spremembo oblike vladavine. V: Slovenski narod, 29. 11. 1918, str. 1, Trpka, odkrita a istinita beseda.

⁵⁰ Slovenski narod, 6. 12. 1918, str. 1.

⁵¹ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 24. Svoje razočaranje nad novo državo Kraljevino SHS, v kateri je bil slovenski narod ponovno podrejen je v svojih spominih izpovedala tudi Angela Vode: »Nova država nikakor ni izpolnila naših upov in pričakovanj. Srbi niso nikdar prikrivali, da nas smatrajo podjarmljen narod, za molzno kravo ter so nas obdavčevali bolj kot smo mogli prenesti. V šoli se je uveljavljala jugoslovansčina, slovenski otroci so se morali učiti cirilice in srbohrvaščine. Hrvatje so bili v boju proti zapostavljanju notni, pri nas pa so se nadaljevali tradicionalni boji med klerikalci in liberalci: zdaj eni, zdaj drugi so bili jeziček na tehtnici v vladi, ko je šlo za izigravanje Hrvatov, a s tem tudi naših koristi v prid srbski čaršiji. Po vsej državi se je razpaslo podkupovanje, brez katerega nisi nikamor prišel. To je bil način srbskega uradovanja. Srbi so ostali Srbi, drugi pa smo postali Jugoslovani. Nekateri levo usmerjeni Slovenci so ostali sicer vsekoli pri zahtevah po avtonomiji, med njimi Prepeluh, Lončar in Toni Štebi, toda ostali so osamljeni. Slovenci se še niso znašli. Klerikalci so sicer poudarjali zahtevo po avtonomiji, toda samo dotlej, dokler so bili v opoziciji, potem pa so se prilagodili za nekaj koristi za svojo stranko.« – Vode, Skriti spomin, str. 18.

⁵² Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 24.

⁵³ Slovenski narod, 14. 12. 1918, posebna izdaja, str. 1, Narodni praznik v Ljubljani.

⁵⁴ Prav tam.

in medsebojno uničevanje«. ⁵⁵ Ljubezen do domovine in naroda so zasenčili »ideali našega časa«, to je denar, politična moč in udobno življenje. »Sedanji rod« naj bi izgubil prave ideale, zato je »naš up in naša prihodnost« mladina. ⁵⁶

Da bi ponovno našli pravo ljubezen do domovine in naroda je višji šolski svet ob drugi obletnici združitve na prošnjo Jugoslovanske matice odredil, da se v letu 1920 narodni praznik na srednjih šolah obhaja v spominu na »zasužnjene brate v Korotanu in Primorju«. ⁵⁷ To odredbo je pozdravila mladina, srednješolsko učiteljstvo in vsa javnost z odobravanjem. Glede na to, da je, tako članek, tedanja generacija izgubila prave ideale in se oddaljila od ljubezni do naroda in domovine, naj bi bila mladina tista, ki bo v prihodnosti rešila »brate«, ki so ostali izven domovine. V želji po uresničitvi omenjenega cilja naj bi po šolah organizirali domovinske šolske prireditve in s tem vzbujali in gojili pravo in nesebično ljubezen do naroda in domovine. Izobraževalna društva, mladinske organizacije, ljudske in dijaške kongregacije, telovadna društva, srednješolske in visokošolske organizacije, skratka vsa omenjena društva in organizacije ne glede na strankino pripadnost, naj bi med svoje delovne naloge uvrstila tudi točko: delo za »zasužnjene brate«, ki so ostali izven domovine pod italijansko ali avstrijsko oblastjo. Zato naj bi pri vsakem občnem zboru, pri vsakem javnem nastopu vnašali v najširše plasti slovenskega naroda zavest, da se je slovenskemu narodu zgodila krivica, ki mora biti popravljena. Popravila naj bi jo mladina. Mladina naj bi ponovno brala slovenske pesnike in pisatelje (Gruden, Gradnik, Župančič, Bevk itd.). Njihova dela naj bi Jugoslovanska matica objavila v priročni obliki in dostopni ceni. Dela slovenskih pesnikov in pisateljev naj bi prišla v vsako hišo, v vsako društvo, v vsako knjižnico in v šolska berila. ⁵⁸

V tem smislu so obhajali narodni praznik prvi december tudi v Zavodu sv. Stanislava v Šentvidu nad Ljubljano 1. decembra 1920. ⁵⁹

Praznovanje prvega decembra je bilo še posebno slovesno pri Slovencih na Štajerskem, ki jim je nova država prinesla to, da so ostali skupaj s svojimi slovenskimi brati v skupni državi.

Maribor je 1. decembra 1928 proslavljal dva zgodovinska dogodka za slovenski narod, in sicer desetletnico obstoja narodne države in desetletnico zavzetja, to je osvoboditve Maribora, izpod nemške oblasti. ⁶⁰ Mariborčani so se s ponosom spo-

⁵⁵ Slovenec, 4. 12. 1920, str. 1, Velika naloga naše mladine (Narodni praznik 1. 12. 1920 v škofjski gimnaziji v Št. Vidu nad Ljubljano).

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ Prav tam. Prireditve na omenjeni šoli je potekala v znamenju petja in recitiranja domoljubnih pesmi. Dijaki so recitali pesmi iz Bevkovega cikla Pomlad 1919, Prva pesem, Pismo moje žene, Župančičevo Bolnik, Gradnikovo Pesem iredentistov, Grudnovno pesem Tržaškim bratom. Mešani zbor je zapel pesem Slovenska zemlja in Flajšmanovo Triglav. Vrhunec prireditve je bil govor ravnatelja A. Koritnika, ki je mladino pozval, naj strmi k uresničitvi tega, da se bodo pod okrilje Jugoslavije združili vsi Slovenci.

⁶⁰ Slovenski gospodar, 22. 11. 1928, str. 1, 1. december - zmagoslavni praznik slovenskega naroda na severni meji.

minjali tega dne, ki jim je omogočil samostojno odločanje o svoji usodi, dne, ki jim je omogočil, da »*se blestijo slovenski napisi po belih cestah naših mest, trgov in vasi*«. ⁶¹ Slovenke in Slovenci mariborske oblasti naj bi se torej 1. decembra 1928 zbrali v Mariboru in pokazali svetu, da složno stojijo za svojo domovino. Ta ljubezen do domovine ni bila omajana niti deset let kasneje, ko je Maribor in s tem vsi Slovenci na Štajerskem proslavljali dvajseto obletnico svobode. ⁶²

Prvi december ni bil le narodni praznik odraslih. Zavedanje o njegovem pomenu so želeli vzbuditi tudi pri najmlajših. Poglejmo primer kraja Studenci pri Mariboru, ki je 1. decembra 1938 proslavljalo dvajsetletnico Jugoslavije. ⁶³ Praznik je bil toliko pomembnejši, ker je bil v sokolskem domu v spomin na dvajsetletnico svobode razvit »*dečji prapor*«, ki ga je v spomin na sokolsko Petrovo petletko daroval podstarosta Joško Vokač. V Studencih je bilo 140 otrok vključenih v sokolsko društvo. Na praznik dvajsete obletnice osvoboditve je bilo 15 otrok sprejetih v vrste naraščajnikov. Ob praznovanju narodnega praznika je bil v sokolskem domu organiziran bogat kulturni program, pri katerem so sodelovali tudi otroci. ⁶⁴

Ob deseti in dvajseti obletnici skupne jugoslovanske države je tedanje dnevno časopisje posredovalo nekakšen rezime dela in dogajanja v državi. Prvodecembrski akt leta 1918 so ljudske množice sprejele z navdušenjem. Njihovi upi v novo državo so bili veliki. Prevladovalo je stališče, da bo nova država prinesla vse pravice, ki jih imajo državljani v moderni in demokratični državi. Ob deseti obletnici je takratno dnevno časopisje ugotavljalo, da je Jugoslavija sicer nujna, toda ljudje niso zadovoljni z njeno ureditvijo in razmerami v njej tako, kot bi želeli in kot so pred desetimi leti tudi pričakovali. ⁶⁵ Kljub povedanemu pa naj ne bi obupali nad bodočnostjo Jugoslavije, saj je pričakovati njeno »*ново vstajenje*« in v tem upanju so tudi praznovali njeno desetletnico. ⁶⁶ Proslave ob obletnici so se vrstile po celi državi. Prebivalstvo države je želelo pred ostalimi državami pokazati svojo zvestobo do domovine, ki se je sicer soočala z notranjimi nesoglasji, a je bila njihova domovina, v katero so verjeli. ⁶⁷ Ob desetletnici je Leonova družba izdala, pod uredništvom ravnatelja dr. Josipa Mala, zbornik »Slovenci«, vsebujoč opise slovenske osvoboditve. Avtorji tekstov so bili ljudje, ki so aktivno sodelovali pri teh zgodovinskih dogodkih. ⁶⁸

Ob dvajseti obletnici zedinjenja slovenskega, hrvaškega in srbskega naroda v eno državo je bilo dnevno časopisje veliko bolj zadovoljno nad dosežki skupne države. Priznavalo je, da je Jugoslavija prestala veliko notranjih in zunanjih težav, doživela marsikatero politično krizo in se nahajala v hudih gospodarskih stiskah, a je vse premagala »*s svojo jekleno odpornostjo, moralnim zdravjem svojega tesno z rodno grudo*

⁶¹ Prav tam.

⁶² Slovenski narod, 2. 12. 1938, str. 3, Maribor ob 20 letnici naše svobode.

⁶³ Prav tam, V Studencih.

⁶⁴ Prav tam.

⁶⁵ Slovenski narod, 30. 11. 1928, str. 1, Ob desetletnici ujedinjenja.

⁶⁶ Prav tam.

⁶⁷ Prav tam.

⁶⁸ Slovenec, 1. 12. 1938, str. 4, Pogovor o jubilejni izdaji zbornika »Slovenija«.

povezanega ljudstva ter po modrem vodstvu svoje vladarske rodbine«. ⁶⁹ Ob praznovanju obletnice se je spomnilo mož, ki so imeli največ zaslug za osvoboditev Slovencev in združitvev s svojimi brati v eno državo. Imena J. E. Krek, škof Anton Bonaventura Jeglič in Anton Korošec so bila imena, ki so se večno zapisala v slovensko zgodovino.

V vseh dvajsetih letih se je bil boj za ohranitev samostojnosti slovenskega naroda, ne toliko politično kot predvsem kulturno. Pisatelj in domoljub Ivan Cankar je že leta 1913 poudaril: »*Politično zedinjenje da, jezikovno ne.*« ⁷⁰ Zavzel se je torej za politično povezavo Slovencev z drugimi jugoslovanskimi narodi, a za ohranitev vseh narodnih posebnosti. V novi državi so se slovenski kulturni delavci zavzemali za samobitnost slovenske kulture in jezika. Njihova prizadevanja so bila uspešna, saj smo Slovenci dobili svojo Akademijo znanosti in umetnosti, prenehal je tudi boj za obstoj slovenske univerze. ⁷¹

Največji uspeh ob dvajseti obletnici je bil torej ta, da je bila kulturna samobitnost slovenskega naroda priznana in zagotovljena.

Opisane dosežke Slovencev v Jugoslaviji pa so kmalu zasenčili svetovni dogodki, to je bližajoča se vojna, ki ni prizanesla nikomur. Maribor in celotna Štajerska se je morala ponovno boriti za svoj narodni obstoj. Načrt nemškega okupatorja je bil, narediti to deželo ponovno nemško. Ta svoj načrt je pričel takoj ob okupaciji tudi uresničevati. Ostali del Slovenije, ki ga je okupiral italijanski okupator, je bil prav tako izpostavljen raznarodovanju in uničenju Slovencev kot naroda, a postopoma. Italijanski okupator je želel to doseči na daljši rok.

Različnost v razumevanju in izkazovanju domoljubja

Slovenski politični prostor sta izmenično obvladovala dva osrednja politična tabora liberalni in klerikalni. V prelomnem obdobju ob koncu prve svetovne vojne se je zaključil proces oblikovanja organizacijsko sklenjenih političnih taborov. ⁷² Liberalni tabor je postal enoten z združitvijo obeh pokrajinskih liberalnih političnih strank, in sicer Narodno napredne stranke iz Kranjske in Narodne stranke iz Štajerske dne 29. in 30. junija 1918. Z združitvijo je bila oblikovana Jugoslovanska demokratska stranka (JDS). Njena ustanovitev je slovenskemu liberalnemu taboru dala priložnost, da je predstavil svoje poglede glede reševanja slovenskega nacionalnega vprašanja. Njegovi pogledi so se v tem trenutku povsem ujemali s splošno uveljavljeno slovensko narodno in politično voljo po nacionalni samoodločbi in ustanovitvi samostojne in neodvisne jugoslovanske države. Ravno zato je JDS v času svojega nastanka skupaj z Jugoslovansko socialdemokratsko stranko (JSDS) in Vseslovensko ljudsko stranko (VSL) predstavljala pomembno organizacijsko in politično oporo narodno osvobodilnemu programu. ⁷³

⁶⁹ Prav tam, str. 1, Dvajset let naše svobodne in državne samostojnosti.

⁷⁰ Prav tam.

⁷¹ Prav tam, str. 3, Nekaj misli ob 20 letnici zedinjenja.

⁷² Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 29.

⁷³ Prav tam.

Po prvodecembrskem aktu se je začela v Sloveniji krepi vloga JDS. Vedno bolj je bilo očitno, da postaja opora beograjskih centralističnih krogov. Ti so jo podpirali, kar se je pokazalo pri kadrovske sestavi prve slovenske Deželne vlade, v kateri SLS ni imela več večine, tako kot prej v Narodni vladi.⁷⁴ V času t. i. deželne krize februarja 1919, ko se je reševal problem razširitve pristojnosti Deželne vlade in oblikovanja pokrajinskega zbora ter vprašanje stopnje podrejenosti centralnim organom v Beogradu, so se medstrankarski odnosi hudo zaostri. Odločalo se je namreč o bodočem avtonomističnem ali centralističnem položaju Slovenije.⁷⁵

V ospredje pa so stopili tudi različni pogledi na vprašanje narodnosti. Slovenski liberalizem je svoje poglede na vprašanje narodnosti jasno izrazil prav ob nastanku JDS. Stranka je sebe poimenovala kot narodna stranka.⁷⁶ V svoji narodnosti je videla poleg skupnosti jezika tudi skupnost kulturnih in socialnih posebnosti, ki jih je ustvarilo ljudstvo tekom stoletij. Te posebnosti naj bi jamčile slovenskemu narodu nravni in gmotni obstoj.⁷⁷ Slovenski liberalizem je torej zagovarjal obstoj posebne slovenske nacionalne individualnosti. Kako potem razumeti in pojasniti jugoslovansko integralistično usmeritev, ki je z ustanovitvijo JDS postala tudi formalno sprejeto liberalno narodno-programsko načelo?⁷⁸ Očitno je prišlo znotraj liberalnega tabora do duhovnega preobrata, do novega stanja zavesti, ki je odmisllilo slovensko nacionalno identiteto, njeno antropološko vsebino pa je prevzel jugoslovanski integralistični nacionalni princip.⁷⁹ To je pokazal že ustanovni zbor JDS, ki je stališče liberalne politike do vprašanja slovenskega naroda postavil v jugoslovanski kontekst. Znotraj liberalnega tabora je vsekakor obstajala zavest o slovenski nacionalni entiteti, o samosvojesti slovenske narodne skupnosti, toda ta zavest je imela svoj antipod.⁸⁰

Vidovdanska ustava iz leta 1921 je zaradi množičnega nestrinjanja z njenimi določili zaostri nacionalno vprašanje.⁸¹ Kot osnovno narodnostno načelo je uveljavljala nacionalni unitarizem, ki je Slovence, Hrvate in Srbe opredeljeval kot »plemena« enotnega jugoslovanskega naroda (drugih »plemenskih« imen sploh ni omenjala). Vzporedno pa je ustava z načelom en narod – ena država uzakonila jugoslovanski državni centralizem. Celotno področje Kraljevine SHS je smatrala kot enoten držav-nopraven teritorij in ga ne upoštevač narodno-zgodovinska merila aritmetično razdelila na 33 oblasti. Slovenija je bila upravno razdeljena na ljubljansko in mariborsko oblast, kar je Slovincem odvzelo eno izmed osnovnih možnosti za skladen nacionalni

⁷⁴ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 27.

⁷⁵ Prav tam. Medstrankarska nasprotja so bila slovenska realnost že v času obstoja Avstro-Ogrske monarhije. Albin Prepeluh je v svojih spominih zapisal, da se je v začetku vojne politična razdvojenost med klerikalno in liberalno miselnostjo »razdivjala do dna«. V: Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, Sodobnost (1933), 1936, št. 11/12, str. 265-266.

⁷⁶ Jurij Perovšek: Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929). Ljubljana 1998, str. 23.

⁷⁷ Prav tam.

⁷⁸ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 36.

⁷⁹ Prav tam.

⁸⁰ Prav tam.

⁸¹ Prav tam, str. 204.

razvoj, to je celovitost lastnega narodnega ozemlja. S tem je Slovence, Hrvate in Srbe postavila pred odločitvijo, ali pristanejo na lastno nacionalno izničenje ali pa se odločijo za narodno preživetje in boj za takšno jugoslovansko skupnost, v kateri bo vsak narod imel možnosti za svoboden nacionalni razvoj.⁸²

Zahteve po reviziji Vidovdanske ustave in po avtonomistično-federativni preureditvi jugoslovanske države so postajale v Sloveniji vedno glasnejše. Te zahteve so podprle vse stranke in politične skupine, ki niso pripadale slovenskemu demokrasko-kmetijskemu političnemu bloku. Najglasnejši so bili v katoliškemu taboru, saj je bila SLS že od začetka glavna nosilka avtonomističnega programa. Zahteve po slovenski avtonomiji in federativni preureditvi Jugoslavije so imele oporo tudi med delavskim gibanjem, zlasti med slovenskimi komunisti.⁸³ Od leta 1921 so se za avtonomno Slovenijo zavzemali tudi avtonomisti Albina Prepeluha. To je bila skupina znanih kulturnih in političnih delavcev, ki se je spomladi 1921 ločila od JSDS, ker se ni strinjala z njenim pristajanjem na centralizem in jugoslovanski nacionalni unitarizem. Skupina je svoja stališča izražala v glasilu *Avtonomist*, oktobra 1924 pa se je organizirala tudi kot politična stranka. Združenje slovenskih avtonomistov se je preoblikovalo v avtonomistično usmerjeno Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev.⁸⁴ Avtonomistično-federalistično usmeritev je podpirala tudi Slovenska republikanska stranka (SRS), ki pa je razpadla že kmalu po volitvah v narodno skupščino marca 1923.

Liberalni tabor podobno kot delavsko gibanje ni povsem nasprotoval prizadevanjem za nacionalno emancipacijo slovenskega naroda v Kraljevini SHS.⁸⁵ Avtonomistična misel je obstajala tudi med slovenskimi liberalci. Slovenski avtonomizem liberalne smeri je utemeljila Narodno socialistična stranka (NSS), ki je že pred sprejemom vidovdanske ustave zavračala centralizem in zahtevala avtonomijo upravno zedinjene Slovenije. Popolna jezikovna, kulturna in gospodarska enotnost se je NSS zdela povsem nenaravna.⁸⁶

Odpor do umetnega in nenaravnega stapljanja treh narodov v en jugoslovanski narod ter zanikanje njihovih individualnih posebnosti, torej odpor zoper jugoslovanski unitarno-centralistični nacionalni koncept se je z vso razsežnostjo pokazal, ko je bila ogrožena avtonomija ljubljanske univerze. V dnevnem časopisju je moč zaslediti

⁸² Prav tam, 204-205.

⁸³ Prav tam, str. 206.

⁸⁴ Prav tam. Kakšna nejasnost je vladala med socialnimi demokrati v narodnostnem vprašanju, kaže izjava socialdemokratskega politika in književnika Etbina Kristana: »*Jaz pa si upam trditi, da Slovenci nismo samostojen narod, marveč le odlomek še ne konsolidiranega naroda.*« Kakšno nasprotje v primerjavi s stališčem Ivana Cankarja, ki je že leta 1913 ugotovil, da jugoslovansko vprašanje v kulturnem ali celo jezikovnem pogledu sploh ne obstaja. Angela Vode je v svojih spominih zapisala, da so pomanjkanje jasnosti v teh vprašanjih občutili skozi obe desetletji prve Jugoslavije. – Vode, *Skriti spomin*, str. 18.

⁸⁵ Prav tam, str. 207. Delavsko gibanje je po svojem socialističnem krilu zagovarjalo jugoslovanski unitarno-centralistični nacionalni koncept, komunisti pa so zahtevali narodno samoodločbo in federacijo. V: Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 207.

⁸⁶ Prav tam, str. 207-208.

precej ostre članke, ki se sprevržejo v ostre napade SLS do JDS.⁸⁷ V pričujočem članku, objavljenem v katoliško usmerjenem časniku Slovenec, je ljubljansko »vseučilišče«, to je univerza, poimenovano kot najvišji in najsvobodnejši kulturni zavod. Je simbol neodvisnosti, prostosti in svobode. Svobodna univerza pa sodi na svobodna tla in taka tla morajo biti za univerzo ustvarjena tudi v Ljubljani, kajti le svobodna, avtonomna Ljubljana kot glavno mesto svobodne in neodvisne Slovenije bo lahko dajala močno oporo svobodni in neodvisni slovenski univerzi. »Politični divjaki« so poskušali potegniti univerzo v svoje »poulične, strankarske namene«. Tega SLS naj ne bi dovolila, saj si bo na vso moč prizadevala, da ohrani slovenskemu narodu njegov najvišji kulturni zavod. Univerza, tako članek, mora ostati slovenska, saj v svetu predstavlja višek slovenske kulture in sposobnosti. Prav za ohranitev omenjenega si je SLS zadala za cilj »iztrebiti nazore namišljenih Jugoslovenov«, ki so imeli namen vključiti univerzo v »neko čudno mešano morje zajedničarskega jezika, čigar slovnico menda že piše sam dr. Franc Ilešič«.⁸⁸

Cilj je torej avtonomna Ljubljana z avtonomno univerzo, ki bo kljubovala vsem težavam in tudi Jugoslovanski Zajednici (t. i. staroliberalci) in JDS, ki ju prispevek imenuje »izvržki njenega telesa«.⁸⁹

Glasilo Jugoslovanske Kmetijske Zveze Domoljub je v enem izmed svojih prispevkov slovenske liberalce označil kot »nosilce suženjskega duha«. V obdobju Avstro-Ogrske monarhije naj bi bili »veliki živio – Slovenci«, kar pa jih naj ne bi oviralo, da ne bi pisali hvalnic cesarju Francu Jožefu. Po razpadu monarhije pa so »zavrgli slovenstvo ter so vsi srečni, če lahko čim bolj pluvajo po njem ter ga gospodarsko in kulturno ubijajo, samo da se prikupijo gospodi v Beogradu«.⁹⁰

Suženjski duh, o katerem govori omenjeni prispevek v Domoljubu, naj bi Slovenci dobili v tisočletni odvisnosti od tujcev. Te lastnosti se Slovenci niso znebili niti v Jugoslaviji, ampak ga, tako članek, še posebno gojijo. Hkrati pa naj bi bil tovrsten suženjski duh Srbom popolnoma tuj, še celo več, prav zoprni. Vzrok za to članek vidi v lastnosti Srbov, ki naj bi se od nekdaj z največjo hrabrostjo borili proti vsaki krivici, ki se je godila narodu. V tem boju si naj bi privzgojili nek zdrav ponos, ki ne kloni.⁹¹

Časnik Domoljub je bil katoliško usmerjen časopis, ki je tudi sicer svaril pred liberalnim odnosom do sveta in življenja nasploh. Njihovi pogledi naj bi bili preveč svobodomiselnih in oddaljenih od krščanskih načel. Domoljub si je prizadeval za domovino, temelječo na krščanskih načelih. Za dosego tega se je zlasti obračal na žene in dekleta, ki v družini skrbijo (oziroma dekleta, ki bodo skrbela) za vzgojo otrok. Zato, da bi preprečili vzgojo otrok v »brezverskem duhu in sokolski podivjanosti«⁹² je Domoljub pozival žene in dekleta, da širijo krščanska načela ne samo v družini am-

⁸⁷ Slovenec, 1. 12. 1922, str. 2, Za slovensko vseučilišče.

⁸⁸ Prav tam.

⁸⁹ Prav tam.

⁹⁰ Domoljub, Mesečna priloga Domoljubove podobe, 22. 10. 1925, str. 446, Slovensko prokletstvo.

⁹¹ Prav tam.

⁹² Domoljub, 15. 11. 1920, str. 450-451, Žene in dekleta!

pak tudi izven nje. Ob volitvah v ustavodajno skupščino (konstituantno) novembra 1920 na primer je med dolžnosti žena in deklet določal: agitacijo za stranko, ki bo poslala v ustavodajno skupščino moške, ki bodo stali na krščanskih načelih; takšna stranka naj bi bila le SLS, dalje, spodbujanje krščanskih volivcev k volitvam in nepoučenim pojasniti način volitev. Žena in dekle morata torej sodelovati v boju za »križ, domovino in svobodo«.⁹³

Liberalna stran je tovrstne obtožbe smatrala za »klerikalno demagogijo« proti kateri se naj bi borili že njihovi »idejni predniki«.⁹⁴ Ti so se torej borili za duhovno osvoboditev od klerikalizma. Ta boj pa naj bi potekal vzporedno z oblikovanjem nacionalne državne samostojnosti. Liberalni tabor je katoliškega poimenoval kot »sovražnik državne misli in kulturnega napredka, ki gleda kot črv stalno na narodnem telesu«.⁹⁵ Poudarjali so, da njihova, torej liberalna, ljubezen do domovine ni ne pogojna ne pogodbeno in ni nastala ne zaradi Beograda ne zaradi monarhične vladavine, pač pa je to ljubezen in prepričanje obenem, da za Jugoslovane, še posebej Slovence ni svobode v primeru propada državne tvorbe, ki je nastala 1. decembra 1918.⁹⁶

Z uvedbo osebne diktature kralja Aleksandra 6. januarja 1929, je bilo politično življenje v jugoslovanski državi ohromljeno. Kralj je razveljavil ustavo, razpustil Narodno skupščino, razpustil in prepovedal vse politične stranke in se postavil na čelo celotne oblasti v državi. Poleg kralja je kot politični dejavnik obstajala le še vlada, ki jo je kralj imenoval in oblikoval po svoji volji.⁹⁷ Glede narodnostnega vprašanja se je kraljevi režim opiral na že prej ustavno in politično uveljavljeno doktrino, po kateri je Kraljevina SHS enonarodna država, Slovenci, Hrvati in Srbi pa le »plemena« namišljenega enotnega jugoslovanskega naroda. Doktrina o jugoslovanski narodni enotnosti je bila tudi ideološka osnova jugoslovanskega državnega centralizma. Jugoslovansko nacionalno enotnost je uveljavil tudi z novim imenom države. Ime kraljevine, ki so ga sestavljala imena treh »plemen«, je nadomestil z enim, to je jugoslovanskim, ki je prekrivalo vse narodne individualnosti. Od oktobra 1929 se je skupna država imenovala Kraljevina Jugoslavija, v kateri je bil na podlagi Zakona o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja ponovno vzpostavljen centralistični državni sistem.⁹⁸

Slovenski liberalni tabor je ob nastopu kraljeve diktature enotno podprl jugoslovansko unitaristično narodnodržavno usmeritev in pozitivno ocenil preimenovanje države in novo upravno razdelitev, to je na banovine. Do poznega poletja 1931 pa je imela unitaristična usmeritev liberalcev v političnem pogledu v glavnem načelni značaj. Do takrat je imela politično težo v slovenskem in jugoslovanskem okviru ka-

⁹³ Prav tam.

⁹⁴ Jutro, 3. 12. 1920, str. 1, Volilcem demokratom.

⁹⁵ Prav tam.

⁹⁶ Jutro, 15. 12. 1928, str. 1, Ljubljana, 14. 12, novice.

⁹⁷ Jurij Perovšek: Slovenski liberalci in narodno vprašanje v letih 1931–1933. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2006, št. 1 (dalje Perovšek, Slovenski liberalci in narodno vprašanje 31–33). str. 256.

⁹⁸ Prav tam, str. 256–257.

toliška SLS, ki sodelovala v vladi divizijskega generala Petra Živkovića. Do decembra 1930 je imela SLS v rokah tudi najvišji položaj v banovini. Njen pripadnik Dušan Sernec je bil ban Dravske banovine. SLS je v vladi najprej zastopal njen načelnik Anton Korošec, ki je zasedal mesto ministra za promet. Ko pa je septembra 1930 izstopil iz vlade, je stranko v njen predstavljal Dušan Sernec. SLS je iz vlade izstopila septembra 1931, in sicer zaradi njenega vedno ostrejšega uresničevanja programa jugoslovanskega narodnega unitarizma in državnega centralizma. Kot nekdanja vodilna slovenska avtonomistična sila v vladi ni mogla več sodelovati. Po njenem izstopu so bili v vlado vključeni liberalci, ki so s tem dobili priložnost, da neposredno politično sodelujejo pri oblikovanju in izvajanju ideje jugoslovanskega unitarizma.⁹⁹

SLS si je v obdobju sodelovanja v vladi prizadevala za ustanovitev ljubljanske akademije (Akademija znanosti in umetnosti, opomba avtorjev), kar je smatrala za veliko in pomembno kulturno dejanje.¹⁰⁰ Obstajali naj bi tudi nasprotniki njene ustanovitve med predstavniki zagrebške in beograjske akademije. SLS so bili vsi pomisleki v zvezi z njeno ustanovitvijo nejasni, zlasti, da so predstavniki že obstoječih akademij proti ustanovitvi ljubljanske. Se pravi tisti, ki naj bi imeli kulturno dolžnost, da vselej in povsod delajo za kulturni napredek naroda. Nasprotniki ustanovitve so bili po predvidevanjih SLS tudi med nekdanjimi strankarskimi ljudmi, med takimi, ki se jim je zahteva po ustanovitvi ljubljanske akademije zdela neupravičena ali celo škodljiva za idejo državne enotnosti. SLS je vsem nasprotnikom ustanovitve ljubljanske akademije odgovarjala, da je lahko samo tisti, ki ne pozna jugoslovanske ideje v vsej njeni širini, nasprotnik ljubljanske akademije. Osnovni cilj jugoslovanske misli je, združitev vseh sil, ki žive v Srbih, Hrvatih in Slovencih. S to združitvijo naj bi omogočila Srbom, Hrvatom in Slovencem čim večji narodni, kulturni in materialni razvoj. Ta osnovna misel naj bi bila zapisana v vseh jugoslovanskih programih, v izjavah vseh vodilnih jugoslovanskih domoljubov po prevratu. Ta misel naj bi bila zapisana tudi v kraljevem nagovoru ministrom dne 6. januarja. V njem je kralj poudaril, da »v duhu narodnega edinstva in sloge razvijajo in negujejo slogo, enakost in enakopravnost vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev.«¹⁰¹ Ta osnovni cilj jugoslovanske ideje je bil zapisan tudi v vseh važnejših državnih aktih Jugoslavije. Zaradi tega cilja je bila takoj po prevratu tudi ustanovljena ljubljanska univerza. Tudi proti ustanovitvi univerze so nekateri nastopali z istimi argumenti. Ko pa je le-ta praznovala desetletnico kot Universitas Alexandrina (Univerza kralja Aleksandra), so morali vsi nasprotniki le čestitati k njeni obletnici. Univerza pa je potrebovala svoje dopolnilo in to je akademija. Z njeno ustanovitvijo bi lahko Ljubljana šele v polni meri vršila svoje kulturno in nacionalno poslanstvo.¹⁰² Akademija je bila ustanovljena šele leta 1938 v obdobju bana Marka Natlačena, nekdanjega prvega podnačelnika SLS.

Vrnimo se nazaj v obdobje šestojanuarske diktature, ki jo je leta 1931 kralj potrdil

⁹⁹ Prav tam, str. 258-259.

¹⁰⁰ Slovenec, 7. 12. 1929, str. 1, Nujna potreba ljubljanske akademije.

¹⁰¹ Prav tam.

¹⁰² Prav tam. Spomladi 1929 je kralj Aleksander prevzel protektorat nad Univerzo in od tedaj se je imenovala Univerza kralja Aleksandra.

in utrdil z ustavo Kraljevine Jugoslavije. Ustavo je vsilil, oktroiral, to je predpisal in razglasil sam brez sodelovanja parlamenta. Ustava je bila sklepno pravno dejanje, s katerim je bil utemeljen kraljev absolutizem. Ustavno je bil uveljavljen jugoslovanski narodni in državni unitarizem, in sicer z določilom, da je uradni jezik kraljevine »srbsko-hrvatsko-slovenski«, dalje z določilom, ki ni dopuščalo združevanja na »verski, plemenski ali pokrajinski osnovi za strankarsko-politične namene niti za namene telesne vzgoje«. Nadalje je ustava določala, da morajo vse šole dajati moralno vzgojo in razvijati državljansko zavest v duhu narodne enotnosti, katere zaščitnik je po ustavi kralj.¹⁰³

Liberalci so ustavo pozdravili in jo razumeli kot spodbudo za nadaljnji razvoj njihove unitaristične narodnopolitične usmeritve. Le-to so v liberalnem taboru podpirali tudi prek množične telesnovzgojne organizacije Sokol, v študentskih klubih Jadran in Edinstvo ter političnem gibanju Borba. Najbolj dosledno pa jo je izražala Jugoslovanska radikalna kmečka demokracija (JRKD). Njen glavni tajnik Albert Kramer je ob različnih priložnostih poudarjal, da je JRKD v službi političnega ureničevanja jugoslovanske narodne in državne enotnosti.¹⁰⁴

O razmerju med slovenstvom in jugoslovanstvom je v liberalnem taboru prišlo do razkola, ki ga je sprožila knjiga liberalnega literarnega kritika Josipa Vidmarja. Leta 1932 je objavil knjigo Kulturni problem slovenstva, v kateri je odkrito napadel liberalno unitaristično politiko in njeno stališče, da je slovenska narodna zavest prenapeta, prisiljena in protidržavna miselnost.¹⁰⁵ Zavrnil je vse argumente za opustitev slovenstva, zlasti argumente o nevzdržni slovenski majhnosti in zaprtosti pred ostalim svetom.

Vidmarjeva knjiga je povzročila, da med slovenskimi intelektualci nihče več ni zagovarjal pospešenega zlivanja slovenstva v jugoslovanstvo. To pa ni veljalo za politično področje.

Slovenski del JRKD je v začetku leta 1933 zelo ostro nastopil proti ljubljanskim punktacijam, federalističnemu državnoopravnemu programu, ki ga je 1. januarja 1933 oblikovalo vodstvo razpuščene SLS. Osnovna zahteva je bila, da se združijo vsi Slovenci v eno samo enoto, ker je le tako omogočen njihov obstoj. Iz teh razlogov si

¹⁰³ Perovšek, Slovenski liberalci in narodno vprašanje 31-33, str. 259. Doživljanje diktature in življenje v njej je Angela Vode v spominih opisala z naslednjimi besedami: »S to ustavo je hotel kralj Aleksander na mah zadušiti še tisti ostanek narodnih svoboščin pri Slovencih in Hrvatih, ki smo jih s težavo obranjali. Ta ustava je vsebovala izrazito fašistične elemente: vse kulturno življenje, kolikor je bilo dovoljeno, je bilo usklajeno (po fašističnem vzoru), beseda slovenski je morala izginiti iz šolskih knjig in časopisov, iz naslovov društev, medtem ko so Srbi lahko ohranili oznako svoje narodnosti. Kolo slovenskih sester je moralo postati Kolo jugoslovanskih sester, a Kolo srbskih sester je ohranilo vseskozi svoje ime. Pri imenu Društvo slovenskih učiteljic je morala odpasti beseda »slovenskih«, prav tako so morala tudi druga društva opustiti svoj slovenski naziv. Seveda je morala izginiti tudi slovenska zastava. Vladni del slovenskih liberalcev se je kar hitro sprijaznil s temi zahtevami, medtem ko to ni mogoče trditi za kulturnike iz teh krogov. Klerikalci pa so bili v tem pogledu bolj načelni.« – Vode, Skriti spomin, str. 26.

¹⁰⁴ Perovšek, Slovenski liberalci in narodno vprašanje 31-33, str. 266. Od leta 1932 so bili slovenski liberalci politično organizirani v JRKD. Bila je edina politična stranka, ki jo je dopustila diktatura. Leta 1933 se je preoblikovala v Jugoslovansko nacionalno stranko.

¹⁰⁵ Prav tam, str. 263.

mora slovenski narod v jugoslovanski državi priboriti tak položaj, da bo privlačen za ostale Slovence. V ta namen so potrebni narodna individualnost, etnična skupnost, finančna samostojnost, politična in kulturna svoboda in ustrezna socialna zakonodaja. Za doseg tega cilja naj bi si Slovenci, Hrvati in Srbi zgradili sporazumno, na demokratični osnovi državo enakopravnih enot in eno teh enot bi predstavljali Slovenci.¹⁰⁶

Vlada je razglasila punktacije za protidržavne in konfinirala generalnega tajnika SLS Frana Kulovca, podpredsednika Marka Natlačena in člana odbora Antona Ogrizka. Kasneje so konfinirali tudi Antona Korošca. Avtonomistična SLS je bila ob razpuščenju organizacijski strukturi (Jugoslovanski kmetijski zvezi za Dravsko banovino, Prosvetni zvezi v Ljubljani in Mariboru), na katero se je opirala v začetku diktature in s konfiniranim vodstvom politično oslABLJENA.

Po atentatu na kralja Aleksandra oktobra 1934 so politične spremembe občutili vsi konfinirani politiki iz vrst SLS. Prišli so iz konfinacije. Splošno nezadovoljstvo s šestojanuarskim režimom je poleti 1935 pripeljalo na oblast novo vsedrZAVNO stranko Jugoslovansko radikalno zajednico (JRZ), katere del je tvorila tudi prepovedana SLS. Anton Korošec je postal notranji minister in eden ključnih ljudi novega režima. Vse do druge svetovne vojne je bilo politično življenje v Dravski banovini primat nekdanje SLS.¹⁰⁷ Korošec kot notranji minister je poskrbel, da je septembra 1935 postal novi ban Dravske banovine Marko Natlačen. Nad ponovnim primatom SLS v Sloveniji in njenim zadovoljstvom nad tem je večkrat padla senca ostrega očitka in dvom, da je »*najbolj slovenska stranka zatajila slovenstvo in podlegla jugoslovanstvu*«. ¹⁰⁸ Vstop v vlado, ki je temeljila na septembrski ustavi kralja Aleksandra, je dejansko pomenil odmik od programa nekdanje SLS. Javna pojasnjevanja pristašev stranke, da temu ni tako, so samo še potrjevala »*zadrego*«. ¹⁰⁹

Zaključek

Ob koncu vsake vojne zmagovalec poskuša čim prej prekiniti z vsem starim in vzpostaviti nov red, nova pravila, nove vrednote itd. Takšno »hitenje« s spremembami se v večini primerov izkaže pre nagljeno in napačno. Publicist Fran Erjavec je v svojem prispevku z naslovom »Nemščina in srbohrvaščina« zapisal, da smo v Sloveniji po prevratu zelo nekritično in enostransko hiteli s »*strganjem starega kvasa*«. ¹¹⁰ V svojem navdušenju smo bolj gledali na zunanost, na zunanje simbole »*našega robstva*« kot na naše »*notranje prerojenje v jugoslovanski smeri*«. Vse, kar nas je torej spominjalo na nekdanje avstrijske čase, smo želeli čez noč odstraniti, ne oziraje se na

¹⁰⁶ Prav tam, str. 269. Geneza punktacij oz. Slovenske deklaracije še vedno pušča vrsto odprtih vprašanj. Kam in kako je SLS z njim merila, ostaja odprto. Več o tem: Jure Gašparič: Delovanje v tridesetih letih. V: Marko Natlačen (1886-1942) v zgodovinskem dogajanju. Ljubljana 2012, str. 61.

¹⁰⁷ Prav tam, str. 63.

¹⁰⁸ Prav tam.

¹⁰⁹ Prav tam.

¹¹⁰ Slovenec, 1. 12. 1921, str. 2, Nemščina in srbohrvaščina.

to, ali je to umestno ali ne. Po tej poti je potekal proces hitrega nadomeščanja nemščine v šolah s srbohrvaščino. Celó več: nemški jezik je bil resda povezan s skrajno napornim obdobjem vzdrževanja in oblikovanja narodne identitete in zato kritikov in obsojanja prisotnosti nemškega jezika v slovenskem prostoru ne gre obsojati. Žal pa se je hitra degradacija nemščine izkazala tudi v skoraj nasilnem oddaljevanju od pomembne svetovne kulture in jezika. Prostor nemškega jezika pa je zapolnila srbohrvaščina. Erjavec se sprašuje, na koliko hrvaških oziroma srbskih šolah so vpeljali slovenščino. Poudari, da so Slovenci kulturno in civilizacijsko daleč pred našimi južnimi brati in v Jugoslaviji ne morejo živeti brez tesnejših zvez z zunanjim svetom in svetovno kulturo. Predpogoj nadaljnega razvoja je, da slovenska inteligenca tudi v bodoče obvlada vsaj en svetovni jezik, vendar srbohrvaščina ni svetovni jezik, zato so si šolniki prizadevali, da se v naših šolah poučuje tudi en moderen, svetovni jezik (nemščina, francoščina, angleščina, ruščina itd.). »Nemška šola je dala Slovencem tisto, kar nas dviga pred naše južne brate, ki so bili vzgojeni deloma v madžarski in deloma v turški mentaliteti. Zavedati se moramo, da odslej nemščina ni več simbol *»naše sužnosti«*, temveč svetovni jezik, ki nas povezuje s svetom in nam posreduje svetovno kulturo«. ¹¹¹Žal je v času druge svetovne vojne na nemških okupiranih območjih nemški jezik dobil ponovno negativni predznak in postal simbol *»naše sužnosti«*. Postal je uradni jezik, slovenščina je bila prepovedana.

Za slovenski narod je bilo to obdobje aktivnega državotvorja, utemeljenega na jasno izraženem domoljubju. Izkazalo se je, da je bil strah pred neenakostjo konstitutivnih narodov Kraljevine SHS povsem na mestu. Skupna država se je namreč močno oddaljila tudi od kulturne enakovrednosti narodov, kar je bil tudi razlog za njen kolaps. Vsekakor pa je bilo bivanje Slovenk in Slovencev v Kraljevini SHS izraz domoljubja, ki je v trenutnih okoliščinah in povsem realno ocenil možnost sobivanja z drugimi narodi Zahodnega Balkana kot boljše od preteklih izkušenj. Vsekakor pa lahko tudi to obdobje razumemo kot korak na poti k še bolj definirani in izkazani narodni zavesti, ki je šele na koncu 20. stoletja dosegla tudi raven nacionalne ter s tem pridobitev lastne države.

Vladimir Prebilič, Dunja Dobaja

PATRIOTISM IN SLOVENIA IN THE INTERWAR PERIOD (1918–1941)

S U M M A R Y

The essence of homeland and thus patriotism in Slovenia was expressed very *»subtly«* by the poet Edvard Kocbek, who said that the mother tongue was the essence that we already encounter as we are caressed in the mother tongue. The mother tongue first opens the world of our immediate surroundings, and through foreign languages we get to understand the world in general. Patriotism may stem from the language and culture, based on an individual natural language. ¹¹²

The Slovenian national consciousness was based on the allegiance to the language as well as on the

¹¹¹ Prav tam.

¹¹² Prav tam.

culture, based on this language. The Slovenian nation, its consciousness and identity were mostly not shaped on the basis of the political adherence to the state it developed in. The political factor only appeared in the national consciousness with the United Slovenia programme, which called for the unification of all Slovenians in the context of a single administrative unit, and only later for the establishment of an autonomous Slovenian state in the context of a multi-national state.

The awareness that the Slovenian nation needed an independent national state developed slowly. In 1918 the first Slovenian state emancipation was achieved as a result of the profound changes after World War I. A Slovenian state, functioning in the context of the whole State of SHS, was formed. Slovenian newspapers from this period were filled with articles brimming with outbursts of patriotism, in a very emotional way expressing joy of the separation from the Austro-Hungarian Monarchy.

After the dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy Slovenians hoped for a calm and harmonious national development without hegemony and oppression. Such expectations did not come to pass. Slovenians had to figure out how to solve the question of the Slovenian national-political existence in the South Slavic state that they had so eagerly expected.

1.01
Prejeto 13.6. 2014

UDK: 172.15: 323.1(497.4)«1918/1941»

Jurij Perovšek*

Vprašanje domoljubja na Slovenskem v času Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslavije 1918–1941

IZVLEČEK

Vrednostno razumevanje domoljubja, postavljeno v presečišče med slovenstvom in jugoslovanstvom, je slovensko politiko v prvi Jugoslaviji v izjemno pomembnem narodnem vprašanju razdelilo na dve ostro ločeni strani. Prva, katere najvidnejši predstavnik je bila liberalna politika, je zagovarjala jugoslovansko unitaristično in centralistično stališče in je kljub posameznim zagotovitvam o spoštovanju slovenske kulturne tradicije izražala odpoved slovenskemu domovinskemu čustvu, ki ga je nadomestila z jugoslovanskim domoljubjem. Druga pa je zagovarjala avtonomistično-federalistično stališče ter je na podlagi odločnega zagovarjanja slovenske narodne individualnosti zahtevala federativno preoblikovanje jugoslovanske države in vzpostavitev upravno enotne avtonomne Slovenije z lastnim parlamentom in vlado. Najvidnejša predstavnica slovenskega avtonomistično-federalističnega domoljubnega stališča je bila najmočnejša slovenska stranka – katoliška Slovenska ljudska stranka. Ko je druga svetovna vojna zajela Slovenijo, so se okoliščine dojemanja domoljubne zavesti drastično spremenile. Njen značaj in pomen je pogojil z etnocidno okupacijo in večplastnim slovenskim ravnanjem utemeljeni vojni čas.

Ključne besede: Država SHS, Kraljevina SHS/Jugoslavija, slovenstvo, jugoslovanstvo, domoljubje, avtonomizem, unitarizem

ABSTRACT

THE QUESTION OF PATRIOTISM IN SLOVENIA IN THE TIME OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES / YUGOSLAVIA 1918–1941

In the First Yugoslavia the understanding of the values of patriotism at the intersection of Slovenianism and Yugoslavism divided the Slovenian politics with regard to the extremely important national question into two strictly separate sides. The first, most visibly represented by the liberal politics, argued for the Yugoslav unitarian and centralist viewpoint. Despite individual assurances about the observance of the Slovenian cultural tradition it expressed the renunciation of the

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; jurij.perovsek@inz.si

Slovenian patriotic feelings, which it replaced with Yugoslav patriotism. The other side supported the autonomist-federalist standpoint. On the basis of a resolute defence of the Slovenian national individuality it demanded a federal transformation of the Yugoslav state and establishment of an administratively united and autonomous Slovenia with its own parliament and government. The most prominent representative of the Slovenian autonomist-federalist patriotic viewpoint was the strongest Slovenian party – the Catholic Slovenian People's Party. When World War II engulfed Slovenia, the circumstances of the perception of the patriotic consciousness changed drastically. Its character and significance were now defined by the war and characterised by the ethnocidal occupation and multi-layered Slovenian actions.

Keywords: State of SHS, Kingdom of SHS/Yugoslavia, Slovenianism, Yugoslavism, patriotism, autonomism, unitarianism

I.

»Res, bil sem zvest Avstrijec in gabala se mi je očitna in posebno skrivna koruptna agitacija zoper Avstrijo. Želel pa sem od nekdanj, da bi se Jugoslovani v okviru Avstrije združili v eno celoto. Vedel sem pa, da je izvršitev te želje nemogoča brez izredno hude prekucije. No, vojska je pa vse tako pretresla in preobrnila, da se mi je ta združitev zdela mogoča. Ker je na to merila majniška deklaracija, mi je bila draga. Ker se pa ljudje niso zato vнемali, ali bolj prav, ker se niso znali prav orientirati in se niso gibali, jaz sem pa čutil, *da bo vse izgubljeno in bomo ponemčeni* (podčrtal J. P.), ako se v tem ugodnem času ne dvignemo, sem storil korake, da smo se podpisale vse stranke (mišljena je t. i. ljubljanska izjava z dne 15. septembra 1917, izhodišče znanega deklaracijskega gibanja v letih 1917–1918 – op. J. P.). Moj podpis je bil merodajen in začelo se je gibanje, ki je omogočilo Jugoslavijo. Hvala Bogu, ki je vse okolnosti tako vodil, da so bili moji koraki popolnoma zakoniti.«¹

Z gornjimi besedami enega najvidnejših slovenskih narodnopolitičnih voditeljev v zadnjih dveh desetletjih habsburške monarhije, ljubljanskega škofa dr. Antona Bonaventure Jegliča, lahko najbolje ponazorimo zaton dolga leta nespornega avstrijskega domoljubja pri Slovencih in njihovo odločitev za jugoslovansko državo leta 1918. Vanjo jih je vodila želja po narodnostni ohranitvi in njeni polni uveljavitvi, ki je v Avstro-Ogrski niso mogli doseči. Odhod Slovencev iz Avstrije je izražal voljo po življenju v drugi domovini, taki, v kateri bodo imeli »bistveno večje možnosti za odločanje o svojih temeljnih družbenopolitičnih, socialno-ekonomskih in kulturno-prosvetnih zadevah kot v (...) avstroogrski monarhiji, torej široke avtonomistične oziroma fede-

¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Zbirka dopolnilnega gradiva o delavskem gibanju in narodno-osvobodilni borbi (AS 1871), Jeglič, dr. Anton Bonaventura, Dnevnik (Prepis), zapis z dne 14. 7. 1920. O ljubljanski izjavi in še pred njo majniški deklaraciji leta 1917 ter deklaracijskem gibanju gl. Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. Ljubljana 2005 (dalje Slovenska novejša zgodovina), str. 158–162.

ralistične pravice«. ² Nova domovina – vsenarodno zelena jugoslovanska država – naj bi torej pomenila deželo svobode, blagostanja in sreče, končno doživeti narodnostni vzpon, ki daje smisel in samostojni zgodovinski prostor slovenskemu domoljubju.

Po odhodu iz Avstrije je sprva kazalo, da so Slovenci dosegli svoj tedanji narodno-politični ideal. Izrekli so ga še v času avstrijskega državnega obstoja, ko so 16. in 17. avgusta 1918 v Ljubljani ustanovili Narodni svet za slovenske dežele in Istro (Narodni svet). Ustanovitev Narodnega sveta je temeljila v zamisli na vzpostavitev povsem samostojne, zunaj Avstro-Ogrske monarhije oblikovane države habsburških Jugoslovancev. Narodni svet, ki mu je predsedoval tedanji vodilni slovenski politik in načelnik katoliške Vseslovenske ljudske stranke (VLS) dr. Anton Korošec, so sestavljali predstavniki VLS, liberalne Jugoslovanske demokratske stranke (JDS), tržaškega političnega društva Edinost, Političnega in gospodarskega društva za Slovence in Hrvatov v Istri in Katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem. Ustanovnega zbora Narodnega sveta se je udeležila tudi Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (JSDS), ki pa je izjavila, da svojih delegatov kot članov Narodnega sveta še ne bo poslala, a da se bo njegovega delovanja vendarle udeleževala. ³

Z ustanovitvijo Narodnega sveta je bilo na novo osmišljeni domoljubni podlagi oblikovano vrhovno politično predstavniško telo, ki je prevzelo vodenje ter opredelilo cilje slovenskega narodno emancipacijskega gibanja leta 1918. Predsednik Narodnega sveta Korošec jih je v komuniqueju, izdanem ob njegovi ustanovitvi, opredelil v spominu na »državne pravice, katere je užival in izvrševal slovenski narod v svoji državi, [in] so prešle za več kot tisoč let v tuje roke. *Samoodločba narodov nam jih bode zopet vrnila ter združila troimeni narod Slovencev, Hrvatov in Srbov v samostojno veliko državo Jugoslavijo.*« ⁴ V teh besedah je bil jasno opredeljen glavni namen Narodnega sveta – »oblikovanje lastne slovenske državnosti, zamišljene kot del bodoče jugoslovanske državne zveze«. ⁵

Po pretrganju državnopravnih vezi med slovenskimi deželami in Avstrijo, izvršenim z domoljubnim nastopom slovenskega vojaštva, ki je na veliki narodni manifestaciji 29. oktobra 1918 na Kongresnem trgu v Ljubljani odpovedalo prisego habsburškemu cesarju in priseglo vdanost in zvestobo novi Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS), ⁶ je bila v tedanjem zgoščenem narodno emancipacijskem dogajanju oblikovana prva svobodna in demokratična slovenska nacionalna vlada – Narodna vlada Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani (Narodna vlada). Sestavljali so jo predstavniki vseh tedanjih slovenskih političnih strank: VLS, JDS in JSDS. Narodna vlada je, z izjemo področja za zunanje zadeve, zajemala vsa najbolj vitalna

² Miroslav Stiplovesek: Prizadevanja za avtonomijo Slovenije od ustanovitve jugoslovanske države do kraljeve diktature (1918–1929). V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1994, št. 1, str. 77.

³ Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998 (dalje Perovšek, Slovenska osamosvojitve 1918), str. 16.

⁴ Građa o stvaranju jugoslavenske države (1. I – 20. XII 1918): tom I. Beograd 1964, str. 256.

⁵ Janko Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo : politika na domačih tleh med vojno 1914–1918. Ljubljana 1971, str. 256.

⁶ Prav tam, str. 263–267.

področja izvajanja državne oblasti. Imela je 12 upravnih oddelkov, t. i. poverjeništev: poverjenišтво za notranje zadeve, za prehrano, za uk in bogočastje, za pravosodje, za socialno skrbstvo, za finance, za promet, za industrijo in za trgovino, za javna dela in obrt, za poljedelstvo, za narodno obrambo in zazdravstvo. Z nastankom Narodne vlade so si Slovenci – sicer za kratek čas in ne v vsenarodnem obsegu – prvič v novejši zgodovini vladali sami. Narodna vlada je bila namreč po posebni Naredbi o prehodni upravi, ki jo je sporazumno z najvišjim organom oblasti v Državi SHS – Narodnim Vijećem Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu – razglasila v svojem Uradnem listu 21. novembra 1918 »za vsa oblastva, vse urade in javne organe, kar jih je v tem (slovenskem – J. P.) ozemlju, najvišja upravna oblast in službena instanca«. Narodna vlada je obenem tudi z drugimi ukrepi upravno in politično združila slovensko ozemlje, s čimer je Slovenija postala državnoppravna enota.⁷ Člani »prve slovenske narodne vlade« – tako jo je že 2. novembra 1918 razumel in imenoval liberalni Slovenski narod⁸ – so v pravem domoljubnem vzdušju združeno in brez medsebojnih nasprotovanj vodili vse tedanje slovensko državopolitično, gospodarsko, vojaško in kulturno življenje. Med njimi je »vladalo vzorno prijateljstvo in vsi sklepi so bili storjeni soglasno. Delalo je vse in iz srca delalo, vsak na svojem mestu.«⁹ To je bila temeljna značilnost Narodne vlade, ki je bila nosilka slovenske konfederativne suverenosti v Državi SHS. Le-ta je z izjemo Prekmurja, Medžimurja, Bačke, Baranje in Banata obsegala vse jugoslovansko ozemlje nekdanje Avstro-Ogrske, to je Slovenijo,

⁷ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, 21. 11. 1918, št. 11, Naredba celokupne vlade o prehodni upravi v ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani; Sergij Vilfan: Pravna zgodovina Slovencev : od naselitve do zloma stare Jugoslavije. Ljubljana 1961, str. 469.

⁸ Slovenski narod, 2. 11. 1918, Proglasitev narodne vlade. – V zgodoviniopisju ugotovitev, da je bila Narodna vlada SHS v Ljubljani prva slovenska nacionalna vlada, že dalj časa ni več sporna. V širši javnosti pa je še vedno prisotno tudi stališče, ki kot prvo slovensko narodno vlado poudarja t. i. ajdovsko vlado, to je Narodno vlado Slovenije, oblikovano 5. 5. 1945 v Ajdovščini. Take ocene je – poleg drugih avtorjev – že leta 1992 jasno zavrnil Bojan Balkovec, ki je svoje delo Prva slovenska vlada začel z naslednjim opozorilom: »Ves čas po letu 1945 je veljalo prepričanje, da je prva Narodna vlada tista, ki je bila ustanovljena v Ajdovščini 5. maja 1945, kar pa seveda ni ustrezalo resnici. Pomembnost in prelomnost dogajanj konec leta 1918 sta bili porinjeni vstran in zamenjalo ju je glorificiranje ‚petomajske‘ vlade. Tudi protesti v javnosti niso bili dovolj za pravilno vrednotenje dogodkov ob koncu prve svetovne vojne.« (Bojan Balkovec: Prva slovenska vlada 1918–1921. Ljubljana 1992, str. 7). Ob tem naj opozorimo še na poudarke, ki jih je v recenziji omenjene knjige, objavljeni na njeni zadnji platnici, zapisal akad. prof. dr. Janko Pleterski: »Delo mag. Bojana Balkovca ‚Prva slovenska vlada‘ docela ustreza naslovu. Narodna oz. Deželna vlada (v letih 1918–1921) je pomemben pojav v zgodovini slovenske državnosti, a kot takšen premalo znan in malo navzoč v sodobni zavesti. Označevanje in masovna popularizacija narodne vlade, oblikovane 5. maja 1945, kot prve slovenske vlade, je zastrla zgodovinski spomin na dejansko prvo ‚narodno vlado‘ v letu 1918. V tem smislu je delo mag. Balkovca nujno potreben prispevek k uravnovešenju pozornosti na vse faze v zgodovini slovenske državnosti, ne glede na njihove vsakokratne politične nosilce ... Podan je dokaz, da je bil v času prehodnih državnih oblik 1918–1921 na ozemlju Države Slovencev, Hrvatov in Srbov in nato Kraljestvu Srbov, Hrvatov in Slovencev, strukturno navzoč prvinski federalizem, v določenih momentih celo konfederalizem, s Slovenijo kot državno enoto.« Avtorjeva »neideološka predstavitev pomembne zgodovinske snovi utegne biti prednost v našem današnjem nervoznem in na vse strani nezaupljivem iskanju naše resnične identitete«.

⁹ Fran Erjavec: Slovenci : zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled. Ljubljana 1923, str. 68.

Hrvaško z Istro in Dalmacijo ter Bosno in Hercegovino. Narodna vlada je glede na italijansko zasedbo Trsta, Goriške, Istre in postojnskega okrožja na Kranjskem med 3. in 23. novembrom 1918 svojo efektivno oblast izvajala na večinskem delu nekdanje vojvodine Kranjske in na slovenskem ozemlju nekdanje vojvodine Štajerske, to je na dveh tretjinah današnje Republike Slovenije.¹⁰

Z združitvijo Države SHS in Kraljevine Srbije v Kraljevino SHS 1. decembra 1918 je nastopila nova domovinska preizkušnja Slovencev. Kraljevina SHS, nastala na podlagi uveljavitve srbskega centralističnega in monarhističnega razumevanja jugoslovanske skupnosti, ki so ga podprle tudi druge jugoslovanske unitarnocentralistične sile,¹¹ je Slovence postavila pred novo eksistencialno odločitev. Ustavno uzakonjeno jugoslovansko unitarnocentralistično načelo (leta 1921 z Vidovdansko in leta 1931 z Oktroirano ustavo) je namreč jugoslovansko skupnost opredelilo kot državo enega (namišljenega) jugoslovanskega naroda, pri čemer naj bi bili že oblikovani jugoslovanski narodi le »plemena« tega enotnega naroda. Poleg tega je centralistični ustroj kraljevine posamezna nacionalna ozemlja v državi pretvoril v enotno jugoslovansko državnopravno področje.¹² Slovenske suverenosti in z njo povezanega enotnega narodnopolitičnega identitetnega oprijemališča – Slovenije, oblikovane kot državnopravne enote v času Države SHS, ni bilo več, prav tako pa tudi niso več obstajale historične državnopravne individualnosti drugih jugoslovanskih narodov. Slovenci (in drugi jugoslovanski narodi) so se znašli na zgodovinskem presečišču: ali sprejeti utopitev v izmišljenem jugoslovanskem narodu, ki naj bi predstavljal edino logično nacionalno podobo unitarno centralistično utemeljene jugoslovanske države, ali pa se taki nacionalni usodi upreti in se na podlagi zavesti o svoji narodni individualnosti boriti za pravico do svojega jezika, kulture in lastne nacionalne državnosti, ki bi jo zagotovila avtonomistično ali federativno preurejena jugoslovanska državna zveza. To presečišče je nato skozi različne politične in državnopravne stopnje v razvoju prve jugoslovanske države določalo vsebino domoljubja pri Slovencih v Kraljevini SHS/Jugoslaviji vse do njenega konca leta 1941.

II.

Vrednostno razumevanje domoljubja, postavljeno med slovenstvo in jugoslovanstvo, je slovensko politiko v prvi Jugoslaviji v izjemno pomembnem narodnem vprašanju razdelilo na dve ostro ločeni strani. Prva je zagovarjala jugoslovansko unitaristično in centralistično stališče. Poudarjala je, da je z nastankom jugoslovanske države nastopilo odločilno obdobje oblikovanja enotnega jugoslovanskega naroda, kar naj bi bil naraven in zgodovinsko utemeljen zaključek do tedaj nepovezanega razvoja posameznih južnoslovanskih etnij. Njihovo zbiranje v novo, višjo in politično

¹⁰ Perovšek, Slovenska osamosvojitve 1918, str. 91, 105–106.

¹¹ Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929. Ljubljana 1996 (dalje Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva), str. 71–103.

¹² Jurij Perovšek: »V zaželjeni deželi« : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941. Ljubljana 2009 (dalje Perovšek, »V zaželjeni deželi«), str. 137–144, 162–165.

močnejšo jugoslovansko narodno skupnost naj bi zato pomenilo narodno državni smisel bivanja v centralistični Jugoslaviji, saj le taka država izravnava vse narodne, kulturne, gospodarske in državnopravne razlike med njimi; hkrati jim, pretopljenim in povzdignjenim v jugoslovanski državni narod, šele zagotavlja resnično zgodovinsko svobodo in osmišlja dotedanji narodno emancipacijski napor.¹³ Jugoslovansko unitaristično in centralistično stališče je podpiralo večje število med seboj idejno različnih strank, njegov najpomembnejši nosilec pa so bili liberalci, v dvajsetih letih organizirani v vsedrjavni JDS (od leta 1924 Samostojna demokratska stranka – SDS), v tridesetih pa v okviru vsedrjavne Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije oziroma Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS).¹⁴

Liberalci so odklanjali avtonomno Slovenijo in jo posmehljivo imenovali »državica od Ljutomera do Kranjske gore«. Prekmurje so iz nje izvzeli, ker je bilo po njihovem mnenju samoumevno, da si ga vzamejo Hrvatje.¹⁵ Unitaristično prepričanje JDS/SDS je v dvajsetih letih najbolj značilno poudaril tedanji vodilni slovenski liberalni politik dr. Gregor Žerjav, ki je 3. februarja 1924 dejal: »Slovenski del naroda prevesti v Jugoslovenstvo, na danih uspehih našega kulturnega in gospodarskega dela graditi naprej v smeri čim večje združitve, udejestvovati organizatorne slovenske sposobnosti v vseh delih naroda, da zrastemo v nerazdvojno jugoslovensko celoto, združiti vse ustvarjajoče sile med Slovenci v to akcijo, to je želja slovenske demokracije. *S tem bi bil za Slovence problem malega naroda povoljno rešen.* (podčrtal J. P.)«¹⁶ Slovenski unitaristični liberalizem je zato odklanjal »vsako nečisto razvijanje slovenskega jezika«¹⁷ in leta 1926 menil, da bo »pismena slovenščina l. 1950 precej bližja srbohrvaščini in narobe«. ¹⁸ Poglobljanje specifične slovenske nacionalne zavesti je bilo zanj odveč. Poleg tega je proti avtonomistični opciji nastopal tudi iz gospodarskih razlogov in potreb, kajti svaril je, da bi si Slovenija, obdana s »kitajskim zidom avtonomije«, zaprla pot v druge dele države.¹⁹

Gornja stališča so liberalci v tridesetih letih podkrepili še v t. i. Pohorski deklaraciji, ki so jo na pobudo tedanjega slovenskega liberalnega prvaka dr. Alberta Kramerja vodilni politiki JNS sprejeli 19. in 20. avgusta 1935. Deklaracija je poudarjala, da so Srbi, Hrvati in Slovenci »v etničnem oziru en narod in v skladu s tem more edino prava jugoslovenska misel biti soliden temelj za napredek nacije in razvoj države. *Narodno edinstvo je čuvstvo notranje, po usodi povzročene povezanosti Srbov, Hrvatov in Slovencev in prepričanje, da tvorimo vsi eno edinico, katere niti eden del ne bi mogel živeti*

¹³ Jurij Perovšek: Jugoslovanstvo in vprašanje narodov v južnoslovanski problematiki 19. in 20. stoletja. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1999, št. 2, str. 14.

¹⁴ O slovenskih unitarnocentralističnih političnih silah v dvajsetih in tridesetih letih Perovšek, »V zaželeni deželi«, str. 145–146, 167.

¹⁵ Jutro, 31. 3. 1923, uvodnik z dne 30. marca. O vzrokih, ki so slovenski liberalni tabor navedli k jugoslovanskemu unitarnocentralističnemu narodnopolitičnemu programu Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 30–40.

¹⁶ Jutro, 5. 2. 1924, Jugoslovanska demokracija na pohodu.

¹⁷ Slovenski narod, 14. 3. 1925, Slovenski jezik.

¹⁸ Jutro, 1. 9. 1926, uvodnik z dne 31. avgusta.

¹⁹ Jutro, 1. 2. 1925, uvodnik z dne 31. januarja.

*svobodno in neodvisno življenje ter izven te celine razvijati svojih kulturnih in gospodarskih sposobnosti. (...) Jugoslovenci kot narod se morejo razvijati samo v unitaristični državi. Nosilec državnosti je ves naš narod, t. j. Srbi, Hrvati in Slovenci kot ena politična edinica, zbrana okrog svojega kralja. Praktično to zahteva, da se na eni strani državna politika ne sme in ne more voditi pod pretežnim vplivom samo enega dela naroda, a na drugi strani, da se ne more noben del naroda otresti obveznosti, ki jih ima napram celoti. Vprašanja, ki nimajo izrazito splošnodržav.[nega] značaja, se morajo reševati po pokrajinah (regionalno), uveljavljajoč pri tem do skrajnih meja načelo dekoncentracije uprave v banovinah z izgrajeno in finančno zasigurano samoupravo.*²⁰ Pohorska deklaracija je torej kot domovinski smisel poudarila liberalno načelo »enotnosti državnega ustroja in namena ter vseh narodnih, kulturnih, socialnih, gospodarskih in političnih vrednot.«²¹

III.

Liberalni unitaristični narodnopolitični pogled je kljub posameznim zagotovilom o spoštovanju slovenske kulturne tradicije izražal odpoved slovenskemu domovinskemu čustvu in ga nadomestil z jugoslovanstvom.²² Drugače pa je ravnala avtonomistično-federalistična stran. Postavila se je na slovensko domoljubno stališče in na podlagi odločnega zagovarjanja slovenske narodne individualnosti zahtevala federativno preoblikovanje jugoslovanske države in vzpostavitev upravno enotne avtonomne Slovenije z lastnim parlamentom in vlado. Tudi to stališče so zagovarjali idejno različni politični subjekti, njegova najvidnejša predstavica pa je bila najmočnejša slovenska stranka – Slovenska ljudska stranka (SLS), v katero se je leta 1920 preimenovala VLS.²³ Ta je že leta 1923 oblikovala celovit narodnopolitični program, ki ga je nato v različnih oblikah in z različno intenzivnostjo zagovarjala do leta 1941. Kot je februarja 1923 poudaril Anton Korošec, je bilo strankino temeljno stališče, »da smo in ostanemo Slovenci v tej državi sami svoji. To se pravi: mi ne mrzimo Hrvatov, ne Srbov, toda mi hočemo ostati samosvoj narod in se nočemo ne posrbiti, ne pohrvatiti. (...) Mi ne zaničujemo kulture drugih in priznavamo vrline tudi drugih narodov. Toda mi ljubimo svoje in hočemo zato ohraniti in ščititi slovensko kulturo. (...) Mi hočemo ščititi svoje slovensko gospodarstvo, (...) svoje slovenske finance. (...) *Mi smo oni, ki moramo braniti slovensko zemljo, slovenski jezik, slovenskega uradnika in obrtnika, slovenskega kmeta in delavca. Braniti moramo tudi – ne klerikalizem, ampak svobodo naše cerkve*, v kateri mi ne gledamo kake politične gospodarice in tudi ne kake dekle, ampak svojo mater, ki jo vsi ljubimo in spoštujemo. Zato bomo svojo

²⁰ Jutro, 22. 8. 1935, Beseda jugoslovenskih nacionalistov.

²¹ Narodno in državno edinstvo (uvodnik). V: Misel in delo, 1937, št. 11, str. 269.

²² Jurij Perovšek: O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Ljubljana 2013, str. 198; isti, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 272.

²³ O slovenskih avtonomistično-federalističnih političnih silah v dvajsetih in tridesetih letih Perovšek, »V zaželeni deželi«, str. 150–151, 171–172. Gl. še Janko Prunk: Slovenski narodni vzpon: narodna politika 1768–1992. Ljubljana 1993 (dalje Prunk, Slovenski narodni vzpon), str. 241–265, 269–295.

mater štiti z vsemi silami, da se bo mogla svobodno razvijati v javnosti in v šoli. (...) Hočemo, da slovenski narod ostane, da živi in da se v svojem jeziku nadalje razvija in izpopolnjuje. Zato bomo s podvojeno ljubeznijo nastopili v bran za pravice našega ljudstva.«²⁴ In te so, kot je navedla SLS, politična, gospodarska, socialna, kulturna in narodna samostojnost slovenskega ljudstva, pravica Slovencev, da v lastnih stvareh na lastnih tleh gospodarijo sami, da si sami delajo postave, sami odločajo o svojih zadevah in sami razpolagajo s svojim premoženjem.²⁵ Korošec je ob tem pojasnil še stališče SLS do jugoslovanske države. Poudaril je, da je »naša stranka (...) absolutno in brezpogojno za to državo«, saj njen namen ni, da bi jo z avtonomijo oslabil in raztrgal, ampak želi, da bi imel vsak njen del možnost nadaljevati svoje kulturno poslanstvo in po avtonomiji vzljubiti državno enotnost, ki mu omogoča svoboden razvoj. Z avtonomijo pa tudi hočemo, »da živimo in se razvijemo Slovenci pod slovenskim solncem svobodno po svoji individualnosti. Ne oslabil, ampak ojačiti hočemo z avtonomijo državo, jo napraviti za prijetno bivališče vseh narodov, zadovoljnost in srečo ji želimo prinesiti. In da se narodno nočemo potopiti v srbsko-hrvatskem morju, kdo nam hoče to zameriti?«²⁶

Poleg SLS je leta 1923 zelo udarno federalistično stališče zagovarjala tudi krajši čas obstoječa Slovenska republikanska stranka pisatelja in dramatika dr. Antona Nováčana. Stranka je bila prepričana, da je slovenski narod dovolj zrel, da se upravlja sam in diha »na svoja lastna pljuča«, ter je za Slovence zahtevala popolno narodno suverenost in državnost po vzoru Švice in Združenih držav Amerike.²⁷ V dvajsetih letih so se na podlagi prepoznavnega domoljubja za spoštovanje slovenske individualnosti in uveljavitev federativne skupnosti z močnimi vsebinskimi utemeljitvami zavzele še manjša liberalna Narodno socialistična stranka (NSS) ter socialnoreformni Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev (SRSKD) in Slovenska kmetijska stranka (SKS). NSS je poudarila, da je zgodovina utemeljila posebno kulturno življenje slovenske »pokrajine«. Le-to izhaja »prvič iz posebnosti etnične psihe ljudstva, ki je na Slovenskem prebivalo, drugič pa iz duševnosti oblikujočih učinkov slovenskega jezika in kulturnih zakladov, ki so se bili v njem nakopičili. Ta dva činitelja sta ustvarila izvestno individualnost, ki jo ravno imenujemo slovensko in ki je utemeljila zaznamovanje ljudstva, ki jo je začelo nositi z imenom slovenskega naroda«. Zato za NSS slovenstvo ni bila »kaka teorija, še manj politični program, ampak (...) enostavno ugotovitev danes obstoječih sil naše notranjosti, našega jezika in naše kulturne preteklosti«. ²⁸ NSS je ob tem priznavala tudi jugoslovansko domoljubno stališče, a pogojeno v federativni ureditvi države.²⁹ Posebej na slovensko domoljubje pa sta se osredinili SRSKD in SKS. SRSKD je na podlagi naravnih in zgodovinskih dejstev

²⁴ Slovenec, 6. 2. 1923, Zbor zaupnikov SLS.

²⁵ Sodite po delih! : vsem, ki so dobre volje! : kaži pot slovenskim volivcem v boju za slovensko samostojnost. Ljubljana : samozaložba, 1923, str. 27, 1–4.

²⁶ Slovenec, 15. 3. 1923, Veličasten shod javnih in zasebnih nameščencev.

²⁷ Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 151.

²⁸ Jugoslavija, 29. 11. 1921, Kaj je s slovenstvom?

²⁹ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 210–213.

slovenskega naroda poudarjala vse, »kar tvori bistvo slovenskega človeka: 1. njegov jezik; 2. njegovo verstvo; 3. njegov način mišljenja in čustvovanja, s katerim gleda, pojmuje in si ureja svet«. ³⁰ Podobne duševne dobrine je zagovarjala tudi SKS. Upoštevala je vse bistvene življenjske pogoje Slovencev in računala z vsemi njihovimi tvornimi silami. Zato je bila odločena poskrbeti, »da ostanejo vse te sile tudi v bodoče take in da so vsi življenjski pogoji Slovencev neokrnjeni. Kar je slovenski narod v zgodovinskem razvoju in borbi za obstanek in napredek ustvaril,« je zapisala v svojem programu, »visoko spoštujemo in smatramo njegovo zavest, njegov jezik, verstvo, način mišljenja in čustvovanja za podlago njegovega bodočega udejstvovanja. Vse to bo Slovenska kmetijska stranka vedno visoko cenila in dalje izpopolnjevala. Brez teh dobrin smatramo, da Slovenci ne bi mogli uspešno sodelovati s Hrvati, Srbi in drugimi južnimi Slovani pri stavbi skupne kulture in države. Močne in tvorne skupne države ter kulture ne more biti brez jake Slovenije.« ³¹ Za suvereno slovensko skupnost so se od leta 1922 zavzemali tudi v ilegali delujoči komunisti, vendar so svoje federalistično domoljubje zavestno podrejali po njihovem prepričanju pomembnejšemu načelu – revolucionarni preobrazbi slovenske družbe in vzpostavitvi diktature proletariata. ³²

V tridesetih letih je glavna nosilka političnega boja za slovensko uveljavitev v Kraljevini Jugoslaviji, Slovenska ljudska stranka, svoje domoljubno stališče izrazila v več ključnih programsko političnih izjavah. Najpomembnejša so bile znane Ljubljanske punktacije, ki jih je SLS oblikovala 1. januarja 1933. ³³ SLS je v punktacijah najprej poudarila, da je slovenski narod razdeljen med štiri države – Jugoslavijo, Italijo, Avstrijo in Madžarsko, zato je njegova poglobljena zahteva združitve v eno samo politično enoto, saj se le v tem primeru lahko ohrani in vsestransko razvija. Naloga največjega dela naroda, ki živi v Jugoslaviji, je, da si za ta ideal prizadeva vse dotlej, dokler ne bo uresničen. Zato si mora slovenski narod v jugoslovanski državi pridobiti tak samostojni položaj, da bo trajno privlačil vse ostale dele slovenskega naroda, ki živijo v drugih državah. Slovenskemu narodu morajo biti v Jugoslaviji zagotovljeni njegova narodna individualnost, narodno ime, njegova zastava, etnična celovitost, razpolaganje s svojimi finančnimi sredstvi, njegova kultura in politična svoboda. Punktacije so še zahtevale socialno zakonodajo, ki bo zagotovila harmoničen razvoj vseh socialnih stanov, zlasti kmečkega in delavskega. Uresničitev teh ciljev je mogoča le v svobodnem sporazumu Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki mora na demokratični podlagi preurediti jugoslovansko državo na več enakopravnih enot, ena od njih pa naj bi bila tudi Slovenija. Punktacije so še poudarile, da želijo Slovenci sodelovati z vsemi političnimi silami, ki stremijo k preureditvi države. ³⁴

Jugoslovanski unitaristični režim se je na punktacije SLS silovito odzval. Stran-

³⁰ Jurij Perovšek: Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929). Ljubljana 1998, str. 163.

³¹ Prav tam, str. 169.

³² Jurij Perovšek: Samoodločba in federacija: slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920–1941. Ljubljana 2012, str. 64–272.

³³ Prim. Janko Prunk: Punktacije. V: Enciklopedija Slovenije, 10. Ljubljana 1996, str. 17.

³⁴ Slovenska novejša zgodovina, str. 341.

kino vodstvo, vključno s Korošcem, je od 27. januarja 1933 do 21. oktobra 1934 konfiniral, SLS pa je nato šele v letih 1937–1938 znova začela stopnjevati svoje narodnopolitične zahteve.³⁵ Vendar ji v jugoslovanskih ustavnopolitičnih pogojih ni uspelo, da bi lahko uresničila svoje avtonomistično-federalistične načrte. K njihove- mu udejanjenju se je v dvajsetih letih najbolj približala v času delovanja t. i. oblastne samouprave v letih 1927–1929. Centralistični sistem Vidovdanske ustave je namreč dopuščal, da so lahko oblasti (upravno-teritorialne enote, na katere je bila razdeljena Kraljevina SHS) samostojno urejale posamezna vprašanja svojega kulturno prosvetnega in socialno gospodarskega razvoja. SLS, ki je leta 1927 na volitvah v skupščini ljubljanske in mariborske oblasti, na kateri je bilo razdeljeno slovensko ozemlje, dobila absolutno večino, je tako v tem času veliko storila za napredek Slovenije na kulturno prosvetnem in socialno gospodarskem področju. Pri tem pa je dominantni politični položaj na Slovenskem izkoriščala tudi za svoje strankarske koristi.³⁶ Enako je ravnala tudi v drugi polovici tridesetih let, ko je leta 1935 ob spremembi režima v Dravski banovini, v katero je bila tedaj vpeta Slovenija, dobila absolutno oblast.³⁷ V tistem času je vzpostavila neke vrste »tiho avtonomijo«, ki pa ni imela zakonske podlage. Le-te kljub političnim in upravnim naporom zaradi različnih vzrokov – tudi zaradi grožnje bližajoče se vojne konec tridesetih let – ni uspela zagotoviti.³⁸

V času, ko je SLS vzpostavljala zakonsko neuresničeno avtonomijo, je bila o slovenskem domoljubju podana tudi pomembna načelna izjava. Oblikoval jo je Anton Korošec, ki je predstavil globoko občuteno in med Slovenci široko ponotranjeno podobo slovenstva. V spremni besedi k Spominskemu zborniku Slovenije, izdanem ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, je zapisal:

»Naselili smo se na križišču potov, ki vodijo od severa na jug, od vzhoda na zahod. Drzno smo se zarili v srednjo Evropo in ko se je ta, ob preseljevanju narodov vsa nemirna, zopet umirila, smo se znašli, najmanjši med slovanskimi narodi, na točki, kjer se stikajo tri velike evropske rase. Težko, za nadaljnjo usodo Slovencev odločilno dejstvo! Izgubili smo kmalu svojo politično samostojnost, menjali gospodarje in gledali borbe tujerodnih mogočnikov za našo zemljo. Če bi nam bilo usojeno, da izginemo, bi se bilo to že zdavnaj zgodilo. Toda vse je minilo, narod, v temeljih zdrav, pa je ostal, vztrajal in se kalil ob naporih tujih sil, ki so si postavile cilj, da uničijo vse, kar je slovenskega. V teh borbah je politično dozorel in zmagal.

(...)

Tudi v socialnem in gospodarskem pogledu se nam ni bati za obstoj. Slovenci

³⁵ Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 172–179.

³⁶ Miroslav Stiplovšek: Slovenski parlamentarizem 1927–1929: avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma. Ljubljana 2000 (dalje Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927–1929), str. 106–302, 325–331, 346.

³⁷ Jure Gašparič: SLS pod kraljevo diktaturo : diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935. Ljubljana 2007, str. 271–277.

³⁸ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927–1929, str. 335, 338–342. Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 221–224.

smo narod dela. Če doma ni bilo prilike in možnosti, smo ga šli iskat daleč po svetu. Nismo navajeni živeti od rent in kapitalov. Naš kruh je bil in je vedno pošteno prislužen. Pot, po kateri smo si gradili in ustvarjali boljše življenjske pogoje, ni pokrita s krvjo in krivicami. Ljubezen in vzajemnost sta podlaga našemu združništvu, ki je pravi primer gospodarske organizacije malega človeka na krščanskih in socialnih temeljih. Na ta edini pravi način organizirano gospodarstvo je celotnemu narodnemu življenju dalo dovolj zdravja, da se v njem niso naselile kali modernih bolezni. Brez pretresljajev, skozi katere so morali drugi narodi, sledimo Slovenci času in napredku.

Mirno in z optimizmom zremo zato v bodočnost. Če smo se obdržali skozi stoletja brez lastne države, nam bo to toliko lažje v Jugoslaviji, kjer smo svojo usodo povežali s srbskim in hrvatskim narodom. Če so se nam neprijazne sile podvojile, smo mi svoje podesetorili. Pot našega naroda se šele začinja. Ne v zaton, temveč v življenje, z vero v Boga in v samega sebe!³⁹

Ob Koroščevem krščansko-idejnem razumevanju domoljubja (domoljubje je bilo vidno tudi v radikalni katoliški idejni akciji dr. Lamberta Ehrlicha⁴⁰) so tedaj na Slovenskem živele še njegove druge oblike: v Vidmarjevem liberalnem narodno utemeljevalnem naporu, poudarjenem že leta 1932 v njegovem Kulturnem problemu slovenstva,⁴¹ v publicističnem in političnem delovanju levo demokratičnih in humanitetnemu idealu zavezanih intelektualcev (Lojze Ude, dr. Dragotin Lončar)⁴² in v ljudsko frontnem gibanju, ki je s svojo protifašistično vsebino slovenskemu domoljubju dalo aktualen zgodovinski pečat. K temu so – ob svojem temeljnem revolucionarnem namenu – pomembno prispevali komunisti.⁴³ Ob njih pa so znali tudi v drugih političnih vrstah dobro osmisliti temeljna vprašanja narodove svobode. Tako se je z osnovnimi prvinami ljudsko frontnega gibanja spajalo razmišljanje enega od tvorcev demokratične preobrazbe slovenskega sokolstva Josipa Rusa, ki je domoljubje razumel kot etično vzajemno sožitje članov naroda, tako, v katerem je narodnostno življenje »zavestno-moralno-skupinsko (kolektivno, občestveno) izživljanje za produkcijo novih kulturnih vrednot«. Rus je v tem utemeljil moralno moč in etiko narodnostnega življenja, ki ne dopušča podrejenosti, kajti narodnost je hkrati »suverenost in samoopredeljivost«. Zato je tuja oblast nezdržljiva z osnovo narodnosti, kar terja, da mora vsak narod »nujno stremeti za svobodo in samostojnost po zahtevi lastnega

³⁹ Anton Korošec: Verujmo v svoj narod. V: Spominski zbornik Slovenije : ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939, str. [13, 14].

⁴⁰ Anka Vidovič-Miklavčič: Mladina med nacionalizmom in katolicizmom : pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije. Ljubljana 1994, str. 152; ista Ehrlich – duhovni vodja stražarjev. V: Ehrlichov simpozij v Rimu. Celje 2002, str. 197–207.

⁴¹ Josip Vidmar: Kulturni problem slovenstva. Ljubljana 1932.

⁴² Lojze Ude: Slovenci in jugoslovanska skupnost. Maribor 1972, str. 274–319, 323–332, 352; Jurij Perovšek: Lončarjevi narodni in idejnopolitični pogledi v času med svetovnima vojnoma. V: Glasnik Slovenske matice, 1994, št. 1–2, str. 47–54.

⁴³ Janko Prunk: Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Ljubljana 1977, str. 135–204; isti Slovenski narodni vzpon, str. 269–295; Alenka Nedog: Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji : od leta 1935 do 1941. Ljubljana 1978, str. 47–285.

bistva«. V tej zvezi je izrecno poudaril, da je tisti, ki izroča svobodo in samostojnost tujcu, izdajalec naroda. Izraz in razvoj narodnosti namreč nista možna pod tujim vodstvom, saj to ne dovoljuje narodnega samoodločevanja (suverenitete).⁴⁴ Ob omenjenem razmišljanju so se z ljudsko frontnim duhom in gibanjem prepletala še v vseh političnih taborih dejavna narodnoobrambna gibanja, ki so po priključitvi Avstrije k nemškemu Reichu leta 1938 osrednjo pozornost namenila predvsem severni meji in nevarnosti nadaljnjega širjenja nacističnih organizacij in propagande.⁴⁵ Posebna oblika domoljubne dejavnosti je bilo tudi delovanje ilegalnih liberalnih skupin, ki so v prvem obdobju druge svetovne vojne (1939–1941) v povezavi z britanskimi obveščevalnimi službami aktivno delovale proti Reichu, izvajale sabotaže na nemških transportih, organizirale ilegalne povezave v tujino in pomagale zbirati obveščevalne podatke o nemški vojski na slovenskih mejah.⁴⁶

Pred začetkom druge svetovne vojne na Slovenskem se je slovensko domovinsko čustvo prelivalo na ideološki in politični paleti medsebojnega zблиževanja, razhajanja in že obstoječih ostrih političnih delitev. Domoljubje je bilo razumljeno in izraženo na različne načine in v različnih oblikah, ko pa je vojna zajela Slovenijo, je nastopila nova vrednostna preizkušnja domovinske zavesti. Okoliščine njenega dožemanja so se drastično spremenile, kajti njen značaj in pomen sta pogojila z etnocidno okupacijo in večplastnim slovenskim ravnanjem utemeljen vojni čas.

Jurij Perovšek

THE QUESTION OF PATRIOTISM IN SLOVENIA IN THE TIME OF THE KINGDOM
OF SERBS, CROATS AND SLOVENES / YUGOSLAVIA 1918–1941

S U M M A R Y

After the dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy, when what had been undisputable Austrian patriotism among Slovenians ended, patriotism in Slovenia was defined by the new historical situation. At first patriotism, in terms of contents, was based on the Slovenian confederate independence, achieved in the context of the State of Slovenes, Croats and Serbs. This state existed since the secession of the Habsburg Yugoslavians on 29 October 1918 from Austro-Hungary until their unification with the Kingdom of Serbia and the formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Kingdom of SHS) on 1 December 1918.

With the establishment of the Kingdom of SHS (renamed as Kingdom of Yugoslavia in 1929), Slovenian patriotism was once again put to the test. The constitution of the Kingdom of SHS provided for a unitarian-centralist character. Accordingly the Yugoslav community was defined as a state of a single (imaginary) Yugoslav nation, and what had been the already formed Yugoslav nations were supposedly only individual »tribes« of this single nation. Furthermore, the centralist system of the Kingdom transformed the individual national territories within this state into a single Yugoslav state-legal area. Thus Slovenians (as well as the other Yugoslav nations) found themselves at the historical crossroads: either to drown in an imaginary Yugoslav nation, supposedly representing the only logical national structure of the unitarian-centralist Yugoslav state; or to resist such a national destiny on the basis of the consciousness about one's own national individuality and fight for the right to one's own language, culture and

⁴⁴ Josip Rus: Narodnost in sovrašstvo. V: Sokol, 1937, št. 8–9, str. 113, 114.

⁴⁵ Slovenska novejša zgodovina, str. 401.

⁴⁶ Jerca Vodušek Starič: Slovenski špijoni in SOE : 1938–1942. Ljubljana 2002, str. 109–212.

national statehood, which could be ensured by the autonomist or federally rearranged Yugoslav state union.

In the First Yugoslavia the understanding of the values of patriotism at the intersection of Slovenianism and Yugoslavism divided the Slovenian politics with regard to the extremely important national question into two strictly separate sides. The first, most visibly represented by the liberal politics, argued for the Yugoslav unitarian and centralist viewpoint. Despite individual assurances about the observance of the Slovenian cultural tradition it expressed the renunciation of the Slovenian patriotic feelings, which it replaced with Yugoslav patriotism. The other side supported the autonomist-federalist standpoint. On the basis of a resolute defence of the Slovenian national individuality it demanded a federal transformation of the Yugoslav state and establishment of an administratively united and autonomous Slovenia with its own parliament and government. The most prominent representative of the Slovenian autonomist-federalist patriotic viewpoint was the strongest Slovenian party – the Catholic Slovenian People's Party.

Besides these main propagators, either the autonomist or unitarian understanding of patriotism was also expressed by other political subjects. In this sense the people's front movement, which left a contemporaneous historical mark on the Slovenian patriotism with its anti-fascist endeavours, was especially prominent in the second half of the 1930s. The communists and their fundamental revolutionary goals made an important contribution to this. Apart from them other political organisations were also able to substantiate the basic questions of the national freedom quite well. Before World War II broke out, the Slovenian patriotic feelings had meandered through the ideological and political range of mutual approximation, separation, and the already existent strict political divisions. Patriotism was understood and expressed in various ways and forms. However, when the war engulfed Slovenia, the Slovenian patriotic consciousness and its values were put to the test yet again. The circumstances of its perception changed drastically, since its character and significance were now defined by the war, characterised by the ethnocidal occupation and multi-layered Slovenian actions.

1.01
Prejeto 15. 6. 2014

UDK: 172.15: 355(497.4)«19/20»

Tomaž Kladnik*

Domoljubje in Slovenska vojska

IZVLEČEK

Avtor na osnovi proučevanja arhivskih virov in literature obravnava odločilne ukrepe generala Maistra in njegovih borcev, ki so ob koncu prve svetovne vojne in tik po njej zagotovili, da so bile pod poveljstvom generala Maistra vzpostavljene enote, ki so bile sicer formacijsko podobne tistim pred vojno, vendar popolnoma drugačne, predusem nacionalne strukture in linije poveljevanja, ter so odločilno vplivale na oblikovanje severne meje novonastale države. Te dogodke izpred skoraj sto let povezuje z oblikovanjem oboroženih sil in vojaškim delovanjem v času obrambne vojne, ko se je Teritorialna obramba Slovenije iz drugorazredne rezervne vojske, podobno kot leta 1918 »Maistrova vojska«, preoblikovala v sodobne obrambne sile in skupaj s slovensko milico, civilno zaščito in ob podpori prebivalstva nastopila proti nasprotni strani samozavestno in popolnoma enakovredno ter zavarovala nastajanje in obranila neodvisnost slovenske države. Obe pa predstavljata domoljubni imperativ delovanja Slovenske vojske danes.

Ključne besede: Slovenija, vojska, Slovenska vojska, domoljubje, general Maister, obrambna vojna, Teritorialna obramba

ABSTRACT

PATRIOTISM AND THE SLOVENIAN ARMY

On the basis of the study of archive sources and literature the author analyses the decisive measures taken by General Maister and his fighters, ensuring that at the end of World War I and immediately after it units were established which may have been similar to the pre-war units in terms of the formation, but were nevertheless completely different, especially in terms of the national structures and chains of command. These units had a significant effect on the formation of the northern border of the newly-created state. The author associates these events from almost a century ago with the formation of the armed forces and military activities during the Slovenian Independence War, when the Slovenian Territorial Defence was transformed from a second-class reserve army, similarly as »Maister's Army« in 1918, into a modern defence force and opposed the attackers confidently and completely equally in cooperation with the Slovenian militia, civil protection and with the support of the population, thus protecting the establishment of the Slovenian

* dr., polkovnik Slovenske vojske, Center vojaških šol Kadetnica, Engelsova ul. 15, SI - 2000 Maribor; tomaz.kladnik@mors.si

state and defending its independence. Both of these armies represent the patriotic imperative for the operations of the Slovenian Army today.

Keywords: Slovenia, Army, Slovenian Army, patriotism, General Maister, defensive war, Territorial Defence

Uvod

Pripadnost in vrednote vsakega naroda, in s tem tudi vojske, se ohranjajo in ne-
gujejo z ustreznim vrednotenjem in spoštovanjem nacionalne preteklosti, predvsem
tiste, ki obeležuje izgradnjo njene državnosti, ki smo si jo Slovenci dokončno izborili
še le z letom 1991. Kot simbol pripadnosti narodu in vojski in njeni dolžnosti, da ne
glede na žrtve ohrani samostojnost in neodvisnost državnega ozemlja, smo svojim
prednikom, vojakom, dolžni, da ohranjamo spomin nanje kot spomin in opomin
mladim rodovom na njihova dejanja. V preteklosti so naši predniki poskušali ure-
sničiti sanje po samostojni državi in s tem tudi po svoji vojski. Slovenci smo v mi-
nulem stoletju živeli v treh državnih skupnostih. V Avstro-ogrski monarhiji, ki je s
svojo srednjeevropsko identiteto omogočala, da smo vsi Slovenci, čeprav razdeljeni
na pokrajine, živeli v eni državi, v Kraljevini Jugoslaviji, v kateri smo kljub razdeli-
tvi slovenskih dežel med tri države ohranili in krepili svojo matico, ter v Jugoslaviji
po drugi svetovni vojni, med katero je bila Slovenija razkosana med tri okupatorje,
Slovenci pa smo bili kot narod obsojeni na smrt. Kljub temu smo po vojni uredili
mejna vprašanja z močnejšimi sosedi in kot ena od federativnih republik živeli vsaj v
omejeni suverenosti. Na oblikovanje in razpadanje državnih skupnosti, v katerih smo
živeli, pa smo pomembno vplivali tudi Slovenci v uniformah različnih vojsk, ko smo
v pravem trenutku znali poseči v zgodovinska dogajanja in odločiti v korist svojega
naroda. Čeprav smo bili Slovenci pri razpadanju Avstro-Ogrske odvisni pretežno
od mednarodnih dejavnikov, so odločilna, domoljubna dejanja Rudolfa Maistra in
njegovih borcev odločilno prispevala k oblikovanju slovenskega nacionalnega oze-
mlja ter v obdobju demokratičnih sprememb v Sloveniji leta 1991 neizčrpen vir za
oblikovanje Slovenske vojske.

General Maister

Dan svoje slovesne razglasitve je Država SHS na slovenskem ozemlju dočkala
brez svojih oboroženih sil. Odpoved pokorščine cesarju, ki jo je skupina slovenskih
častnikov izrazila ob razglasitvi države v Ljubljani, je imela sicer velik simbolni, a
majhen praktični pomen. Načrti, še manj pa ukrepi slovenskih političnih sil, ki so
vodile osamosvojitve slovenskega naroda, glede nacionalne osamosvojitve na voja-
škem področju niso bili natančni izoblikovani, saj so jih omejevale razmere, v katerih
je nastajala država. Prebivalstvo in območje nove države sta bila do dneva osamo-

svojitve 29. oktobra v okviru Avstro-Ogrske, ki je izvajala popolno suvereno oblast. Lastne oborožene sile se zaradi upanja v načelo proste nacionalne samoodločbe, ki ga je razglasil ameriški predsednik Wilson, niti niso zdele tako pomembne. Poleg tega je bilo osamosvojitveno južnih Slovanov pod delnim vplivom protivojne propagande, ki jo je slovenska politika vodila od leta 1917, učinkovala pa je skupaj s splošno naveličanostjo vojakov v petem letu vojne. Vojaške enote, v katerih je bila večina mož Slovencev, slovenski polki, na katere je računalo tudi osamosvojitveno gibanje, so bile na frontah ali nameščene zunaj slovenskega ozemlja. Zahteve nacionalnih predstavništev, da avstrijska vlada nacionalne polke odpokliče s front, je le ta vztrajno zavračala ter šele 31. oktobra dovolila, da se častniki na lastno željo lahko podredijo narodnim svetom. Najbolj daljnosežno in tudi najpomembnejše je bilo delovanje slovenskih častnikov v nacionalno mešanem Mariboru.¹

Položaj v Mariboru se je konec oktobra in v začetku novembra 1918 zelo zapletel, saj sta hoteli imeti oblast nad njim in Spodnjim Štajerskim dve nastajajoči državi, Država Slovencev, Hrvatov in Srbov ter Nemška Avstrija. Narodni svet za Štajersko je bil ob narodni vladi za Slovenijo sicer še zmeraj politično zastopstvo z nekaterimi izvršilnimi pooblastili, vendar pa so bila ta sporna, ali pa bi jih bilo treba prenesti na druga izvršilna telesa. V Mariboru so ostali vsi civilni organi, izvoljeni in imenovani še v monarhiji, med njimi mestni občinski svet, okrajni svet in sodišča ter orožništvo in policija, ki sta bila trdno v nemških rokah. Posebej pomembno in odločilno pa je bilo vprašanje vojaške oblasti in pripadnosti vojaških formacij na območju Maribora in Spodnje Štajerske. Ukrepi nadrejenih poveljstev so si pogosto nasprotovali, položaj pa je oteževalo vojaštvo na poti domov.²

Narodni svet za Štajersko je skušal 29. in 30. oktobra nastopati v imenu nove države nasproti nemško opredeljenemu občinskemu svetu Maribora, nemškemu Narodnemu svetu za Spodnjo Štajersko in avstrijskim oblastem. Major Rudolf Maister, poveljnik 26. črnovojniškega okrožja v Mariboru, ki se je udeleževal sej Narodnega sveta za Štajersko, se je zavzemal za odločnejšo politiko do nemštva. 1. Novembra se je na sestanku poveljnikov in višjih častnikov, ki ga je sklical štacijski (mestni) poveljnik, polkovnik Anton Holik, za katerega je bilo samoumevno, da mesto pripada Nemški Avstriji, razglasil za vojaškega poveljnika Države SHS v mestu ter z osebnim pozivom v vojašnici 26. strelskega polka na svojo stran pridobil prvo vojaško enoto ter mu je nato uspelo sestaviti še dve vojaški enoti s skupaj približno 160 vojakov ter z njimi zasesti večino vojašnic ter posamezne strateške točke v mestu. Dopolodne istega dne se je Narodni svet za Štajersko odzval na njegovo zahtevo po podelitvi poveljniškega položaja in generalskega čina in si s tem pridobil tudi politično podporo.³

¹ Bogdan Krizman: *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*. Zagreb 1977, str. 50, 89–90.

² Prav tam.

³ Lojze Ude: *Boj za severno mejo*. Maribor 1977, str. 184–186.

Še isti dan je Maister izdal ukaz, s katerim je uravnaval svojo vojaško oblast ter zelo korenito posegel v vojaško organizacijo v mestu in pokrajini. Tako že v prvi točki svojega povelja o prevzetju poveljstva objavlja, da je Jugoslovanski Narodni svet imenoval za generala in mu poveril vojaško poveljstvo nad Spodnjim Štajerskim, proti severu do severne meje okrajnih glavarstev Slovenji Gradec, Maribor, Radgona, obenem pa je prevzel tudi vojaško postajno poveljstvo v Mariboru. Nato zapiše, da bo z »vsemi sredstvi, ki so mi na razpolago, skrbel za mir in red v mestu in sploh, zlasti na Spodnjem Štajerskem, in čuval zasebno in državno lastnino«. Vsi polki, poveljstva in ustanove so mu morali javiti številčno stanje jugoslovanskih častnikov in moštev, ki so ostali v svojih vojašnicah, razen 47. pešpolka, ki se je s svojim jugoslovanskimi vojaki preselil v vojašnico strelskega polka štev. 26. Nemško avstrijsko vojaštvo je odpustil oziroma nastanil v dravski vojašnici, kjer je moralo biti do 3. novembra pripravljeno na odhod v Lipnico. Poveljnik 47. pešpolka pa je moral do takrat predati vojašnice jugoslovanski vojaški upravi.⁴

3. novembra 1918 ob 11. uri je nemški del 47. pešpolka, 17 častnikov in 390 vojakov in podčastnikov, defiliral pred generalom Rudolfom Maistrom in odkorakal iz Maribora prek Špilja v Lipnico. Ukaz za odhod je dal Maister, verjetno pa je bil tudi posledica novice, podtaknjene v avstrijske časnike, da so v Ljubljano prispele angleške čete in da so na poti proti Mariboru. S tem se je vojaški položaj Maistra sicer izboljšal, vendar je imel na začetku le malo svojega vojaštva, nekaj sto, ki so se mu pridružili ob prevzemu vojaške oblasti v mestu. Za službo v svojih enotah je ognjevit vabil slovenske častnike in vojake, ki so se vračali domov skozi Maribor. Tako je 4. novembra na mariborski železniški postaji pregovoril 100 mož slovenskega 2. gorskega strelskega polka (v katerem je Maister do premestitve v Przemysl služil kot častnik), ki so se vračali v Ljubljano iz štajerskega Ennsa, 5. novembra pa 150 srbskih vojakov, nekdanjih avsto-ogrskih vojnih ujetnikov, ki so se v večji skupini vračali domov v Srbijo. Kot vojaki antante so po Maistrovih ukazih opravili marsikatero pomembno nalogo, vendar so zbujali med nemškim prebivalstvom tudi odpor. Nemški železničarji so zaradi njih celo stavkali. Vendar to ni zadoščalo. Ugotovil je, da bo lahko uspešno izpopolnil slovensko vojsko na svojem območju, ki je bilo 1. novembra 1918 poimenovano SHS vojaško poveljstvo za Spodnji Štajer, le z razglasitvijo mobilizacije. Sicer je bil njegov poziv za mobilizacijo izdan po predhodnem ne posebno obvezujočem ukazu, s katerim je uravnaval svojo vojaško oblast, bil pa je zelo odločen. Tako so se morali vsi državljani Spodnje Štajerske, častniki, tem enaki črnovojniki in moštvo – rojstnih letnikov 1879 do 1900, zglasiti 18. novembra ob 8. uri dopoldne v Celju, v vojašnici 87. Pešpolka, tisti, ki so bili doma iz okrajnih glavarstev Celje, ekspozitura Mozirje, Brežice, Konjice, Slovenj Gradec in mesto Celje, ter v Mariboru v domobranski vojašnici tisti, ki so bili doma iz okrajnih glavarstev Maribor, Radgona, Ljutomer, Ptuj ter iz mest Maribor in Ptuj. Izvzeti so bili: zdravniki, ki so bili do takrat oproščeni vojaščine, za vojaško

⁴ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Prevrtni dogodki na Štajerskem, šk. 1/2037, Ukaz o vojaški oblasti; Bruno Hartman: Rudolf Maister. Ljubljana 2006 (dalje Hartman, Rudolf Maister), str. 44.

službo med vojno nesposobni, vojaki, ki so že služili v jugoslovanski vojski, duhovniki, posamezniki, ki so imeli zdravniško dokazane bolezni ali bili pohabljeni, ter tisti, ki so bili za oblasti in podjetja potrebni za vzdrževanje javnega reda, prehrane, prometa, in so morali s tem v zvezi poslati prošnjo za oprostitev vpoklica na Vojaško poveljstvo za Spodnji Štajer v Mariboru. Plača od dneva prihoda je znašala 5 K na dan za podčastnike in 4 K za poddesetnike in vojake brez sarže za ves čas vojaške službe. Za hrano, stanovanje in obleko je bilo poskrbljeno. Zaradi problemov s prehrano pa je moral vsak s seboj prinesiti za dva dni živil. Za tiste, ki poziva ne bodo upoštevali, pa je bilo zagroženo, da »ga bomo smatrali dezertterjem, pritirali ga bodo k zglašenju orožniki ter bo po starih naših postavah kot izdajalec domovine najstrožje kaznovan«.⁵

Maistrov mobilizacijski ukaz je bil, kljub temu da je bil sestavljen v ostrem vojaškem jeziku in kljub protestom nemško avstrijske vlade in mariborskega mestnega sveta, uspešen. Tako se je lahko lotil dopolnjevanja organizacijske strukture svojih enot. Ta je temeljila na sklepu narodnega sveta SHS v Zagrebu z dne 31. oktobra 1918 o ustanovitvi II. vojaškega okrožja v Ljubljani in slovenske vojske. Le-to je odredilo organizacijo narodne, slovenske, armade po dotedanjem avstro-ogrskem ozemeljskem načelu. Tako je od 18. novembra 1918 potekalo organiziranje slovenske vojske in k vojaškemu poveljstvu za Spodnji Štajer, ki mu je poveljeval Maister, so spadali:

1. Mariborski pešpolk, ustanovljen 21. novembra 1918 (prej 26. strelski polk). Za poveljnika je bil imenovan podpolkovnik Avgust Škrabar. Polk je imel tri bataljone in dopolnilni bataljon. V njem je bilo okrog 1900 mož in 60 častnikov. Obo-roženi so bili z 39 težkimi strojnici, 42 lahkimi strojnici in 1038 ročnimi granatami.
2. Celjski pešpolk, ustanovljen v drugi polovici novembra 1918. Štel je 1005 mož in 65 častnikov.
3. Tržaški bataljon, nastal sredi novembra 1918, sestavljali so ga vojaki in častniki nekdanjega tržaškega 97. polka in drugi primorski prostovoljci, ob koncu novembra je štel 535 mož in 38 častnikov.
4. Topniško poveljstvo Maribor je imelo konec novembra 1918 295 mož, 20 častnikov in 12 topov.
5. Mariborski dragonski polk je bil ustanovljen že 1. novembra 1918. Takratnemu Mu je poveljeval rezervni poročnik Dragotin Lončarič. Dragonci, konjeniki so patroljirali po mestu in stražili.
6. Letalska stotnija Maribor se je oblikovala v začetku novembra 1918. Posegla je v boje na Koroškem in opravljala opazovalne polete nad Prekmurjem.

Pod Maistrovo poveljstvo so sodili še štab vojaškega poveljstva za Spodnje Štajersko, mariborsko mestno poveljstvo, orožarna, intendantura, proviantura, dve vojaški bolnišnici, obveščevalna služba, cenzura, vojaška godba in mariborska vojaška realka,

⁵ PAM, fond Prevrtni dogodki na Štajerskem, šk. 1/2037, Poziv za mobilizacijo; Hartman, Rudolf Maister, str. 45, 52.

kjer so se pripravljali bodoči častniki, in je pod poveljstvom podpolkovnika Davorina Žunkoviča postala prva slovenska vojaška šola.⁶

Ob oblikovanju enot pa so njeni pripadniki prisegli novi državi:⁷

»Prisegam in se rotim pri Bogu Vsemogočnemu in svoji časti, da hočem zvesto služiti in z vso svojo dušo, z vsem svojim srcem, vso svojo voljo služiti vladi Narodnega sveta Slovencev, Hrvatov in Srbov kot ljudski in zakoniti oblasti. Prisegam sebi in svojim dragim, svoji deci in svojim roditeljem, da hočem odredbe narodnega sveta Slovencev, Hrvatov in Srbov brezpogojno, povesod, v vsakem času izvrševati in da hočem biti pokoren ukazu predpostavljenih zapovednikov in vsem narodnim postavam in zakonom za napredek, edinstvo, svobodo in moč. Tako hočem in v to mi pomagaj Bog!«

Podobno kot je za Slovence hotel s svojimi vojaki Maister, je želel ob propadu monarhije z ustanovitvijo nemške Schutzwehr mariborski mestni svet za Nemce. Številčno stanje nemške garde se je večalo tako, da je 23. novembra 1918 štela že 1500 mož in 100 oficirjev. Ker je vse bolj ogrožala pridobitve slovenske vojske, je bilo samo še vprašanje časa, kdaj bo prišlo do spopada oziroma kdo bo prvi povlekel odločilno potezo. In ponovno jo je Maister. Veliko število vojakov, ki jih je mobiliziral, oblikovanje vojaških enot, njihova dobra razmestitev po mestu in okolici, podrobno izoblikovan načrt ter ne nazadnje tudi pogojno soglasje Narodne Vlade SHS so bili dobra predpriprava za akcijo razorožitve Schutzwehra, ki se je pričela 23. novembra 1918 ob štirih zjutraj. Bila je opravljena v 47. minutah, točno po načrtu in brez večjih incidentov. Razorožitev Schutzwehra je bila tako druga velika zmaga Maistra nad Nemci v boju za Maribor. Kmalu po tem je razpustil nemški magistrat, mestni občinski svet in določil komisarja mesta, ki je 2. januarja 1919 prevzel župansko oblast. Prav tako so Slovenci prevzeli mestno policijo, sodstvo, šolstvo in upravo. Slovenske vojaške enote pa so na ukaz generala Maistra pričele zasedati ozemlje ob narodnostni meji.⁸

Narodna vlada SHS je nato 22. novembra 1918 izdala sklep številka 151 o začasni ureditvi poveljstev pri II. vojnem okrožju, ki ga je SHS Vojaško poveljstvo za Spodnji Štajer v Mariboru prejelo 26. 11. 1918. V njem je določeno, da generalmajor Maister poveljuje kot poveljnik »Štajerskega obmejnega poveljstva SHS v Mariboru« vsem četam v tem prostoru, in to od ogrsko – hrvaško – štajerske meje do vključno črte po generalni karti: Aich, Bleiburg, Δ1637 Travnik in na jugu do južne meje okrajnih glavarstev Ptuj, Maribor, Slovenj Gradec. Na tem območju so mu bila podrejena vsa poveljstva, enote, vojaške bolnišnice, oskrbovališča in zavodi. Pešpolk številka 47 so združili s strelskim polkom številka 26. Oddelek gorskega strelskega polka številka 2 je moral Maister do 1. decembra napotiti v Ljubljano, oddelke pešpolka številka 87 pa v Celje, vendar šele, ko bo imel dovolj lastnih enot. »Sčasoma« so morali vzpostaviti delovanje dragonskega polka številka 5, vsi bivši topničarji 26. strelskega polka

⁶ Hartman, Rudolf Maister, str. 56–57.

⁷ Prav tam.

⁸ PAM, fond Prevratni dogodki na Štajerskem, šk. 1/22.

in 47. pešpolka pa so se morali zgledati pri topničarskem poveljstvu v Mariboru. Maistrov dosedanji štab je tudi po novem deloval v isti sestavi kot pred tem, s tem da se mu je v štab dodelil generalštabni stotnik Jernej Ankerst. Poveljniki polkov so morali, »v kolikor jim to dopušča število moštva«, oblikovati enega ali več bataljonov s tremi stotnjami, s »po 4 častniki in cca 100 mož« in eno stotnijo »težkih strojnih pušk« ter v kolikor je bilo to možno, pri vsaki stotnji še četrti vod z oborožitvijo »lahkih strojnih pušk«.⁹

Vendar pa se nemško-avstrijski prebivalci propadle države niso kar tako sprijaznili z Maistrovimi ukrepi. Višek odpora priključitvi Maribora novi jugoslovanski državi je ob številnih člankih v časnikih, provizoričnemu plebiscitu za priključitev Maribora in okolice nemško-avstrijski državi, incidentom na mejnih območjih in mestih, dosegel 27. januarja 1919 ob drugem obisku opazovalca Združenih držav Amerike, podpolkovnika Shermana Milesa, in to z velikimi demonstracijami po mariborskih ulicah, ki so dosegle višek s streljanjem in mrtvimi na Glavnem trgu pred mestnim magistratom. Maister je naslednji dan izdal ukaz o preprečevanju kaljenja miru v mestu, poverjenik Narodne vlade za prosveto Verstovšek pa je 29. januarja razpustil mariborsko gimnazijo, realko in učiteljsiše, saj so se gojenci le-teh v veliki večini udeležili demonstracij, profesorji pa so bili odpuščeni.¹⁰

Obrambna vojna 1991

Demokratski procesi, ki so se pričeli konec osemdesetih let prejšnjega stoletja v (Socialistični) Republiki Sloveniji (RS), so največje nasprotovanje doživeli v vojaškem vrhu Oboroženih sil (OS) Socialistične federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), ki so jih tvorile Jugoslovanska ljudska armada (JLA) kot zvezna vojska, ter teritorialne obrambe (TO) posameznih republik, katerih naloga v obrambi države je bila predvsem varovanje zaledja glavnih front ter delovanje na začasno zasedenem ozemlju.¹¹ Formalni vrhovni poveljnik OS je bilo Predsedstvo SFRJ, dejansko pa jih je obvladovalo konzervativno in demokratičnim spremembam v SFRJ nenaklonjeno vodstvo Zveznega sekretariata za ljudsko obrambo (ZSLO) ter Generalštaba Oboroženih sil (GŠOS) SFRJ. V Sloveniji se je TO od njene ustanovitve leta 1968 sicer razvijala drugače kot v ostalih republikah zvezne države. Tako so mnogi izmed njenih maloštevilnih poklicnih pripadnikov, in še bolj njen večinski rezervni sestav, v njej videli ponovno obuditev ideje slovenske vojske. Vendar se je, tako kot že mnogokrat prej v zgodovini slovenskega naroda, izkazalo, »da prihodnost pripada pogumnim« oziroma tistim pripadnikom TO RS, ki so brez pomisleka podprli demokratične spremembe v svoji domovini. Med temi zagotovo ni bilo vodstvo Republiškega štaba za Teritorialno obrambo RS (RŠTO), ki je že 14. januarja 1990 z ukazom podreje-

⁹ PAM, fond Prevrtni dogodki na Štajerskem, šk. 4/200, Sklep številka 151 o začasni ureditvi poveljstev pri II. vojnem okrožju.

¹⁰ PAM, fond Prevrtni dogodki na Štajerskem, šk. 3/98.

¹¹ Strategija oboroženega boja. Zvezni sekretariat za ljudsko obrambo, Beograd 1985, str. 102–113.

nim občinskimi štabom TO zahtevalo, da se izdelata in se mu pošlje natančen pregled orožja, streliva in minsko eksplozivnih sredstev, ki so jih v posameznem občinskem štabu TO hranili zunaj skladišč JLA.¹² Namen tega ukaza, ki je dejansko pomenil začetek razoroževanja enot in poveljstev TO RS, je bil viden na sam dan primopredaje dolžnosti članov Izvršnega sveta RS, saj je 15. maja 1990 RŠTO izdal ukaz o razorožitvi TO oziroma predaji hranjenja orožja, streliva in minskoeksplozivnih sredstev, ki so izven objektov JLA, v objekte JLA.¹³ Novo republiško vodstvo je na ta ukaz reagiralo takoj in novi sekretar za ljudsko obrambo Janez Janša je občinskim upravnim organom za ljudsko obrambo poslal brzojavko, s katero je prepovedal oddajanje orožja v objekte JLA.¹⁴

Zaradi spora med RS in RŠTO oziroma ZSLO, predvsem pa zaradi odvzema orožja TO Slovenije, je bila z namenom zavarovanja ukrepov nastajajoče slovenske države ustanovljena Manevrska struktura narodne zaščite (MSNZ). Uradno je pričela z delovanjem 29. avgusta 1990, ko je republiški sekretar za notranje zadeve Igor Bavčar imenoval Toneta Krkoviča, rezervnega kapetana I. razreda, za načelnika (manevrske strukture) Narodne zaščite. S tem je bila ustanovljena posebna oborožena organizacija, ki je bila sposobna slabe tri mesece po razorožitvi slovenske TO, ob tesni naslonitvi na specialno enoto in posebne enote slovenske milice, zavarovati Slovenijo pred kakršnim koli oboroženim presenečenjem. MSNZ je nastala zaradi dobro organizirane in tajne akcije ter bila organizirana v vseh trinajstih pokrajinah (TO) v Sloveniji, v katerih so bili imenovani načelniki MSNZ, ki so tesno sodelovali s poveljniki posebnih enot milice. Osnovni namen oblikovanja MSNZ je bilo zavarovanje ukrepov nastajajoče slovenske države, ki je bila tedaj in pozneje najbolj ogrožena s strani JLA. MSNZ je zagotavljala, da so prek nje republiški organi in predsedstvo republike dejansko vodili in poveljevali TO Slovenije. Temeljni obrambni načrt MSNZ je bil preprost in logičen. V primeru oboroženega posega JLA (oz. JA) bi morala MSNZ zavarovati ključne objekte, hkrati pa s hitrimi napadi na skladišča orožja in vojaške opreme zagotoviti možnost za vpoklic popolnih formacij TO. Izdelani so bili podrobni načrti za posamezna skladišča in druge pomembne objekte. Po pokrajinah in občinah so bile sestavljene udarne skupine in jurišni odredi, katerih formacije so bile prilagojene razpoložljivemu orožju in opreми. Mobilizacijski dokumenti so bili v največji tajnosti izdelani za sklic novih enot, ki so bile mobilizirane po načelu samopoziva, brez dodatne kurirske službe z izdelanim posebnim sistemom šifriranega obveščanja. Ustanovljena so bila tudi mnoga tajna skladišča za orožje in vojaško opremo. Že poleti 1990 pa se je začelo zbirati informacije o JLA, na osnovi katerih so bile izdelane ocene ogroženosti, formacije MSNZ in načrt delovanja. MSNZ je zatorej treba obravnavati v funkciji priprav na obrambo slovenskega pro-

¹² Vojaški muzej Slovenske vojske (VMSV), fond Vojna za samostojnost Slovenije 1991 (dalje Vojna 1991), Ukaz št. 16/4-90 z dne 24. 1. 1990 o pregledu skladiščnih objektov in skladiščnih sredstev OVO zunaj kompleksa JLA.

¹³ VMSV, Vojna 1991, Ukaz št. 625/1-90 z dne 15. 5. 1990 o hranjenju oborožitve in streliva TO.

¹⁴ Janez J. Švajncer: *Obranili domovino*. Ljubljana 1993 (dalje Švajncer, *Obranili domovino*), str. 11–13; Albin Mikulič: *Uporniki z razlogom*. Ljubljana 2005 (dalje Mikulič, *Uporniki*), str. 21–23.

stora in bodoče samostojne ter neodvisne države. To je bila enkratna organizacija, ki je morala, v času prenove TO delovati kot oborožena sila Slovencev v pripravah na osamosvojitveno vojno.¹⁵

S sprejetjem svežnja ustavnih amandmajev, s katerimi je Skupščina RS 27. in 28. septembra 1990 odpravila veljavnost zveznih dokumentov, ki so bili v nasprotju z republiško ustavo, med drugimi tudi, da sta služenje vojaškega roka in slovenska TO v izključni pristojnosti Republike, so bili izpolnjeni tudi formalno pravni pogoji za ponovni prevzem poveljevanja nad celotno TO RS. Tako je Predsedstvo Republike Slovenije že 28. septembra 1990 imenovalo majorja Janeza Slaparja, dotedanjega poveljnika Pokrajinskega štaba TO za Gorenjsko, za vršilca dolžnosti načelnika RŠTO. Le-ta je 4. oktobra ob predhodnem soglasju Predsedstva RS imenoval vršilce dolžnosti komandantov TO pokrajin.¹⁶

Hkrati s procesom vzpostavljanja redne vojske, oblikovanjem učnih centrov za usposabljanje nabornikov na Igu in v Pekrah so se odvijale intenzivne priprave na obrambo države. Na upravičenost le-teh so pričali predvsem odnosi med Slovenijo in zveznimi oblastmi, ki so bili izredno napeti, o čemer priča korespondenca med njimi.¹⁷ Kljub vsem pritiskom in grožnjam pa so se priprave na neizogiben oboroženi spopad nadaljevale. Tako je bil 17. decembra 1990 v Kočevski Reki organiziran prvi javni postroj enote, TO in to 30. razvojne skupine TO, iz katere se je kasneje oblikovala 1. specialna brigada MORiS kot prva popolnoma poklicna enota TO. S postrojem enote so bili slovenski javnosti in morebitnim nasprotnikom prikazane priprave in pripravljenost na obrambo samostojnosti, ter kot je dejal predsednik Izvršnega sveta RS Lojze Peterle, zadišalo je po slovenski vojski. V decembru so v TO dobili prvi kontingent orožja, nabavljenega v tujini (40 pištol Beretta, 400 pušk SAR in 10 protioklepnih orožij Armbrust) in nato v letu 1991, do začetka vojne, še dva kontingenta orožja. TO je tako že lahko zagotavljala: 1/pripravljenost na vseh ravneh poveljevanja in aktiviranja štabov ter intervencijskih enot v času do dveh ur; 2/operativno pripravljenost vseh štabov, 85 skupin za oviranje, 92 protioklepnih skupin, 59 oddelkov, 240 vodov, 142 čet, 33 odredov vodne sestave, 11 odredov četne sestave in 6 bataljonov. Skupaj je to predstavljalo ekvivalent 378 čet ali 94 bataljonov. Za 35.000 pripadnikov so imeli zagotovljeno orožje in pehotno strelivo, 1024 protioklepnih orožij in še dodatnih 1106 protioklepnih orožij za enkratno uporabo, 203 kose orožja za podporo, 99 protiletalskih orožij, 42 protiletalskih raket ter 33.000 kg razstreliva. S temi sredstvi bi lahko uničili več kot 180 tankov; 3/zavarovanje

¹⁵ VMSV, Vojna 1991, Odločba o imenovanju načelnika Narodne zaščite št. 0001-1-Z-2/13-90 z dne 29. 8. 1990 in Direktiva načelnika Narodne zaščite Republike Slovenije za demonstracijsko, delno ali popolno uporabo MSNZ z dne 7. 9. 1990; Slovenska kronika XX. stoletja. Ljubljana 1996, str. 437; Mikulič, Uporniki, str. 42–50.

¹⁶ VMSV, Vojna 1991, Prisega Janeza Slaparja z dne 28. 9. 1990; Odredbe RŠTO o imenovanju vršilcev dolžnosti komandantov TO pokrajin, št. 14/20–90 z dne 4. 10. 1990; Švajncer, Obranili domovino, str. 94, 105.

¹⁷ VMSV, Vojna 1991, Predlog odgovora na delegatsko pitanje, Kabinet saveznog sekretara ZSLO, Beograd, št. 459–28 z dne 29. 10. 1990.

mirnodobnih in vojnih lokacij, mobilizacijskih zbirališč, skladišč in transportov ter zavarovanje objektov posebnega pomena; 4/nadzor in nasilno odpiranje meje, preprečevanje uporabe enot JLA, blokado kasarn, preprečevanje izvoza MTS, oviranje, nasilni prevzem skladišč in objektov armade; 5/vzpostavitev zbirnih centrov za slovenske nabornike in centrov za sprejem starešin, ki prebegnejo.¹⁸

18. marca 1991 je predsedstvo RS ustanovilo Republiško koordinacijo, ki je bila operativno koordinacijsko telo za primer izrednih razmer. S tem je bil ustanovljen organ, ki je usklajeval vse obrambne priprave na slovensko osamosvojitve in je v vojni vodil vse vojne operacije TO, policije in civilne obrambe. Praktično je šlo za organ, ki je uskladil vse obrambne in varnostne priprave in nato v vojni opravljalo naloge štaba vrhovnega poveljnika. Vlogo vrhovnega poveljnika pa je po ustavi opravljalo Predsedstvo Republike, razširjeno s predsednikom vlade in skupščine. Pri njihovem delu so sodelovali še ministri za obrambo, notranje in zunanje zadeve, informiranje, ter poveljnika oziroma načelnika republiškega štaba za TO in civilno obrambo. Vodila sta jo republiška sekretarja za notranje zadeve in za obrambo Igor Bavčar in Janez Janša. Sprva je delovala v prvem nadstropju stavbe Izvršnega sveta RS, od 28. junija pa v kletnih prostorih Cankarjevega doma v Ljubljani.¹⁹

26. junija 1991 je bil v okviru svečanosti ob razglasitvi neodvisnosti države na Trgu Republike v Ljubljani prvi postroj častne enote TO. Hkrati pa se prične zavzemanje slovenskih mejnih prehodov s strani JLA in zvezne milice, prelet letala jugoslovanskega vojnega letalstva v nizkem letu nad prizoriščem proslave ob razglasitvi samostojnosti ter prvi strelji pripadnika JLA v Divači, kar je pomenilo pričetek načrtovanega, usklajenega in enotno vodenega napada JLA na slovensko suverenost. Prične se z odhodom tankov iz vojašnice tankovske brigade na Vrhniki in s kolono oklepnih bojnih vozil, ki je pripeljala s Hrvaške in je bila najprej zaustavljena v Pogancih. Kot odgovor na bojno delovanje JLA je načelnik RŠTO polkovnik Janez Slapar izdal ukaz o bojnem delovanju TO, oziroma, da *»se z odločnim bojnim delovanjem, s težiščem na dejstevanju po oklepnih enotah in drugih sredstvih tehnike zagotovi realizacijo načrtovanih nalog, da se z uporabo razpoložljivih borbenih sredstev zagotovi varovanje objektov, meje in komunikacij ter prepreči manevre enotam JLA.«*²⁰

Agresijo na Slovenijo začno enote in poveljstva JLA izvajati 26. in 27. junija 1991 iz naslednjih korpusnih območij, ki so bila podrejena 5. vojaškemu območju v Zagrebu: 13. korpus, poveljstvo na Reki, 14. korpus, poveljstvo v Ljubljani, 31. korpus, poveljstvo v Mariboru, 32. korpus, poveljstvo v Varaždinu, 10. korpus, poveljstvo v Zagrebu in 5. korpus vojaškega letalstva in protizračne obrambe, poveljstvo v Zagrebu. Tako je imela JLA v Sloveniji dvajset do petindvajset tisoč vojakov, približno 250 tankov stalne sestave in približno 100 tankov, ki so v Slovenijo prišli iz Hrvaške, ter okoli 300 oklepnih vozil različne namenskosti (transporterji, protiletalski topovi,

¹⁸ VMSV, Vojna 1991, Poročilo in pričevanje generala Janeza Slaparja.

¹⁹ VMSV, Vojna 1991, Sklep Predsedstva RS o ustanovitvi operativnega koordinacijskega telesa za primer izrednih razmer, št. 800-03-7/91 z dne 18. 3. 1991.

²⁰ VMSV, Vojna 1991, Ukaz načelnika RŠTO z dne 27. 6. 1991 ob 9:50; Švajncer, Obranili domovino, str. 27.

poveljniška vozila, izvidniška vozila ... idr.). Na štirih letališčih z betonskimi vzletno-pristajalnimi stezami (Cerklje, Maribor, Brnik in Portorož) pa je bilo na začetku spopadov približno 90 letal in 50 helikopterjev.²¹

Slovenski TO je poveljeval RŠTO. Sestavljali so jo zaščitna brigada in sedem pokrajinskih štabov, ki so bili razdeljeni na 26 območnih štabov. Že prvi dan spopadov je bilo angažiranih 15.000 mož, v celoti pa 35.100 mož. V slovenski TO je bilo 500 profesionalcev, med katere so sodili tako delavci na starešinskih dolžnostih kot administrativno-tehnično osebje. Njeni pripadniki so bili oboroženi s pehotnim orožjem, z orožjem za podporo (minometi, topovi itd.), z orožjem za protioklepni boj ter z lažjim topniškim orožjem za protiletalsko obrambo (rakete Strela 2 M). Prav tako pa se je v njeno oborožitev vgrajevalo zaplenjeno orožje JLA, ki je omogočalo oblikovanje novih enot, kot so bile tankovske čete, baterije za protiletalsko obrambo itd. Slovenske policijske enote, ki so v spopadih odigrale izjemno pomembno, pogosto ključno vlogo, so šteje 7.100 ljudi (vključno z informacijski sistemom in pomožnimi službami). V segmentu priprav na agresijo in vodenje odpora je v vojnih operacijah oborožene sile podpiral sistem Civilne obrambe, ki je s svojimi aktivnostmi bistveno pripomogel k zmagi v osamosvojitveni vojni. V okviru bojnih operacij in izven njih so pripadniki civilne obrambe pod vodstvom Francija Žnidaršiča organizirano in sistematično izvajali oviranje, odklope elektrike, vode, plina, prevoze in blokade ter oskrbo obrambnih sil.²²

JLA naj bi operacijo na Slovenijo izvedla sorazmerno hitro in brez prevelikih zapletov. Njen napad ni povzročil posebnega presenečenja, saj se je neprestano pričakoval. Mogoče je bilo presenečenje med taktičnim in operativnim, ker se ni točno vedelo, kdaj in kje bo izvedena agresija. Ukrepi v Sloveniji pred razglasitvijo samostojnosti in neodvisnosti so bili takšni, da so bile slovenske obrambne sile že praktično oblikovane, zato so lahko že v začetnem stadiju vojne nastopile proti nasprotni strani povsem neobremejeno in enakovredno.²³

TO je bila ustanovljena z nalogo organizirati, formirati in usposobiti se za namensko delo v vojnih razmerah. V zelo kratkem času je prešla v eno najtežjih oblik delovanja, to je delovanje na začasno zasedenem ozemlju, kjer je imel nasprotnik premoč v tehnično materialnih sredstvih, absolutno pa v oklepno mehanizirani in letalski komponenti. Pri tem je treba upoštevati tudi to, da je bil ta nasprotnik še do nedavnega sodelujoč v prostoru, in to z dominantno vlogo, ter spretno prikrival svojo organizacijsko formacijsko strukturo, kakor da je načrtoval, da bo postal nasprotnik. V celotnih pripravah in poteku bojnih spopadov do odhoda JA iz Slovenije se je kot izredno dobra odločitev pokazala odločitev o ustanovitvi koordinacijskih skupin na pokrajinski ravni, ki so usklajevale bojne aktivnosti med TO, ONZ in CO, pa

²¹ VMSV, Vojna 1991, Dokument RŠTO, Analiza bojnega delovanja TO R Slovenije v času od 26. 6. 1991 do 17. 7. 1991 z dne 17. 7. 1991.

²² Prav tam.

²³ Prav tam. Kar je razvidno tudi iz analiz bojnega delovanja posameznih enot JA, kot npr. v: VMSV, Vojna 1991, »Izvodjenje b/d 1. okbr, Analiza, pov. br. 1206-1 dana 13. 8. 1991«, ki ga je podpisal načelnik štaba oklepne brigade z Vrhnike.

tudi organizacija predhodnega usposabljanja predvsem organizacije in izvedbe štabne vojne vaje Kobra-91 in taktične vaje Premik-91, ki je enote TO izurilo v izvajanju manevra na celotnem področju RS in s tem omogočilo pravočasno in učinkovito uporabo tudi najmanjših enot. Zagotovljeno je bilo nepretrgano delovanje sistema vodenja in poveljevanja, od republiške, preko pokrajinskih koordinacij, do enot ter obratno, kar je bila tudi posledica novega sistema zvez Racal, ki pa ni bil zagotovljen na vseh stopnjah poveljevanja. V koordinacijskih skupinah so se združevali podatki o nasprotniku, ki so omogočili učinkovito obrambo pri izvajanju njegovih specifičnih bojnih delovanj.²⁴

Težišče odločnega bojnega delovanja zoper nasprotnika, s ciljem preprečiti prodor oklepno mehaniziranih sil v globino ozemlja RS, je bilo vzdolž glavnih smeri: Varaždin – Ormož – Ptuj – Maribor, Zagreb – Novo mesto – Ljubljana ter Reka – Ilirska Bistrica – Postojna – Sežana – Nova Gorica. Z neprestanim aktivnim in elastičnim partizanskim bojnim delovanjem vzdolž vseh smeri prodora nasprotnikovi enot je bil cilj upočasniti tempo njegovega nastopanja in mu prinašati čim večje izgube, predvsem v bojni tehniki in živi sili, ter onemogočiti njegov razvoj, hkrati pa, v sodelovanju s CO, izvajati učinkovito obrambo komunikacij in blokado vojašnic JLA ter ob podpori topništva in minometov uničevati nasprotnikove enote, ustanove in objekte. S protidiverzantskimi enotami se je izvajal protidiverzantski boj na širših območjih letališč in pomembnejših taktičnih smereh in objektov, onesposabljali so se nasprotnikovi najvitalnejši objekti, sredstva, tehnika, zveze, poveljniška mesta in preprečevala njegovo zračno desantno delovanje ter oskrba na celotnem območju prodora in razmestitve njegovih sil. Prav tako pa je bila za naše obrambne sile značilna visoka stopnja strokovnosti in kvalitete načrtov v praksi preverjenih nalog oviranja, zavarovanja meje, varovanja objektov, organizacije zbirnih centrov, blokad, POS ter njihova organizacija v štabih in enotah; hitra in učinkovita disperzija velikih količin zaplenjenih MTS, MES iz skladišč JLA; zagotavljanje logistične zagotovitve lastnih enot s strani CO; učinkovito delovanje informativno propagandnega sistema, ki je pozitivno deloval na pripadnike lastnih enot in na prebivalstvo ter nasprotno na nasprotnika, ter ne nazadnje tudi visoko število prebegov in predaj pripadnikov JLA, zvezne milice in civilnih oseb v službi v JLA ter dobro postavljen in izveden sistem zbirnih centrov.²⁵

Po Brionski izjavi se 12. julija 1991 začne načrtovano in postopno odpuščanje – demobilizacija enot TO v posameznih pokrajinah in 30. razvojni skupini ter oblikovanje dežurnih enot, in to: za varovanje državne meje, protioklepnih enot na glavnih smereh, protiletalskih enot, protidesantnih enot na letališčih Brnik in Maribor, dežurnih pokrajinskih intervencijskih protidiverzantskih čet; enote za varovanje objektov republiškega pomena in lastno varovanje štabov in objektov TO ter enote namenjene za minimalno blokado in oviranje stacionarnih objektov JA.²⁶ Dokončni

²⁴ Prav tam.

²⁵ Prav tam.

²⁶ VMSV, Vojna 1991, Ukaz RŠTO št. 804-01/22 z dne 12. 7. 1991 o pričetku načrtovanega postopnega odpuščanja – demobilizacije enot TO.

poraz politike vojaškega vrha JA na slovenskem ozemlju pa pomeni sklep Predsedstva SFRJ o umiku JLA iz Republike Slovenije v roku treh mesecev. Ministrstvo za obrambo RS je na osnovi le-tega izdelalo predlog Republike Slovenije za tehnično izvedbo sklepa Predsedstva SFRJ o umiku poveljstev, enot in ustanov JA iz Republike Slovenije, ki so jih podrobneje opredeljevali na zasedanjih komisije Republike Slovenije pod vodstvom Mirana Bogataja in 5. vojne oblasti JA pod vodstvom generalpodpolkovnika Andrije Rašete, ki je tudi spremljala priprave in premike enot JLA ob odhodu iz Slovenije ter prevzem objektov JLA v varovanje in upravljanje TO. In tako je lahko 26. oktobra 1991 generalmajor Janez Slapar v pristanišču Koper pred postrojenimi enotami TO in milice poročal predsedniku Kučanu o odhodu zadnjega vojaka JLA iz Slovenije.²⁷

Zaključek

Rudolf Maister je bil prvi general v zgodovini našega naroda. Težko bi našli ustrežnejšo osebnost za to zgodovinsko vlogo. Odlikoval se je po preudarnosti in pogumu, imel je izjemen občutek za pravilne odločitve v usodnih trenutkih, poleg tega pa je pisal pesmi in slikal. Na ljudi, s katerimi je prišel v stik, je naredil močan vtis, in kot je zapisal eden od njegovih sodobnikov, se je ob njem marsikdo počutil majhnega. Ko govorimo o Rudolfu Maistru, moramo govoriti o slovenskem častniku, slovenskem razumniku in umetniku. Spoj trojega v eni osebi. Razumeti ga je moč na podlagi različnih prvin: vojaške predrznosti in neustrašnosti, globoke slovenske narodne zavesti, stopnjevanje zaradi vsega hudega, kar je moral kot Slovenec pretrpeti v avstrijski armadi, samozavesti in samovšečnosti, intimnega dojetja, da se mu ponuja enkratna priložnost, da postavi vse na kocko: ali mu bo uspelo slovenskemu narodu in sebi v prid ali pa bo zgrmel v prepad, v smrt. Maistrovo načrtno oblikovanje slovenske vojaške moči, njegove drzne, a premišljene vojaške akcije, neustrašnost kljub velikanski, vendar trhli nasprotnikovi moči, predvsem pa njegovi odločilni načrti za prihodnost Slovenije kar sami po sebi vsiljujejo primerjavo z drugimi, podobno prelomnimi dogodki nacionalne in vojaške zgodovine.

Drugo prelomno obdobje v slovenski vojaški zgodovini, ki krepi domoljubje v Slovenski vojski, je obdobje dveh let, od aprila 1990 do aprila 1992, je bila, po dolgih desetletjih, ki so minila od ustanovitve slovenske vojske generala Maistra, ter vmesnih, na koncu neuspeh, podobnih poskusih slovenske partizanske in slovenske narodne vojske, ustanovljena oborožena sila slovenskega naroda, slovenska vojska. Le-ta se je v odločilnih in za demokratični razvoj slovenskega naroda usodnih trenutkih iz drugorazredne rezervne vojske preoblikovala v sodobne obrambne sile in skupaj s slovensko milico, civilno zaščito in ob podpori prebivalstva, nastopila proti

²⁷ VMŠV, Vojna 1991, Ukaz Predsedstva SFRJ št. 31 z dne 18. 7. 1991 o umiku poveljstev, enot in ustanov JA iz Republike Slovenije; Zabeleške z razgovorov med komisijo Predsedstva RS za razreševanje spornih vprašanj v zvezi z Brionsko deklaracijo in predstavniki 5. vojaškega območja; Predlog RS za tehnično izvedbo sklepa Predsedstva SFRJ o umiku poveljstev, enot in ustanov JA iz RS; Zaključki sestankov med predstavniki Ministrstva za obrambo in 5. vojaškega območja; Poročilo generala Slaparja.

nasprotni strani samozavestno in popolnoma enakovredno ter zavarovala nastajanje in obranila neodvisnost slovenske države. Po vojni se je TO hitro preoblikovala iz rezervne v naborniško vojsko s profesionalnim jedrom ter leta 2003 v popolnoma profesionalno ter sodobno opremljeno in usposobljeno Slovensko vojsko, kredibilno partnerico ostalim vojskam Severnoatlantskega zavezništva in Evropske unije.

In prav odločilna domoljubna dejanja Maistra in njegovih borcev ter oblikovanje oboroženih sil neodvisne Slovenije in njihova zmaga v obrambni vojni leta 1991 predstavljajo eno od temeljnih vrednot Slovenske vojske. So dejavniki in gonilna sila, na katerih temelji odločanje in uresničevanje ciljev in nalog le-te v nacionalnem in mednarodnem okolju, saj izhajajo iz obče človeških vrednot in vrednot slovenske družbe.

Tomaz Kladnik

PATRIOTISM AND THE SLOVENIAN ARMY

S U M M A R Y

Rudolf Maister was the first general in the history of our nation. We could hardly find a more suitable personality for this historical role. He distinguished himself for his prudence and courage, and he had a remarkable talent for making the right decisions in the critical moments. He also wrote poems and painted. He made a strong impression on the people he came in contact with. One of his contemporaries wrote that many people felt small in comparison with him. When we discuss Rudolf Maister we are talking about a Slovenian officer, intellectual and artist – a combination of these three aspects in a single person. He can be understood on the basis of various characteristics: military boldness and fearlessness; profound Slovenian national conscience, intensified due to everything he had to suffer as a Slovenian in the Austrian Army; and intimate awareness that he had a unique opportunity to put everything at stake: either he succeeded to the benefit of the Slovenian nation as well as himself, or he failed and perished. At the end of World War I units under his command were established in Maribor. In terms of the formation these were similar to the pre-war units, but they were nevertheless completely different, especially in terms of the national structures and chains of command. A Slovenian Army was established, but immediately after that it started to lose itself in the army and administration of the new state, just like the other state institutions of the State of SHS.

The second turning point in the Slovenian military history, strengthening the patriotism in the Slovenian Army, was the period of two years, between April 1990 and April 1992. After long decades that had passed since the establishment of the General Maister's Slovenian Army and the intervening attempts – ultimately unsuccessful – to establish a Slovenian Partisan and Slovenian National Army, the armed forces of the Slovenian nation – the Slovenian Army – were established. In the decisive and fateful moments for the development of the Slovenian nation this army was transformed from a second class reserve army into a modern defence force and opposed the Yugoslav People's Army confidently and completely equally in cooperation with the Slovenian militia, civil protection and with the support of the population, thus protecting the establishment of the Slovenian state and defending its independence. After the Independence War the Territorial Defence was quickly transformed from a reserve army into an army of conscripts with a professional core. In 2003 it turned into a completely professional army with modern equipment and training – a credible partner of the other armies of the North Atlantic Treaty Organisation and the European Union.

The methodical development of the Slovenian military power, daring but well thought-out military actions, fearlessness in face of the huge but fragile opponent's power, and especially the resolute plans for the Slovenian future in itself call for a comparison between both processes, so very important for

the Slovenian national history. It is precisely the decisive patriotic actions of General Maister and his fighters as well as of the members of the Slovenian defence forces during the Independence War of 1991 that represent one of the fundamental values of the Slovenian Army. These are the factors and the driving force on which the decision-making and the realisation of goals and tasks in the national and international environment are based, since they stem from the general human values and the values of the Slovenian society.

1.01

UDK: 355.1-057.36-057.75(497.4)"19/20"

Prejeto: 5. 6. 2014

Vladimir Prebilič,* Jelena Juvan **

Vloga in pomen veteranskih organizacij v sodobnih družbah

IZVLEČEK

Z oddaljevanjem in poglobljanjem zgodovinskega spomina na vojne napore družbe se vse bolj aktualizira vprašanje vloge in pomena veteranskih organizacij. Vse bolj stopajo v ospredje teme, ki jih povezujemo z zagotavljanjem zakonsko določenih bonitet veterankam in veteranom, kar sicer opredeljujemo s pojmom funkcionalnega imperativa veteranskih organizacij. Ob tem pa povsem v ozadje stopajo in so praviloma spregledane možnosti vsebinske vključitve posameznikov ali veteranskih organizacij kot celote v delovanje civilno-družbenih skupnosti in v sistem vzgoje in izobraževanja. Prav to je mogoče opredeliti z vlogo socialnega imperativa, ki dolgoročno pogojuje prvega. Oddaljevanje veteranskih organizacij od sodobnega delovanja družb pomeni potencialno izgubo pomembnih izkušenj, znanj in vedenja, pomembnih za uspešnejši razvoj in nemara preprečitev ponovitve nekaterih napačnih odločitev iz polpretekle zgodovine naroda.

Ključne besede: Slovenija, vojna za Slovenijo 1991, veterani, veteranske organizacije,

ABSTRACT

THE ROLE AND IMPORTANCE OF VETERAN ORGANISATIONS IN MODERN SOCIETIES

As the historical memory of the war efforts of the society is getting increasingly remote and profound, the question of the role and importance of veteran organisations is becoming more and more topical. The issues associated with the veteran bonuses, provided for by the law, which we otherwise define with the concept of the functional imperative of veteran organisations, are coming to the forefront. At the same time the possibilities for the substantive integration of the individuals or veteran organisations as a whole into the functioning of the civil and social communities as well as the system of education and schooling are becoming less evident and are, as a rule, overlooked. This can be defined with the role of the social imperative, which defines the former in the long term. The fact that veteran organisations move away from the modern functioning of the societies

* dr., izredni profesor, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Katedra za obramboslovje, Kardeljeva ploščad 5, SI-1000 Ljubljana; vladimir.prebilic@fdv.uni-lj.si

** dr., docentka, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Katedra za obramboslovje, Kardeljeva ploščad 5, SI-1000 Ljubljana; jelena.juvan@fdv.uni-lj.si

means that the potentially significant experience, knowledge and understanding, vital for a more successful development and perhaps prevention of the repetition of certain mistakes from the recent history of the nations, may be lost.

Keywords: Slovenia, war for Slovenia 1991, veterans, veteran organisations

Uvod

Vojne, v katerih so države sodelovale, predstavljajo za vsako izmed njih zelo pomemben del nacionalne zgodovine. V primeru, da gre za vojne, skozi katere so si države priborile nacionalno neodvisnost, pa so le-te še toliko bolj pomembne. Vsaka država na različne načine poskuša poskrbeti za posameznike, ki so bodisi državi priborili neodvisnost z orožjem ali pa so sodelovali v različnih oboroženih spopadih. Tem posameznikom države praviloma podeljujejo statuse vojnih veteranov ter na osnovi teh statusov priznavajo različne pravice in ugodnosti.

Nacionalna identiteta predstavlja osnovo za vojaško identiteto. Vojaki in častniki se morajo po Južniču¹ popolnoma identificirati z državo, katero naj bi poklicno branili in skrbeli za njene interese. To pomeni, da je vojaška služba najbolj izrazita državna služba in na njeno identiteto ključno vpliva nacionalna identiteta. Hkrati pa velja opozoriti še nekaj: element določevanja nacionalne identitete je identifikacija s prostorom, ki jo moremo razumeti kot teritorialno identiteto. V navezavi z vojsko je to bistveno, saj je temeljna naloga slehernih oboroženih sil obramba teritorija poselitve nekega naroda, kar je v bistvu domovina. Še več, teritorialna identiteta je osnova za določitev t. i. nacionalnega karakterja, ki je lasten določeni družbeni skupnosti na določenem ozemlju. Sicer je nujno te vplive razumeti kot sestavni del fizično-geografskih dejavnikov, ki ne smejo biti podvrženi meri prevrednotenja njihovega pomena oziroma geografskemu determinizmu². Kljub temu pa se s tem dejstvom tudi jasno vzpostavi most med nacionalno identiteto, torej identiteto nacije (lahko tudi naroda), in vojaškim sistemom, ter se preslika na polje civilno-vojaških odnosov. Ugotovimo lahko, da je vojaška identiteta, ne glede na lastno specifičnost, neločljivi del nacionalne identitete, ter da med njima obstoji prenos dejavnikov vpliva, ki gradijo tako eno kot drugo. Vojska konec koncev ni otok v družbi, temveč del slednje, del naroda in definitivno del nacije. Tako tudi veteranske organizacije, ki obstajajo v družbi, in ki so lahko razumljene kot pomemben predstavnik vojaške organizacije, obstajajo kot del družbe, del naroda in nacije.

S priznavanjem veteranskih organizacij in primernim odnosom do veteranov in

¹ Stane Južnič: *Identiteta*. Ljubljana 1993 (dalje Južnič, *Identiteta*), str. 306.

² Odnose med družbo in naravo je mogoče obravnavati tudi z vidika vpliva narave na človeka. Ta vidik prevladuje še danes v marsikateri družbeni geografiji. Takšno enostransko pojmovanje odnosov med družbo in naravo je mnoge zapeljalo, da so precenjevali vpliv narave na družbo in s tem zašli v tako imenovani geografski determinizem. – Igor Vrišer: *Uvod v geografijo*. Ljubljana 1992, str. 19–20.

njihovih problemov se država oddolži tem posameznikom, da so se nekoč v preteklosti borili za to državo. Odnos do veteranov pa je dober pokazatelj odnosa do nacionalne zgodovine.

Garb³ ugotavlja, da je pri reševanju problemov in statusa vojnih veteranov treba napraviti prehod med »vojno vojaka in vojno naroda« oz. med »vojakovo zgodbo in zgodbo naroda«⁴. »Vojakova zgodba« oz. rehabilitacija vojnega veterana kot polnopravnega in zadovoljnega člana družbe poteka v razmerah splošne obnove in je tako zaznamovana ali omejena z ostalimi obnovitvenimi prizadevanji (npr. rivalstvo na trgu delovne sile), hkrati pa je vpeta v splošna prizadevanja in se rešuje v okviru mednarodnih, nacionalnih in lokalnih politik. Na nacionalni ravni se oblikujejo programi demobilizacije in reintegracije, sprejema se tudi pravna podlaga za pomoč tem skupinam. Obstajajo mnjenja, da je demobilizacija borcev izključno logistični problem, njihova reintegracija pa le splošen razvojni problem. Nekdanjim borcem naj zato ne bi bilo treba posvečati posebne pozornosti oz. naj ne bi bili posebna ciljna skupina, ki se ji nudi pomoč. Garb⁵ pri tem poudari, da veterani sploh niso edina skupina, ki se mora reintegrirati v družbo. Vračajoči begunci in razseljene osebe običajno celo presežejo skupno veteranov. Izpostavljanje kategorije vojnih veteranov v postkonfliktni družbi kot posebne ciljne skupine in ločeno reševanje njihovih težav lahko pripelje do občutka zapostavljenosti pri drugih skupinah, ki prav tako trpijo zaradi posledic vojne. Kljub temu pa Garb⁶ ugotavlja, da so argumenti za pomoč vojnim veteranom kot posebnim skupinam, ki so potrebne pomoči, prevladali. Tako je mogoče identificirati nekaj argumentov za to, da je vojnim veteranom po koncu oboroženega spopada treba posvetiti primerno pozornost⁷:

1. Humanitarni razlogi – veterani imajo lahko vrsto socialnih in ekonomskih težav (pogosto so to osebe brez zaposlitve in daleč od doma; treba je poskrbeti za zagotovitev osnovnih potreb, za njihovo nastanitev).
2. Zaradi žrtvovanja za domovino oz. kot kompenzacija za izgubljeno izobrazbo in drugo ob prisilni vključitvi v oborožene sile.
3. Nekdanji borci lahko znatno prispevajo k splošnemu razvoju skupnosti in celotne družbe.
4. Neposvečanje nekdanjim borcem lahko ogrozi mirovni in razvojni proces. Vojni veterani se lahko začnejo ukvarjati s kriminalom ali pa se pridružijo političnim opcijam, ki za reševanje svojih problemov zagovarjajo uporabo nasilnejših sredstev.

³ Maja Garb: Demobilizacija in reintegracija vojaškega osebja v razmerah sodobne družbene tranzicije: doktorska dizertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2002 (dalje Garb, Demobilizacija in reintegracija vojaškega osebja).

⁴ Model in Haggerty v: Prav tam, str. 137.

⁵ Prav tam, str. 138.

⁶ Prav tam.

⁷ Kingma in Ball v: Prav tam, str. 138.

Odnos med veterani in državo je mogoče opazovati iz dveh zornih kotov. Vsekakor lahko na vojne veterane in dejstvo, da obstajajo v neki družbi, gledamo z vidika države, da na takšen način država poskrbi in tudi izkaže hvaležnost posameznikom, ki so za njeno samostojnost in suverenost, ali pa za neki drugi pomembni nacionalni cilj bili pripravljeni žrtvovati lastna življenja. Tudi iz odnosa države in njenih institucij do samih veteranov je mogoče »prebrati« odnos do pomembnih delov nacionalne zgodovine. Ničkolikokrat se je v zgodovini dogajalo, da je oblast s favoriziranjem določene veteranske organizacije poskušala spremeniti tok zgodovine oz. njeno razumevanje.

Po drugi strani pa veterani, ki se praviloma združujejo v veteranske organizacije, predstavljajo pomemben del nacionalnega zgodovinskega spomina kot enega izmed temeljnih ustvarjalcev nacionalne identitete. Oni so nosilci tega zgodovinskega spomina, žive priče ključnih nacionalno-zgodovinskih dogodkov.

Veterani

Pri opredeljevanju, kdo sploh je veteran, je mogoče ugotoviti, da obstaja več različnih definicij tega pojma. Prav tako je mogoče najti več pomenov. S pojmom »veteran« ne označujemo nujno samo nekdanjih vojaških oseb. Tako npr. Slovar slovenskega knjižnega jezika določa, da veteran lahko pomeni tudi »starejšega in izkušenega delavca na določenem področju«⁸. Nedvomno pa je to odvisno tudi od zakonske ureditve in pravic, ki pripadajo veteranom v posameznih državah, pa vendar je mogoče najti skupna poimenovanja.

Tako Slovar slovenskega knjižnega jezika navaja dva pomena besede veteran. Veterani so na splošno ljudje, ki so služili v oboroženih silah med spopadi, čeprav ima uporaba tega termina v različnem času in pri različnih narodih drugačen pomen. V ZDA npr. termin označuje nekoga, ki je služil v oboroženih silah, medtem ko je pri drugih narodih ta termin v bistvu rezerviran za nekoga, ki se je dejansko boril. Tak primer poimenovanja obstaja npr. v Veliki Britaniji; in sicer »ex-service« je ime za nekoga, ki je služil v oboroženih silah, medtem ko se beseda »veteran«, uporablja za tistega, ki se je resnično boril.

*International Military and Defense Encyclopedia*¹² pojasnjuje pojem veteran glede na to, ali se uporablja v mirnodobnem ali vojnem času. V vojnem času je veteran nekdo, ki ima izkušnje z bojevanjem, v času miru pa se ta termin pogosto uporablja

⁸ Dostopno na: Slovar slovenskega knjižnega jezika, <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>.

⁹ Dostopno na: Prav tam, http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=veteran&chs=1.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ *International Encyclopedia of Military History*, II. New York, Oxford 2006.

¹² *International Military and Defence Encyclopedia*, VI. Washington, New York 1993.

za tiste, ki so se bojevali v vojnem času (vojni). V vojaškem smislu termin pogosto opisuje osebe, ki so služile določen čas v oboroženih silah, so bile upokojene iz aktivnega služenja in dobivajo primerno nadomestilo za zvesto služenje domovini.

Zelo pogosta je raba pojmov veteran in borec kot sinonim. Tudi Vojna enciklopedija¹³ definira veterana s pojmom borec, in sicer piše, da je veteran naziv za odslužene vojake, stare borce in zaslužne ljudi, ki so dalj časa opravljali razne družbene funkcije. V Sloveniji se s pojmom borec imenujejo veterani II. svetovne vojne. Kot ugotavlja Rogač¹⁴ (2007), je ta termin tudi v slovenski zakonodaji vezan eksplicitno na ljudi, ki so se borili v I. in II. svetovni vojni.

Združevanje veteranov

»Legalna možnost združevanja in pravna urejenost vprašanj vojnih veteranov sta pomembna indikatorja družbenega priznavanja in možnosti reševanja problemov te družbene skupine.«¹⁵ Organiziranje vojnih veteranov v različne organizacije je popolnoma normalna oblika združevanja vojnih veteranov. V družbah, kjer je veteranska populacija množična, ustanovijo tudi posebne institucije, ki skrbijo za vojne veterane. Lahko so to uradi, uprave ali pa celo ministrstva (npr. Ministrstvo za veterane v ZDA), poleg teh pa še razni centri (npr. Centri za pomoč veteranom v ZDA), običajna pa so tudi društva oziroma različne zveze vojnih veteranov¹⁶. Med različnimi veteranskimi organizacijami, tako v Sloveniji kot v svetu, je mogoče ugotoviti, da med njimi obstajajo razlike, mogoče pa je identificirati tudi nekaj skupnih točk in nalog. Na osnovi analize programov različnih veteranskih organizacij je mogoče identificirati naslednje skupne točke in naloge:

- zastopanje veteranov pri pridobitvi, ohranitvi in izboljšanju socialnega statusa;
- pomoč pri vseh oblikah zdravljenja, izboljšanju psiho-socialnega statusa ter oblikovanju skupnih stališč;
- druženje, medsebojna pomoč in vsestranska družbeni reintegraciji;
- ohranjanje zgodovinskega spomina ter vrednot tako v sistemu kot v družbi.

Pri tem pa je treba opozoriti, da med njimi obstajajo tudi precejšnje razlike v razpoložljivih (finančnih in materialnih) sredstvih, ki omogočajo njihovo delo.

V Sloveniji deluje več organizacij, ki povezujejo vojne veterane, vojne invalide, borce in udeležence NOB Slovenije 1941–45, branilce samostojnosti, neodvisnosti

¹³ Vojna enciklopedija, 10. knjiga. Beograd1985.

¹⁴ Lara Rogač: Družbeni položaj vojnih veteranov: diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2007.

¹⁵ Garb, Demobilizacija in reintegracija vojaškega osebja, str. 229.

¹⁶ Obstaja tudi svetovna zveza vojnih veteranov, ustanovljena 23. novembra 1950 v Parizu, v katero so včlanjena nacionalna društva – World Veterans Federation. Je mednarodna nevladna organizacija, v katero je vključenih 170 veteranskih združenj iz 84 držav. V njej je več kot 27 milijonov posameznikov, ki so sodelovali v bojih, zavzemajo pa se za mir in varnost, razorožitev, preprečevanje in mirno reševanje sporov. Člani združenja so tudi vojaki, ki so sodelovali v mirovnih misijah. (World Veterans Federation)

in suverenosti Republike Slovenije, strokovnjake z obrambnega področja, domoljube in rodoljube. To so naslednje veteranske organizacije, ki so združene v Konfederacijo veteranskih združenj (KoDVOS): Zveza društev in klubov MORiS, Zveza društev generala Maistra, Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij TIGR Primorske, Zveza združenj borcev za vrednote NOB Slovenije, Zveza društev vojnih invalidov Slovenije, Zveza veteranov vojne za Slovenijo, Zveza slovenskih častnikov, Zveza policijskih veteranskih društev Sever¹⁷.

Te organizacije predstavljajo organizirani del civilne družbe, so nevladna združenja občanov, registrirane so po zakonu o društvih in delujejo v javnem interesu. Na pobudo Društva MORiS Kočevska Reka so se zgoraj naštete organizacije dogovorile o sodelovanju in o usklajevanju svoje dejavnosti ter uresničevanju ciljev, ki so skupnega pomena. Ti cilji so opredeljeni v 2. točki Dogovora o sodelovanju domoljubnih in veteranskih organizacij Slovenije, ki so ga predstavniki organizacij podpisali 16. septembra 2008 Uradu predsednika republike in v navzočnosti predsednika republike ter predstavnikov državnih organov. Med glavnimi cilji in nalogami so v dogovoru o sodelovanju opredeljeni zlasti »ohranjanje in uveljavljanje domoljubja in domoljubnih vrednot, ohranjanje in negovanje spomina na prelomne trenutke v boju za slovenski narod in domovino, ohranjanje vrednot, ustvarjenih v bojih za osamosvojitve Slovenije skozi zgodovino, prizadevanje za mir v svetu in prizadevanje za uveljavljanje splošne deklaracije o človekovih pravicah«¹⁸.

Začetek delovanja KoDVOS v letu 2008 ne pomeni, da sodelovanja in organiziranega skupnega delovanja veteranskih organizacij pred tem ni bilo. Prav nasprotno. Posamezne organizacije so že prej bolj ali manj intenzivno sodelovale na različnih področjih: na področju socialno-humanitarne dejavnosti, vzdrževanja in graditve spomenikov, ohranjanja zgodovinskih vrednot, spominskih prireditvev, partnerstva pri izgradnji spomenika braniteljem slovenske zemlje na Velikem Cerju, skupne prireditve ob obletnicah pomembnih zgodovinskih dogodkov, in drugo¹⁹.

Pravna osnova

Pravna osnova, ki v Sloveniji določa položaj veteranov, je Zakon o vojnih veteranih iz leta 2006. 1. člen omenjenega zakona določa, da je vojni veterani:

»...oseba, ki je v vojni ali vojaški agresiji na Republiko Slovenijo opravljala za obrambo Republike Slovenije vojaško dolžnost ali katero od drugih dolžnosti na področju obrambe in zaščite, oseba, ki je poklicno opravljala določene naloge s področja obrambe in zaščite oziroma s področja upravnih notranjih zadev, oseba, ki je v policijskih enotah opravljala naloge s področja varnosti Republike Slovenije, oseba,

¹⁷ Dostopno na: Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije Tigr Primorska, http://www.tigr-drustvo.si/index.php?option=com_content&task=view&id=80&Itemid=1.

¹⁸ Dogovor o sodelovanju domoljubnih in veteranskih organizacij, dostopno na: http://www.zd-vis.si/uploads/dogovor%20o%20sodelovanju%20domoljubnih%20in%20veteranskih%20organizacij%20Slovenije,%2016_9_2008.pdf.

¹⁹ Tigr Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije Tigr Primorska.

ki je sodelovala v pogajanjih s predstavniki takratne Jugoslovanske ljudske armade, oseba, ki je v zbirnem centru za vojne ujetnike opravljala naloge, povezane z vojnimi ujetniki, oseba, ki je kot vodstveni delavec ali delavka carinske službe izvajala naloge po navodilih republiške koordinacijske skupine, in oseba, ki je bila na podlagi odločitve pristojnega organa ali poveljstva v skladu s predpisi neposredno vključena v oborožen odpor.«²⁰.

Pravico do varstva po Zakonu o vojnih veteranih ima vojni veteran, ki dopolni 55 let starosti, ali je pri njem nastala trajna popolna izguba delovne zmožnosti, ne glede na te pogoje pa lahko uveljavi pravico do priznanja pokojninske dobe²¹.

Zakon o vojnih veteranih je doživel številne spremembe, predvsem se je širil seznam oseb, ki jim pripada status vojnega veterana, oz. spreminjali so se kriteriji za dodelitev statusa vojnim veteranom. Prvotni zakon je bil sprejet leta 1995 in je bil do leta 2006 trikrat dopolnjen²². Zadnja sprememba in dopolnitev (iz aprila leta 2006) je tako temeljito razširila priznavanje tega statusa tudi na t. i. civilni del obrambe. Gre za tiste državljane Republike Slovenije, ki so aktivno sodelovali v pripravah in izvajanju obrambnih nalog v času agresije na Republiko Slovenijo, niso pa bili neposredno udeleženi v oboroženih aktivnostih kot pripadniki nosilnih obrambnih sil (pripadniki TO RS, policisti, operativni delavci kriminalistične in obveščevalne službe, oboroženi pripadniki narodne zaščite, pripadniki enot za zveze). Slednji so si status vojnega veterana zagotovili že leta 1995, ko je bil prvič sprejet Zakon o vojnih veteranih.

Tako je nastal precej obsežen seznam upravičencev²³. Pri spreminjanju in dopol-

²⁰ Uradni list Republike Slovenije (UI RS), št. 59/ 2006; Zakon o vojnih veteranih (uradno prečiščeno besedilo), (dalje Zakon o vojnih veteranih).

²¹ Dostopno na: Pravice vojnih veteranov, <http://e-uprava.gov.si/e-uprava/dogodkiPrebivalci.euprava?zdid=785&sid=872>.

²² UI RS, št. 63/95, 6. 11. 1995, Zakon o vojnih veteranih; UI RS, št. 108/99, 27. 12. 1999, Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o vojnih veteranih; UI RS, št. 76/03, 4. 8. 2003, Zakon o spremembah Zakona o vojnih veteranih; UI RS, št. 38/06, 11. 4. 2006, Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o vojnih veteranih.

²³ Vojni veteran je:

- oseba, ki je sodelovala v bojih za obrambo slovenske severne meje v letih 1918 in 1919 in slovenski vojni dobrovoljec iz vojn 1912–1918;
- državljan Republike Slovenije, ki je bil kot pripadnik bivše jugoslovanske vojske v vojni od 6. 4. do 17. 4. 1941 odpeljan v ujetništvo;
- borec in drugi udeleženec narodnoosvobodilne vojne Slovenije;
- državljan Republike Slovenije, ki mu je čas udeležbe v NOV v drugih delih nekdanje Jugoslavije, ali čas, prebit v oboroženih formacijah antifašističnega gibanja ali v oboroženem antifašističnem boju v drugih deželah in v zavezniških vojskah do 15. 5. 1945, po predpisih o pokojninskem in invalidskem zavarovanju všteti v pokojninsko dobo v dvojnem trajanju;
- pripadnik Teritorialne obrambe Republike Slovenije, policist, operativni delavec kriminalistične in obveščevalno varnostne službe, oboroženi pripadnik narodne zaščite ter pripadnik enot za zveze Republike in občin, ki je v vojaški agresiji na Republiko Slovenijo v času od 26. 6. do 18. 7. 1991 opravljal dolžnosti pri obrambi Republike Slovenije. Vojni veteran je tudi oseba, ki je v vojaški agresiji na Republiko Slovenijo v času od 26. 6. do 18. 7. 1991 opravljala naloge ali dolžnosti pri obrambi Republike Slovenije kot:
- delavec upravnega organa, pristojnega za obrambne zadeve, ki je bil razporejen po vojni organizaciji in sistemizaciji upravnih organov, pristojnih za obrambne zadeve, in je opravljal

upravne in strokovne naloge s področja obrambe in zaščite, če je bil dejansko prisoten na delu in je opravljal naloge v povečanem obsegu;

- delavec, odgovoren za obrambne priprave v katerem od republiških upravnih organov, ki je bil razporejen po vojni organizaciji in sistemizaciji in je po odločitvi republiške koordinacijske skupine usklajeval obrambne aktivnosti iz pristojnosti tega organa v skladu s smernicami Predsedstva Republike Slovenije o ukrepih za pripravljenost;
- oseba, ki je sodelovala v pogajanjih s predstavniki takratne JLA kot član državne, pokrajinske ali območne komisije za pogajanja s komisijami Zveznega sekretariata za ljudsko obrambo, korpusov in garnizij JLA, ter oseba, ki je neposredno prispevala k uspešnosti pogajanj o umiku JLA iz Republike Slovenije, za kar je prejela spominski znak "Pogajanja 1991";
- delavec upravnega organa, pristojnega za upravne notranje zadeve, ki je bil odgovoren za obrambne priprave in je oborožen opravljal upravne in strokovne naloge s področja upravnih notranjih zadev, če je bil dejansko prisoten na delu in je opravljal naloge v povečanem obsegu;
- oseba, ki je bila na območju in v času oboroženih spopadov po odredbi policije vključena v opravljanje njenih nalog, ki so se nanašale na postavljanje in varovanje barikad in drugih ovir;
- oseba, ki je po odredbi republiškega sekretarja za notranje zadeve opravljala naloge tajne hrambe oborožitve, streliva, minsko-eksplozivnih sredstev, opreme ali dokumentacije policije, tajne namestitve policijskih enot ter oseba, ki je bila v času oboroženih spopadov po odredbi republiškega sekretarja za notranje zadeve vključena v izvajanje oskrbe policijskih enot na terenu;
- pripadnik oskrbne enote republiške koordinacijske skupine;
- pripadnik službe za opazovanje in obveščanje, ki je opravljal obrambne naloge v vizualni opazovalnici;
- član republiškega, mestnega in občinskega štaba za civilno zaščito, član njihovih specializiranih enot pa ob pogoju, da je opravljal obrambne oziroma zaščitno-reševalne naloge v času oboroženih spopadov;
- voznik ali zdravstveni delavec v reševalnih vozilih nujne medicinske pomoči ali kot član operativnega sestava gasilske organizacije, ki je opravljal naloge zaščite in reševanja neposredno med oboroženimi spopadi;
- obveznik delovne dolžnosti v podjetjih za distribucijo električne energije, v železniškem gospodarstvu, v PTT podjetjih, v cestnih podjetjih, v podjetju za upravljanje in vzdrževanje avtocest, Aerodromu Ljubljana in RTV Slovenija, oddajniki in zveze, ki je dejansko izvajal naloge po odločitvah republiške koordinacijske skupine in koordinacijskih podskupin skladno s smernicami Predsedstva Republike Slovenije o ukrepih za pripravljenost;
- predstojnik zbirnega centra ali delavec zbirnega centra, ki je po odredbi predstojnika opravljal naloge varovanja zbirnega centra, varovanja ali nadzora vojnih ujetnikov v zbirnem centru;
- delavec carinske službe, ki je izvajal operativne naloge po odločitvah in navodilih republiške koordinacijske skupine;
- oseba, ki je kot predstavnik Izvršnega Sveta Skupščine Republike Slovenije vzdrževala stike z Mednarodno nadzorno komisijo v času izpolnjevanja njenega mandata v Republiki Sloveniji na podlagi Brionske deklaracije, in oseba, ki je pomagala pri vzdrževanju stikov Mednarodne nadzorne komisije z državnimi organi Republike Slovenije.

Vojni veteran je tudi:

- član Predsedstva Republike Slovenije in član republiške koordinacijske skupine in podskupine, ki je to dolžnost opravljal v času vojaške agresije na Republiko Slovenijo od 26. 6. do 18. 7. 1991;
- oseba, ki je v obdobju od 17. 5. 1990 do 25. 6. 1991 opravljala dolžnosti organizatorja manevrske strukture narodne zaščite, ter oseba, ki je po odločitvi organizatorja manevrske strukture narodne zaščite v tem obdobju opravljala naloge narodne zaščite, med katere je

nitvah zakona je moč ugotoviti, da so se kriteriji spreminjali tako, da je šlo za širjenje seznama oseb, ki imajo pravico do statusa vojnega veterana, in ne za krčenje seznama, kar je tudi vzrok za precej obsežen seznam²⁴.

Zakon določa tudi pravne osnove za delovanje veteranskih društev. »Društvu ali zvezi vojnih veteranov lahko ministrstvo, pristojno za vojne veterane, podeli status društva, ki deluje v javnem interesu za obdobje petih let. Ministrstvo podeli status društva, ki deluje v javnem interesu na podlagi temeljnega akta in programa društva, ki zagotavlja dejavnost javnega pomena, zlasti na področju socialno-zdravstvenega skrbstva za članstvo, ohranjanje zgodovinskega izročila, skrbi za ohranjanje vojnih grobišč, mednarodne dejavnosti ter na podlagi širše družbene aktivnosti in porabe sredstev društva v določenem obdobju, iz katerih je razvidno, da delovanje društva presega interese njegovega članstva.«²⁵

Za zagotavljanje statusnih pravic vojnih veteranov je v Republiki Sloveniji zadolženo Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve – Direktorat za vojne invalide, vojne veterane in žrtve vojnega nasilja.²⁶

Temeljna aktivnost direktorata je sistemsko urejanje področja in revizija odločb organov prve stopnje (pristojnih upravnih enot), s katerimi so bili zahtevki strank rešeni pozitivno, in reševanje pritožb zoper odločbe prvostopnih organov. Med naloge tega področja sodi tudi sklepanje pogodb z naravnimi zdravilišči, kar omogoča realizacijo pravice do zdraviliškega in klimatskega zdravljenja, sodelovanje in pomoč društvom, ki jim je ministrstvo podelilo status društva v javnem interesu, ter priprava zakonov in drugih predpisov s področja dela sektorja.²⁷ Ministrstvo prav tako skrbi za urejanje in redno vzdrževanje vojaških grobišč ter vzdrževanje vojaških pokopališč.

Zakon o vojnih veteranih določa, razen tega kdo je upravičen do statusa vojnega veterana, tudi, katere so tiste pravice, ki pripadajo vojnim veteranom. V 5. členu določa zakon, da so to: veteranski dodatek, dodatek za pomoč in postrežbo, letni prejemek, zdravstveno varstvo, zdraviliško in klimatsko zdravljenje, brezplačna vožnja, pogrebna in priznanje pokojninske dobe. Do vseh naštetih pravic niso upravičeni

štetaj tajno zbiranje, varovanje in hrambo orožja, streliva in vojaškega materiala oziroma vojaških ali obrambnih dokumentov v zasebnih oziroma neuradnih prostorih in lokacijah ter izvajanje obveščevalne in protiobveščevalne dejavnosti;

- delavec organov za notranje zadeve, ki je ob osamosvojitvi Republike Slovenije v času od 26. 6. 1991 do 18. 7. 1991 kot pripadnik policijskih enot opravljal naloge, povezane z borbenimi dejstvi in delovanjem zvez policije, kriminalistične službe in varnostno-obveščevalne službe;
- pripadnik bivše Jugoslovanske ljudske armade, ki je po nalogu pristojnih organov Republike Slovenije od 17. 5. 1990 do 18. 7. 1991 izvajal vojaške, obveščevalne in protiobveščevalne naloge v korist Republike Slovenije;
- pripadnik narodno revolucionarne organizacije – TIGR v obdobju od septembra 1927 do 13. 5. 1941.

²⁴ Gl. op. 22

²⁵ Zakon o vojnih veteranih.

²⁶ Dostopno na: Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, http://www.mddsz.gov.si/si/delovna_podrocja/invalidi_vzv/.

²⁷ Prav tam.

vsi vojni veterani v enaki meri, ampak so do določenih pravic upravičene samo določene kategorije vojnih veteranov.

»Veteranski imperativ«

Vlogo in položaj veteranov in veteranskih organizacij v sodobnih družbah je mogoče opazovati tudi skozi prizmo funkcionalnega in socialnega imperativa oboroženih sil, kar pa je v tesni povezavi z legitimnostjo oboroženih sil. Gow²⁸ legitimnost vojaštva označi kot »kakovost odnosov oboroženih sil s svojim družbenopolitičnim okoljem« in govori o dveh tipih legitimnosti²⁹: funkcionalni³⁰ in sociopolitični³¹. Gow³² meni, da je mogoče, da socialnopolitični imperativ »trči« s funkcionalnim, in da je eden izmed vidikov legitimnosti oboroženih sil prav v uravnovešenju funkcionalnih in socialnopolitičnih zahtev. »Oborožene sile morajo biti sposobne opravljati svojo temeljno nalogo, pri tem pa se ne smejo odtujiti od svoje matične družbe.«³³.

Po Huntigtonu³⁴ se odnos med civilnim okoljem in vojaško organizacijo oblikuje na osnovi dveh imperativov: funkcionalnega in socialnega. Funkcionalni imperativ izhaja iz nalog, za katere se pričakuje, da jih bo vojska izpolnila, zlasti v nevarnostih, ki ogrožajo varnost države. Socialni imperativ pa je sestavljen iz drugih, ki se postavljajo oboroženim silam kot rezultat ideologij, vrednot in kulturnih norm³⁵. Podobno vzporednico je mogoče povleči s statusom in vlogo veteranov in veteranskih organizacij. Funkcionalni imperativ je povezan s samimi veterani in njihovim položajem v družbi, socialni pa je tisti, ki narekuje prisotnost veteranskih organizacij v civilni družbi. Oba sta med seboj povezana in se dopolnjujeta, nista vedno uravnovešena. Odsotnost enega pa ima lahko posledice v drugem.

Ravnotežje med obema imperativoma daje nacionalno-varnostnemu sistemu možnost legitimiranja na načine, ki jih priznava prevladujoča politična kultura posamezne družbe. Imperativ pomeni, da civilna družba ali politična skupnost postavljata vojski neke zahteve in pričakovanja, da bo vojska ravnala skladno z zakoni in institucijami političnega sistema, ki nadzorujejo uresničevanje svojih pričakovanj. Civilna družba tako postavlja vojski posebne moralne norme in pričakovanja, ki jih mora upoštevati vsaj znotraj izobraževalnega sistema in znotraj sistema napredovanja.

²⁸ James Gow: *Legitimacy and the Military: the Yugoslav Crisis*. London 1992, str. 27.

²⁹ Prav tam, str. 27–28.

³⁰ Funkcionalna legitimnost se nanaša na učinkovito izpolnjevanje funkcionalnega imperativa oz. temeljne naloge oboroženih sil, ki je obramba pred zunanjim fizičnim ogrožanjem. Njihova legitimnost bi bila močno okrnjena, če ne bi bile oborožene sile uspešne pri opravljanju te temeljne naloge. Gow ugotavlja, da lahko vojska svoj funkcionalni imperativ izpolnjuje na dva načina: 1) latentno oz. prikrito, brez aktivne uporabe sile, in 2) kar je tudi bolj očitno, v odkritem spopadu proti drugi vojaški sili.

³¹ Sociopolitična legitimnost se nanaša na učinkovito izpolnjevanje socialnega in političnega imperativa, ki ga avtor opredeljuje kot skupek nefunkcionalnih zahtev do vojaštva s strani matične družbe.

³² Prav tam.

³³ Prav tam, str. 28.

³⁴ Samuel P. Huntigton: *Soldier and a State*. Cambridge 1957.

³⁵ Prav tam, str. 2–3.

»Končni cilj v vseh civilno-vojaških odnosih je uravnoteženje vrednot in prepričanj ter doseganje soglasja glede najustreznejše vloge oboroženih sil v družbi«³⁶. Problem nastane, kadar vrednote, ki prevladujejo v določeni skupini (npr. med veterani), postanejo bistveno drugačne od vrednot, ki prevladujejo v civilni družbi.

Veterani in vojaška identiteta

Veterani in veteranske organizacije lahko v določeni družbi delujejo tudi kot graditelji vojaške identitete in posledično s tem tudi kot graditelji nacionalne identitete. Vsaka vojaška identiteta je zgrajena na nacionalni identiteti. Na teh izhodiščih pojmuje vlogo vojakov in častnikov tudi Južnič³⁷, po njegovem mnenju se morajo popolnoma identificirati z državo, katero naj bi poklicno branili in skrbeli za njene interese. To pomeni, da je vojaška služba najbolj izrazita državna služba in na njeno identiteto ključno vpliva nacionalna identiteta. Pri tem pa velja opozoriti še nekaj: element določevanja nacionalne identitete je identifikacija s prostorom, ki jo moramo razumeti kot teritorialno identiteto. V navezavi z vojsko je to bistveno, saj je temeljna naloga slehernih oboroženih sil obramba teritorija poselitve nekega naroda, kar je v bistvu domovina. Še več, teritorialna identiteta je osnova za določitev t. i. nacionalnega karakterja, ki je lasten določeni družbeni skupnosti na določenem ozemlju. Kljub temu pa se s tem dejstvom tudi jasno vzpostavi most med nacionalno identiteto, torej identiteto nacije (lahko tudi naroda), in vojaškim sistemom, ter se preslika na polje civilno-vojaških odnosov. Ugotovimo lahko, da je vojaška identiteta, ne glede na lastno specifičnost, neločljivi del nacionalne identitete ter da med njima obstoji prenos dejavnikov vpliva, ki gradijo tako eno kot drugo. Vojska konec koncev ni otok v družbi, temveč del slednje, del naroda in definitivno del nacije. Razvoj nacionalne identitete zato pomeni neposreden vpliv na vojaško identiteto, kjer pa o neposredni in popolni preslikavi elementov ni mogoče govoriti, saj velja za vojaške sisteme tradicionalna zadržanost in rezistenca pred prehitrim prenosom t. i. civilnih elementov nacionalne identitete. Veterani kot nekdanji vojaški uslužbenci pa so ključni nosilci in graditelji te vojaške identitete in pomemben člen med civilnim in vojaškim okoljem.

Veterani v slovenski družbi

Najbolj opazen trend na področju veteranskega vprašanja v zadnjih letih je vsekakor povečanje števila posameznikov – upravičencev do veteranskega statusa. Pri tem se pojavijo tudi vprašanja o primernosti takšne zakonske opredelitve, ki določa upravičence do statusa vojnega veterana. Še največ dvomov se izraža glede zakonske spremembe iz aprila 2006³⁸. Ali je resnično primerno dodeliti status vojnega vete-

³⁶ Martin Edmonds: *Armed Services and Society*. Leicester 1988, str. 132.

³⁷ Južnič, *Identiteta*, str. 306.

³⁸ Gl. poglavje o pravni osnovi.

rana osebam, ki se v vojni niso borile z orožjem? Ali ni to v nasprotju s temeljno definicijo veterana?

Zgodovinarji in veteranska združenja se strinjajo, da je bilo v oboroženih enotah teritorialne obrambe leta 1991 približno 35 tisoč ljudi, med policisti pa okoli deset tisoč. Oboroženi so bili še pripadniki narodne zaščite, ki v bojih niso bili udeleženi, ampak so po krajevnih skupnostih varovali vodne vire ali telefonske povezave. Med veterani pa je danes več kot deset tisoč ljudi, ki niso nosili orožja. Med njimi so denimo delavci na železnicah na delovni obveznosti in pripadniki civilne zaščite. Zanimiva je ugotovitev, da se število veteranov še dvajset let po koncu osamosvojitvene vojne še vedno vztrajno povečuje in se je v zadnjih desetih letih podvojilo. Leta 1999 jih je bilo 8.626, danes že 60.961³⁹. Po mnenju generalnega sekretarja Zveze policijskih veteranskih društev Sever Antona Povzeka je vzrok za to tudi v tem, da se večina začne ukvarjati s tem, ali so upravičeni do statusa vojnega veterana, ko dopolnijo petdeseto leto starosti⁴⁰. Status veterana je potem takem mogoče razumeti tudi kot način reševanja socialnega vprašanja. Številčno povečevanje oseb, ki jim je bil priznan status vojnih veteranov, je razvidno iz spodnje tabele:

Kategorije veteranov vojne za Slovenijo

leto	TO	Policija	Osebe, ki so skrivale orožje	Člani Civilne zaščite	Obvezniki delovne dolžnosti
2007	32.860	7 313	37	397	120
2009	35.566	7 732	121	870	1 964
2011	37.921	8 098	176	901	3 296
2013	39.053	8 263	191	930	3 990

Vir: Zurnal24.si (Veterani kot gobe po dežju)

V slovenskem prostoru se je v zadnjem času pojavilo nekaj dogodkov ob katerih so se veteranske organizacije čutile dolžne, da izrazijo svoja stališča.

V januarju 2014 sta Zveza veteranov vojne za Slovenijo (ZVVS) in Zveza policijskih veteranskih društev Sever (Sever) izrazili protest zaradi izjave veleposlanika ZDA Josepha Mussomelija za televizijo POP TV, da je bilo Sloveniji »ob osamosvojitvi prelahko, saj da je umrlo le deset ljudi; šele če ljudje skupaj krvavijo, imajo potem več občutka za narodno identiteto. Tega pa da je v času krize premalo in da bo treba ta nesoglasja preseči – tudi v politiki«⁴¹. Veterani vojne za Slovenijo so na to odgovorili z izjavo za javnost⁴².

³⁹ Dostopno na: Veterani kot gobe po dežju – zurnal24, <http://www.zurnal24.si/veterani-kot-gobe-po-dezju-clanek-207755>.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Mussomeli na zagovor na MZZ. Dostopno na: Politika | Delo, <http://www.delo.si/novice/politika/mussomeli-na-zagovor-na-mzz.html>, 11. 2. 2014.

⁴² Mussomeli razjezil veterane. Dostopno na: Žurnal 24, <http://www.zurnal24.si/mussomeli-razjezil-veterane-clanek-219884>. »Veterani vojne '91 ne dovolimo, da žrtve in vojno za Slovenijo žali kdor-

Vlogo veteranov in delovanje različnih veteranskih organizacij v Sloveniji je mogoče analizirati tudi s programskega vidika. V programih in statutih posameznih organizacij je mogoče prepoznati njihovo temeljno poslanstvo, kot ga one same opredeljujejo, in temeljne vrednote, ki jih zagovarjajo. Mogoče je zaslediti programske podobnosti pri dveh veteranskih organizacijah, ZVVS in ZVSO. V programskih ciljnih obeh je zapisano, da je njuno temeljno poslanstvo krepitev domoljubja⁴³ oz. ohranjanje vrednot slovenske osamosvojitve, krepitev domoljubja in narodne zavesti ter ohranjanje pristnega zgodovinskega spomina na dogodke iz obdobja osamosvojitve⁴⁴. Razlika je v članstvu, kajti ZVSO je utemeljena na širšem pristopu, saj dovoli članstvo vsem, ki za to izkažejo interes, pod pogojem, da sprejemajo Programska izhodišča ZVSO⁴⁵. Na osnovi tega lahko ugotovimo, da ZVSO ni veteranska organizacija, saj ni združenje veteranov, tj. oseb, ki jim po zakonu pripada status veteranov.

Na osnovi analize delovanja različnih veteranskih organizacij v Sloveniji, predvsem pa njihovih medsebojnih odnosov, je mogoče identificirati precejšnjo neenotnost. Spore med njimi je mogoče razumeti tudi kot odmik od temeljnih vrednot, ki naj bi jih predstavljale veteranske organizacije. V javnosti se ustvarja občutek, kot da veteranske organizacije ne zagovarjajo istih načel in vrednot, kot da njihovi veterani niso sodelovali v isti vojni. Pri nekaterih je mogoče zaslediti celo nestrinjanje glede pomembnosti določenih datumov in dogodkov. Dejstvo, da je v slovenskem prostoru tudi prisotna dilema glede tega, pod pristojnostjo katerega ministrstva, Ministrstva za obrambo ali Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve, sodijo veterani, prav tako ne prispeva h krepitvi enotnosti, ampak bolj k razdor. Obstoječe veteranske organizacije medsebojno tekmujejo za finančna sredstva ter pri tem izkoriščajo tudi nejasna pravila. Pojavljajo se očitki, da se sredstva podeljujejo po načelu strankarske pripadnosti. Veteransko vprašanje se je v preteklosti prevečkrat politiziralo. Polarizacija veteranskih organizacij po politični liniji je zelo jasna. V javnosti prevladuje podoba, da se veteranske organizacije večinoma ukvarjajo z vprašanji socialnega statusa veteranov, kot da jih zanimajo samo pravice, ki jim po zakonu pripadajo.

Sklep

Veterani obstajajo in so dejstvo v vseh državah, ki so v svoji zgodovini sodelovale v oboroženih spopadih. Zato se države morajo ukvarjati z veteranskim vprašanjem. In vsaka razprava o smiselnosti obstoja veteranov ter njihovi vlogi v družbi bi morala biti nesmiselna in nepotrebna. Pa vendar je resničnost drugačna. Pod vplivom različ-

koli, še posebej ne tisti, ki mu naša država nudi vse gostoljubje in je ob tem še njegova gostiteljica. Zato pričakujemo vsaj njegovo jasno opravičilo vsem žrtvam vojne za Slovenijo ter njihovim svojcem in vsem udeležencem te kratke, vendar za nas uspešne obrambe pred jugoslovanskim agresorjem.«

⁴³ ZVVS cilji. Dostopno na: [ZVVS.si - Zveza veteranov vojne za Slovenijo, http://www.zvvs.si/?stran=cilji.html](http://www.zvvs.si/?stran=cilji.html), 19. 5. 2014.

⁴⁴ Statut Združenja za vrednote slovenske osamosvojitve. Dostopno na: http://www.vso.si/images/statut/VSO%20-%20Statut_2013-11-08.pdf, 19. 5. 2014.

⁴⁵ Prav tam.

nih, tako zunanjih kot notranjih, dejavnikov se spreminjata tudi sam pomen in vloga veteranov. Mogoče je zaznati veliko razliko v razumevanju pomembnosti poslanstva veteranov, kar je deloma mogoče pojasniti tudi z razliko v politični kulturi v različnih državah.

Kot drugi dejavnik, ki je pomembno vplival na spremembo dojetanja veteranov in veteranskih organizacij, je mogoče določiti profesionalizacijo oboroženih sil. S profesionalizacijo oboroženih sil so bila vprašanja nacionalne obrambe in vojske potisnjena na obrobje. Obrambni sektor se vedno bolj oddaljuje od civilne družbe, s tem se tudi povečuje razkorak med veterani in civilno družbo. Status veterana je tesno povezan z bojnim delovanjem, pri tem pa se pod vplivom sprememb v širšem mednarodnem okolju spreminja koncept (nacionalne) obrambe in postavlja se vprašanje, kje se danes branijo meje domovine. Ali lahko veterani, ki so sodelovali v oboroženih spopadih, ki so potekali tisoče kilometrov stran od nacionalnega ozemlja, prav tako (v očeh javnosti) legitimno uživajo vse pravice kot tisti, ki so dejansko branili nacionalno ozemlje? S pojavom profesionalizacije in z odpravo naborništvu se v javnosti izoblikuje podoba poklicnega vojaka kot nekoga, ki je za svoje delo plačan, ter potemtakem ne potrebuje tudi dodatnih privilegijev in zaslug, ker je samo opravljal svoje delo.

Veterani so bili nekoč v preteklosti posamezniki, ki so bili za lastno domovino pripravljeni žrtvovati lastna življenja. Tudi zaradi tega jim morajo pripadati določene pravice. Tudi zaradi tega si zaslužijo spoštovanje s strani civilne družbe in tudi s strani političnih elit. Brez veteranov določenih bitk ne bi izbojevali, in določenih vojn ne bi zmagali. Veterani so nujen steber zgodovinskega spomina ter pomnik težkih dogodkov. Lahko delujejo tudi kot pomemben vezni člen med civilno družbo in obrambnim sistemom ter na ta način pomembno prispevajo h krepitvi civilno-vojaških odnosov in h krepitvi legitimnosti oboroženih sil.

Vladimir Prebilič, Jelena Juvan

THE ROLE AND IMPORTANCE OF VETERAN ORGANISATIONS IN MODERN SOCIETIES

S U M M A R Y

Veterans exist and they are a fact in all the states which have, in their history, taken part in armed conflicts. Thus these states have to deal with the issue of veterans. Any discussions about the reasonability of the existence of veterans and their role in the society should be senseless and useless. However, in reality this is not so. Under the influence of many factors, external as well as internal, the very meaning and role of veterans are changing. A significant difference in the understanding of the importance of the veterans' mission is notable, which can partly also be explained with a difference in the political culture of various states.

The professionalisation of the armed forces was another factor that had a significant influence on the changes in the perception of the veterans and veteran organisations. With the professionalisation of the armed forces the questions of the national defence and army were pushed aside. The defence sector keeps moving away from the civil society, and thus the gap between the veterans and civil society keeps getting larger. The status of veterans is closely connected to the military operations, and under the influ-

ence of changes in the wider international environment the concept of (national) defence is changing. A question arises where the borders of our homeland are defended today. Can the veterans, who have taken part in armed conflicts thousands of kilometres from the national territory, legitimately enjoy all the rights and in the same way (in the eyes of the public) as those who have in fact defended the national territory? With the onset of professionalisation and the abolishment of conscription, an image of a professional soldier is formed in the public – an image of professional soldiers as people who are paid for their job, therefore they do not need additional privileges and merits, as they have only done their job.

In the past veterans used to be individuals willing to sacrifice their own lives for their homeland. Also for this reason they had to have certain rights, and therefore they deserved the respect of the civil society as well as the political elites. Without veterans certain battles and wars would not be won. Veterans are an essential pillar of the historical memory and a reminder of difficult events. They can also function as an important link between the civil society and defence system, and in this way they may make an important contribution to the strengthening of the relationship between the civil and the military sphere as well as to the legitimacy of the armed forces.

18 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Peter Vodopivec

**FRANCOSKI
INŠTITUT V
LJUBLJANI
1921-1947**

**L'INSTITUT
FRANÇAIS
DE LJUBLJANA
1921-1947**

Inštitut za novejšo zgodovino

Zbirka Razpoznavanja/Recognitiones

Inštitut za novejšo zgodovino

162 strani

Cena 15,00 EUR

Zapisi

1.01
Prejeto 11. 6. 2013

UDK: 902: 355.48/.49(497.4)"1914/1918"

Uroš Košir*

»Tod sekla bridka bodo jekla« : arheološko dokumentiranje bojišča prve svetovne vojne ter oborožitev avstro-ogrske in italijanske armade na Rombonu

*»Nad tabo jasen bo oblok,
krog tebe pa svinčena toča
in dež krvav in solz potok
in blisk in grom, - oh, bitva vroča!
Tod sekla bridka bodo jekla,
in ti mi boš krvava tekla:
kri naša te pojila bo,
sovražna te kalila bo!«*

Simon Gregorčič: Soči

IZVLEČEK

Prispevek opisuje rezultate arheološkega dokumentiranja visokogorskega bojišča na Rombonu, kjer sta se med letoma 1915 in 1917 borili avstro-ogrska ter italijanska armada. Opravljena je bila analiza sodobnih aerofotografij, na katerih so vidni številni strelski ter povezovalni jarki in nekatere uravnave za vojaške barake, terenska faza raziskave pa je zajemala fotografsko dokumentiranje ter kartiranje različnih položajev s pomočjo sistema za globalno pozicioniranje (GPS). Avtor prikaže stanje na posameznih izbranih območjih nekdanjega bojišča, obravnava pa tudi nekatere vidike načinov gradnje vojaških položajev ter njihove prilagoditve naravnim razmeram v visokogorju. Na podlagi izbranih najdb iz zasebnih muzejskih zbirk sta opravljeni tudi analiza ter predstavitev oborožitve avstro-ogrske in italijanske armade na Rombonu. Gre za eno od redkih arheoloških raziskav tematike soške fronte, ki bi si sicer zaslužila večjo pozornost tudi s strani arheološke stroke.

* Uroš Košir, univ. dipl. arheolog, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije; Center za preventivno arheologijo, Poljanska c. 40, SI-1000 Ljubljana; u.kosir@gmail.com

Ključne besede: 1. svetovna vojna, Rombon, arheologija soška fronta, bojišče, oborožitev

ABSTRACT

»HERE BITTER STEEL WILL BITE« – ARCHAEOLOGICAL SURVEY
OF THE GREAT WAR BATTLEFIELD AND THE ARMAMENT OF THE
AUSTRO-HUNGARIAN AND ITALIAN ARMY AT ROMBON

The following contribution describes the results of the archaeological survey of the high mountain range battlefield at Mr. Rombon, where the Austro-Hungarian and Italian Armies fought between 1915 and 1917. An analysis of modern aerial photographs, revealing numerous fire and communication trenches as well as terraces for military barracks, was carried out, while the field survey involved the photographic documenting and mapping of the various positions with the aid of the global positioning system (GPS). The author shows the situation at the individual selected areas of the former battlefield, and he also focuses on the certain aspects of structuring the military positions and their adaptation to the natural circumstances in the high mountain environment. On the basis of selected finds from private museum collections, an analysis and presentation of the armament of the Austro-Hungarian and Italian Armies at Rombon was also carried out. This was one of the few examples of the archaeological research of the Soča Front, which would also deserve more attention from the archaeological science.

Keywords: World War I, Rombon, archaeology, Soča Front, battlefield, armament

Uvod

Besede Simona Gregorčiča v pesmi Soči¹ »*Tod sekla bridka bodo jekla in ti mi boš krvava tekla*«, so se desetletja kasneje izkazale kot preroške, saj so res sekala bridka jekla in kri je v viharju prve svetovne vojne tekla tudi po Posočju. Danes so udeleženci bojov ob Soči že vsi pokojni, morebitne preživele priče pa se dogajanja po vsej verjetnosti ne spominjajo. Preučevanje takratnih dogodkov poteka večinoma pod okriljem zgodovinopisja, zadnji desetletji pa se v Evropi ustvarja tudi nov prostor za znanstveno obravnavo prve svetovne vojne, ki prehaja pod okrilje arheologije, natančnejše t. i. arheologije konfliktov 20. stoletja ali arheologije modernih konfliktov (glej Moshenska 2008; Saunders 2000, 2002, 2003a, 2003b, 2010, 2011a, 2011b, 2012; Robertshaw, Kenyon 2008; Osgood, Brown 2009). Čeprav se je slovenska arheologija že dotaknila ostalin soške fronte (glej Košir 2011, 2012; Črešnar et al. 2013, Saunders et al. 2013; Košir et al. 2014), pa le-ta kot celota še ni bila deležna temeljne arheološke obravnave. Bojišče na Rombonu do leta 2010 še ni bilo predmet načrtne terenske raziskave, zato v tem prispevku želim prikazati dopolnjena in

¹ Pesem je bila prvič objavljena leta 1879.

strnjena spoznanja, ki so bila pridobljena v okviru diplomskega dela z naslovom *Rombon – arheologija visokogorskega bojišča soške fronte 1915–1917* (Košir 2011), saj načrtne terenske raziskave z dokumentiranjem predstavljajo novost in doprinos k razumevanju tega bojišča.

Namen dela je bilo kartiranje ter dokumentiranje ohranjenih vojaških struktur na izbranih delih bojišča na Rombonu, s tem pa pridobiti vpogled v podobo bojišča in njegove specifičnosti, kot je npr. prilagoditev gradnje položajev terenskim okoliščinam. Poleg terenskega dela je bila opravljena tudi obravnava izbranega materialnega gradiva, ki so ga v avtentičnem okolju bojišča odkrili nekateri slovenski zbiralci, danes pa se nahaja v njihovih zasebnih muzejskih zbirkah.

Območje raziskave

Območje raziskave se nahaja v visokogorskem okolju Rombona, ki se vzpenja nad Bovško kotlino, severno od Bovca. Širše območje raziskave se razteza med vrhom Rombona (2208 m) na severu in med pobočjem pod Mrtvaško glavo, natančneje izohipso na nadmorski višini okoli 1430 metrov, na jugu. Na zahodni strani ga zamejuje vrh Čuklje (1750 m) s svojimi pobočji do prepadnih sten, na vzhodu pa območje tako imenovanega Kraljišča (1750 m). Večji del nekdanjega visokogorskega bojišča prekrivajo travnate površine, delno tudi ruševje, drugače pa površino predstavlja apnenčasta skalna osnova. V zimskem času je težko prehodni in razgiban kraški teren pokrit z debelo snežno odejo, snežni nanosi v senčnih legah, nekaterih kotanjah in breznihih pa lahko ostanejo tudi v poletnem času.

Opisano območje je bilo za raziskavo izbrano iz različnih razlogov, predvsem sta k izbiri lokacije pripomogli lega nad gozdno mejo, ki je omogočala uporabo aerofotografij, in odmaknjenost v visokogorju, ki je prispevala k dobri ohranjenosti vojaških struktur. Dobro razumevanje bojišča omogočajo tudi nekateri dostopni vojni in povojni zemljevidi položajev, potek frontne črte pa se skozi čas ni bistveno premikal in spreminjal, kar zmanjša možnost napačnih interpretacij.

Rombon med letoma 1915 in 1917

Rombon je bil med letoma 1915 in 1917 prizorišče spopadov med italijansko in avstro-ogrsko armado, skozi celoten čas vojne pa je predstavljal pomembno strateško točko ter prepreko za italijanski prodor proti Beljaku. Italijani so napad v smeri Rombona začeli 23. avgusta 1915 s planine Gozdec preko planine Krnica (Galič 2007, 47). K planini Goričici (1336 m) se je podal bataljon Val d'Ellero, proti Čuklji (1767 m) pa bataljon Bes (Simić 1998, 62). Naslednji dan so italijanske enote v boju zavzele Čukljo, vrh Rombona pa je ostal v rokah dveh avstro-ogrskih čet iz »tržaškega« 20. lovskega bataljona² z baterijo gorskih topov (Simić 1998, 62). Italijani so 27. avgusta, pred sončnim zahodom, napadli Rombon z zahoda, juga in jugozahoda, na-

² »Tržaški« 20. lovski bataljon – k.u.k. Feldjägerbataillon Nr. 20 – FJB20.

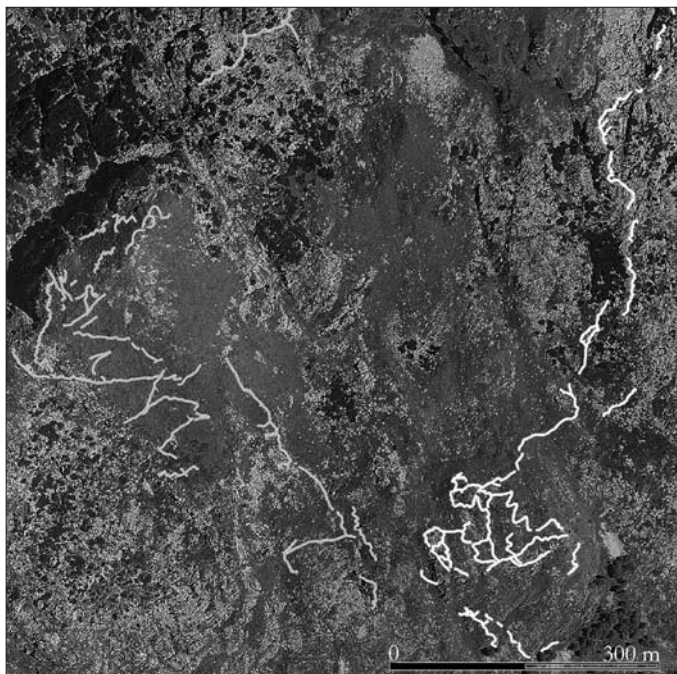
pad pa, kakor tudi vsi kasnejši, ni bil uspešen (Simić 1998, 63; Klavora 2000, 132). Zaradi svoje strateške lege je bila Čuklja pomembna točka, zato ni presenečenje, da so jo avstro-ogrski vojaki želeli večkrat zavzeti, kar jim je kljub debeli snežni odeji uspelo 12. februarja 1916 (Simić 1998, 88–89). Na položajih pred Čukljo je sicer med 17. februarjem in 2. marcem 1916 v 11. bersaljerskem polku služil tudi kasnejši italijanski diktator Benito Mussolini, ki je svoje doživljanje opisal v dnevniku *Il mio diario di guerra 1915–1917* (Klavora 2000, 165–169). Ker je bila za Italijane Čuklja pomembno izhodišče za napad na Rombon, so jo po hudem spopadu 10. maja 1916 zopet osvojili (Simić 1998, 89; Galić 2007, 78). Tudi v »mirnejšem« času, ko ni bilo večjih bitk, so se vrstili številni manjši napadi in spopadi med vojaškimi patruljami. Boji na Rombonu so se v okviru združene avstro-ogrške in nemške ofenzive končali 25. oktobra 1917 z italijanskim umikom čez Rombonske pode proti Plešivcu (1962 m), Vratnemu vrhu (1996 m) in Prevali (2067 m) (Simić 1998, 204). Pri Vratnem vrhu je imela italijanska vojska sicer zgrajeno rezervno bojno linijo, ki pa je prav tako niso uspeli obdržati (Galić 2007, 96). Po umiku vojske je v pogorju Rombona in ostalem Posočju ter na Krasu ostala velika količina orožja, opreme in zapuščenih položajev, ki predstavljajo velik potencial za arheološke raziskave.

Analiza aerofotografij

Pred terensko fazo raziskave je bilo opravljeno kartiranje struktur, ki so opazne na digitalnih ortofoto posnetkih DOF050, last Geodetske uprave Republike Slovenije. Pri delu je bil uporabljen program ArcView GIS 3.2a, ki je popolnoma zadoščal osnovnim namenom kartiranja. S sivo barvo so bile označene predvidene italijanske, z belo barvo pa avstro-ogrške strukture (slika 1). Pripadnost vojskujoči se strani je bila lahko določena zaradi predhodnega poznavanja situacije na terenu ter na podlagi historičnih virov (glej Galić 2007, 202). Treba je poudariti, da gre v določenih primerih predstavljenega kartiranja za preliminarne rezultate, saj nekateri segmenti zaenkrat še niso v celoti preverjeni na terenu.

Avstro-ogrski položaji so vidni na vrhu Rombona, kjer jim sledimo po njegovem zahodnem robu do kote 1992, nato pa v loku zavijejo proti vzhodu, od koder se nadaljujejo proti zahodu k Mrtvaški glavi, tu pa se spustijo proti Bovški kotlini. Italijanske položaje je lahko prepoznati na sedlu med Rombonom in Čukljo, ki za tem potekajo po grebenu Čuklje in njenih pobočjih, nazadnje pa se močno približajo avstro-ogrskim položajem na Mrtvaški glavi.

Za taktične namene vojskovanja je bila že med vojno opravljena razdelitev bojišča na posamezna območja in sektorje. Položaji na severnem delu bojišča so se na avstro-ogrski strani imenovali *Hoch Rombon Stellung* in zajemajo območje med vrhom Rombona in strmimi pobočji pod koto 1992 pri izohipsi na nadmorski višini okoli 1750 m. Na zahodnem robu je ob prepadni steni mogoče opaziti več linij, nekatere od njih pa predstavljajo strelske jarke avstro-ogrške vojske, manjši del pa bo treba še dodatno preveriti na terenu. Prečno čez pobočje Rombona potekajo poti, ki so bile domnevno uporabljene že med vojno za dostop do prvih bojnih položajev. Na koti

Slika 1. Na podlagi sodobnih letalskih posnetkov kartirani italijanski (siva barva) in avstro-ogrski (bela barva) strelski in povezovalni jarki (© U. Košir 2013)

1992 je opaziti nekoliko bolj razgiban sistem jarkov s posameznimi uravnavami za barake, kota pa je predstavljala pomembno strateško točko za nadzor nad italijanskimi položaji. Jugovzhodno od tod se začne bolj skalnat teren in na podlagi aerofotografij je težko določiti, ali gre v nekaterih primerih za linije jarkov in poti ali pa za naravne skalne tvorbe. Na tem območju se pojavlja tudi več jarkov, ki so grajeni iz kamena, kar se na terenu kaže v obliki zidov.

Na južnem delu obravnavanega bojišča so bili avstro-ogrski položaji, med vojno poimenovani *Plateau Stellung* (slika 1). Po skalnatem terenu se od odseka *Hoch Rombon Stellung* nadaljuje linija prvih bojnih položajev, ko jo ponekod predstavljajo vkopani jarki, drugod pa masivne zidane kamnite strukture, ki predstavljajo prsobrane strelskih položajev. Na nižje ležečih travnatih površinah je opaznih več linij povezovalnih jarkov, ki se usmerijo proti jugozahodu in potekajo do Mrtvaške glave. Tukaj je veliko strelskih in tudi povezovalnih jarkov, ki »cik-cakajo« pravokotno na strelske jarke prve bojne linije. Na Mrtvaški glavi in njenih pobočjih je najbolj izrazit in tudi najbolj kompleksen odsek avstro-ogrskega sistema jarkov na obravnavanem delu bojišča. Nasproti avstro-ogrskemu položajem so na zahodu vidni italijanski položaji. Na travnatih pobočjih Čuklje so opazne številne linije, ki predstavljajo strelske jarke, vidno pa je tudi večje število jarkov, ki potekajo prečno na prvo bojno linijo in jih lahko interpretiramo kot povezovalne. Italijanski sistem jarkov je kompleksnejši od avstro-ogrskega, a treba je upoštevati, da so italijanski vojaki lažje kopali položaje

na travnatih pobočjih Čuklje kot avstro-ogrski na skalnatem terenu, kjer pogosto sploh ni bilo mogoče kopati. To nam prikazuje tudi avstro-ogrski sistem položajev na travnati Mrtvaški glavi, kjer je veliko večja koncentracija jarkov in tudi sam sistem jarkov je bolj kompleksen kot na predelih, kjer ni bilo dobrih pogojev za kopanje. Seveda moramo upoštevati tudi strateški faktor, saj so avstro-ogrski položaji na Mrtvaški glavi na celotnem odseku najbližje italijanskim položajem, kar predstavlja še dodaten razlog za razvejanost sistema jarkov na tem območju.

Številni izmed kartiranih jarkov so bili tudi prepoznani in potrjeni v terenski fazi raziskave, veliko pa je takih, posebno na travnatih pobočjih Čuklje, ki jih na terenu ni bilo mogoče zaznati. Terenska raziskava je v nekaterih segmentih prinesla boljše rezultate, kartirani položaji na podlagi aerofotografij pa so predstavljali odlično izhodišče za nadaljnje delo.

Terenska raziskava

Sledovi prve svetovne vojne v visokogorju so opaznejši kot tisti v nižinskih predelih, kjer so danes naselitvena območja ter kmetijske ali druge gospodarske površine. V takih primerih so jarke in ostale strukture pogosto zasuli, na gozdnatih območjih pa je naravno zasipavanje izrazito hitreje kot nad gozdno mejo. V visokogorju je zaradi neobljudenosti tudi večja koncentracija na površini ležečih predmetov, ki pa se s povečanim zanimanjem za ostaline soške fronte ter porastom izletnikov že mnoga leta izrazito zmanjšuje. Na nekdanjem bojišču na Rombonu lahko na skoraj vsakem koraku zasledimo ostaline iz vojne, posebno kaverne, jarke, ostanke zidanih struktur, še vedno pa se lahko srečamo tudi s premičnimi ostalinami.

Finančne zmogljivosti so za terensko raziskavo zahtevale uporabo amaterskih digitalnih kompaktnih fotoaparata Olympus μ 1010 in Panasonic Lumix DMC-FX10, pri nekaterih redkih fotografijah pa je bil uporabljen tudi fotoaparat Nikon D60. Kot se je izkazalo, sta kompaktna fotoaparata popolnoma izpolnila zahteve dokumentiranja in sta bila primerno orodje za izbrano nalogo. Pri dokumentiranju je bila uporabljena tudi standardizirana opisna dokumentacija lastne zasnove, lokacije struktur pa so bile dokumentirane s sistemom za globalno pozicioniranje (GPS) Leica GS20.³

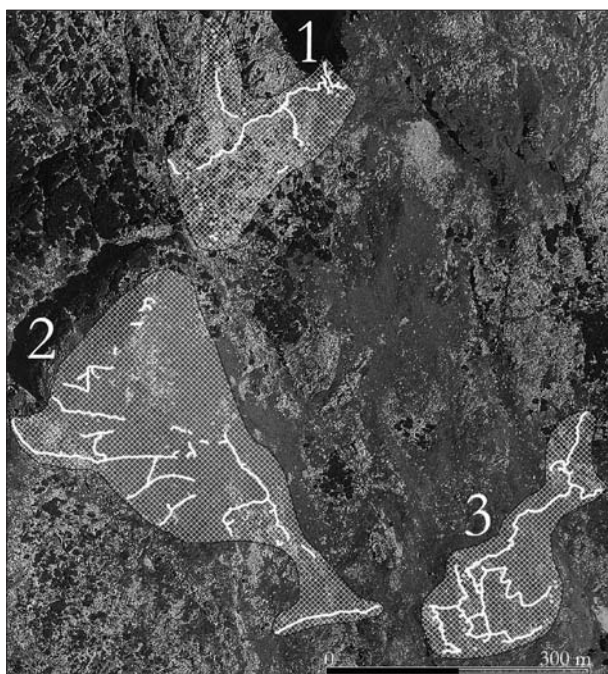
Ostaline so bile dokumentirane na treh izbranih in prostorsko zamejenih območjih (slika 2). Obstaja tudi možnost, da je bila zaradi težavnega in ponekod tudi nevarnega terena katera izmed struktur neopažena in posledično nedokumentirana. Italijanski položaji so bili kartirani na območju sedla med Čukljo in Rombonom ter na območju vrha Čuklje in južnega ter jugovzhodnega pobočja, Avstro-ogrski položaji pa na Mrtvaški glavi ter na območju, ki se razteza severovzhodno proti Kraljišču. Strelni in povezovalni jarki ter zidovi so bili dokumentirani linijsko, kar pomeni, da so bile točke zabeležene v liniji po sredini strukture, položaji kavern so zabeleženi z eno točko pri vsakem vhodu, platoji barak pa kot poligon s točkami po robovih celotnega tlorisa.

³ Uporabo GPS-a Leica GS20 je omogočil Inštitut Ivana Michlerja.

Sedlo med Čukljo in Rombonom

Na sedlu med Čukljo in Rombonom je bilo dokumentiranih 49 lokacij italijanskih struktur. Območje dokumentiranja je dolgo okoli 255 metrov in široko okoli 200 metrov, nahaja pa se na nadmorski višini med 1738 in 1838 metri (slika 2 – območje 1).

Kaverne in platoji, kjer so stale lesene vojaške barake, so pogosto zgrajeni pod skalnimi robovi, ki na tem območju v večini potekajo v smeri sever – jug in severozahod – jugovzhod. Takšna umestitev v prostor je omogočala, da so bile skrite pred pogledi iz avstro-ogrske strani in verjetno varne pred nasprotnikovimi topovskimi izstrelki. Bolj nevarni so jim bili minometni izstrelki, ki so zaradi strme krivulje leta prileteli na tla veliko bolj navpično, terenske najdbe ter podatki iz dokumentarnih virov pa pričajo o prisotnosti različnih tipov minometov na obeh straneh. Tudi poti so bile speljane pod skalnimi robovi, kar je omogočalo maskiranje in zaščito. Strelski in povezovalni jarki so prav tako lahko vkopani ob skalnih robovih, kjer nekoliko obklesani skalni rob ponavadi predstavlja hrbtno stran jarka, druga stranica jarka pa je ponavadi zgrajena iz zloženega kamenja. Na robovih jarkov so bile verjetno naložene tudi vreče s peskom in postavljene oklepne plošče s strelnimi linami. Pred položaji si lahko predstavljamo tudi širok pas žičnih ovir, kar je bila stalna praksa takratne vojaške doktrine. S tega dela bojišča so italijanski vojaki lahko z boka stre-

Slika 2. Obravnavana območja za terensko raziskavo. Območje 1 – sedlo med Čukljo in Rombonom; območje 2 – Čuklja; območje 3 – Mrtvaška glava (© U. Košir 2013)

ljali na napredujoče avstro-ogrške vojake, kadar so ti napadali v smeri proti vrhu in pobočju Čuklje. Pred položaji se nahaja skalnat teren z veliko škrapljami, ki je težko prehodan, naletimo pa tudi na posamezna manjša brezna.

Čuklja

Na območju Čuklje in njenih pobočij je bilo dokumentiranih 20 lokacij s strukturami italijanske vojske. Območje je dolgo okoli 445 in široko okoli 225 metrov ter leži na nadmorski višini med 1536 in 1767 metri (slika 2 – območje 2). Teren prekriva travnata površina, deloma tudi skale in ruševje.

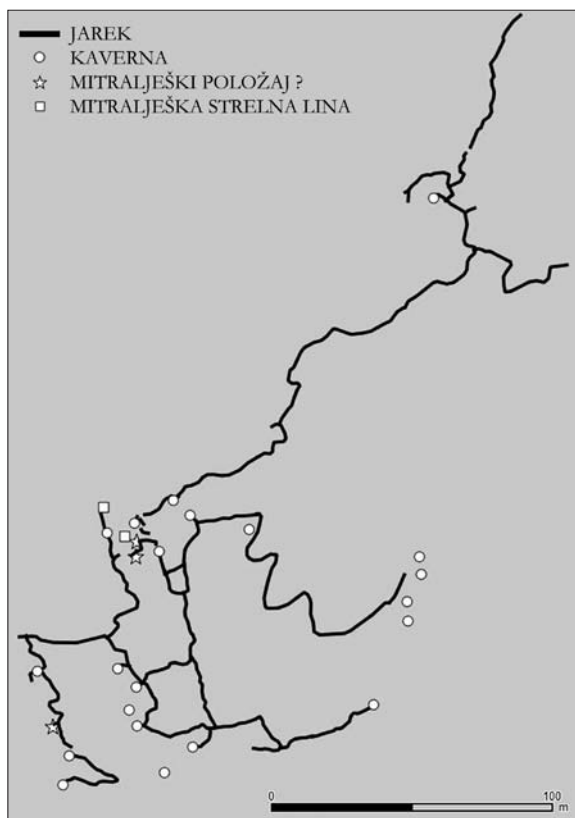
Pri obhodu območja je bilo ugotovljeno, da so kaverne maloštevilne, prav tako ni bilo zaslediti uravnav za lesene barake, izjemo pa predstavljajo le ostanki zidane barake, katere funkcija do sedaj ni znana. Razlog za odsotnost struktur lahko vidimo v preveliki izpostavljenosti območja nasprotniku in v neprimernih pogojih za gradnjo kavern. Velika koncentracija kavern in vojaških barak je bila zahodno od Čuklje pod skalnimi robovi, kjer so bili vojaki varnejši, saj je bilo območje delno v mrtvem kotu avstro-ogrškega topništva. Največ ostankov predstavljajo povezovalni jarki, ki potekajo čez pobočje Čuklje v smeri od zahoda proti vzhodu. Ti so bili na izpostavljenih mestih verjetno prekriti tudi z valovito pločevino in rušo, ki je služila kot kamuflaža, delno pa je tudi ščitila pred manjšimi drobci granat in kamenja. Najvzhodneje poteka, v smeri severozahod – jugovzhod strelski jarek, ki predstavlja prvo bojno linijo, na podlagi kartografskih virov (glej Hoen 1931; Galić 2007, 202) pa opazimo, da je bilo ob prvih strelskih položajih nameščenih tudi več mitraljezov. Pri terenskih raziskavah je bil odkrit 2,30 metra dolg in 1,80 metra širok vkop, ki bi lahko predstavljal morebitno lokacijo enega izmed mitraljeških položajev, ki so se nahajali na prostem. Pred položaji so se glede na vojaške zemljevide in terenske najdbe nahajala široka polja žičnih ovir. Na travnati površini Čuklje so opazni tudi številni kraterji, ki so posledica številnih topniških obstreljevanj. Kljub temu da so položaje na Čuklji tri mesece uporabljali avstro-ogrski vojaki, na terenu ni bilo mogoče prepoznati struktur, ki bi jih le-ti morda izdelali za lastne potrebe.

Mrtvaška glava

Na območju Mrtvaške glave in njene bližnje okolice je bilo natančneje dokumentiranih 36 lokacij z avstro-ogorskimi strukturami (slika 2 – območje 3; slika 3). Pregledano območje je dolgo približno 300 in široko okoli 120 metrov, nadmorska višina, kjer se nahajajo strukture, pa znaša med 1430 in 1608 metri. Večino terena predstavlja travnata površina, ki jo ponekod prekinejo večje skale, ki tvorijo geološko osnovo. V severovzhodnem delu se začne skalnat teren, delno porasel z ruševjem, na jugu pa pobočje strmo pade proti Bovški kotlini in predstavlja dokaj nevaren teren za raziskovanje.

Mrtvaška glava je bila pogost cilj italijanskih napadov, posledica je gosta preprečenost terena z granatnimi kraterji, jarki in vkopi, ki so posebej dobro opazni v jutra-

nji ali večerni svetlobi. Na terenu so bile dokumentirane različne kaverne, od katerih najdaljša meri v dolžino trideset metrov. Tudi tukaj so kaverne vkopane za manjšimi grebeni in tako skrite nasprotnikovim očem. Poleg kavern je bilo odkritih tudi nekaj položajev pravokotnega tlorisa, ki so interpretirani kot mitralješki položaji. V prid taki interpretaciji govorijo vojaški zemljevidi Mrtvaške glave,⁴ na katerih lahko opazimo označene številne položaje za namestitev mitraljezov, ki so imeli izreden obrambni pomen. Na kartografskih virih lahko na zahodnem delu pred prvimi položaji opazimo izredno širok pas žičnih ovir, ki so italijanskim vojakom dodatno otežile napredovanje. Na terenu je opazna prva linija strelskih jarkov, za njo pa se skriva razširjen sistem povezovalnih jarkov, ki je omogočal varnejše premike med različnimi položaji in kavernami. Ti jarki so zelo globoki in imajo pogosto zalomljen, »cik-cak«

Slika 3. Z GPS-om kartirani avstro-ogrski strelski in povezovalni jarki, kaverne in ostale strukture na območju Mrtvaške glave in okolice (© U. Košir 2013)

⁴ Avstro-ogrski zemljevid poveljstva 26. gorske brigade z dne 26. 10. 1916, ki ga hranijo v Vojnem arhivu na Dunaju, objavljen pa je bil v delu: Lovro Galič, Darja Pirih: *Od Krna do Rombona: 1915–1917*. Kobarid 2007, ter zemljevid položajev, ki je bil objavljen v knjigi Haeon: *Geschichte des salzburgisch-oberösterreichischen k.u.k. Infanterie Regiments Erzherzog Rainer Nr. 59 für den Zeitraum des Weltkrieges 1914–1918*. Salzburg 1931.

potek, ki je predstavljal preventivni ukrep v primeru eksplozij granat, saj ovinek jarka učinke eksplozije nekoliko zaustavi. Raven potek jarka bi omogočal pot udarnemu valu, ki bi posledično lahko prinesel več žrtev in škode. Enako funkcijo so sicer imele tudi tako imenovane traverze pri nekaterih strelskih jarkih. Na vrhu Mrtvaške glave so ohranjeni tudi deli zidanih jarkov, ki pa so na nekaterih odsekih že precej zasuti.

Primerjava med analizo aerofotografij in terensko raziskavo

Primerjava rezultatov kartiranja struktur na podlagi aerofotografij z rezultati kartiranja z GPS-om na terenu nam v primeru območja sedla med Čukljo in Rombonom prikaže kvalitativno in kvantitativno prednost terenske raziskave. Kljub temu se je analiza aerofotografij izkazala za pomemben del predhodnih kabinetnih raziskav, saj je podala oris tistega, kar je bilo lahko pričakovati na terenu. Največja razlika je opazna pri dokumentiranju kavern in manjših struktur, ki na aerofotografijah niso bile opazne.⁵ Velik vplivni faktor predstavlja tudi konfiguracija terena, v predstavljenem primeru pa je veliko skalnih robov in prelomov, ki jih je ponekod težko ločiti od strelskih jarkov in poti. Slednje niso bile prepoznane pri kabinetnem delu, kartirani jarki pa so se po večini ujemali pri obeh metodah.

Na območju Čuklje se je izkazalo ravno nasprotno, saj je bilo s kabinetnim delom prepoznanih več struktur kot na samem terenu. Na aerofotografijah so bili opazni številni jarki, kaverne pa zopet niso bile vidne. Pri terenski raziskavi v severozahodnem delu niso bile prepoznane linije jarkov, ki so vidne na aerofotografiji. Zaradi kraterjev in vkopov je površina valovita in razbrazdana, kar je onemogočalo jasno določanje poteka jarkov. V jugovzhodnem delu območja je teren bolj skalnat, več pa je tudi skalnih robov, ki jih je na aerofotografijah lahko zamenjati za jarke.

Na Mrtvaški glavi in okolici je bila pri kabinetnem delu prepoznana večina jarkov, ki je bila prepoznana tudi na terenu. Nekaj jarkov, ki so bili kartirani na aerofotografiji, na terenu ni bilo mogoče odkriti, saj so bile na njihovem mestu naravne tvorbe, kot so skalni prelomi, ali pa je bila vegetacija previsoka, vidljivost pa posledično manjša. Pri terenskem delu so bile dokumentirane tudi kaverne in vkopi, ki jih prej ni bilo mogoče zaznati.

Opazimo lahko, da je prepoznavanje struktur pri kabinetni in terenski fazi zelo odvisno od okolja, v katerem se le-te nahajajo. Relief ponekod omogoča dobro razpoznavnost na aerofotografijah, v istem primeru pa lahko otežuje vidljivost na samem terenu, in obratno. Plitve jarke na travnatih območjih najlažje prepoznamo iz ptičje perspektive, v našem primeru z uporabo aerofotografij. Z nivoja človeškega pogleda na površini je pogosto zelo težko slediti poteku in razločevati med naravnimi in umetnimi tvorbami, zato je nujen pogled iz zraka. Pri strukturah, ki so bile zaradi lažje izgradnje, in tudi iz razlogov maskiranja, zgrajene ob naravnih skalnih prelomih ter se izrazito prilagajajo reliefu, se bolje izkaže terenska metoda. Pri pogledu iz zraka

⁵ Kaverne so sicer lahko dobro opazne tudi na aerofotografijah, dober primer pa predstavlja greben Krn-Krnčica-Vršič.

pogosto ni jasno ali gre za umetne ali naravne tvorbe, kar je bilo v prid tudi takratnim vojakom, saj so bila fotografiranja nasprotnikovih položajev iz letal pogosta. Zaključimo lahko, da najbolj optimalne rezultate pridobimo s kombinacijo obeh metod, ki se lahko dopolnjujeta, včasih tudi nasprotujeta.

Raznolikost položajev

Rezultati terenske raziskave so privedli do nekaterih zaključkov o načinih gradnje položajev in njihovi raznolikosti. Potek vojaških položajev je tako narekovala predvsem razgibanost terena, obe strani pa sta dodobra izkoristili naravne skalne grebene in robove, za katerimi sta zgradili številne poti, barake in kaverne. Slednje imajo v večini primerov vhode obrnjene stran od nasprotnika in so bile grajene tako, da so skrite pred nasprotnikovimi pogledi, če je bilo mogoče, pa so bile tudi v mrtvem kotu nasprotnikovega topništva. Glede na dokumentirane primere kavern lahko zaključimo, da so imele italijanske kaverne na obravnavanem območju pogosteje iz kamna zidane strukture pred vhodom.

Razlike so opazne tudi v mitraljeških strelnih linah in namestitvi mitraljezov v kavernah. Na sedlu med Čukljo in Rombonom je dobro ohranjen italijanski mitralješki položaj, kjer pri spodnjem delu pravokotne strelne line opazimo vdolbini, namenjeni sprednjim nogam podstavka za mitraljez. Zaradi višine stropa kaverne vidimo, da je strelec sedel za mitraljezom, za razliko od avstro-ogrskih mitraljeških položajev v kaverni na vrhu Mrtvaške glave, kjer sta bila mitraljeza nameščena na takšen način, da je strelec za mitraljezom stal.

Upoštevanje reliefa se kaže tudi pri načinu gradnje jarkov. Na travnatih območjih so bili jarki vkopani v podlago ter utrjeni s kamenjem, pločevino ali več plastmi žičnate mreže. Slednja je pogosto prisotna na italijanski strani, medtem ko je na avstro-ogrski strani ni zaznati. Kot primer lahko izpostavimo *in situ* dokumentirano mrežo z ostanki lesenih elementov v enem izmed jarkov na južnem pobočju Čuklje. Na skalnatih območjih so številni položaji grajeni iz kamnja, pojavlja pa se tudi uporaba betona. Kjer je bilo kopanje takorekoč nemogoče, so nekateri jarki delno vklesani v skalnato podlago, pogosto pa imajo tudi kamnito nadgradnjo. Na sedlu med Čukljo in Rombonom je ohranjen del jarka z okoli 1,40 metra širokim prsobranom iz natančno zloženega kamnja. V primeru gradnje tega jarka je bila izkoriščena naravna danost terena, saj so za hrbtno stran jarka uporabili kamnito steno, spredaj pa so zgradili zgoraj omenjeni prsobran. Opaznih je tudi več primerov jarkov, kjer so kot osnova uporabljene globoke škraplje. Te so pogosto le razširili, prepoznamo pa jih po eni naravno zglajeni stranici in drugi vidno obklesani. Na terenu zasledimo tudi iz kamna zidane jarke, ki segajo nad nivo tal, na raziskanih območjih pa izstopajo jarki grajeni iz kamnja, vezanega z malto. Ti so značilni predvsem za avstro-ogrske položaje na vrhu Mrtvaške glave, na italijanski strani pa je bil dokumentiran le krajši odsek, grajen v tej tehniki. Jarki in položaji so se torej izrazito prilagajali terenu, prav tako pa tudi njihov način gradnje.

Jarki se med seboj razlikujejo tudi glede na profil in potek. Birger Stichelbaut

(glej 2009, 183–205) je v svoji tipologiji jarkov⁶ označil strelske jarke z oznako FT (*fire trench*), povezovalne pa s CT (*communication trench*). Črkovni oznaki so dodane številke, ki označujejo posamezne tipe in podtipe. Različni tipi profilov so označeni s črkami a, b in c (Stichelbaut 2009, 187):

- a – jarek brez prsobrana
- b – jarek s prsobranom in paradosom⁷
- c – jarek s prsobranom

Strelski jarki (FT) so razdeljeni na osem tipov (FT1-FT8), tipi FT4, FT5 in FT6 pa imajo po dva podtipa (slika 4). Povezovalni jarki (CT) zajemajo deset tipov (CT1-CT10), tipa CT1 in CT7 imata po tri podtipe, tipa CT4 in CT5 pa po dva (slika 5).

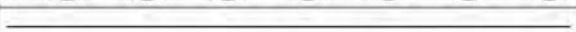

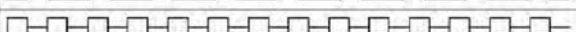
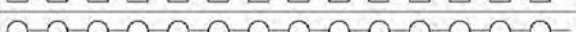

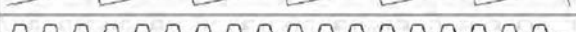
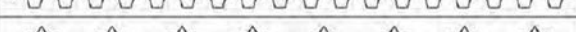
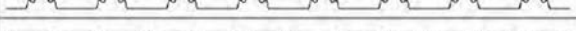
Na Rombonu lahko pri jarkih zasledimo vse tri tipe profilov. Prepoznani so bili tudi različni tipi glede na njihov tloris. Strelske jarke na obravnavanem območju lahko uvrstimo v tip FT7, ki predstavlja jarke nepravilnih oblik (Stichelbaut 2009, 193), razlog za takšno obliko pa je predvsem relief. Povezovalne jarke lahko uvrstimo v tipe CT1-1, CT2, CT3 in CT8. Tip CT1-1 so cikcakasti jarki brez travertz in ostalih elementov (Stichelbaut 2009, 197), takšen pa je le krajši odsek jarka na južnem pobočju Čuklje. Tip CT2 predstavljajo povezovalni jarki z valovitim potekom (Stichelbaut 2009, 197), ki ga lahko vidimo na Mrtvaški glavi, kjer poteka od vrha

Type	Subtype	Example
FT1		
FT2		
FT3		
FT4	FT4 -1	
	FT4 -2	
FT5	FT5 -1	
	FT5 -2	
FT6	FT6 -1	
	FT6 -2	
FT7		Irregular
FT8		In field boundary

Slika 4. Tipologija strelskih jarkov glede na njihov tloris. V prvem stolpcu je oznaka tipa, v drugem oznaka podtipa, v tretjem pa stilizirana upodobitev tlorisa jarkov (Stichelbaut 2009, 204)

⁶ Tipologija temelji na različnih oblikovnih tipih jarkov glede na njihov presek in tloris.

⁷ Parados – zaščitni nasip na hrbtni strani jarka.

Type	Subtype	Example
CT1	CT1 -1	
	CT1 -2	
	CT1 -3	
CT2		
CT3		
CT4	CT4 -1	
	CT4 -2	
CT5	CT5 -1	
	CT5 -2	
CT6	CT6 -1	
CT7	CT7 -1	
	CT7 -2	
	CT7 -3	
CT8		Irregular
CT9		In field boundary
CT10		Irregular

Slika 5. Tipologija povezovalnih jarkov glede na njihov tloris. V prvem stolpcu je oznaka tipa, v drugem oznaka podtipa, v tretjem pa stilizirana upodobitev tlorisa jarkov (Stichelbaut 2009, 204)

proti jugovzhodu do manjše skupine kavern. Nekaj jarkov na pobočju Čuklje lahko uvrstimo v tip CT3, ki predstavlja ravne jarke (Stichelbaut 2009, 198), večina jarkov na celotnem območju pa spada v tip CT8, saj gre za jarke nepravilnih oblik, ki ne sodijo v nobeno izmed kategorij (Stichelbaut 2009, 202).

Ker večino jarkov predstavljata tipa FT7 in CT8 po Stichelbautu (2009, 183–205), lahko vidimo, da tovrstna tipologija ni primerna za klasifikacijo različnih tipov jarkov na Rombonu. Razlog je v samem reliefu, ki ne dopušča gradnje pravilnih oblik jarkov, kot je to možno na ravninskih predelih (glej Košir 2012, 59).

V spomin in opomin – spominska obeležja in vojni grafiti

Na obravnavanem območju je bilo dokumentiranih tudi nekaj vojnih grafitov, napisov in spominskih obeležij. Prva večja skupina grafitov in podpisov se nahaja na ometu pred italijansko kaverno, takoj na vznožju sedla med Čukljo in Rombonom. Na ohranjenem zidu, ki se je v veliki meri podrl v potresu leta 1998, je danes opaznih nekaj podpisov, na tleh pa je mogoče odkriti tudi odlomke malte z vpraskanimi črkami. Stena je pred porušenjem nosila naslednje napise (povzeto po fotografiji M. Simića; glej Simić 1998, 103):

1.7.1917 Sacomani

25 - 6 - 1917

(vejica v navzdol obrnjenem Δ)

11(zrcalna 6)1

Sacomani (oljčna vejica)

4. Plotone

2 Alpini

23a Comgna

Battaglione

Saluzzo

1a plotone

2a squadra

Najstarejši zapisani datum je 25.6.1917, zapisali pa so ga verjetno vojaki iz 2. desetine (2. *squadra*) 1. voda (1. *plotone*) 23. čete (23. *compagnia*) bataljona Saluzzo (*Battaglione Saluzzo*) iz 2. polka alpinov (2. *Alpini*) (Simić 1998, 103). Na vrhu je podpisan vojak s priimkom Sacomani, zraven pa je datum 1. 7. 1917. Vojak je verjetno pripadal 4. vodu (4. *plotone*) iste enote. Ta oznaka je napisana pod oljčno vejico, poleg katere je zopet podpisan vojak Sacomani. Naslednje napise lahko opazimo pri vhodu v kaverno, ki se nahaja nekoliko bolj proti severu. Nad vrati zasledimo napis:

COMP →

23 - BS

Iz oznake razberemo, da gre za 23. četo (23. *compagnia*) bataljona Saluzzo (*Battaglione Saluzzo*).

Na desni strani vhoda pa je napis:

17-6-17

23a C.

B. 10e S.

Iz slednjega lahko sklepamo, da je kaverno, ali pa vsaj vhod, dokončala 17. 6. 1917 23. četa bataljona Saluzzo. Pri vhodu v mitralješko kaverno na območju sedla med Čuklji in Rombonom so bili odkriti deli malte z vrezanimi črkami. Gre za ostanke do sedaj morda neznanega napisa iz te kaverne, v kateri lahko na levi strani prve strelne line in nad njo opazimo napis, ki ga je v svežo malto vpraskal neznan italijanski vojak. Levi napis se glasi *3^a m Viva* in ga lahko interpretiramo kot »Živel 3. mitralješki oddelek«. Nad lino se nahaja napis *23^a Com 3^a m*. Glede na prej omenjene napise 23. čete bataljona Saluzzo lahko sklepamo, da gre v tem primeru za 3. mitralješki oddelek 23. čete tega bataljona. Nad tretjo, najjužnejšo strelno lino na koncu kaverne, lahko opazimo odtis morebitne napisne plošče dimenzij 57 x 20 centimetrov. Na desni strani line se nahaja tudi v malti upodobljena podoba mitraljeza Fiat – Revelli mod. 1914 in s tulcem italijanskega naboja vtisnjen napis:

8 - 6

1917

RICORD

Na pobočju v smeri Malega Rombona se nahaja manjša in delno ohranjena plošča iz malte z napisom *BORGIO*. Napis nam pove, da so se na teh položajih bojevali tudi vojaki bataljona *Borgo San Dalmazzo*. Zadnji dokumentirani napis predstavlja preprost podpis vojaka na malti manjšega zidu ob kaverni in uravnava za barake na sedlu med Čukljo in Rombonom. Podpis je zelo slabo čitljiv, razbrati je mogoče le *Bi... Giovanni Ma... 1899*. Ime in beseda pred letnico v danih pogojih nista bila razpoznavna.

V prikazanih primerih gre večinoma za napise, ki so bili narejeni priložnostno ob gradnji položajev, izpostavimo pa lahko ploščo Borgo, ki je bila ustvarjena načrtno. Ne gre za monumentalni spomenik ali slavospev enoti, ampak za preprost napis, s katerim so želeli ohraniti spomin na prisotnost enote na tem območju. Ostali napisi prikazujejo željo vojakov po ohranitvi spomina na njihovo udeležbo v bojih, po drugi strani pa ima napis *3^a m Viva* tudi bodrilno vsebino.

Poleg teh napisov in spominskih obeležij je na območju Rombona še nekaj drugih, ki pa v okviru raziskave niso bili zajeti. Na Kraljišču je v živo skalo vklesan izjemno velik napis *BHIR4 1916-17*, v spomin na dolgotrajno prisotnost na Rombonu pa ga je verjetno izklesal pripadnik 4. bosansko-hercegovskega pehotnega polka.⁸ Med italijanskimi obeležji izstopa majhna kapelica, ki se nahaja v bližini italijanskega pokopališča nad planino Goričico. Baza oltarja nosi napise treh bataljonov,⁹ ki so se borili na Čuklji in Rombonu, danes pa na njej v sekundarni legi stoji eden izmed nagrobnih spomenikov. Vojaki so poleg oskrbe s hrano, vodo, orožjem in opremo potrebovali tudi duhovno oskrbo, kar je vojaški kurat ob takšni kapelici lahko zagotovil. Nekaj nagrobnih spomenikov se nahaja tudi na bližnjem pokopališču, eden pa je vzidan celo v temelje lovske kočice na planini Goričici.

Materialno gradivo

Raziskava je vključevala tudi dokumentiranje izbranega materialnega gradiva, ki so ga odkrili nekateri zasebni zbiralci in ga danes hranijo v svojih zasebnih zbirkah. Dokumentiranih in obravnavanih je bilo 152 različnih predmetov, ki so bili odkriti pred novim zakonom o varovanju kulturne dediščine iz leta 2008 (ZVKD-1, Uradni list RS, št. 16/2008, z dne 15. 2. 2008) in se glede na takratno zakonodajo niso šteli za arheološke najdbe.

Pred začetkom obiskovanja najditeljev in fotografiranjem je bil izdelan lastni obrazec, ki je upošteval mednarodni standard za opis predmetov kulturne dedišči-

⁸ »Mostarski« 4. bosansko-hercegovski pehotni polk - k.u.k. Bosnisch-Herzegowinisches Infanterieregiment Nr.4 - BHIR4.

⁹ Alpinski bataljoni *Val Tanaro*, *Borgo San Dalmazzo* in *Val Camonica*.

ne.¹⁰ Obrazec je bil v prvi vrsti namenjen dokumentiranju predmetov iz obdobja prve svetovne vojne, a bi se ga lahko uporabljalo tudi za druga obdobja. Vsakemu predmetu je bila dodeljena specifična identifikacijska številka, referenca na fotografijo, zabeležen je bil kraj najdbe, ime predmeta, mere in druge informacije o predmetu, ki jih je mogoče pridobiti. Po končanem fotografiranju in izpolnjevanju obrazcev so najditelji na vertikalnih letalskih posnetkih obravnavanega območja pokazali lokacije, kjer so bile najdbe odkrite. Te lokacije so bile kartirane v programu ArcView GIS 3.2a na topografsko karto TTN10 v merilu 1:10000 in digitalni ortofoto DOF050. Fotografije predmetov so bile v programu Adobe Photoshop CS4 računalniško obdelane, dodano je bilo tudi digitalno merilo. Seveda je bilo v okviru diplomske naloge nemogoče obravnavati ogromno količino materialnega gradiva, ki je bilo odkrito na nekdanjem bojišču, a kljub temu dobimo vpogled na vrsto in pestrost najdb, s katerimi se lahko srečamo na bojiščih soške fronte.

Glede na distribucijo avstro-ogrskih najdb opazimo, da jih je bilo največ odkritih na območju Mrtvaške glave, za kar obstaja več razlogov. Na tem mestu so bili avstro-ogrski položaji najbližje italijanskim, zato je pogosteje prihajalo do borb, s tem pa je na bojišču ostala tudi večja količina premičnih materialnih ostalin. Posledično so se morda zbiralci bolj osredotočali na tovrstne, zanje zanimivejše lokacije, kar se odraža tudi v številnejših odkritih najdbah. Večina predmetov je bila odkritih v prvi bojni liniji ali tik pred njo. Nekaj najdb je bilo odkritih takoj za frontno črto, nekatere pa so se nahajale na nikogaršnji zemlji ali pa tik pred italijanskimi položaji. Slednje lahko interpretiramo kot ostanke napadov, ko so vojaki prodirali proti italijanskim položajem in med tem izgubili ali odvrgli razne predmete.

Italijanske najdbe so manj številčne kot avstro-ogrške, najdiščne lokacije pa so bolj razpršene. Kot v primeru avstro-ogrskih najdb so se tudi nekatere italijanske najdbe nahajale na nikogaršnji zemlji in jih lahko interpretiramo kot sledove napada na nasprotnika. Precej najdb izvira tudi iz območja tik za prvo frontno linijo.

Obe vojskujoči si strani sta imeli svoje zaveznike, kar se odraža tudi pri najdbah. Kartirana sta bila dva predmeta avstro-ogrške zaveznice Nemčije in dva francoska predmeta, saj je bila slednja vojaška zaveznica Italije. Poleg teh štirih kartiranih najdb so bile dokumentirane tudi druge nemške in francoske najdbe, ki pa jih ni bilo mogoče natančno prostorsko umestiti.

Čeprav lahko podatke o oborožitvi armad iz časa prve svetovne vojne pridobimo iz zgodovinskih virov, kot so dokumenti, priročniki za orožje, fotografije in celo filmski posnetki, pa si lahko to podobo ustvarimo tudi na podlagi arheoloških najdb. Te nam omogočajo podroben vpogled na lokalni ravni, kot je npr. krajši odsek fronte. V nadaljevanju predstavljeni opis oborožitve avstro-ogrške in italijanske vojske na Rombonu temelji na podlagi obravnavanih najdb. Predstavljeni bodo trije sklopi, ki zajemajo strelno orožje in strelivo, hladno orožje ter ročne bombe in tromblonske

¹⁰ Dostopno na: http://www.mk.gov.si/fileadmin/mk.gov.si/pageuploads/Ministrstvo/Postopki/dediscina/obrazec_predmet_prevod.pdf, 12. 10. 2010.

mine. Pri raziskavi je bila sicer dokumentirana tudi različna vojaška oprema, orodje, osebni predmeti in vojaške značke ter odlikovanja.

Strelno orožje in strelivo

Osnovna oborožitev avstro-ogrške vojske je bila puška *Mannlicher M.1895*, tako v dolgi (1282 mm) in kratki (1005 mm) izvedbi (Simić 1998, 14). Najdba tulcev nabojev in tudi polnih nabojev na nekdanjem bojišču še danes ni nobena redkost. Gre za naboje modela *M.1893 (Gewehrpatrone M.1893)*, kalibra 8 x 50R milimetrov (T.2:1)¹¹, tovrstni naboji pa so se uporabljali tako za puške *Mannlicher M.1895* kot tudi za mitraljeze *Schwarzlose 07/12*. Za puško se je uporabljal trapezoidni nabojnik iz železne pločevine, v katerega je bilo vstavljenih pet nabojev. Mitraljezi so potrebovali platnene trakove s stotimi naboji, trakove pa se je po potrebi dalo združiti v daljše (Simić 1998, 16). Na Rombonu je bila v uporabi tudi puška *Mannlicher M.1890* (T.1:1), kalibra 8 milimetrov (*M.90 Repetierkarabiner*) (Offelli 2009, 88). Puške tega modela so veliko redkejše kot standardne puške *Mannlicher M.1895*, modele *M.1890* z nekoliko drugačnimi objemkami in nosilci za pritrditev pasu pa je sicer uporabljala tudi žandermarija (*M.90 Gendarmerie – Repetierkarabiner*) (Offelli 2009, 88–89). O uporabi določenih pušk posredno pričajo tudi najdbe bajonetov, ki bodo podrobneje predstavljeni v drugem sklopu obravnave materialnega gradiva. Tak primer predstavljata avstro-ogrška puška *Mannlicher M.1888* ter romunska puška *Mannlicher M.1893 (6,5 mm M.93 rumänisches Repetiergewehr)* (Offelli 2009, 98). Na avstro-ogrski strani so bili odkriti tudi naboji za puške, ki so bile v uporabi tujih armad. Gre za strelivo pušk *Mosin-Nagant M.1891*, *Mauser M.1888* in *Mauser M.1912*. Ruske puške *Mosin-Nagant M.1891* je avstro-ogrška vojska pridobila na vzhodni fronti, kjer so od leta 1914 naprej potekali boji s carsko armado, na Rombonu pa so bili odkriti naboji kalibra 7,62 x 54R milimetrov za omenjeno puško, ki je bila v avstro-ogrski vojski poimenovana *7,62 mm M.91 russisches Repetiergewehr* (Offelli 2009, 106). Gre za naboje z zaobljeno konico (*7,62 mm russische O-Munition*) (T.2:3) ter naboje s koničasto konico (*7,62 mm russische S-Munition*) (T.2:4) (Offelli 2009, 107). Na podlagi odkritih nabojev je znana tudi uporaba nemške puške *Mauser M.1888*, ki je bila v avstro-ogrski vojski poimenovana *8 mm M.13 Repetiergewehr*. Naboji so bili kalibra 7,92 x 57 milimetrov (*8 mm M.13 scharfe Patronen*) (Offelli 2009, 102–103) in so spadali v nabojnik rahlo trapezoidne oblike z značilno okroglo odprtino na stranicah (T.2:6). Med množico streliva sta bili odkriti tudi dve vrsti streliva za puško mehiški *Mauser M.1912*, ki je v avstro-ogrski vojski dobila oznako *7 mm M.14 Repetiergewehr* (Offelli 2009, 108). Starejša varianta streliva ima zaobljene konice nabojev (T.2:5), mlajša pa koničaste (T.2:7). Zaradi pomanjkanja pušk je vojska uporabljala tudi zastarele enostrelne puške tipa *Werndl*. Uporabljali so jih predvsem stražarji za varovanje skladišč, ujetniških taborišč in ostale infrastrukture (Simić 1998, 109), najdbe pa kažejo tudi uporabo na frontni liniji. V pogorju Rombona so

¹¹ (T.2:1) = Tabela 2, predmet št. 1.

bili odkriti naboji kalibra 11 x 58R za puške *Wernld M.1877* (T.2:9), redko najdbo pa predstavljajo tudi naboji kalibra 10,75 x 58R za zastarele ruske puške tipa *Berdan* (T.2:10). Tovrstni naboji so po pričevanju zbiralcev odkriti predvsem v zaledju.

V italijanski vojski so osnovno oborožitev predstavljale puške *Carcano mod.1891* (T.1:2). V bakreni nabojnik, ki ga kasneje ob pomanjkanju barvnih kovin nadomesti železna pločevina, je bilo vstavljenih šest nabojev kalibra 6,5 x 52 milimetrov (6,5 *cartuccia pallottola modello 95*) (Simić 1998, 26, 83) (T.2:2). Poleg pušk so tovrstne naboje uporabljali tudi italijanski mitraljezi. Ob različicah pušk *Carcano mod.1891* je italijanska vojska ponekod uporabljala tudi francoske puške. Severozahodno od Čuklje je bila tako odkrita puška *Berthier mod.1907/15* (T.1:3). Puška je streljala naboje tipa *M.98, balle D*, kalibra 8 x 50R (8 mm *Lebel*) (T.2:8) (Simić 1998, 26; Offelli 2009, 120), enake naboje pa so uporabljali tudi za nekatere francoske mitraljeze. S pomanjkanjem pušk se je prav tako spopadala tudi italijanska vojska, ki je uporabljala tudi zastarele puške tipa *Vetterli*.

Dokumentirane najdbe streliva kažejo na manjšo pestrost uporabljenih pištol in revolverjev v primerjavi s puškami. Na avstro-ogrski strani lahko zasledimo standardni revolver avstro-ogrske vojske *Rast&Gasser M.1898*, na italijanski pa verjetno uporabo pištola *Glisenti mod.1910*. Revolver je streljal naboje kalibra 8 milimetrov (T.2:11), pištola *Glisenti* pa naboje kalibra 9 x 19 milimetrov (T.2:12), ki sicer lahko posredno pričajo tudi o uporabi dvocevne brzostrelke *Villar Perosa mod.1915*.

Materialno so izpričani tudi dokazi o uporabi avstro-ogrskega mitraljeza *Schwarzlose 07/12*, italijanskega mitraljeza *Fiat – Revelli mod.1914*, angleškega *Vickers M.1911* in francoskega *Saint-Etienne mod.1907*. Za *Fiat – Revelli mod.1914* so se uporabljali škatlasti nabojniki iz železne pločevine (T.2:13) v katere je bilo razporejenih petdeset nabojev kalibra 6,5 x 52 milimetrov (6,5 *cartuccia pallottola modello 95*) v desetih stolpcih po pet nabojev. V mitralješki kaverni na sedlu med Čukljo in Rombonom je ob strelni lini v malti upodobljen prav takšen mitraljez. Med najdbami izstopa dobro ohranjen platneni trak z italijanskimi naboji kalibra 6,5 x 52 milimetrov (T.2:15), namenjen angleškemu mitraljezu *Vickers M.1911*, izdelanem za italijansko vojsko. To potrjuje tudi napis na kovinskih zaključkih platnenega traku: *VICKERS LIMITED 6.5mm ITALY 200^{RDS}*. Poleg trakastih kovinskih nabojnikov s petindvajsetimi naboji *M.98, balle D* (T.2:14), kalibra 8 x 50R za francoska mitraljeza *Hotchkiss mod.08/1914* in *Saint-Etienne mod.1907* je bil odkrit tudi sam mitraljez *Saint-Etienne mod.1907* (T.1:4). Tovrstne mitraljeze je italijanska vojska kupila od zaveznice Francije. Odkritemu mitraljezu manjkajo medeninasti deli, kar kaže na povojno nabiranje barvnih kovin za prodajo.

Poleg strelnega orožja manjšega kalibra so številni tudi dokazi o pestrosti orožja večjega kalibra. Tukaj izstopata italijanski minomet *Mortaio 58 Modello 2* (T.1:6) in italijanski metalec razstrelilnih cevi »*Bettica*« (Lancia *torpedini Betticca*) (T.1:5). Preprost metalec teh cevi je predstavljala lesena klada z nastavkom za nasaditev cevi. Nastavku se je lahko spreminjal naklon. Zadnji del lesene klade so vojaki prekrili s kamenjem ali vrečami peska, da se po strelu zaradi sunka orožje ni prevrnilo (Ciglar 2003, 62). Na nekdanjem bojišču lahko še danes naletimo na neeksplozirane

razstrelilne cevi (T.3:5), ki so jih izdelovali v dveh osnovnih tipih dolžine 60 in 80 centimetrov z več različicami. Poleg minometa *Mortaio 58* so bile odkrite številne neeksplozirane minometne mine – bombarde za omenjeni minomet (T.3:1). Njihova uporaba je bila množična zaradi preproste in poceni izdelave. Ker je po izstrelitvi mina letela v strmi krivulji, je bila zelo nevarna za vojake v jarkih. V minomet so vstavili le cev na zadnjem delu mine, telo s krilci pa je gledalo izven cevi (Simić 1998, 134). Poleg večjih so Italijani uporabljali tudi manjše minomete, kot so minometi kalibra 86 milimetrov. Prav za takšen minomet je bila namenjena mina *Thévenot* (T.3:2), ki je imela enak vžigalni sistem kot pri ročnih bombah *Excelsior Thévenot P/2*, bolj znana pod imenom »balerina« (T.5:16).

Zaradi velikega števila različnih topovskih izstrelkov ti v večini niso bili podrobneje obravnavani. Dokumentirana je bila avstro-ogrška granata kalibra 37 milimetrov za pehotni top *M.15 (Infanteriegeschütz M.15)* (T.3:7), ohišje italijanske šrapnelske granate kalibra 75 milimetrov (T.3:8) ter avstro-ogrška granata kalibra 15 centimetrov za težko havbico *M.99* (T.3:9). Poleg italijanskih min je bilo dokumentiranih tudi nekaj avstro-ogrskih. Prva je mina kalibra 22,5 centimetra za minometa *M.15* in *M.17* (T.3:6). Mina je bila težka kar 64,5 kilograma in je vsebovala 20 kilogramov eksploziva. Manjšega kalibra sta mini za *Tragbarer Granatenwerfer*. Prvo varianto predstavlja navadna, 3,95 kilograma težka mina (T.3:3), druga pa je precej redkejša. Gre za »odskočno« mino, ki je ob udarcu na tla s pomočjo manjšega eksplozivnega polnjenja zopet odskočila v zrak in eksplozirala (T.3:4).

Hladno orožje

Skupno je bilo s pogorja Rombona dokumentiranih enajst različnih tipov hladnega orožja. Prednjačijo bajoneti, najdeni pa so bili tudi buzdovani in sablja. Najbolj razširjen bajonet v avstro-ogrski vojski je bil standardni bajonet za puško *Mannlicher M.1895* (T.4:3). Gre za klasični bajonet v obliki noža (*Messerbajonett M.95*), ki je bil namenjen vsem vojakom brez čina (*Infanterist, Jäger, Dragoner, Husar, Ulan, Kanonier*), poddesetnikom (*Gefreiter, Patrouilleführer, Vormeister*) in desetnikom (*Korporal, Unterjäger*) (Offelli 2009, 159). Podčastniki so imeli različico s kavljem na odbojniku in zanko na zadnjem delu ročaja, skozi katerega je bil pripet portepe (Švajncer 2007, 20). Zaradi drage izdelave bajonetov so v avstro-ogrski vojski uvedli tako imenovane nadomestne ali »Ersatz« bajonete. Poleg najbolj pogostega tipa nadomestnih bajonetov za puško *Mannlicher M.1895* (T.4:4) je z Rombona znan tudi nadomestni bajonet za puško *Mannlicher M.1888* (T.4:5). Rezilo in ročaj sta v eni ravnini in nista zakrivljena pod kotom kot pri pogostejših modelih *M.95*. Med manj pogoste najdbe v prvi bojni liniji spada vsekakor bajonet modela *M.1867 (Säbelbajonett M.1867)* (T.4:1) za enostrelno puško *Werndl*, kalibra 11 milimetrov (Offelli 2009, 170). Pod avstro-ogrsko oborožitev lahko uvrstimo tudi romunski bajonet *M.1893* (T.4:6) za puško *Mannlicher M.1893*, kalibra 6,5 milimetra (*6,5 mm M.93 rumänisches Repetiergewehr*) (Offelli 2009, 98).

Italijanski standardni bajonet je predstavljal bajonet *mod.1891* (T.4:7) za pu-

ške *Carcano mod.1891*. Za tovrstne bajonete so bile v uporabi tri različice nožnic – usnjena s kovinskimi zaključki, gladka kovinska in narebrena kovinska nožnica s podolžnimi rebri. Manj razširjeni so bili bajoneti za puške *Vetterli*, med najdbami pa zasledimo tudi bajonet *mod.1870* (T.4:2) za tovrstno puško kalibra 10,35 milimetrov. Med vojno so veliko bajonetov skrajšali in jim odrezali zavih odbojnika, iz odrezanega sprednjega dela rezila pa so naredili bodala. Med najdbami je tako tudi skrajšani bajonet, ki je znan pod oznako *mod.1870–16* (T.4:8). Zadnji dokumentirani bajonet je po obliki enak bajonetom *mod.1891*, le da ima večji premer ušesa za nasaditev in je bil namenjen puški *Vetterli* (T.4:9).

Med izjemne najdbe lahko štejemo tudi avstro-ogrsko sabljo *M.1877* (T.4:10). Nosili naj bi jo vojaki in oficirji topniških jezdnih baterij, nekoliko skrajšane pa so nosili vojaki iz baterij gorskega topništva (Švajncer 2008, 132–134). Zaradi lokacije najdbe v visokogorju lahko sklepamo, da je sabljo nosil pripadnik katere izmed baterij gorskega topništva. Poleg bajonetov, jurišnih nožev in ostalega hladnega orožja so v prvi svetovni vojni uporabljali tudi buzdovane. Na Rombonu je bilo odkritih več primerkov tega orožja. V dokumentiranem primeru gre za tovarniško izdelan buzdovan z dolgim tulastim telesom s konico in pritrjenimi bodicami (T.4:11). Treba je poudariti, da prikazani buzdovan izvira iz podstrešja, saj v času raziskave identičnih buzdovanov z Rombona ni bilo mogoče fotografirati, čeprav ti obstajajo. Buzdovani so bili primerno orožje za bližinski boj, posebej znani po njihovi uporabi pa so bili vojaki iz bosansko-hercegovskih polkov, ki so bili razporejeni tudi na Rombonu.

Ročne bombe in tromblonske mine

V prvi svetovni vojni so bile topovske granate, ročne bombe in mine glavni krivci za poškodbe in smrti vojakov. Francoski podatki kažejo, da je kar 67% vojakov umrlo zaradi poškodb, ki so jih povzročila eksplozivna sredstva, le 23 % smrti pa so povzročile krogle pištol, pušk in mitraljevov ter ostala sredstva (Simić 1998, 17).

Na avstro-ogrski strani lahko zasledimo sedem različnih vrst ročnih bomb in en tip tromblonske mine. Glede na najdbe so bile najbolj pogoste ročne bombe *Rohrhandgranate* (T.5:2) in *Kugelrohrhandgranate* (T.5:6), oba tipa pa sta imela kartonast ročaj. Nekateri primerki imajo na kovinskem telesu vtisnjeno tudi oznako proizvajalca. V obeh primerih gre za defenzivni ročni bombi, kar pomeni, da je bil radij nevarnosti eksplozije in drobcev večji od metalne razdalje. Ob eksploziji je zato moral biti vojak v zaklonu. V uporabi je bila tudi ročna bomba *Zeitzunder Handgranate* (T.5:1), ki je značilna defenzivna ročna bomba, saj so bili njeni delci nevarni tudi do 100 metrov. Včasih so vojaki bombo izpraznili in jo nataknili na kol ter tako dobili preprost, a učinkovit buzdovan (Simić 1998, 94). Precej bolj redka je bila izvedba *Zeitzunder Handgranate* brez žičnatega ročaja in z drugačno vrsto vžigalnega sistema (T.5:4). Vrhnji del ročne bombe z vžigalnim sistemom je bilo treba udariti ob trdo površino, kar je aktiviralo časovni vžigalnik. Med defenzivne ročne bombe spada tudi »*Schwerhandgranate*« (T.5:3), ki ima enak vžigalni sistem kot pred njo omenjena različica *Zeitzunder Handgranate*. Od ofenzivnih ročnih bomb sta bili dokumentirani

dve različici *Stielhandgranate*. Gre za standardno varianto z lesenim ročajem (T.5:7) in nadomestno ali »Ersatz« različico s kartonastim ročajem (T.5:8). Tovrstne ročne bombe je Avstro-ogrška prevzela od svoje zaveznice Nemčije.

Prva svetovna vojna je z razvojem različnih orožij prispevala tudi k razvoju in širši uporabi tromblonskih min. Najbolj pogosta tromblonska mina v avstro-ogrski vojski je bila *Zeitzunder Gewehrgranate* (T.5:5). Kovinsko palico tromblona je bilo treba vstaviti v puškino cev, za izstrelitev pa se je uporabil posebni naboj brez krogle. Domet granate je bil okoli 110 metrov, delci pa so bili nevarni do 100 metrov. Tudi tromblone so vojaki včasih izpraznili ter iz njih izdelali buzdovane (Simić 1998, 94).

Na italijanski strani zasledimo šest tipov ročnih bomb in dva tipa tromblonskih min. Verjetno najbolj razširjena defenzivna ročna bomba v italijanski vojski je bila *S.I.P.E. – Società Italiana Prodotti Esplosivi* (T.5:11). Njen radij delovanja je bil okoli 40 metrov (Mantoan 1999, 110), izdelana pa je bila v različnih variantah. Pogosto so bile v uporabi tudi ofenzivne ročne bombe *Excelsior Thévenot P/2* (T.5:16), ki izvorno izhajajo iz Francije, njihov radij delovanja pa je bil le okoli dvajset metrov (Mantoan 2001, 41). Njihova značilnost je bila svilenka tkanina, ki je delovala kot stabilizator, da je bomba po letu priletela na udarno iglo na sprednji strani. Zaradi tega svilenega dodatka se je bombe prijelo tudi ime balerina (Kovačič 2001, 72). Med ofenzivne ročne bombe spada tudi *Petardo Thévenot* (T.5:14), katere radij delovanja je znašal le okoli sedem do osem metrov (Mantoan 2001, 43). Po obliki zelo izstopa diskasta ročna bomba »*Lenticolare*« mod.1914 (T.5:9), ki se je aktivirala z vžigalno vrstico in jo je bilo mogoče vreči do trideset metrov daleč, njen radij delovanja pa je bil okoli petnajst metrov (Mantoan 2001, 47). Poleg prej omenjene *S.I.P.E.* sta bili dokumentirani še dve defenzivni ročni bombi. Prva je *B.P.D. – Bombrini – Parodi – Delfino* (T.5:12) (Mantoan 1999, 110) z radijem delovanja okoli osemdeset metrov, druga pa *Besozzi* (T.5:10), z radijem delovanja okoli petinštirideset metrov (Mantoan 2001, 21). Slednje so precej redke, saj se je zaradi drage izdelave produkcija zaključila že leta 1916 (Mantoan 1999, 111). Poleg standardnih ročnih bomb so vojaki na fronti izdelovali tudi lastne ročne bombe in predelovali industrijsko izdelane. Tak primer je predelana avstro-ogrška ročna bomba *Rohrhandgranate* (T.5:13), kateri so odstranili ročaj in namestili drugačen tip vžigalnika. Glede na vžigalnik in lokacijo najdbe gre verjetno za italijansko predelavo.

V oborožitvi na Rombonu so Italijani uporabljali tudi tromblonske mine. Dokumentirana sta bila dva tipa tromblona *Benaglia*, pri katerih je bilo kratko železno palico na zadnji strani tromblona treba vstaviti v puškino cev, za izstrelitev pa se je uporabil posebni naboj brez krogle. Prvi tip tromblona je bil brez krilc (T.5:17), pri drugem tipu pa zasledimo tri daljša krilca na zadnjem delu telesa tromblona (T.5:15). Domet tromblona je bil med šestdeset in osemdeset metri, radij delovanja pa okoli petdeset metrov (Mantoan 2001, 55).

Če terenskim najdbam dodamo podatke, ki jih pridobimo s pomočjo vojaških zemljevidov, fotografij in dokumentov, si lahko ustvarimo podrobno sliko oborožitve vojskujočih se armad. Še enkrat je treba poudariti, da gre v tem primeru za opis, ki je sestavljen na osnovi terenskih najdb, v zgodovinskih virih pa je mogoče zaslediti

še druga orožja na Rombonu, katerih materialne ostaline ob dokumentiranju niso bile znane.

Zaključek

Raziskava je prikazala možni pristop k dokumentiranju ostalin prve svetovne vojne v visokogorju, seveda pa bi bilo lahko dokumentiranje z uporabo novih raziskovalnih pristopov in tehnik še bolj natančno in obsežno. V veliko pomoč bi vsekakor prišla uporaba lidarskega snemanja, kar bi omogočalo natančnejši vpogled v potek jarkov predvsem na travnatih območjih, kjer je na terenu težko zaslediti in razločiti takšne strukture. Če primerjamo vojaške zemljevide in povojne karte tega območja z rezultati terenskega dela, vidimo, da je realno stanje precej drugačno kot na kartografskih virih, kjer je frontna črta prikazana zelo shematično. V času od pisanja diplomskega dela do pisanja pričujočega besedila avtorju ni bil znan noben vojaški zemljevid, ki bi natančno prikazoval položaje in sisteme jarkov na Rombonu. Glede na časovni okvir dela in dostopna delovna orodja je bila raziskava uspešna, saj je prinesla nove poglede na bojišče in na stopnjo ohranjenosti struktur. Te so večinoma dobro ohranjene, bolj kot večje strukture pa so s strani narave ogrožena spominška obeležja, ki so manj odporna na naravne dejavnike. Napisi takih obeležij so na Rombonu v večini primerov vpraskani v malto, ki pogosto lahko razpoka in odpade. Vsekakor je pomembno, da je dokumentirano sedanje stanje, saj ne vemo, kakšno bo to stanje v prihodnosti. Pomemben rezultat je tudi vpogled v načine prilagoditve položajev samemu reliefu. Vojaki so znali izkoristiti teren sebi v prid in vsekakor niso kar naključno gradili položajev. Številni položaji pričajo tudi o tehnični izpopolnjenosti graditeljev, ki so morali biti pri svojem delu velikokrat precej inovativni.

Tudi dokumentirane najdbe kažejo na veliko pestrost v oborožitvi italijanske in avstro-ogrske vojske na Rombonu. Preko najdb lahko opazimo, kateri tipi orožja so bili najbolj pogosti na nekem odseku fronte linije, saj oborožitev ni bila enaka v vseh vojaških enotah in na vseh območjih. Z morebitnimi nadaljnjimi raziskavami bi se verjetno pokazale številne tovrstne razlike. Veliko podatkov je znanih v zbirateljskih krogih, kjer so že znane nekatere lokalne specifike oborožitve. Tako se določeni kosi orožja pojavljajo npr. le v zgornjem Posočju ali pa na območju delovanja nemških enot v 12. ofenzivi. Z anketiranjem zbiralcev ter popisom najdb in njihovih najdiščnih lokacij bi bila podoba oborožitve na soški fronti veliko jasnejša, kot je sedaj. Sodelovanje arheologije z drugimi vedami, kot so zgodovina, geografija, antropologija itd., lahko prispeva k novim spoznanjem in razumevanju dogodkov nedavne zgodovine, ki vsebuje številne prezrte tematike, ki jih je takratno uradno zgodovinopisje prepuščalo pozabi ter jih postavilo na stranski tir. Ob stoletnici začetka prve svetovne vojne je primerno, da se tudi znanost v večji meri začne ukvarjati s prezrtimi aspekti vsakdanjih ljudi, ki so morali trpeti in umirati za vladarje ter domovino, danes pa preštevilni ležijo pozabljeni pod neznanimi križi ali celo brez njih.

Uroš Košir

»HERE BITTER STEEL WILL BITE« – ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF THE GREAT WAR
BATTLEFIELD AND THE ARMAMENT OF THE AUSTRO-HUNGARIAN AND ITALIAN
ARMY AT MT. ROMBON

SUMMARY

The events during World War I are mostly researched and analysed by historiography. However, in the last two decades a new space has been created in Europe for the scientific research of World War I, belonging under the auspices of archaeology. Besides other terminology, terms like Great War Archaeology, Archaeology of 20th Century Conflicts or simply Modern Conflict Archaeology are now being used. In Slovenia this kind of archaeology is still in its infancy, as only a few examples of research touch upon the remnants and issues of 20th century conflicts, and thus also World War I. In the context of a diploma paper, between 2010 and 2011 a research of the high mountain range battlefield at Mt. Rombon, rising 2208 meters above the Bovec basin, was carried out. Between 1915 and 1917 Rombon represented an important strategic point that the Austro-Hungarian and Italian Armies fought over, but until the very end of the war the summit remained in the Austro-Hungarian hands. The lower-lying Čuklja also had strategic significance and represented a base for the attack. This summit changed its owners twice in 1916, after which it remained in Italian hands until as late as the breakthrough in October 1917.

The analysis of modern aerial photographs revealed numerous terraces Italian and Austro-Hungarian fire and communication trenches, access paths and well as certain level surfaces for military barracks. Most positions were also identified and confirmed at the field survey, involving the photographic documentation and mapping of the various positions with the aid of the global positioning system (GPS). Fieldwork took place at three selected areas (the saddle between Čuklja and Rombon, Čuklja, Mrtnvaška glava), and the results are presented in the list of structures and the cartographic display of locations and trench lines. The comparison between the results of office and field survey indicated that the success of the methods depended on the relief characteristics and circumstances, since the use of aerial photography was more successful in the grassy areas, while field documentation was especially better in the areas with mountain pines or without vegetation. By all means the most successful and precise results are ensured by using a combination of both methods. During the survey we also gained an insight into the diversity of the positions and their adaptation to the environment, since both of the warring sides took advantage of the natural characteristics in order to more easily fortify their positions, while the locations of these positions were often dictated by the terrain as well. Besides numerous and diverse military, memorials with different content, and messages have also been documented. It is precisely this vast number of memorials in the area of the Soča Front that represents a remarkable cultural heritage.

During the research 153 different objects have also been documented, which had been discovered by private collectors on Mt. Rombon, and the contribution also contains a segment focusing on the armament of the Austro-Hungarian and Italian Army. Firearms and cold weapons, ammunition, hand- and rifle grenades are presented, indicating the variety of the types of weapons used, some of which also originated from the allied states. It has to be emphasised that this is merely insight in the armament on the basis of the material remnants found on the battlefields – the whole picture would be far more perfect if the information was supplemented with historical sources like photographs, maps, documents and possibly video materials. However, this is not currently included in the contribution.

In the area of the Soča Front, multidisciplinary modern conflict archaeology has a great potential for further research, which can contribute to understanding the overlooked aspects of World War I. Simultaneously a bright future for this type of scientific research of modern conflicts in the European space is apparent.

Literatura

- CIGLAR, J. 2003, Italijanski metalec razstrelilnih cevi »Bettica«. – *Na fronti, revija za vojaško zgodovino* 2, 62–63.
- ČRŠNAR, M., U. Košir, G. Rutar 2013, Raziskave bojišča soške fronte v letu 2012. V: ČREŠNAR, M., B. DJURIČ, P. STIPANČIČ (ur.) 2013, *Arheologija v letu 2012: dediščina za javnost*, 13.
- HOEN, M. 1931, *Geschichte des salzburgisch-oberösterreichischen k.u.k. Infanterie Regiments Erzherzog Rainer Nr. 59 für den Zeitraum des Weltkrieges 1914–1918*. Salzburg, Rainerbund.
- GALIČ, L., PIRIH, D. 2007, *Od Krna do Rombona : 1915–1917*. Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju.
- KLAVORA, V. 2000, *Plavi križ: Soška fronta: Bovec 1915–1917*. Celovec: Mohorjeva družba, druga dopolnjena izdaja.
- KOŠIR, U. 2011, *Rombon – arheologija visokogorskega bojišča soške fronte 1915–1917*. – Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani. Oddelek za arheologijo.
- KOŠIR, U. 2012, Potencial arheologije prve svetovne vojne na območju soške fronte / The Potential of First World War Archaeology on the Isonzo Front. – *Arheo* 29, 53–64.
- KOŠIR, U., M. ČREŠNAR, G. RUTAR 2014, Raziskave bojišč soške fronte v letu 2013. V: ČREŠNAR, M., B. DJURIČ, P. STIPANČIČ (ur.) 2014, *Arheologija v letu 2013: dediščina za javnost*, 27.
- KOVAČIČ, S. 2001, Ročne bombe na soški fronti. – *Na fronti, revija za vojaško zgodovino* 1, 69–73.
- MANTOAN, N. 1999, *Armi ed equipaggiamenti dell'esercito italiano nella grande guerra : 1915–1918*. Novale – Valdagno (Vincenza): Gino Rossato.
- MANTOAN, N. 2001, *Bombe a mano Austriache 1914–1918*. Gaspari editore, druga izdaja.
- MOSHENSKA, G. 2008, Ethics and Ethical Critique in the Archaeology of Modern Conflict. – V: *Norwegian Archaeological Review*, 41: 2, 159–175.
- OFFELLI, S. 2009, *Le armi e gli equipaggiamenti dell'esercito austro-ungarico dal 1914 al 1918 : bandiere reggimentali – decorazioni armi e dotazioni individuali. Volume secundo*. Valdagno (Vincenza) : Gino Rossato, osma izdaja.
- OSGOOD, R., M. BROWN 2009, *Digging up Plugstreet. The Archaeology of a Great War Battlefield*. Yeovil.
- ROBERTSHAW, A., D. KENYON 2008, *Digging the Trenches. The Archaeology of the Western Front*. Barnsley.
- SAUNDERS, N. J. 2000, Bodies of Metal, Shells of Memory. »Trench Art« and the Great War Re-cycled. – V: *Journal of Material Culture*, 5(1), 43–67.
- SAUNDERS, N. J. 2002, Excavating memories – archaeology and the Great War, 1914–2001. – V: *Antiquity* 76, 100–108.
- SAUNDERS, N. J. 2003a, *Trench Art. Materialities and Memories of War*. Berg, Oxford, New York.
- SAUNDERS, N. J. 2003b, Crucifix, Calvary, and Cross – Materiality and Spirituality in Great War Landscapes. – V: *World Archaeology*, Vol. 35, No. 1, The Social Commemoration of Warfare, 7–21.
- SAUNDERS, N. J. 2010, *Killing Time. Archaeology and the First World War*. Stroud.
- SAUNDERS, N. J. 2011a, *Trench Art: a brief History & Guide, 1914–1939*. Barnsley.
- SAUNDERS, N. J. 2011b, First World War Archaeology: Between Theory and Practise. – V/In: F. Nicolis, G. Ciurletti, A. De Guio (ur./ed.), *Archeologia della Grande Guerra. Atti del Convegno Internazionale 23/24.06.2006 Luserna, Trento / Archaeology of the Great War: Proceedings of the International Conference*, Trento, 37–46.
- SAUNDERS, N. J., N. FAULKNER, U. KOŠIR, M. ČREŠNAR, S. THOMAS 2013, Conflict Landscapes of the Soča/Isonzo Front, 1915–2013: Archaeological-Anthropological Evaluation of the Soča Valley, Slovenia / Pokrajine konfliktov soške fronte, 1915–2013: arheološko-antropološko ovrednotenje Posočja. – *Arheo* 30, 47–66.
- SIMIĆ, M. 1998, *Po sledeh soške fronte*. Ljubljana.
- STICHELBAUT, B. 2009, *World War One aerial photography: An archaeological perspective*. – Doktorska disertacija. Univerza v Gentu, Belgija.
- ŠVAJNCER, J. J. 2008, *Sablje*. Logatec : Vojni muzej Logatec.

Slika 6. Strelno orožje

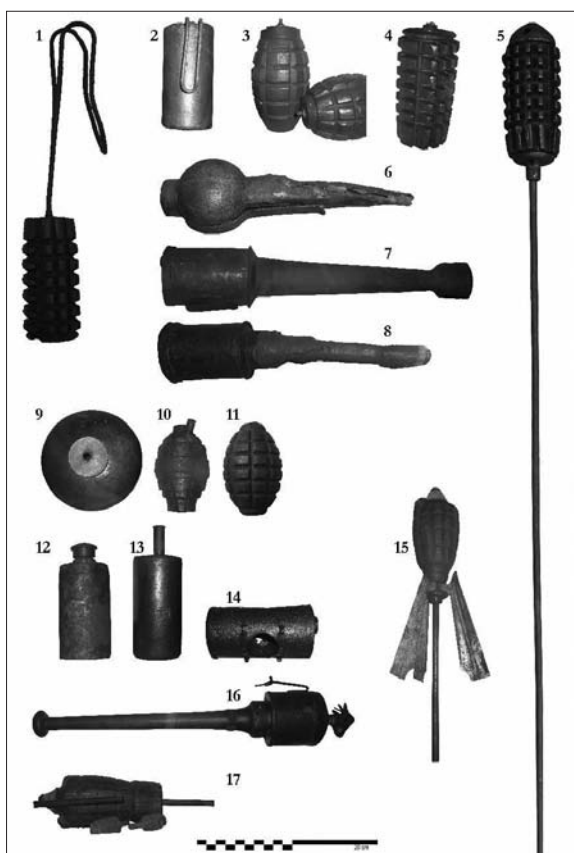
Slika 7: Strelivo za pehotno orožje

Slika 8. Minometno in topniško strelivo

Slika 9. Hladno orožje

Slika 10. Ročne bombe in tromblonske mine

19 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Jože Princič

**POT DO SLOVENSKE
NARODNOGOSPODARSKE
SUVERENOSTI
1945–1991**

Inštitut za novejšo zgodovino

Zbirka Razpoznavanja/Recognitiones

Inštitut za novejšo zgodovino

388 strani

Cena 24,00 EUR

Historična dokumentacija

Ivana Božović*

V tujini: pisma dr. Mihe Kreka knezu Pavlu Karadorđeviću, 1946–1952

Arhiv Jugoslavije (Beograd) je leta 2006 dobil od Kolumbijske univerze iz New Yorka (Columbia University) zapuščino kneza Pavla Karadorđevića (1893–1957)¹ na mikrofilmih. Med velikim številom dokumentov in pisem domačih in tujih politikov, članov kraljevih družin in drugih osebnosti tega obdobja, ki predstavljajo zbirko, so tudi pisma dr. Mihe Kreka,² politika iz vrst SLS in člana ministrskega sveta Kraljevine Jugoslavije, tj. vlade od leta 1935 do 1943, poslana knezu Pavlu Karadorđeviću.³

Odločitev za emigracijo dr. Mihe Kreka in njen začetek je povezan z odhodom jugoslovanske vlade, v kateri je bil minister za gradnje, iz države 15. aprila 1941.⁴ Kot član nekaj vladnih kabinetov – pod predsedstvom Dušana Simovića, Slobodana Jovanovića, Miloša Trifunovića – je poleg funkcije ministra za gradnje bil tudi podpredsednik vlade. Poglavitni namen dr. Kreka med drugo svetovno vojno v vladi je bil urediti vprašanje ozemeljskih zahtev Kraljevine Jugoslavije do Italije in Nemčije,

* Diplomirana – zgodovinarica, višja arhivska sodelavka, višja sodelavka, Arhiv Jugoslavije, Vase Pelagića 33; SR – 11000 Beograd; ivanabozovic87@yahoo.com

¹ Pavle Karadorđević (1893, Sankt Peterburg – 1976, Pariz), knez, regent Kraljevine Jugoslavije (1934–1941); sin kneza Arsena, brata kralja Petra I., bratranec kralja Aleksandra. Po atentatu na kralja Aleksandra 9. 10. 1934 v Marseillu je imel Pavle osrednjo vlogo v tričlanskem kraljevem namestništvu, ki je namesto mladoletnega Petra II. opravljalo oblast v Kraljevini Jugoslaviji. Bil je prozahodno demokratično usmerjen, pod močnim britanskim vplivom, je pa zaradi razmer v jugovzhodni Evropi, pod vplivom nekaterih srbskih vladajočih krogov od 1935 navezal tesne stike z Nemčijo in Italijo; obiskal je Hitlerja v Berlinu. Po oficirskem puču 27. 3. 1941, ki je bil odgovor na podpis pristopa Kraljevine Jugoslavije k Trojnemu paktu, je izgubil mesto regenta; kralj je bil razglašen za polnoletnega in je prevzel oblast. Pavle je bil izgnan iz Jugoslavije, odšel je v Grčijo, od tam so ga Britanci preselili v Kenijo, kjer je bil po nadzorom in se konec leta 1943 naselil v Johanesburgu v Južni Afriki, leta 1952 pa se je preselil v Pariz.

² Miha Krek (1897, Leskovica – 1969, Cleveland), pravnik (odvetnik), politik; politično je deloval od 1921 v okviru SLS; leta 1935 je postal minister v vladi JRZ (minister brez listnice); na volitvah decembra 1938 je bil izvoljen za poslanca v okraju Krško, nato pa je bil minister za gradnje, spomladi 1941 pa tudi minister za šolstvo. Z vlado je sredi aprila 1941 odšel v tujino in bil član vlade (podpredsednik in minister) do avgusta 1943, nato pa poslanik pri medzavezniškem posvetovalnem odboru za Italijo. Podpiral je delovanje Slovenske zaveze. Leta 1944 je ostal v Rimu, ustanovil in vodil Narodni odbor za inozemstvo ter se trudil, da bi ob koncu vojne zavezniki zasedli vsaj Slovenijo; oktobra 1947 se je preselil v ZDA.

³ Korespondenca v Arhivu Jugoslavije, Zbirka kneza Pavla (797) na kolutu 6, posnetki 499–450.

⁴ Po smrti dr. Frana Kulovca 6. 4. 1941 (ubila ga je bomba v nemškem bombardiranju Beograda) je Krek, ki je bil tedaj v vladi generala Dušana Simovića minister brez listnice (brez resorja), postal 10. aprila minister za gradnje.

tj. slovenskega etničnega ozemlja. Ko se je v okviru vlade na njenih sejah govorilo o zunanji politiki, je vedno začel z vprašanjem priključitve teh ozemelj k Jugoslaviji. Menil je, da bi »bili v mnogo boljšem položaju, če bi že sedaj v času vojne zbrali čim več izjav velikih zaveznikov ali če bi vsaj tem zaveznikom napolnili ušesa z našimi željami, zahtevami in cilji.«⁵ Zaradi takšnih stališč ga je Slobodan Jovanović obtoževal, da vodi neuradno diplomacijo v korist slovenskih interesov.

Vlada Božidarja Puriča ga je imenovala za delegata Kraljevine Jugoslavije v Posvetovalnem Odboru za Italijo⁶ in za delegata v Sredozemski komisiji.⁷ Zaradi tega je odšel iz Londona v Neapelj in nato v Alžir, kjer je politično deloval. Avgusta 1944 je bil kot delegat v Sredozemski komisiji za Italijo razrešen in se je preselil v Rim. Tam je ostal do leta 1947.⁸ Po zmagi komunistov v Jugoslaviji je svoje politično delovanje v Rimu prenesel tudi na področje socialne in politične zaščite slovenskih beguncev v Italiji in Avstriji. Postal je predsednik Podpornega društva, ki je skrbelo za politične begunce in tudi predsednik Slovenskega socialnega odbora, ki je to društvo ustanovil.⁹ Kot predstavnik SLS je deloval tudi v Narodnem odboru za Slovenijo, od jeseni 1945 kot njegov predsednik.

Leta njegovega bivanja v Združenih državah Amerike (1947–1969) so bila v političnem delovanju Mihe Kreka najbolj aktivna. Sprva je deloval v Ligi katoliških slovenskih Američanov v Illinoisu kot generalni direktor z nalogo zbirati nujne papirje potrebne za odhod slovenskih beguncev.¹⁰ Od leta 1950 je bil slovenski predstavnik v Svobodni Evropi in podpredsednik Unije krščansko demokratskih strank.¹¹ Kot

⁵ Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, 1941–1945 / priredila Komnen Pijevac, Dušan Jončić. Beograd 2004 (dalje Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije), str. 213.

⁶ V okviru jugoslovanske delegacije na Posvetovalnem odboru za Italijo je bil Krek v Neaplju, in 2. 6. 1944 je obvestil jugoslovansko Ministrstvo za zunanje zadeve o svojem potovanju 22. do 29. maja v južno Italijo, kjer je obiskal taborišča in se srečal z majorjem Vukašinom Vukotićem. Med drugim je zapisal: »V Bariju se počuti človek popolnoma v partizanskem okolju, kjer vsi zavezniški servisi delujejo propartizansko«. – Milan Terzić: Delatnost predstavništava jugoslovanske kraljevske vlade u Italiji 1943–1945. godine. V: Vojnoistorijski glasnik, Beograd 2004, št. 1–2, str. 92.

⁷ V poročilu iz Alžira 22. 2. 1944 je zapisal: »Političari i vojnici ovde su momentalno za Tita«. V poročilu 25. 3. 1944 je javil o pisanju alžirskih časopisov o poroki kralja Petra II., ki niso omenjali oseb udeleženih na ceremoniji, kar je pojasnil: »Ovo je u duhu opšte politike koja se vodi iz Londona, a koju Alžir po nuždi prihvata da se ističu samo stvari odnoso Tita, a sve ostalo da se prećuti«. – Milan Terzić: Delatnost predstavništava jugoslovanske kraljevske vlade v Alžiru 1943–1944. godine. V: Vojnoistorijski glasnik, Beograd 2005, št. 1–2, str. 90–92.

⁸ Namesto Kreka je bil za novega delegate postavljen Josip Smodlaka (1869–1956), ki je bil v NKOJ »zunanji minister«. – Jugoslovanske vlade u izbeglištvu 1943–1945, priredil Branko Petranović. Zagreb 1981, str. 370–371.

⁹ Dr. Miha Krek 10–let predsednik SLS. V: Zbornik Svobodne Slovenije. Buenos Aires 1953, let. 5, str. 212.

¹⁰ Liga Katoliških Slovenskih Amerikancev. V: Zbornik Svobodne Slovenije, 1952, let. 4, str. 81–82.

¹¹ V slovenski cerkvi Sv. Cirila v New Yorku so 25. 7. 1950 predstavniki nekdanjih krščansko demokratskih strank iz Srednje Evrope ustanovili Unijo krščansko demokratskih strank, v kateri so bile: Češka ljudska stranka, Litvanska krščansko demokratska, Poljska delavska stranka, Slovenska ljudska stranka; kasneje je bila sprejeta Latvijska krščansko demokratska stranka. Ena od njihovih nalog je bila osvoboditev Srednje Evrope komunizma. – Kriščanska demokratska zvezda Srednje Evrope. V: Zbornik

nasprotnik komunizma je bil med podpisniki Williamsburške deklaracije¹² junija 1952.¹³ S svojim delom in zasedanjem pomembnih funkcij v mednarodnih emigrantskih organizacijah je uspeval, kot je navedeno v elaboratu UDB, »da drži proti nam del katoliških kongresnikov in senatorjev. S tem je bil emigrantska osebnost, ki nam na političnem področju povzroča največ škode«.¹⁴

* * *

Prvo in zadnje pismo, ki predstavljata začetek in konec dopisovanja med Krekom in knezom Pavlom, nista datirani. V Zbirki kneza Pavla se navaja, da je okvirni čas pisem 1946–1951. Na osnovi podatkov, ki ga ponuja prvo pismo, je mogoče sklepati, da je bila napisano v prvi polovici leta 1946, vsekakor do julija, ko je dobil odgovor Kneza Pavla. Vendar z vpogledom v vsebino pisma Dragiša Cvetkovića¹⁵ in Vladka Mačka,¹⁶ z obema si je, kar je razvidno iz Zbirke, knez Pavle v povojem času veliko dopisoval, dobimo nekoliko drugačno podobo, ko gre za datiranje zadnjega pisma; napisano je leta 1952, ne leta 1951 kot je navedeno v Zbirki.¹⁷

Stik in nasploh dopisovanje s knezom Pavlom je Miha Krek vzpostavil leta 1946, ko je zvedel, da je knez živ, kajti prej je bila dana informacija, da je umrl v Pretoriji.¹⁸

Svobodne Slovenije, 1952, let. 4, str. 59–60.

¹² V Williamsburgu v ZDA (Virginia) so se 12. 6. 1952 (proslava obletnice podpisa Virginijskega zakona o osnovnih pravicah z dne 12. 6. 1776) sestali zastopniki »od komunizma zaslužjenih narodov Evrope« – iz Albanije, ČSR, Madžarske, Estonije, Latvije, Litve, Poljske, Romunije, Bolgarije in Jugoslavije (dr. M. Krek) in podpisali t. i. Williamsburško deklaracijo. Srečanje je organiziral Narodni odbor za svobodno Evropo, Krek pa je imel govor o »stanju v Jugoslaviji pod komunistično tiranijo«. (Koledar Zbornik Svobodne Slovenije 1953, str. 21).

¹³ Ob tej priliki je imel Krek predavanje o stanju v Jugoslaviji pod komunistično tiranijo. – Zbovanje u Williamsburgu. V: Zbornik Svobodne Slovenije 1953, let. 5, str. 21–23.

¹⁴ Istorija građanskih stranka, elaborat UDBE, tom II, priredil Momčilo Pavlovič. Beograd 2008, str. 196.

¹⁵ Dragiša Cvetković (1893, Niš–1969, Pariz), srbski politik JRZ; bil je minister v vladi M. Stojadinovića, predsednik vlade Kraljevine Jugoslavije 1939–1941; odstranjen z oficirskim pučem 27. 3. 1941; podpisal pristop Kraljevine Jugoslavije k Trojnemu paktu. V času vojne (do septembra 1944) je živel v Nišu; na začetku nemške okupacije Srbije je bil za sodelovanje z Nemci; septembra 1944 pobežnil prek Bolgarije v Turčijo – Carigrad, kjer je ostal do novembra 1946. Po krajšem bivanju v Rimu se je nastanil v Parizu, kjer je živel do smrti. Kot nosilec ordena Legije časti je v Franciji živel od apanaže francoske vlade. V emigraciji je skupaj z dr. Časlavom Nikitovićem objavil »Dokumenti o Jugoslaviji«. Gl.: Dragiša Cvetković: Njim samim. Niš 2006.

¹⁶ Vladimir (Vladko) Maček (1879, Jastrebarsko–1964, Washington, DC), pravnik, politik – voditelj HSS; leta 1939 (po sklenitvi dogovora s Cvetkovićem o Banovini Hrvaški) podpredsednik vlade Kraljevine Jugoslavije; v vladi generala Simovića bil podpredsednik, ni emigriral, vojno preživel v hišnem priporu (ni želel sodelovati z oblastmi NDH), maja 1945 emigriral, najprej v Francijo, leta 1947 v ZDA. V emigraciji je bil med ustanovitelji in podpredsednik Mednarodne kmečke unije. Napisal je spomine in *Struggle for Freedom*, University Park and London, 1957. Več v Branko Pešelj: S predsednikom Mačekom u emigraciji, Vašington–Minhen 1970; Ivo Perić: Vladko Maček: politički portret, Zagreb 2003; Branka Boban: Vladko Maček u emigraciji–od izlaska iz zemlje do odlaska u SAD.

¹⁷ Natančnejše pojasnilo gl. v op. 58.

¹⁸ Po 27. 3. 1941 je knez Pavle z družino odšel v Grčijo, od kjer so ga britanske oblasti poslale v Egipt, nato pa v Kenijo. Tam je bil interniran. Po navodilih britanske vlade se je morala kolonialna

Ta vesela vest, kot piše Krek je bila »razlog, da Vam se javljam s tem pismom«. ¹⁹ Dopisovanje je bilo najintenzivnejše v času od vzpostavitve stika do odhoda slovenskega voditelja v ZDA leta 1947. Mogoče je iz njune korespondence razvidno, da je nekolikokrat prišlo do prekinitve v dopisovanju zaradi mnogih razlogov. Prva prekinitve je bila v letu 1947, ko se knez Pavle ni javljal dva meseca. O tem je Krek pisal Dragiši Cvetkoviću. Pritoževal se je, da mu je bila velikonočna čestitka vrnjena s pripisom, da knez Pavle ne stanuje več na tistem naslovu, in da je šele maja dobil pismo kneza Pavla, v katerem ga je ta spraševal, zakaj se ne javlja. Čeprav mu je takoj poslal odgovor, povratnega pisma ni dobil, iz česar je Krek sklepal, o tem tudi piše Cvetkoviću: »Sigurno je nek poseben interes, da to pošto kradejo. Najlepše te prosim, piši Ti Knezu in mu povej, da mi je žal, ker so na ta način onemogočili zvezo med nama«. ²⁰ Pravzaprav je bil razlog dvomesečnega molka (od maja do julija) knezovo slabo razpoloženja, v katerega je velikokrat zapadel in se je takrat znal tudi osamiti od okolice. Zaradi tega je Cvetković pisal knezu Pavlu, da »ni razloga, da Vas v tolikšnem obsegu zajame (mislil je na depresijo – op. I. B.), da se Kreku niste javili tako dolgo, pa Vas prosim, da mu pišete, ker je on kot tudi dr. Maček, Vaš veliki spoštovalec in prijatelj«. ²¹ Do naslednjega zastoja je prišlo leta 1948 in 1949, ker Krek namreč ni imel točnega podatka, kje v Evropi biva knez Pavle, ki se je takrat preselil iz Južne Afrike. To prekinitve stikov, ki je bila za razliko od prve dolgotrajnejša, je obnovil knez Pavle s pismom decembra 1949. Vzroka dokončne prekinitve dopisovanja, iz ohranjene in dostopne korespondence ni mogoče razbrati. Mogoče je, da je vse večje angažiranje v raznih mednarodnih organizacijah omejilo čas slovenskega voditelja, kar se je kazalo na dopisovanju s knezom Pavlom.

Medsebojni stik, ki sta ga vzdrževala pisno, je pustil za seboj 13 pisem, ki so v Zbirki kneza Pavla Karadorđevića, kar pa ne pomeni, da jih ni bilo več in tudi kasne-

britanska oblast v Keniji držati sledečih pogojev: položaj kneza Pavla in kneginje Olge je enak položaju političnih jetnikov, katerim je dovoljena svoboda normalnih obiskovalcev kolonije; stopnja nadzora, ki ga je predložil guverner Kenije Henry Moore, je bil sprejet in izbran je bil administrativni oficir v pokoju, ki je skrbel za kneza Pavla; stik guvernerja s knezom Pavlom in njegovo ženo mora biti povsem formalen, ne smeta biti sprejemana v guvernerjevi rezidenci; dovoljeno jim je svobodno gibanje in druženje z »običajno javnostjo«; v lokalnem tisku se ne sme omenjati njune prisotnosti; njuni otroci lahko obiskujejo angleško šolo; zakup hiše plačuje britansko zunanje ministrstvo (Foreign Office), kar poudarja dejstvo, da je bil v določenem smislu knez Pavle zaprt. Zaradi slabega psihičnega stanja kneza Pavla mu je bilo 4. 3. 1943 dovoljena preselitev v Johannesburg. Tej selitvi je nasprotovala jugoslovanska vlada, ker bi to, kot so menili, v Jugoslaviji pustilo slab vtis, saj bi tam to razumeli kot ublažitev nadzora nad knezom Pavlom in kot pripravo za njegovo osvoboditev. Menili so, da bi to slabo vplivalo na moralo ljudi, ki se v Jugoslaviji borijo (mišljeni so bili četniki D. Mihailovića oz. t. i. jugoslovanska vojska v domovini in ne partizani – op. ur.). Kljub temu je bil eden glavnih razlogov za to v strahu, da knez Pavle ne pride v stik z jugoslovansko kolonijo v Johannesburgu, ki je bila številčna. Južnoafriško unijo je zapustil leta 1948 in se najprej nastanil v Ženevi, nato pa v Parizu, kjer je bival do smrti 1976. – Ivana Božović: Knez pavle Karadorđević u izgnanstvu 1941–1976. V: Arhiv, Beograd 2012, št. 1–2, str. 128–141.

¹⁹ Arhiv Jugoslavije (AJ) – 797 – Zbirka kneza Pavla (dalje 797 – ZKP), kolut 6, posnetek 501; Pismo dr. Mihe Kreka knezu Pavlu, nedatirano.

²⁰ AJ – 797 – ZKP, kolut 1, posnetek 423–424; Pismo Dragiši Cvetkovića knezu Pavlu 20. 7. 1947.

²¹ Prav tam.

je. Pisma, ki jih je Krek pošiljal so iz Rima, Clevelanda in Washingtona, odvisno kje je takrat živel, je skoraj vedno začel z: »Vaše Veličanstvo«. Znak vdanosti in spoštovanja do kneza Pavla, ki ga je očitno gojil tudi v kasnejših letih, se kaže v obisku, ki ga je opravil pri knežjem paru v času bivanja v Parizu leta 1958 skupaj z ljubljanskim škofom dr. Gregorijem Rožmanom, in direktorjem slovenske katoliške misije v Franciji Nacetom Čretnikom.²²

Ker ni za seboj zapustil nikakršnega pisnega pričevanja (spominov, zapiskov) je zato dopisovanje, ki je pred nami, dragocen vir za preučevanje emigrantskega življenja, razmišljanja in stališč dr. Mihe Kreka. Iz korespondence je razvidno njegovo angažiranje pri pomoči beguncem, ki jim je omogočil odhod iz Italije in Avstrije, nadalje je razbrati tudi poglede na svetovno politiko, Jugoslavijo in jugoslovansko emigracijo, v svoje zasebno življenje in družine, najprej v Italiji, nato pa v ZDA. Največ prostora namenja v pismih o politiki. Opaziti je mogoče, da se Jugoslavijo postavljaj v povezavo s svetovnim političnim dogajanjem oziroma je menil, da v Jugoslaviji ne more biti odstranjen komunizem niti se jugoslovanska politična emigracija ne more združiti in poenotiti tako dolgo, dokler si zavezniki sami ne bodo želeli »nekomunistične Jugoslavije«. V enem od pisem je Krek izrazil svoje pesimistično razmišljanja glede možnosti demokratizacije Jugoslavije: »Osebnost sem malo večji pesimist in menim, da bo miren razvoj dogodkov v našem smislu dolgotrajen, če pa pride do vojne, ne bomo emigrantski politiki koristni, kakšne pa bodo razmere po novi vojni – kdo ve.«²³ Razkol med Titom in Stalinom je bil po mnenju dr. Mihe Kreka v korist Zahoda, »ker bo izkoristil Tita kot sredstvo za rušenje enotnosti v komunističnem imperiju.«²⁴ Na podlagi imen, ki jih navaja knezu Pavlu se vidi, da se je srečeval z mnogimi jugoslovanskimi osebnostmi: Vladkom Mačkom, Dragišem Cvetkovićem, kraljem Petrom II. Karađorđevićem,²⁵ po odhodu v ZDA s Konstantinom Fotićem,²⁶ Ilijo Šumenkovićem²⁷ in drugimi.

²² Ob zasedanju Drugega mednarodnega kongresa krščansko demokratskih strank v Belgiji sta Krek in škof Rožman obiskala Evropo. V Parizu sta obiskala kneza Pavla in kneginjo Olgo, srečala sta se tudi z D. Cvetkovićem. Obiskala sta tudi slovenske politične begunce v Franciji (Pariz, Liege), Italiji (Rim, Milano, Trst) in v Veliki Britaniji (London). – Zbornik Svobodne Slovenije: Dr Miha Krek in škof dr Rozman pri Slovencih v Evropi, 1959, let. 11, str. 240.

²³ AJ – 797 – ZKP, kolut 6, posnetek 527; Pismo dr. Mihe Kreka knezu Pavlu 27. 5. 1947 6.

²⁴ AJ – 797 – ZKP, kolut 6, posnetek 530–531; Pismo dr. Mihe Kreka knezu Pavlu 23. 12. 1949.

²⁵ Peter II. Karađorđević (1923, Beograd–1970, Denver), jugoslovanski kralj, 1934/1941–1945; prestol je zasedel oktobra 1934, ko je bil ubit v atentatu njegov oče Aleksander, vendar je zaradi njegove mladoletnosti kraljevo funkcijo imelo tri člansko kraljevo namestništvo; pučistična vlada ga je 27. 3. 1941 razglasila za polnoletnega in je prevzel kraljeve funkcije; aprila 1941 je emigriral iz države (v Atene, Kairo, Palestino in nato v London); kraljevo oblast je na zahtevo britanske vlade predal marca 1945 kraljevemu namestništvu, kraljevo oblast pa je izgubil z razglasitvijo Jugoslavije za republiko 29. 11. 1945. Živel je v Franciji in v ZDA.

²⁶ Konstantin Fotić (1891–1959), srbski politik in diplomat. V dolgoletni diplomatski službi (1915–1945) je bil v več evropskih prestolnicah, nato direktor političnega oddelka MIP, stalni delegat v Društvu narodov, ambasador Kraljevine Jugoslavije v Washingtonu. Kot ambasador deloval predvsem za srbske interese. V odsotnosti po vojni obsojen v Jugoslaviji na 20 letno zaporno kazen, odvzete so mu bile vse državljanke pravice in državljanstvo. Ostal v tujini.

²⁷ Ilija Šumenković (1884–1962), srbski diplomat in politik; pripadal Jugoslovanski nacionalni

Vsebina pisem nam omogoča, da odkrijemo kakšen podatek tudi o prejemniku pisem. Zvemo, da so bile v prvih letih po koncu vojne proti knezu Pavlu velike intrige, kot tudi, da je Tito zahteval njegovo izročitev. Kakšen je bil odnos dr. Mihe Kreka v času druge svetovne vojne do kneza Pavla, predvsem glede njegove premestitve iz K enije v Južno Afriko, je na osnovi razpoložljivih virov, ki nam ne dajejo odgovora, težko soditi. O tem vprašanju so razpravljali na seji Ministrskega sveta (vlade) 15. aprila 1943. Na seji je tudi Krek, ki je pisal zapisnik, pri čemer pa ni zabeležil, kaj so posamezni ministri povedali, ampak le ugotovitev, da je bila premestitev neugodna.²⁸

V nekaj prvih pismih je Krek pošiljal knezu Pavlu tudi poročila o situaciji v Sloveniji med drugo svetovno vojno, vendar od teh ni nobenega v Zbirki. So pa zato prepisi nekaterih drugih dokumentov: pismo Milana Grola²⁹ poslano Titu 18. avgusta 1945; aktivnost četnikov in mladine v Srbiji in v drugih predelih, kjer živijo Srbi, Trst in Julijska krajina, članom in prijateljem Samostojne demokratske stranke, OZNA in njeni zapori.

Veliko število nekdanjih jugoslovanskih politikov v emigraciji je shranilo svojo dokumentacijo na eni od univerz v tujini in na ta način so to gradivo napravili nedostopno za raziskovalce z jugoslovanskega »prostora« za veli o časa. S prenosom posameznih zbirk vodilnih osebnosti Kraljevine Jugoslavije je omogočeno, da se z uporabo tega gradiva dopolni vedenje o posameznih osebnostih in dogodkih. Emigrantska pisma dr. Mihe Kreka iz obdobja 1946 do 1952 iz Zbirke kneza Pavla Karađorđevića, dopolnjujejo spoznanja o slovenskemu politiku in predstavljajo prvovrstni vir podatkov o njegovem delu pri nudenju pomoči slovenskim političnim beguncem, pogledov in stališč, ko gre za politično prizorišče in tudi za zasebno življenje dr. Kreka.

Pisma dr. Mihe Kreka objavljamo v izvorni obliki, brez jezikovnih korektur, s prapopisnimi in slovničnimi napakami. V primeru, če so neke besede napisane nečitljivo, stoji na tem mestu oznaka nečitljivo. V opombah so zaradi lažjega razumevanja pisem pojasnila oseb in dogodkov.

Prevedel dr. Zdenko Čepič

stranki, bil njen minister za pravosodje v jugoslovanski vladi (julij – november 1932); kot diplomat je bil v Sofiji, Parizu, Bernu, ambasador v Ankari.

²⁸ Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavij, str. 313.

²⁹ Milan Grol (1876, Beograd – 1952, Beograd), srbski književnik, dramaturg in upravnik Narodnog pozorišta v Beogradu, politik (Demokratska stranka); marca 1941 je vstopil v vlado generala Simovića, z njo odšel v begunstvo in bil član jugoslovanskih vlad do septembra 1943. Marca 1945 je bil v jugoslovanski vladi, ki jo je na osnovi sporazuma Tito–Šubašić oblikoval Tito, podpredsednik vlade Demokratične federativne Jugoslavije. Bil je v opoziciji proti oblasti komunistov (nastopi v Začasni skupščini DFJ, časopis Demokratija); po volitvah v Ustavodajno skupščino (jih je bojkoriral) se je umaknil iz političnega življenja.

Pisma

1.

Dr. Miha Krek, Rim,
Via Paganini 24./int.3.

Vaše Visočanstvo!³⁰

Sretnim slučajem sam u poslednje dane dobio vest, da ste živi i informaciju gde živite. Ranije se pronelo, da umrli u Pretoriji. Informator je dodao, da je Nj. Vis. Kneginja Olga sa Vama i da je jedan sin avijatički oficir³¹ a drugi polazi univerzitet.³² U glavnome – svi ste zdravi.

Moja žena i ja smo se obradovali – i evo samo to je razlog, da Vam se javljam ovim pismom. Kada ste sretno izdržali neočekivano teške udarce, koji su Vam se desili od 1941. godine pa do sada, znači da ste izdržali sve teško što Vam se moglo desiti u toku ovog rata.

Mislim, da ste danas već zadovoljni, da je sudbina odredila tako da sa događajima u zemlji posle aprila 41. godine nemate nikakove veze. Događaji makako su grozni u svojoj strahoti i stražni po zamašnosti i veličini pokazali su da ste imali ispravan stav – najkorisniji po naš narod i domovinu i po saveznike.

Sada je sve promenjeno. Verujem da ste dobro informisani o zbivanjima. Sada ima u Italiji oko 75. 000 izbeglica iz Jugoslavije, a u Austriji i Nemačkoj oko 150. 000. Prilike se u Evropi poboljšavaju tako lagano, da će taj naš svet biti prisiljen da nekde u belom svetu traži mogućnost za novu egzistenciju. I na žalost – to je najsretniji deo našeg naroda –.

Beli Dvor na Dedinju je stan gospodina Tita a Brdo je kasarna komunističkih oficira. Gospodina Natlačena³³ ubili su komunisti, gospođa živi kao izbeglica kod nekih seljaka u Južnom Tirolu. Sa gdnom Mačekom koji je u Parizu imam stalnu vezu pa i g. Cvetković mi često piše iz Carigrada.

Molim Vas da isporučite kneginji srdačne pozdrave moje žene i moje najodanije rukoljube, a Vama svima Vašim milim i dragima najlepše pozdrave sa željom, da bi se uprkos svih očekivanja ipak još videli u Sloveniji kada bude opet živela mirna, u radosti i sreći kao nekada.

Vaš odani
Miha Krek

³⁰ Pismo ni datirano, a se iz vsebine lahko sklepa, da je bilo napisano 1946, vsekakor do julija, ko je nanj prispel odgovor kneza Pavla.

³¹ Mišljen je starejši sin kneza Pavla, Aleksandar (1924); v drugi svetovni vojni je sodeloval kot pilot prostovoljec v Kraljevem letalstvu Velike Britanije (RAF). Živi v Parizu.

³² Mišljen je mlajši sin kneza Pavla, Nikola (1928–1954); diplomiral je ekonomske vede u Južni Afriki, se šolal na Oxfordu; umrl v avtomobilski nesreči 12. 4. 1954 v bližini Londona.

³³ Marko Natlačen (1886, Manče –1942, Ljubljana) politik (SLS), pravnik (odvetnik); ban Dravske banovine 1935–1941. Po napadu Nemčije na Kraljevino Jugoslavijo je oblikoval Narodni svet. Iskal je stik z napadalci (Nemci) na Jugoslavijo in sodeloval z italijanskim okupatorjem (član sosveta Ljubljanske pokrajine); bil za kolaboracijo z Italijani; ubit s strani VOS 13. 10. 1942.

Prince
 Paul Karadjordjevich
 Langham Hotel
Johannesburg.

2.

Gospodine,³⁴

Čast mi je da Vam pošaljem za Vašu informaciju kopiju memoranduma 15 šefova delegacija na Mirovnoj konferenciji u Parizu.³⁵ Memorandum nisu poslali Poljska, Čehoslovačka, Ukrajina, Belorusija.

Srdačan pozdrav,

Dr. Miha Krek

Rim, 8. avgust 1946.

3.

Rim, 13. septembar 1946.
 Via Cassia 80.

Vaše Visočanstvo,

Neobično ste nas sve obradovali svojim pismom od 8.7.1946. Izvolite primiti našu najdublju, najsrdačniju zahvalnost i za sliku Vaše visoke obitelji. Daj milosti Bože, da bi svi ostali zdravi i sretni.

U kratko bi mogao reći o razvitku događaja koje sam proživio sledeće: u god. 1943. postala je komunistička propaganda u zemlji silna, civilni rat je razbuktao, stotine hiljada ljudi je umrlo u bratoubilačkom borbama. Sovjetski reprezentanti su svuda postali agresivni i tražili konstantno, da se u Jugoslaviji smatra samo komunistički pokret savezničkim, a sve drugo žigoše kao »kolaborater« sa neprijateljem. Moskovska konferencija ministara spoljnih poslova³⁶ predala je već Jugoslaviju u sferu crvene armije – odnosno Titovog pokreta, britanska vlada je na svoju ruku

³⁴ Pismo je v angleščini.

³⁵ Mirovna konferenca se je začela 29. 7. 1946. v Parizu, v Luksenburški palači, trajala je do 15. 10. istega leta. Zbrali so se predstavniki antihitlerjevske koalicije in zavezniki nacistične Nemčije, tj. države Trojnega pakta; pravico glasovanja je imelo 21 držav.

³⁶ Konferenca zunanji ministrov ZSSR, Velike Britanije in ZDA je bila v Moskvi od 19. do 30. 10. 1943. Na njej so razpravljali o ukrepih za skrajšanje vojne, ukrepih za izboljšanje medsebojnega sodelovanja, o situaciji v Italiji in na Balkanu. Objavili so Deklaracijo. Ameriška delegacija je posredno dala vedeti sovjetski vladi, da se ne bodo vmešavali v sovjetsko interesno sfero, če ZSSR sprejme sodelovanje v projektu povojne mednarodne mirovne organizacije, predlaganemu v Deklaraciji konference. Britanska diplomacija ni bila v stanju, da bi brez ameriške podpore od Sovjetske zveze zahtevala kar koli. – Vojislav Pavlović: Od monarhije do republike. Beograd 1998 (dalje Pavlović, Od monarhije), str. 298–299.

bez znanja naše vlade poslala više misija u našu zemlju, našim izveštajima više nisu verovali, naglašavali su, da Titov pokret nije komunistički, da se Tito bije protiv Njemaca itd.

U julu 1943. britanska je vlada tražila, da se jugoslovenska vlada seli u Cairo. Pošto smo smatrali, da je potrebno, da ostanemo u Londonu kao centru političke delatnosti, kralj³⁷ je primio ostavku vlade i naimenoval činovničku vladu, koja se je nakon nekoliko nedelja utovarila na lađu i putovala. Kad je stigla u Cairo, engleski zastupnik tražio je, da se Draža Mihajlović ukloni iz vlade.

Ja sam u to vreme živeo privatno u Londonu i bezuspešno pokušavao ubediti činioce, da vode našu zemlju u komunističku šaku, da će to biti opasno i za engleske interese.

Krajem 1943. dobio sam poziv, da se primim dužnosti zastupnika Jugoslavije – u mediteranskoj savezničkoj komisiji. Otputovao sam na ovu dužnost u februaru 1944 god. i razgovarao sa kraljem u Cairu. Onda je bila situacija već veoma teška, kralj je bio dobio poziv, da se vraća u London. On i vlada su zaista tamo putovali – usledila je u Londonu kraljeva ženidba,³⁸ posle demisija Purićeve vlade i pozivan je bio Šubašić, da dođe iz Amerike u London. Šubašić se je primio predsedništva vlade i bio je nekoliko nedelja sam jedini ministar. Zadatak njegov je bio, da sklopi sporazum sa Titom. On je to učinio tako, daje proigrao sva kraljeva prava i predao stvarno svu situaciju u ruke Tita. Posle sporazuma sastavila se vlada u koju su ušla dva zastupnika Tita: dr. Marušić i Vukosavljević.³⁹

Kralja su konačno slomili tako daleko, da je sam pozvao vojnike i oficire, da idu svi u Titovu vojsku, gde su bili ili poubijani ili otpušteni ili uklonjeni. Vojne snage kraljeve u inostranstvu bile su likvidirane.

Tada je Tito protiv engleske volje i bez znanja Engleza odleteo sa Visa i sa ruskom i bugarskom vojskom zauzeo Srbiju, Beograd, Vojvodinu, i konačno celu Jugoslaviju, pa došao čak u Trst prije Engleza.

Kalvarija naše zemlje i naroda bila je potpuna. Oko pol miliona ljudi bežalo je iz naše zemlje na sve strane, a samo nekoliko desetina hiljada se spasilo, drugi su bili pobijeni, jer su jih saveznici sa granica vraćali natrag u Jugoslaviju. Koliko su naroda

³⁷ Petar II. Karađorđević.

³⁸ Kralj Peter II. Karađorđević se je poročil z grško princešo Aleksandrom 20. 3. 1944 v Londonu.

³⁹ Sporazum Tito – Šubašić je bil podpisan 16. 6. 1944 na Visu. Ivan Šubašić je sprejel federativno ureditev Jugoslavije, ter pristal, da bo izdal deklaracijo o priznavanju nacionalnih in demokratičnih dosežkov narodnooslobodilnega boja. NKOJ se je obvezal, da bo deloval za oblikovanje enotne vlade. Dogovorjeno je bilo tudi, da se vprašanje monarhije ne odpira do končne osvoboditve Jugoslavije; takrat bo ljudstvo odločilo o obliki vladavine. Viški sporazum ni bil dokončen; 1. 11. 1944. je bil podpisan drugi dogovor med Titom in Šubašićem, t. i. Beogradski sporazum. Ta je potrdil Viški sporazum in predvidel kraljevo namestništvo, na katerega je moral kralj Peret II. prenesti svoja kraljeva pooblastila, svojo oblast. Kljub nasprotovanju temu je kralj Peter II. 4. 3. 1945 imenoval za namestnike Srđana Budisavljevića, Anteja Mandića in Dušana Serneca. Enotna vlada je bila imenovana 7. 3. 1945. Med člani novooblikovane enotne jugoslovanske vlade so bili Drago Marušić in Sreten Vukosavljević. – Branko Petranović: Istorija Jugoslavije 1918–1988, tom II, Beograd 1990, str. 318–319, 379–380, 387–390. Več: Pavlović, Od monarhije, str. 360–425; Šepić Dragovan: Vlada Ivana Šubašića. Zagreb 1983.

pobili komunisti niko ne zna, a činjenica je, da niko nekomunista nije siguran života, da su koncentracioni logori puni zatvorenika i da o ličnoj svobodi više nema govora.

Najveće naše teškoće, koje su sudbonosni rušile autoritet vlade u inostranstvu bile su još: a) pokolji između Ustaša i Četnika i iskorišćavanje te tragedije sa strane američkih Srba protiv zajedničke države, b) večite afere i nedisciplina među oficirima u inostranstvu, c) intrige oko kraljeve ženidbe.

Sada je – bojim se – za duži period sve propalo. Još i posle rata podržava se fikcija, da su oni, koji nisu išli sa Titom, radili protiv engleskih interesa, pa je tako i ponašanje engleskih vlasti prema izbeglicama.

Narod naš u inostranstvu podnosi sudbinu poniženja, šikana straha i neizvesnosti, a mnogi gladuju. To je isto i dandanašnja naša situacija premda je jasno, da smo bili u pravu i da se je Tito stvarno pokazao kao agent Moskve i neprijatelj Engleza i Washingtona. Naročito engleske vlasti su zauzele prema nama nerazumljiv stav, koji nas vodi iz jedne teškoće u drugu; a postoji još uvek realna opasnost, da budemo predati Titu.

Intrige protiv Vaše ličnosti bile su u prvim godinama tako strašne i grozne, da uopšte nisam znao gde mi je glava. Ja nisam znao mnoge stvari, ali po onome što sam znao, imao sam impresiju, da se radi o klevetama. Ali oni mnogi tvrdili su neke okolnosti sa takvom sigurnošću i preciznošću, da je bila diskusija nemoguća i ne bi u onim prilikama vodila ničemu.

Čujem, da je imanje kneginje Dimitrov ovdje u Rimu zauzela sovjetska ambasada.

Gospođa Natlačen je sa decom izbegla u Austriju i nalazi se tamo kod nekih seljaka. Sin Stanko – sveštenik, borio se za vreme rata u de Gaulle – ovoj armiji, bio tri puta odlikovan i teško ranjen. Sada je zastupnik franc. Crvenog Krsta u Baden-Baden, sin Marko je u Švajcarskoj svršio pravo.

Iz Slovenije primam vesti s vremena na vreme i poslaću Vam jih.

Biskup dr. Rožman je u Klagenfurtu pod britanskom policijskom prismotrom kao ratni zločinac i osuđen u Ljubljani na 18 god. robije.⁴⁰

Šaljem Vam istovremeno jedan izveštaj o situaciji u Sloveniji u toku rata, a posebice jednu knjižicu o partizanskom »radu« u Sloveniji u toku rata – do sloma Italije – kasnije je bilo još teže.

Vrlo rado ću Vam pisati o svemu što se sećam, ako Vas nešto zanima. Molim lepo, da bi mi javili koje stvari još nisu objasnili drugi i u kojim stvarima bi možda moje informacije mogle biti od koristi.

Sadanja prognoza nikako mi se ne čini ružičastom.

Mislim, da su njezine karakteristike sledeće:

1) SSSR kao totalitarna sila ima svoj plan i cilj koji bez skrupula egoistički izvodi i prosleđuje.

⁴⁰ Gregorij Rožman (1883, Dolinčiče–1959, Cleveland), škof Ljubljanske škofije (1930–1959; od maja 1945 v emigraciji). Na sodnem procesu proti Leonu Rupniku in drugim (med 6 obsojenimi tudi Rožman) pred vojaškim sodiščem v Ljubljani avgusta 1946 bil v odsotnosti pod obtožbo sodelovanja z okupatorjem obsojen na odvzem prostosti s prisilnim delom za dobo 18 let, izgubo državljskih pravic za dobo 10 let po prestani kazni in na zaplembo celotnega premoženja.

- 2) USA I UK nisu složni ni u taktici ni u sretstvima, a ni u ciljevima.
- 3) Zemlje i narodi Srednje i Jugoistočne Evrope, koji su nesretnim razvitkom događaja u ratu došli iz slabega na gore – od nacizma u komunizam, ne mogu sami da se spase, a Anglo–Amerikanci ne mogu da se odluče da spase te narode, koji jedino od njim očekuju spas.
- 4) Najtragičnija pak je činjenica, da se u Anglo–Američkoj javnosti sve više identifikira borba protiv komunizma sa borbom protiv Slavena uopšte. Ovo vrlo vešto iskorišćiju protiv Jugoslavije Italijani i Avstrijanci, pa čak i Nemci, Mađari i Romuni izgledaju za zapadni svet interesantniji nego mi.

Dr. Maček je otputovao u USA. Tamo će ostati nekoliko nedelja.

U Londonu je organizovan Yugoslav Welfare Committee pod predsedništvom Bogoljuba Jeftića.⁴¹

U Ljubljani je završen proces na kome su osuđeni kao ratni zločinci⁴²: general Leo Rupnik na smrt strljanjem,⁴³ nemački general Roesener na smrt vešanjem,⁴⁴ šef policije u Ljubljani dr. Hacin na smrt vešanjem,⁴⁵ potpukovnik Vizjak na 20 godina,⁴⁶ biskup dr. Georgij Rožman na 18 godina, dr. Miha Krek na 15 godina robije. Kako sam ja došao u društvo Rupnika i Roesenerja, ni sam ne znam. Ali sada ima jugoslovenska vlada formalno pravo, da traži moje izručenje.

⁴¹ Bogoljub Jeftić (1886, Kragujevac–1960, Pariz), srbski politik (JNS) in diplomat, minister za zunanje zadeve Kraljevine Jugoslavije (1932–1935), predsednik vlade (1934–1935); minister v vladi generala Simoviča. Med 2. svetovno vojno ambasador v Veliki Britaniji.

⁴² Od 21.–30. 8. 1946. sojenje pred vojaškim sodiščem Armade v Ljubljani; obtoženi/obsojeni Leon Rupnik – obsojen na smrt z ustrelitvijo, Erwin Rösener, obsojen na smrt z obešanjem, Lovro Hacin obsojen na smrt z obešanjem, Milko Vizjak obsojen na 20 let zaporne kazni, Gregorij Rožman obsojen na 18 let zaporne kazni, Miha Krek obsojen na 15 let zaporne kazni.

⁴³ Leon Rupnik (1880, Lokve–1946, Ljubljana) general (divizijski general; novembra 1941 mu je jugoslovenska vlada čin odvzela) in politik; med 2. svetovno vojno od junija 1942 do septembra 1943 župan Ljubljane, od septembra 1943 do maja 1945 predsednik pokrajinske uprave Ljubljanske pokrajine; bil je med pobudniki in organizatorji Slovenskega domobranstva; ob koncu vojne se je umaknil na Koroško; predal se je britanskim vojaškim oblastem; na zahtevo jugoslovenskih oblasti so ga izročile v začetku leta 1946 Jugoslaviji. Na sodnem procesu pred vojaškim sodiščem 4. armade JA je bil obsojen na smrt z ustrelitvijo.

⁴⁴ Erwin Rösener (1902–1946), nemški general SS in policije; od septembra 1943 poveljnik Operativnega štaba za boj proti partizanom v Ljubljani, vodil je skoraj vse velike operacije proti slovenskim partizanom v osrednji Sloveniji; ob koncu vojne pobegnil, na Koroškem odkrit in izročen jugoslovenskim oblastem. Na procesu pred vojaškim sodiščem 4. armade JA je bil obsojen na smrt z obešanjem.

⁴⁵ Lovro Hacin (1886–1946) pravnik, policijski urednik, upravnik policije v Ljubljani (1936–1941); od septembra 1943 upravnik policije v Ljubljani. Na sodnem procesu pred vojaškim sodiščem 4. armade JA je bil obsojen na smrt z obešanjem.

⁴⁶ Milko Vizjak (1894–1957) podpolkovnik; od aprila 1943 poveljnik legij za boj proti partizanom, od oktobra 1943 v Slovenskem domobranstvu; bil je pomočnik poveljnika Organizacijskega štaba; ob koncu vojne se je umaknil na Koroško, marca 1946 so ga britanske vojaške oblasti izročile Jugoslaviji; na sodnem procesu pred vojaškim sodiščem 4. armade JA je bil obsojen na 20 let prisilnega dela, vendar je bil po nekaj letih izpuščen.

Moji su zdravi, mali Aleš polazi u 4. razred italijanske škole, a žena radi kao damačica i sekretarica, podnosi vrlo dobro sve naše muke i čvrsto veruje, da će nas Bog spasiti i dati nam još nekoliko godina mirnog života.

Svi smo sretni, da smo dobili vezu sa Vama, očarani Vašim ljubaznim rečima koje ste napisali, od sveg srca želimo kneginji, Vama i Vašima sve dobro i najodanije Vas pozdravljamo, a naročito Vaš

M Krek

PS Patriarh Gavrilo bio je u Rimu, a sada je otputovao za Češkoslovačku.⁴⁷

4.

Dr. Miha Krek, Rim,
Via Cassia 80.

Rim, 21. septembar 1946.

Vaše Visočanstvo!

Primio sam Vaše pismo od 28. VIII. 1946. Nadam se da ste u međuvremenu primili i moj odgovor na Vaše prvo pismo, kao i razne podatke koje sam priložio.

U buduće biću tako slobodan, da informacije koje budem dobio šaljem i na Vašu adresu, možda će kadkad biti ponešto i interesantno za Vas.

Jučer su aretirali dr. Stepinca, zagrebačkom nadbiskupa.⁴⁸ Imaju u Hrvatskoj u zatvoru oko 100 svećenika, a u Sloveniji oko 30. Ubili su u poslednje u Sloveniji tri svećenika a svega ukupno u Sloveniji su Titovi ljudi ubili 45 svećenika, a među njima samo dva i formalno osudili na smrt.

Iz referata koji ću Vam sukcesivno poslati, videt ćete tačnije celu očajnost situacije u zemlji.

Iz Amerike sam dobio vest, da se je tamo Dr. Maček izjasnio za samostalnu Hrvatsku državu. Kongres Hrvata u Chicagu doneo je rezoluciju u istome smislu. Nisam još informiran, dali je to Aremička politička linija i prognoza za našu zemlju.

Nadamo se da ste svi dobro: kneginja, Vi i svi Vaši mili i dragi i molimo Vas, da primite odane pozdrave od sviju nas

a naročito od Vašeg

M Kreka

⁴⁷ Gavrilo Dožić (1881–1950), srbski patriarh od leta 1938 do 1950; vojno je preživeli u ujetništvu; konac leta 1944 je bil izpušćen in je odšel iz Jugoslavije, vrnili se je novembra 1946. Napisal je spomine; Memoari patrijarha srbskog Gavrila. Beograd 1990.

⁴⁸ Alojzije Stepinac (1889–1960), nadškof Zagrebske nadškofije (od 1937), kardinal (od 1952). Leta 1946 obsojen na 16 let zapora (pet let bil v Lepoglavi), od konca 1951 v hišnem priporu v Krašiću.

5.

Vaše Visočanstvo!

Najtoplije Vama zahvaljujem na pismu od 11.12.o.g. ko sam danas primio.

Bio sam u Parizu samo tri dana. Video sam se sa g. Mačekom, izmenjali samo informacije i poglede. Odmah sam se vratio.

Informacije koje sam dobio i vesti koje stižu sa drugih izvora ubijaju svaku nadu na poboljšanje prilika u našoj zemlji za dogledno buduće vreme. Režim je toliko perfektno totalitaran i ima toliko neposrednu pomoć Sovjetske unije, da je evolucija ili revolucija u zemlji nemoguća. Spoljašna pak je situacija obeležena činjenicom, da postoje u Evropi dve sfere interesa: Ruska i Anglo-američka: Anglo-amerikanski poštuju liniju Trst-Štetin i brane se da ne bi boljševizam zgrabio i zapadnu Evropu. Sovjetska dominacija na delu istočno od linije Štetin-Trst je neosporna i kompletna.

Zato, ja mislim, da za nas nema nade. Mislim, da moraju svi koji se nalaze van domovine ili u Titovo carstvo ili u emigraciji. Ostavio sam politiku i brinem se za pomaganje izbeglicama, da mogu da se nekde nasele i počnu raditi. Nadam se, da će Južnoafrička unija i Argentina, koje dve države su poslale svoj misije ovamo u Rim, primiti dobar deo našeg izbegličkog sveta.

U Parizu su naši zasada ostali, ali spremni su da idu čim bude komunista dobio spoljne ili unutrašnje poslove.

U Londonu naši opet pokušaju neku saradnju sa engl. ali izgleda, da je još rano i za sada ni za koga nismo interesantni.

Ovdje u Italiji – izgleda da komunisti neće uspeti, da prigrabe svu vlast, tako da je nama ovdje još relativno dobro – bolje nego u drugim zemljama Evrope – i osećamo se sigurnijim. Pitanje je kakav će stav zauzeti it. vlada posle potpisa ugovora o miru. Nagoveštavaju ovo: – nećemo Vas silom terati Titu ali želimo da što pre napustite naše tlo.–

Moja familija i ja najodanije pozdravljamo i želimo svu sreću u novoj godini 1947!

Naročito Vaš

M Krek

Rim, 22/12.1946.

6.

Dr. Miha Krek, Rim,
Via Cassia 80.

Rim, 18. januar 1947.

Vaše Visočanstvo!

Primio sam Vaše pismo od 5.1.1947. i srdačno Vam zahvaljujem. Sretan sam,

da sam i od Vas dobio potvrdu ocene opšte situacije. Mnogo mi je lakše raditi kada znam kde smo. Na pomanjkanje edinstva među nama mnogi se žale i prebacuju nam to. Ali ja tvrdim, da nismo sami mi krivi. Baš danas sam dobio odgovor ovdašnje engleske ambasade, da mi se ne dozvoljava visitor's viza za London. To je odgovor na moju molbu juna–jula prošle godine. Molio sam da smem samo 14 dana boraviti u Londonu. Istotako negativan odgovor sam dobio u 1945. godini. Nama dakle faktički nije moguće, da se sastanemo, da pretresamo stvari i da damo makakvu manifestaciju jedinstva i složnosti. Koliko znam dozvolu nije dobio ni Dr. Maček. Dakle moramo mirno da sedimo i čekamo dok ne budu saveznici želeli neku nekomunističku jugoslovensku politiku. Mi se nismo rasturili toliko svojom voljom, koliko prilikama na koje mi nismo imali nikakve ingerencije a sada nas istotako više sile drže da se ne možemo sastati. Tako je došlo, da u Londonu mogu da govore samo oni koji su pukim slučajem ostali tamo.

Razgovarao sam sa šefom Južno afričke Unije. Vrlo ljubazno me je primio i nadam se da će mnogi naši moći ići u Južnu Afriku. Ali sve to će ići vrlo sporo.

Budite uvereni Visočanstvo ne samo, da Vas ogromna većina naroda ne smatra neprijateljem domovine, nego da vide i to da ste u onim vremenima činili sve moguće za spas zemlje i kamo sreće da nisu neodgovorni ljudi sprečili izvršenje Vaših dobrih namera po kojima bi Jugoslavija bila spasila sebe, bila bi zaslužna za pobjedu udruženih naroda i možda za spas Balkana i Podunavlja od komunističke dominacije.

Lično smo dosta dobro. Nadamo se, da će se u toku ove godine pokazati neka mogućnost da bi smo mogli nekde u svetu početi mirniji i sređeniji život.

Uz rukoljublje Nj. Vis. Kneginji

najodanije Vas pozdravlja

Vaš M Krek

Njegovo Visočanstvo
Prince Pavel Karadjordjević,
Laughmah Hotel
Johannesburg
Union of South Africa

7.

Dr. Miha Krek, Roma,
Via Cassia 80.

Rim, 27. maj 1947.

Vaše Visočanstvo!

Radostan sam primio Vaše pismo od 15.o.m. Zašto se nisam javljao? Slao sam bio Uskršnje čestitke brzojavom, ali mi je brzojav vraćen sa napomenom da Vi više ne živite tamo. Zato sam mislio, da ste se odselili, čekao sam, da opet nekako saznajem

Vašu novu adresu. Kako se je to desilo, ne znam, a prilažem poštnu avisu kao (*nečitko*) dokaz.

Najveći jugoslovenski logor – Eboli – oko 12. 000 Srba i par stotina Hrvata i Slovenaca preseljen je u Nemačku. Naš komandant general Damjanović je to tražio. Tamo su za sada tretirani kao neprijateljski zarobljenici – izza žice. Obavlja se screening – dele se u kategorije: crni, koji su kolaborirali sa Nemcima, sivi, koji su sumnjivi u očima saveznika i beli, koji su prijatelji saveznika. Šta će biti kad se to svrši, niko ne zna. (*nečitko*) i rade Englezi.

Drugi logori imaju pod administracijom Intergovernmental Committee on Refugees, odnosno, posle 1. jula pod Internationa Refugee Organization.

Svi ljudi žele da bi što pre došlo neko transportno sredstvo, da se sele u emigraciju. Ali transportnih mogućnosti nema ni za one, koji su si sami nabavili dokumente, kamo li za ostale. Slovenci, ukoliko žive u Italiji, imaju svi dozvolu Argentine, da imigriraju u tu zemlju. Ja i naša mala familija ćemo ostati tu verovatno još junij i julij. U toku ova dva meseca ćemo proučiti sve mogućnosti i nemogućnosti eventualnog ostanka u Evropi. Samo ako bude moguće ostati u nekom evropskom političkom centru i ako se ukaže politička potreba, ostaćemo u Evropi, ako ne, otići ćemo sa drugima u Argentinu. Dragiša i neki prijatelji, mi brane, da idem iz Europe. Misle, da će politika u korist demokratizacije naše zemlje uskoro biti aktualna. Međutim sam ja lično malo veći pesimista i cenim, da će miran razvitak događaja u našem smislu biti dugotrajan, a ako dođe do rata, nećemo emigrantski političari biti od nikakve koristi, a kakva će biti situacija posle novog rata – ko zna. Ali osećam, da ipak prerano ne smem ostaviti sve i otići, premda bi mi to iz ličnih razloga najviše konveniralo.

Ja sam imao sreću i video sam se sa kraljem, Dragišom i Mačekom.⁴⁹ Mislim, da će kralj živeti u bližnjoj budućnosti većinom u Parizu, samo ako se ukažu vanredne stvari, bi možda išao u USA. G. Maček svekako misli putovati u USA ako bude video, da će stanje politike biti toliko stacionirano, kako je to bilo do sada u ovoj godini. Odputovao bi u novembru, decembru. Dragiša je najviše »Francuz« od svih. On misli ostati u Francuskoj doklegod, bode mogao. Smatra, da će stanje u toj zemlji biti sve bolje i da će opet tamo biti evropska kuhinja političkih događaja.

Ovdje idemo u veliko leto i vrućina nastupa. Zdravi smo, hvala Bogu vsi. Dobio sam neke izveštaje iz zemlje, pa ću Vam jih poslati.

Molim Vas, Visočanstvo, da isporučite kneginji rukoljube moje žene i moje, a Vas najsrdačnije pozdravljamo svi, a naročito Vaš odani

M Krek

⁴⁹ Dragiša Cvetković je tudi pisal knezu Pavlu o srečanju z Miho Krekom in Vladkom Mačkom; za Kreka je dodal: »Dovela ga je na sestanek informativna služba jedne prijateljske zemlje. Krek ima dobrih veza na sve strane, a naročito preko katoličkih krugova«. – AJ-797– ZKP, kolut 1, posnetek 419; Pismo Dragiše Cvetkovića knezu Pavlu 11. 6. 1947.

8.

Dr. Miha Krek, Rim,
Via Cassia 80.

Rim, 16. jula 1947.

Vaše Visočanstvo!

Mnogo nas je oveselilo Vaše pismo od 2. jula. Bojali smo se naime, da je veza između Vas i nas potpuno prekinuta i da niste dobili naše poslednje pismo kao što niste bili primili Uskršnju depešu. Hvala Bogu, da je taj strah bio neosnovan.

Naša situacija ostane i nadalje ista. Nismo potrebni. Izbeglice su balast za saveznike, balast za zemlje u kojima žive. Oni, koji su bar bez materijalnih briga, mogu eventualno savladati formalne poteškoće, i ostati u kojoj evropskoj zemlji, drugi moraju u zemlje, koje primaju emigraciju. Svaki mesec idu žalosni transporti. Pa i za ovu žalosnu sudbinu emigrantsku moramo se boriti.

Verujem da je i Vama lično teško nakon toliko godina emigracije u tuđem svetu.

Duševna muka povećavala se zbog strašnih nepravdi, koje su se Vama činile sa svih strana a posle zbog strašne sudbine, u koju je zapala domovina zbog najnesretnijeg toka i završetka ratnih događaja. Ali opet nema smisla da se suviše zaustavljamo na tim uspomena. Krasan napredak Vaše dece obnavlja i Vašu sreću a Bog će Vam dati zdravlja da doživite i obnovu i sreću domovine. Ja za druge krajeve ne bih mogao sa sigurnošću kazati, ali to dobro znam, da bi Slovenci, jednom slobodni iz svog srca rado činili sve, da bi ste Vi i Vaši mili i dragi bili zadovoljni i srećni u Sloveniji doma.

Dali je novi verenik engleske princeze naslednice⁵⁰ g. Filip Mountbatten rod kneginje? Ako je, izvolite primiti naša srdačna čestitanja.

Izvolite primiti, Visočanstvo moje žene i moje najodanije pozdrave Vama i kneginji

Vaš

M Krek

Prince
Paul of Yugoslavia,
Langham Hotel,
Johannesburg,
South Africa

⁵⁰ Misli na sedanjo britansko kraljico Elizabeto II.

9.

Vaše Visočanstvo,

Evo me u Sjedinjenim američkim državama. Dobio sam dozvolu boravka za četiri meseca, na žalost sam, bez familije. Tek ću ovdje videti dali ću moći dobiti i familiju ovamo i dali ću moći ovdje ostati. U svakom slučaju ostaje nam Argentina kao naš »refuge« za svaki krajnji slučaj.

Mislim, da ću ove mesece u Americi moći iskoristiti, da posetim glavne naše kolonije i da se vidim sa nekim Amerikancima, našim prijateljima.

U Italiji nije bilo mnogo novih stvari. Naši odlaze na sve strane. Iz domovine dolaze same teške vesti.

Ovdje vidim žalosnu stvar, da ima većinu ovdašnjih Hrvata i dobar deo Slovenaca još uvijek Tito i njegov režim, a Srbi, premda se po tome pitanju najbolje drže, nisu složni među sobom. To je naravno prva impresija koju sam dobio, ne mora biti tačna.

Moji čekaju u Rimu, da im javim kuda i kako ćemo. Nadam se, da su dobro a bili su kada sam ih ostavio.

Ostajem Vašem Visočanstvu mnogo odani

Vaš

M Krek

Cleve 29/9.1947.

10.

Vaše Visočanstvo,

Cleveland 30/X.1947.

Srdačno Vam zahvaljujem na pismu od 21. X 1947. Neka objasnim:1) Emigracija u Italiji je u osnovnim linijama organizovana, pa sam došao ovamo da pokušam ubrzati izvršenje. 2) Italija mora da izvršuje mirovni ugovor po kome treba da predaje Titu bivše jugoslovenske građane, vojne zločince, 3. moram da tražim zaposlenje jer sam potrošio što sam imao. Dali ću moći ostati ovdje ili ne, to još ne znam.

Seljačka unija je oblik po kome su bar neki prestavnici mogli dobiti mogućnost da prodru u javnost. U toliko je dobro. Premda ima svojih velikih nedostataka, mislim, da je u ovdašnjim prilikama za sada jedini mogući oblik za zajedničko nastupanje bar nekih u emigraciji značajnijih ljudi.

Verovatno je da su Titovi tražili Vašu ekstradiciju. Oni traže svakoga. Dugo se već govori, da se sprema proces protiv Vas i drugih Namesnika. Drugo o tome ne znam. G Stakić⁵¹ je Gavrilovićev i Dragoljubov zemljoradnik. Želeo je da stvori mogućnost

⁵¹ Vladislav Stakić (1898–1964), advokat. Neposredno pred početkom 2. svetovne vojne je bil specialni tajni odposlanec kneza Pavla; trikrat je potovao v Italijo v letih 1940 in 1941. V povojnih letih se je naselil v Južni Afriki (Johanesburg), kjer je ustanovil časopis Naša stvarnost in bil njegov urednik.

egzistencije u Južnoj Africi. Na Martinovića⁵² se žale njegovi prijatelji, da im ne odgovara i nikome ništa ne pomaže. Verovatno ne može. Slovenca Jamnika ne znam.

Iz svog srca zahvaljujem za dobru volju Vašu i g. konzula, o kojem mi pišete, da bi bio voljan, da mi pomaže. Doklegod budem mogao trudiću se, da nikome ne padnem na teret.

Moji su još u Rimu i čekaju šta ću jim pisati: ili da dođu ovamo ili da svi krenemo na neko drugo mesto.

In sam video gg. Fotića, Šumenkovića, vladiku Irineja,⁵³ Đorđevića,⁵⁴ Đonovića Jovana,⁵⁵ V. Mačeka, Dimitrova⁵⁶ i neke druge. Situacija je stabilna. Borba režima u UNO ne daje rezultata. Stvar je u ovome: Zapad hoće mir da bi živio u miru, Istok hoće mir da bi mogao raditi u miru za svoj cilj – daljna etapa za komunističku vlast.

Najodanije Vas pozdravlja

Miha Krek

11.

23. decembar 1949.
10316 Barrett Avenue,
Cleveland 8, Ohio

Vaše Visočanstvo,

Moja žena i ja bili smo nadsve prijatno iznenadjeni Vašim pismom od 11. decembra. Odkad ste došli u Evropu, nisam imao Vaše adrese, pa zato nisam mogao pisati. Nekoliko puta sam rekao Dragiši neka Vam izporuči moje pozdrave.. Hvala Bogu, da se Vam je zdravlje popravilo. Nadajmo se, da će i kneginja skoro savladati svoje poteškoće u pogledu zdravlja. Ako je čovek van domovine teško je i kada je zdrav, a ako je bolestan je strašno.

⁵² Milan Martinović, hrvaški politik; v begunskih jugoslovanskih vladah je bil pomočnik ministra za finance. Vlada Šubašića ga je leta 1944 postavila za jugoslovanskega poslanika v Kairu.

⁵³ Irinej Đorđević (1894–1952), dalmatinski episkop. V času med svetovnjima vojnima se je izkazal pri jugoslovansko–britansko–ameriškem približevanju. Med 2. svetovno vojno ga je italijanski okupator interniral, po vojni je prek Rima odšel v ZDA, kjer je bil paroh v Ohio. Pred koncem življenja je deloval na Cambridgeu.

⁵⁴ Dragoslav Đorđević, srpski oficir. Leta 1968 se je obrnil na kneza Pavla s prošnjo, da bi prebral njegovo magistrsko delo »Dva dana u jugoslovenskoj istoriji, 25. i 27. mart 1941. godine«, ki ga je obranil na kolidžu v Kaliforniji.

⁵⁵ Jovan Đonović (1883–1963), srbski politik in jugoslovanski diplomat; poslanik v Tirani 1934–1936. Deloval pri organizaciji povezav s četniki v Jugoslaviji, po vojni se je nastanil v ZDA, kjer je 1951 ustanovil list *Sloboda*. Več: Jovan Đonović: *Moje veze sa Dražom Mihailovićem*; priredil Kosta Nikolić. Beograd 2004.

⁵⁶ Georgi Dimitrov Gemeto (1903–1972) bolgarski politik, član bolgarske agrarne Nacionalne unije. Dvakrat odšel v emigracijo, 1941, 1944. Leta 1947 je ustanovil Mednarodni agrarni komite, kar je bila protikomunistična zveza vzhodnoevropskih emigrantov na Zahodu.

Mi živimo životom o kojem sam Vam već pisao. Radim kao journalist in kao poslovoda naše organizacije za preseljenje naših izbeglica. Žena mi pomaže i pored toga radi sve ukućanske poslove. Mali Aleš je postao veliki. Polazi u ovdašnju školu i dobro se razvija. Pre nekoliko nedelja je došla k nama i gospođa Natlačen. Njezina deca u koliko nisu u Evropi, su otišla u Kanadu. Ona sam zbog godina starosti ni bila primljena tamo, pa smo uspeli, da je došla k nama. Sada živimo zajedno. Gospođa vrlo dobro snosi svoju sudbinu, vesela je i prijatna, da smo svi zadovoljni, da je sa nama. Kada bude mogla postiče svoje u Kanadi. Za sada nemamo ni mi ni ona takvih papira, da bi mogli napustiti ovu zemlju.

Preseljenje slovenačkih izbeglica je svršeno u nekako dve trećine. Od toga je oko 7,000 Slovenaca naseljenih u Argentini, oko 600 u Engleskoj, nešto preko 1,000 u Kanadi oko 1,000 u USA i nekoliko stotina ih je već u Avstraliji. Nadam se, da ćemo ih u USA dovesti još koju hiljadu. U Evropi imamo takozvanih emigranata, to jeste onih koji su otišli odmah posle rata u 1945. god još nešto preko 3,000. Novih, koji nemaju izbegličkih prava i nemaju nikakve međunarodne potpore i zaštite jer su izbeglice posle 1945. godi., pak imamo opet preko 10,000. Šta da radimo, u svemu smo odvisni od drugih, kojima smo samo na teret.

Politički se nije dalo ništa napraviti. Prvo nemamo sredstva. Cela imigracija je siromašna. Akcija zahteva bar nešto sredstava. Drugo su naše nesretne prilike. Odkada je bila razturena emigrantska politička vlada, nije više moguće sastaviti zajedničku reprezentaciju. Ali mislim, da nismo do sada još ništa zbog toga izgubili jer i oni, koji imaju dobre reprezentacije i vrlo su kativni a imaju nesreću, da su došli iza gvozdena zavese nemaju bolju situaciju nego mi.

Još nisam uveren, da je sporazum između Srba i Hrvata nemoguć. Prilike među srbskom emigracijom su slabe jer je mnogo grupa od kojih svaka hoće in niko nikoga ne sluša ali verujem, da bi to u glavnome prestalo kada bi se neki program mogao razviti sa nekim izgledom na uspeh. Ali cela situacija je još daleko od toga. Za sada je tako, da i ako bi imali državnu reprezentaciju, saveznici ne bi radili sa njom, jer hoće, da iskoriste Tita kao sredstvo za rušenje odinstva u komunističkom imperiju. Tito jim sada dobro posluži samo dok je pravi komunistički diktator. Zbog toga sada ne bi moglo naše narodno predstavnništvo ništa učiniti za olakšanje unutrašnjeg režima u zemlji pa i ako bi bilo najbolje in najsložnije. Šta će biti iz te i takve politike zapadnih sila sa Titom mislim, i uveren sam, da oni sami ne znaju. Može, da dobro svrši, a može i da će biti od štete ne samo za nas nego i za njih. Ali pošto su rešili, da sve odluke odlažu na kasnija vremena Titov spor jim je dobrodošao,⁵⁷ da sebi nekoliko

⁵⁷ Prve obtožbe na račun KPJ in njenega vodstva so bile v pismu Stalina in Molotova z dne 27. 3. 1948 in so se razvile v spor znan v jugoslovanskem zgodovinospisju (v zgodovini) kot spor z Informbirojem. CK KPJ je obtožbe napisane v tem prvem pismu zavrnil v pismu 13. 4. 1948. Vrsta obtožb v drugi resoluciji Informbiroja na račun KPJ iz novembra 1949 (prva resolucije je bila izdana na dan 28. 6. 1948) je še dodatno obremenila odnose med Jugoslavijo in državami, ki so podpirale stališče Informbiroja glede Jugoslavije in njenega državno-partijskega vodstva. V času 1948–1953 je bila Jugoslavija soočena z možnostmi vojaškega napada nanjo s strani SZ in držav iz njenega bloka. Spor z Informbirojem je vplival na jugoslovanski zunanjepolitični obrat k Zahodu, k sklenitvi vojaškega sporazuma z

olakšaju situaciju prema Sovjetskom Savezu, pa i ako samo za nekoliko meseci. Sada je spor između zapada i Rusije jači nego je bio lani. Dok je tako, još uvek imamo nade, da će se morati nekad rešavati cela situacija, pa i naša. Teško nama ako se ne sporazumeju a mi ostanemo i dalje izza gvozdenog zastora.

Radim na tome, da se u početku Nove godine preselimo u Washington. Mislim da ću uspeti. Tamo ću pokušati, da se bavim malo više političkim poslovima. Ako budem tamo, ja ću se Vama odmah javiti. Znam, da mnogo neću moći ali bar, da činim što je moguće, da sam bar tamo kde je centar i kde žive i drugi emigrantski političari.

Naš biskup dr. Rožman je bio sada u Argentini, da je tamo posetio sve naše. Vratio se i imao sam prilike, da mu isporučim Vaše pozdrave. Mnogo zahvaljuje i najlepše pozdravlja Vas i sve Vaše mile i drage.

Želimo svi: gospođa Natlačen, moja žena i ja, da bi proveli Vi i kneginja praznike Hristovog rođenja u najvećem zadovoljstvu i da bi bili zdravi i srećni u Novoj godini. Verujte, da smo Vama ostali svi verno odani i često, često mislimo na Vas i govorimo o Vama sećajući se Vaše dobrote i plemenitosti.

Vaši odani

Miha Krek
Malka Krekova
Antonija Natlačenova
Aleš Krek

12.

3. januar 1951.
1452 Spring Rd N.W.–
Washington 10, D.C.

Vaše Visočanstvo, dragi kneže,

Sada pred praznici Hristovog Rođenja opet smo si bliže, opet više mislimo jedan na drugog. Svi članovi naše familije, a naročito gospođa Natlačena koja još živi sa nama, se sa puno ljubavi sećamo kneginje i Vas i svih Vaših dragih. Svima Vama od

srca želimo, da bi Vam bili praznici puni veselja i prave sreće. Istotako, želimo, da bi Vas u Novoj godini pratio blagoslov božji i da bi Vas čuvala i očuvala Njegova ruka.

Kao slabi ljudi, sa našim slabim očima ne možemo predvideti u novoj godini nikakvih srećnih, ohrabrujućih događaja, ništa što bi nas oduševilo i nadom napunilo. Izgleda da će to biti godina velikih priprema za velike i strašne odluke. Izgleda, da

ZDA (glede nakupa oružje) in sprejemanju zahodne vojaške in tudi gospodarske pomoči (npr. v žitu). – Petranović, Istorija Jugoslavije 1918–1988, tom III. Beograd 1990, str. 201–256.

čemo u toj godini ili malo kasnije opet živeti u novom ratu, koji će biti veći, strašnji i važniji nego svi dosadašnji. U takvom, tako teškom vremenu, sa takvim perspektivama, zbilja je teško govoriti o sreći i sretnoj godini.

Ali dok imamo veru u Boga i znamo, da je On gospodar sudbine, dotle verujemo, da može i godina, koja izgleda kao nesretna i tamna, biti sretnija i bolja nego mnoge, koje su obećale lepšu sreću na početku. U toj veri možemo iz punog uverenja i iskrenog srca čestitati sretnu novu godinu. Dva Slovenca sigurno svakoga dana mole Boga za Vašu sreću: gospođa Natpačen i biskup dr. Rožman.

A mi ostali, koji Vas isto toliko volimo ali imamo manje istrajnosti, želimo Vam zdravlja i zadovoljstva, sreće u familiji i u Vašim aktivnostima.

Daj Bože, da bi se jednom opet sastali u našoj slobodnoj otadžbini.

Najsrdčajnije Vas pozdravlja

Vaš odani

Miha Krek

13.

Vaše Visočanstvo,⁵⁸

Donosioc ovoga lista je Mr. Jack Hoptner, direktor Mid–Eastern European Inquiry u New Yorku.⁵⁹ Najlepše Vas molim, da ga primite i sa njim razgovarate.

Sa pomenutim gospodinom smo saradnici već preko godinu dana. Znam ga lično vrlo dobro i smatram ga skrupulozno objektivnim i poštenim prijateljem naše zemlje. Njegove su veze sa ovdašnjim naučnim i publicističkim ustanovama odlične. Bio je posle rata u našoj zemlji. Želi napisati odlomak naše političke historije. U tom delu želi postaviti stvari na svoje mesto, želi ispraviti mnoge neistine koje su o nama bile napisane i štampane, želi prikazati događaje i ljude koji su u njima učestvovali objektivno i istinito. Mislím, da ćete učiniti dobro delo ako se odazovete njegovoj molbi i poslužite mu sa obaveštenjima i dokumentima koji su mu potrebni, da bi njegova knjiga bila ubedljiva i potpuna.

Molim Vas Visočanstvo, da izvolite i ovom prilikom primiti izraze mog najvećeg poštovanja i moje srdačne pozdrave.

Vaš M Krek

⁵⁸ Pismo ni datirano, je pa mogoče iz dopisovanja kneza Pavla z Vladkom Mačkom in Dragišo Cvetkovićem sklepati, da je napisano in poslano leta 1952. Pismo podobne vsebine je dobil knez Pavle od Vladka Mačka 3. 8. 1952, Dragiša Cvetković pa je pisal knezu Pavlu septembra 1952, da je prejel pisma od Mačka in Kreka, v katerih priporočata Jakoba Hoptnerja. Iz pisem Dragiše Cvetkovića se tudi jasno vidi, da se je dogovarjal za sestanek kneza Pavla s Hoptnerjem konec leta 1952.

⁵⁹ Jakob B. Hoptner (1911–1974), ameriški zgodovinar. V Jugoslaviji bil leta 1946 in 1947 kot predstavnik mednarodnega Rdečega križa. Po dolgoletnem preučevanju je napisal knjigo *Yugoslavia in Crisis: 1934–1941*, New York–London: Columbia University Press 1962; v srbskem jeziku (za tuji trg) je njegova knjiga izšla v Beogradu 1964, v srbsko–hrvatskem jeziku (za jugoslovanski trg) pa na Rijeki 1972 s predgovorom dr. Bogdana Krizmana. Ko sta vzpostavila stik, sta knez Pavle in Hoptner sodelovala in si dopisovala vse do Hoptnerjeve smrti.

20 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Jurij Perovšek

**O DEMOKRACIJI IN
JUGOSLOVANSTVU**
Slovenski
liberalizem v
Kraljevini SHS/
Jugoslaviji

**IZ NARODA
ZA NAROD!**

Jutrova jugoslovenščina.

Inštitut za novejšo zgodovino

Zbirka Razpoznavanja/Recognitiones

Inštitut za novejšo zgodovino

320 strani

Cena 24,00 EUR

Jubileji

Jurij Perovšek – šestdesetletnik

Pred mnogimi leti, kar nekaj desetletij je že od tedaj, ko sva s kolegom in dobrim prijateljem Jurijem Perovškom – med prijatelji in znanci je Jure – začela na Inštitutu za novejšo zgodovino (takrat še Inštitut za zgodovino delavskega gibanja) s prvimi koraki raziskovanja novejših zgodovine – po Karlu Mayu bi se reklo, da sva bila greenhorna ali zelenca – mi je neki (takrat za naju z Juretom) »stari« zgodovino pisni maček dal napotek, kako se lotiti pisanja prispevka, če ne veš, kako. Napotek je bil: »Uporabi citat!« In tako bom sedaj uporabil navedbo oz. misel, ki jo je zapisal jubilent v enem od podobnih jubilejnih člankov, ki jih je precej

napisal. Takrat je izrazil začudenje, zdelo se mu je neverjetno, da je moral vzeti v roko pero, da kaj napiše ob šestdesetletnici kolega Mirka Stiplovška. Tudi meni se sedaj zdi nekoliko neverjetno, da je prišel trenutek, ko je šestdesetletnico dočakal Jure Perovšek in pišem ob njegovem jubileju. In to domala iz enakega razloga, kot se je on čudil, ko je pisal ob takšni obletnici profesorja Stiplovška, bi lahko pokazal začudenje tudi sam. Razlog za to je »svežine polna življenjska podoba« jubilanta in njegova še vedno mladostna življenjska moč. To je mogoče upravičeno reči za Jurija Perovška. Bolj kot to dejstvo pa je zame neverjetno, kako je čas, ki ga delavno, raziskovalno, preživljava z jubilentom, minil tako hitro. Čas je resda hitro, skorajda neopazno minil, vendar so v njem ostale sledi – boljše rezultati dela, kot smo nekoč rekli – s področja raziskovanja novejših zgodovine, ki ga je opravil jubilent dr. Jurij Perovšek. V vsem tem sorazmerno dolgem času je namreč postal eden tistih zgodovinarjev, ki oblikujejo podobo in značaj slovenskega zgodovinopisja.

Rodil se je 8. maja 1954 v Ljubljani, kjer je rad živel do nedavnega. Bil je »otrok« središča Ljubljane, stanovanjskega bloka, ki so ga ljudje poimenovali Kozolec, na kar je bil vedno zelo ponosen. V tem mestu je obiskoval osnovno šolo, gimnazijo in filozofsko fakulteto. Diplomiral je leta 1978 iz zgodovine in sociologije. Po diplomi se je za kratek čas, le za dober mesec, zaposlil kot strokovni sodelavec v takratni vodilni družbenopolitični organizaciji, a ga je kmalu premagala sla po raziskovanju novejših zgodovine. Raziskovanje preteklosti mu je postalo življenjski cilj. Zaposlil se je na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Zapisal se je raziskovanju zgodovine obdobja med svetovnima vojnama, čeprav bi pričakovali, da se bo glede na družinsko poreklo spoprijel z dobo »partizanstva«. Oče France je bil znani slovenski partizan in politični delavec, zelo mlad je uspešno vodil Poverjenišvo pokrajinskega

narodnoosvobodilnega odbora za Primorsko oziroma za cono B Julijske krajine, mati Alenka Benko pa je bila med vojno pomembna aktivistka osvobodilnega gibanja v Ljubljani. Vsekakor ga je družinska tradicija določila za »partizanstvo«, nanj je bil zelo navezan. Profesor dr. Janko Pleterski, vodilni zgodovinar za vprašanja naroda in njegovih pravic ter možnosti pri nas, je vplival na Juretovo preučevanje t. i. nacionalnega vprašanja, kot so ga razumeli in razreševali komunisti z upoštevanjem načela pravice do samoodločbe narodov. Pod mentorstvom profesorja Pleterskega je napisal diplomsko nalogo o vprašanju slovenskega separatizma in centralizma v avstrijski socialni demokraciji in Jugoslovanski socialdemokratski stranki (objavljano v Prispvkih za zgodovino delavskega gibanja leta 1984). To ga je usmerilo, da je »ugriznil« v to tematiko. Takrat je prevladovalo mnenje, da je nacionalno vprašanje pri nas rešeno ustrezno in »za večno«, in da je dokaj abstrakten politični in politološki pojem. Kmalu pa je postal eno ključnih vprašanj in bistveno sredstvo možnosti slovenske politične in nacionalne emancipacije – oz. natančneje – uveljavitve slovenskega položaja in vloge v političnem življenju jugoslovanske države. Jurij Perovšek je prek tega načela in svojega zgodovinskega preučevanja »vstopil« v zgodovino pisje kot zgodovinar »nacionalnega vprašanja«.

Če izhajamo iz tega dejstva, je zgodovino pisno delovanje dr. Perovška mogoče opredeliti s tremi bistvenimi prvini: samoodločba, nacionalna emancipacija, državnost. V teh okvirih je potekalo raziskovalno in publicistično delo Jurija Perovška in poteka še vedno.

Iz načelnega obravnavanja samoodločbe pri slovenskih in jugoslovanskih komunistih, kar so skušali ti uveljaviti v politični praksi, sprva predvsem pri sebi, v lastni strankarski organizaciji, je napisal obsežno in vsebinsko polno razpravo glede pogledov slovenskih komunistov na vprašanje makedonskega naroda v letu 1923, ko je potekala v okviru jugoslovanske komunistične stranke obširna razprava znotraj stranke v zvezi s priznanjem narodov in opustitve unitarističnega pogleda na jugoslovanski narod (enačen z »nacijo« oz. je bil to pogled na državni narod) – objavljano v Prispvkih za zgodovino delavskega gibanja 1978/79. Razprava je Perovška postavila med pomembnejše (sicer dokaj maloštevilne) jugoslovanske zgodovino pisne strokovnjake o nacionalnem vprašanju. Kasneje je pisal še o pogledih slovenskih revolucionarno usmerjenih marksistov, krajše komunistov, na črnogorsko vprašanje v tem za KSJ odločilnem letu 1923 (objavljeno v Prispvkih za novejšo zgodovino 1996) ter glede etnične posebnosti Muslimanov v tej znotrajstrankarski razpravi v letu 1923 (objavljeno v Prispvkih za novejšo zgodovino leta 2001). O razpravi o nacionalnem vprašanju v letu 1923 v KSJ je napisal še nekaj daljših znanstvenih člankov, predvsem pa je bil gonilna sila in dejansko glavni ustvarjalec (zbral, uredil in napisal je opombe, da so ti nekoliko teoretično pisani in danes »arhaični« teksti razumljivi) izdaje virov o razpravi v zvezi z nacionalnim vprašanjem v KSJ v letu 1923. Razprava je v knjižni obliki izšla leta 1990 s podnaslovom Dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ. Vsekakor je s tem Perovšek v veliki meri – poleg Janka Pleterskega – ne le v slovenskem, marveč tudi v vsem jugoslovanskem zgodovino pisju postavil razpravo v premislek komunistični stranki in njenemu vrhu. Pisal je o

nacionalnem vprašanju, priznavanju narodov in o samoodločbi narodov in postavil tovrstno tematiko v zgodovinski spomin. Povedati velja, da je v tej razpravi imel od slovenskih komunistov veliko povedati Dragotin Gustinčič kot aktivni »udeleženeec« te razprave oz. polemičnega pisanja o razumevanju naroda in njegovih pravic. Ta je tudi eden od osrednjih osebnosti v Perovškovem obsežnem članku »Slovenski komunisti in nacionalno vprašanje v tridesetih letih« (objavljeno v Prispevkih za novejšo zgodovino 2010, in v knjigi Jurij Perovšek, Samoodločba in federacija: slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920–1941, Ljubljana 2012, v kateri je zbral svoje poglobitve članke o pogledih komunistov na nacionalno vprašanje v času med svetovnjima vojnama), v katerem je predstavil bistvene poglede slovenskih komunistov na nacionalno vprašanje, ki je postalo zanje vodilna politična misel in praksa. V tem prispevku Perovšek obravnava tako Gustinčiča kot Kardelja in razjasni »dilemo« glede avtorstva Kardeljevega dela, ki ga je izdal leta 1939 pod psevdonimom Sperans, to je Razvoj slovenskega nacionalnega vprašanja. Z zgodovinopisno analizo in tudi kritično je pojasnil, da gre pri očitkih, da je Kardeljevo delo dejansko Gustinčičevo, za zlonamerno, politikantsko natolcevanje. S tem obsežnim člankom je Perovšek v veliki meri zaokrožil svoj raziskovalni opus glede nacionalnega vprašanja, kot so ga razumeli in uveljavljali komunisti na Slovenskem in tudi v jugoslovanski državi.

Kljub velikemu zanimanju in odnosu do nacionalnega vprašanja ter samoodločbe narodov, kot so to razumeli komunisti, pa je veliko več raziskovalne pozornosti namenil slovenski narodni emancipaciji oz. uveljavitvi Slovencev kot naroda v lastni državnosti, tj. v politični in upravni tvorbi, v kateri bi Slovenci našli svojo nacionalno svobodo in imeli v njej svojo oblast ter svoj položaj ter vpliv. To so dosegli s samoodločbo, kakršno je svetu v začetku leta 1918 predstavil predsednik ZDA Wilson, ko so Slovenci konec oktobra istega leta (skupaj s Hrvati in Srbi iz Avstro-ogrske) presekali državnoopravne odnose (vezi, pretirano vzneseno bi lahko rekli okove) s habsburško dinastijo in njeno državo. Jurija Perovška sta to zgodovinsko dogajanje in proces ustvarjanja državnosti prevzela in napisal je obsežno zgodovinopisno študijo o tem oz. o Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki je sicer živela le dober mesec v novembru 1918, a predstavlja prvi izraz slovenske državnosti. S to temo je leta 1984 magistriral na ljubljanski filozofski fakulteti; študija je objavljena pod naslovom Slovenska osamosvojitev v letu 1918: študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov, Ljubljana 1998. Nasploh je o tej državni tvorbi, ki so si jo Slovenci za dober mesec delili z drugimi habsburškimi Jugoslovani, napisal vrsto tehtnih člankov in utemeljil njen zgodovinski pomen na zgodovinopisni način. Tako je predstavil njeno ustavnost, npr. vprašanje slovenskega parlamenta v letu 1918, njen mednarodno politični položaj, njene gospodarske možnosti. O tej temi oz. zgodovinskem dogajanju, ki ga je dejansko uvedel v slovensko zgodovinopisje (gre namreč za nekoliko drugačno izhodišče oz. »prijem«, kot se je razpadanja avstro-ogrske in nastanka jugoslovanske države lotil v svojem delu Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo Janko Pleterški, saj je Perovšek dal velik poudarek slovenski državnosti v okviru enomesečne Države SHS v novembru 1918) in s tem v slovensko »zgodovinsko vedenje ter zavedanje« državnost, ki so si jo delili novembra 1918 Slovenci s

Hrvati in Srbi, in je pomenila prvi državnopravni izraz jugoslovanske ideje. Država SHS je dobila dejansko s Perovškovo raziskavo (z njegovim »odkritjem«) študijo in mnoge članke, ki so nastali in bili objavljeni o tem »zgodovinskem pojavu«, svojo zgodovinsko vlogo in položaj v slovenski zgodovini. Pred tem je bila vse to bolj epizoda, s Perovškom pa je postala eden od pglavitnih izrazov slovenske samoodločbe v 20. stoletju in pomemben člen v slovenski državnosti, ki se je oblikovala in zaživela v tem stoletju, ki se je začela prav z Državo SHS.

Poseben sklop v zgodovinopisni ustvarjalnosti Jurija Perovška so njegove obravnave slovenske politične zgodovine med svetovnjima vojnoma. Dr. Jurij Perovšek je v bistvu zgodovinar političnega življenja, politike obdobja med svetovnjima vojnoma, tj. prve Jugoslavije; ob tem pa napravi le nekaj »izletov« v čas pred njo. Je izrazit politični zgodovinar časa prve jugoslovanske države, Kraljevine SHS/Jugoslavije, ki preučuje politično dogajanje, ustvarjalce ali povzročitelje le-tega, in njihovo idejnost. Vse njegovo resnično veliko delo, ki ga je opravil, to izkazuje in potrjuje.

»Naravni« nasledek zanimanja za Državo SHS kot načina slovenske samoodločbe v letu 1918, ki pa je svoj konec doživela z združitvijo s Kraljevino Srbijo in nastankom Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, je Perovškovo zanimanje za enega od slovenskih političnih in svetovno nazorskih taborov, ki so bistveno botrovali temu zgodovinskemu dogajanju. Na »zedinitev«, kakršna je bila, so namreč bistveno vplivali slovenski liberalci, ki so zastopali idejo ene države z enim jugoslovanskim narodom, z eno kraljevo dinastijo. Drugi veliki sklop raziskovalnega zanimanja dr. Jurija Perovška so zato postali slovenski liberalci oz. naprednjaki, kot so se sami radi označevali, da so s tem poudarjali, da niso konservativni tako kot njihovi »večni« politični nasprotniki iz katoliškega političnega tabora. Liberalci, ki so imeli sicer vidno zgodovinsko vlogo v slovenski politični zgodovini od konca 19. stoletja dalje, ne pa pomembne, takšne, kot so si jo v političnem življenju želeli, in so zato tudi postali »jugoslovenarji«, integralisti oz. poenotovalci, unitaristi in centralisti, v nasprotju z avtonomistično opredeljenimi klerikalci. To so postali, ker se z njihovo zgodovinsko vlogo, njihovo politiko zlasti glede zanikanja slovenske narodne individualnosti ni strinjal in je v njej videl nasprotje svojim pogledom na položaj in vlogo Slovencev v zgodovinskem dogajanju 20. stoletja in tudi sedaj. Lahko bi rekli, da se je Jure liberalcev lotil, da jih predstavi v vsem njihovem blišču in bedi. Tako kot se je on spoprijel z njihovo idejnostjo, zlasti glede naroda, in z njihovim političnim delovanjem, se ni pred Perovškom v slovenskem zgodovinopisju spoprijel do sedaj še nihče. Vsekakor so slovenski liberalci, »jugoslovanski nacionalisti« in nosilci jugoslovanskega unitarizma v slovenski politiki njegova »ljubezen«, čeprav idejnosti zlasti zaradi njihovega odnosa do slovenstva, z njimi nikakor ne deli. Je kritičen, a objektivni ocenjevalec slovenskih liberalcev in njihove politike. V svojem opisovanju le-te izhaja iz zgodovinskih dejstev, ki jih kot raziskovalec najde, opredeli in upošteva.

Slovenskih liberalcev se je lotil v svoji doktorski disertaciji Slovenski liberalni tabor in nacionalno vprašanje v času Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki jo je zagovarjal na ljubljanski filozofski fakulteti leta 1993. V knjižni obliki je izšla leta 1996 pod naslovom Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberal-

nega tabora v letih 1918–1929. O liberalcih je napisal številne članke, ki so objavljene v domačih in tujih znanstvenih revijah. Politiko liberalcev kot »jugoslovenarjev« je predstavil v številnih znanstvenih člankih – o tem je bera njegovih del največja –, in v dveh knjigah, v katerih je poglobitve in zgodovinsko ter zgodovinopisno odločujoče zapise glede slovenskega liberalizma in njegovega odnosa do naroda in države združil v smiselno celoto (Na poti v moderno: poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja, Ljubljana 2005; O demokraciji in jugoslovanstvu : slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji, Ljubljana 2013), in jih izdal v zbirki Razpoznavanja=Recognitiones, ki jo izdaja Inštitut za novejšo zgodovino. Poleg tega je v tej zbirki izdal še zapise o slovenskih izkušnjah s Kraljevino SHS/Jugoslavijo v času med obema vojnama s pomenljivim naslovom V zaželjeni deželi, kar je navedba iz članka, ki ga je napisal oktobra 1918 eden od takratnih prvakov katoliške politične stranke, tedaj že močno ostareli politik Fran Šuklje, ko je predstavil svoje poglede in poglede SLS na jugoslovansko državo v okviru uresničitve ideje »trializma«, kot so si jo predstavljali slovenski klerikalci (V zaželjeni deželi – slovenske izkušnje s Kraljevino SHS/Jugoslavijo: 1918–1941, Ljubljana 2009) in v njej spregovoril tudi o mitu in resničnosti jugoslovanske države. Prispevek o tem »stalno prisotnem«, največkrat spolitiziranem in ideološko čustvenem vprašanju je začel z navedbo proračunske debate Antona Korošca v Narodni skupščini februarja 1926, ko je označil jugoslovansko državo: »Srbi vladajo, Hrvati govorijo, mi (mišljeni so Slovenci – op. Z. Č.) plačujemo«. Nedvomno v veliki meri točna ocena jugoslovanske države, in to ne le tiste pred drugo svetovno vojno, ampak v velik meri tudi tiste po drugi svetovni vojni. Morda ni bila jugoslovanska država, v katero so stopili Slovenci po svoji volji (po volji svoje politike ali natančneje politikov) prav takšna, kot so si jo predstavljali kot »zaželeno deželo«, je pa bila tista, v kateri so po mnenju Perovška Slovenci dosegli napredek, in je bila v njej »oblikovana dovolj čvrsta narodno emancipacijska osnova, s katero so lahko Slovenci obenem z dejanji dokazano narodnoosvobodilno voljo in vojaško sposobnostjo v drugi svetovni vojni začeli živeti naslednjo jugoslovansko izkušnjo«.

Ti zapisi niso le posebnega pomena za predstavitev zgodovine Slovencev v prvi jugoslovanski državi, pomen ima za zgodovinopisje, saj se lahko na osnovi izvornih idejnih in organizacijskih pogledov seznanimo s pogledi in načrti, kot so jih predstavile politične stranke v svojih strankarskih programih v času t. i. vidovdanskega parlamentarizma. Ta se je sicer izkazal kot tisti, ki je zaradi svoje neučinkovitosti in nenehnih političnih kriz povzročil, da se je parlamentarizem končal in je kralj uvedel svojo osebno diktaturo. To si je najbrž želel uveljaviti bolj ali manj že ob nastanku jugoslovanske države. Kakšni so bili načelni, formalni in dejanski pogledi slovenskih političnih strank v dvajsetih letih, ko so se te »spopadale« na bolj ali manj pravih parlamentarnih volitvah s pridihom demokratičnosti, torej kakšni so bili programi, je dr. Jurij Perovšek objavil v izdaji zgodovinskih virov Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929), Ljubljana 1998, ki je izšla v zbirki Viri (št. 13) Arhivskega društva Slovenije. Objavil je programe političnih strank, ki so od leta 1918 do 1929 delovale na Slovenskem, napisal

obsežne opombe, uvodno študijo in življenjepis takratnih politikov, bolj znanih in pomembnih, in tudi tistih, ki so bili v politiki bolj (takrat in sedaj) neznani, in jih tako »približal« vsem, ki jih politična zgodovina zanima. Vsem, ki se profesionalno ali kako drugače ukvarjajo z zgodovino, zlasti s politično, obdobja med svetovnima vojnama, je s tem, ko je zbral strankarske programe, zelo koristil.

Jurij Perovšek je med slovenskimi zgodovinarji vsekakor »specialist« za politično zgodovino s poudarkom na strankarstvu v dobi med svetovnima vojnama, in to ne le liberalcev, ki so sicer v njegovih raziskavah in člankih največkrat obravnavani. Njegovo veliko poznavanje političnih strank, njihovih politikov in politike nasploh je mogoče spoznati in uporabiti v Enciklopediji Slovenije, za katero je napisal večje število (58) obsežnih in vsebinsko bogatih gesel, zlasti iz strankarske zgodovine obdobja, ki ga raziskuje, in o dogodkih, ki so označili slovensko zgodovino in razvoj v tem obdobju. Poleg sodelovanja v tem pomembnem »nacionalnem projektu« je kratke, jedrnate, a vsebinsko oz. informativne članke (43) o političnem dogajanju v prvi jugoslovanski državi v času t. i. vidovdanske demokracije napisal tudi za Slovensko kroniko XX. stoletja (izdala Nova revija, več izdaj, prva 1995); bil je tudi urednik za to obdobje in je tako vsebinsko oblikoval to knjigo.

Veliko delo je opravil kot avtor in kot član uredniškega odbora v monumentalnem delu (tako po obsegu kot po vsebini, saj gre za pomemben znanstveni dosežek z domala trajno vrednostjo) Inštituta za novejšo zgodovino in Mladinske knjige kot založnika – Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992 (Ljubljana 2005). Dejansko je oblikoval vsebino in opravil (skupaj z dr. Ervinom Dolencem) uredniško delo tistega, kar sodi v politično zgodovino, kar je bil velik del v prikazu dobe prve Jugoslavije. Predvsem pa je pomemben njegov avtorski prispevek v tem delu.

Kot urednik, kar je pomenilo tudi kot zbiralec in urejevalec gradiva, pisec opomb in predvsem kot avtor uvodne študije, je oblikoval knjigo Josipa Rusa Pričevanja in spomini: o sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji (1989), v kateri je zbrano gradivo iz delovanja tega pomembnega Sokola in enega od vodilnih v vodstvu Osvobodilne fronte (do začetka leta 1943 formalno predsedujoči Izvršnemu odboru OF). Poleg tistega, kar govori o OF, je pomembno v zbranem in objavljenem Rusovem gradivu tisto, kar govori o sokolstvu, vključno s »filozofijo« telesne kulture, kot so jo razumeli Sokoli in Josip Rus.

Glede na to, da je Jurij Perovšek med svojimi kolegi glede na vpise v sistem Cobiss, ki meri količino delavnosti raziskovalcev, med tistimi, ki se lahko pohvalijo z največjim številom »notiranih« del (v začetku junija 2014 jih je bilo 641), je težko predstaviti vse ali vsak prispevek posebej. Brez dvoma gre za zgodovinarja z veliko energije, predvsem pa delovnih sposobnosti in želje po raziskovanju in predstavljanju tega, kar je odkril. Da gre za raziskovalca, ki je dal slovenskemu zgodovinopisju velik prispevek in je dosegal na področju zgodovinopisja pomembne dosežke, so spoznali tudi na prelomu tisočletja v vrhu slovenske znanosti in mu za monografijo Liberalizem in vprašanja slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929 podelili Zoisovo priznanje za pomembne znanstvene dosežke na po-

dročju zgodovinopisja. V obrazložitvi je med drugim poudarjeno tudi, da je knjiga »napisana v prepričljivem znanstvenem slogu in v lepem slovenskem jeziku«.

To, da mu je mar za jezik in stil, je ena od odlik kolega Jureta. Za kakšen izraz oz. »formulacijo«, kot rad imenuje miselni in jezikovni sklop, je kot perfekcionista po značaju pripravljen razmišljati in iskati tako dolgo, dokler ni povsem zadovoljen z zapisano mislijo ali besedo. Ta značilnost je najbrž neposredno povezana z dejstvom, da je Jure tudi pesnik, ali je vsaj bil v svojih mladih letih, ko je spadal v krog nadobudnih pesnikov, ki jih je mogoče označiti za avantgardiste, zbirali pa so se okoli revij Problemi, Literatura (bil je celo član uredniškega odbora 1973–1974), Mlada pota, Mladina. Njegove pesmi so uvrščene v veliko antologijo slovenskega avantgardnega pesništva Fantasma epoché : poezija in/kot igra: slovenska avantgardna poezija 1965–1983 (Koper 2011). Na prelomu tisočletja pa je izšla samostojna pesniška zbirka njegovih »mladostnih« pesmi pod naslovom Plemstvo. Malokateri slovenski zgodovinar, sam se ne spomnim nobenega, se lahko pohvali s tem, da je pesnik z izdano pesniško zbirko. Da, Jure je med zgodovinarji pesnik (kar se v njegovem zgodovinopisnem delu sicer ne opazi), in med pesniki zgodovinar. Med slovenskimi zgodovinarji je med redkimi, ki imajo v svoji bibliografiji (v Cobissu) vpis v rubriko »Umetniški sestavek«. Pesništvo pri njem je najbrž vsaj malo povezano z njegovim navdušenjem nad znanstveno fantastiko kot literarno in filmsko zvrstjo. Poleg tega pa ga zanimata tudi mistika in okultnost. Vsekakor čudna kombinacija »zemeljskega« zgodovinarja, ki je v svojem zgodovinarskem delu strog in natančen, nemalokrat celo pretirano pikolovski, in »nebesnega« ljubitelja nadnaravnega in težko pojasnljivega. Ta njegova »drugost« pa se pri njegovem zgodovinopisnem delu nikakor ne pozna. To je stvarno in trdno glede »dokazov«. Sam je večkrat rekel, da je treba biti pri zgodovinopisnem delu »nemški«, s čimer je želel povedati, da je treba biti dosleden, v navajanju točen, tako kot so Nemci natančni npr. pri izdelavi avtomobilov. Takšen je njegov značaj!

Z »nemškim načinom« dela v zgodovinopisju, kar mu je glede na njegov značaj perfekcionista všeč, se je seznanil na dveh študijskih izpopolnjevanjih na nemških univerzah; v letih 1988–1989 na Institutu für europäische Geschichte v Mainzu in leta 1995 na študiju v okviru Deutscher Akademischer Austauschdienst. Plod prvega obiska nemške zgodovinarske institucije sta članka o Schulze-Delitzsčevih združno gospodarskih doktrinah kot liberalnemu odgovoru na socialna vprašanja v 19. stoletju in prilagoditev zamisli tega nemškega ekonomista, politika in socialnega reformista ter organizatorja kreditnega združništva na Slovenskem v letih 1872–1895 (oboje objavljeno v Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, 1998). S tem je dal Perovšek pomemben prispevek k utemeljitvi ekonomske in socialne misli liberalizma, o čemer v slovenskem zgodovinopisju ni bilo ničesar napisanega.

Svoje veliko vedenje o času med svetovnjima vojnoma in takratnih političnih razmerah je nekaj časa, pravzaprav kratek čas, dajal študentom na zgodovinskem oddelku ljubljanske filozofske fakultete in na zgodovinskem oddelku mariborske pedagoške oz. filozofske fakultete. Bil pa je aktiven tudi v slovenskem zgodovinarskem stanovskem društvu, Zvezi zgodovinskih društev Slovenije. Leta nazaj je bil njegov blagajnik in je »trpel« ob vodenjem financ, za kar si je vzel mnogo časa, da je vse

»štimalo«, v letih 2000–2002 pa je bil predsednik ZZDS. Uspešen! V tem času, leta 2001, je zasnoval in v veliki meri sam tudi organizacijsko izvedel dve odmevni zgodovinarski zborovanji, vezani na obletnice v tistem letu – šestdesetletnica začetka druge svetovne vojne pri nas in desetletnica osamosvojitve Slovenije. Obe sta bili uspešni in referati, kasneje objavljeni kot članki, so precej obogatili naše vedenje o dogajanju v letih, ki so bila predmet znanstvenega srečanja. Poleg tega je bil Jurij Perovšek vedno vpet v družbeno dogajanje, že v času socializma kot tudi kasneje. V letih 2002–2006 je vodil upravni odbor Inštituta za novejšo zgodovino, od leta 1999 pa je vodja enega od dveh raziskovalnih programov tega inštituta, in sicer tistega, ki obravnava politični zgodovinski razvoj. Kot vodja je bil tako uspešen, bolje bi bilo reči, da so bili uspešni raziskovalci njegove skupine, ki jih je dobro vodil in »razgibal«, da ga je pohvalila s pohvalami skopa agencija, ki vodi oz. oblikuje slovensko znanost.

Jure Perovšek je sicer rojen Ljubljčan, otrok »asfalta« in kotalk (o tem, če je, in koliko je kotalkal, sicer ne vem, ker o tem nisva nikoli razpravljala, sva pa o marsičem drugem), ki pa ima neznansko rad naravo. Dokler je živel v Ljubljani, ko pa si je ustvaril družino in je postal oče sina Florjana, se je iz Ljubljane odselil na slovensko podeželje – če bi mu omenil to možnost pred desetletjem ali kaj več, bi se zgrozil in zatrdil, da bo ostal v »svojem« Kozolcu in v svoji »krajevni skupnosti« – in zaživel sorazmerno daleč od prestolnice, je bil sprehajalec, pohodnik, ki je pred tem vsak dan napravil svojo »ruto« skozi Tivoli in prek Rožnika. Odmerjenih je imel osem kilometrov, ki jih je opravil ne glede na vreme. Seveda je tudi navdušen planinec. Rad je obiskoval Storžič, kamor je zvalil na hiter, utrujajoč pohod kar nekaj zgodovinarskih kolegov. Mene ni prepričal, da bi šel! Najbrž ne bi zdržal njegovega tempa, kajti kot je »zagrizen« kot zgodovinar, je takšen tudi kot pohodnik in planinec. Nepopustljiv!

Prispevek dr. Jurija Perovška slovenskemu in širšemu zgodovinopisju je velik. Vedenje o slovenski novejši zgodovini je namreč bistveno razširil v okviru svojih treh temeljnih problemskih sklopov: o pogledih na nacionalno vprašanje slovenskih komunistov med svetovnjima vojnama, zlasti v letu 1923, ki je bilo za komuniste in njihove poglede na nacionalno vprašanje prelomno, o slovenski državnosti, izraženi v Državi SHS, kot v razčlembi prve slovenske samoodločbe v 20. stoletju, ter o slovenskem liberalizmu in njihovih pogledih ter politiki glede slovenskega narodnega vprašanja, ki je samostojno slovenstvo zanikalo. Vztrajal bo pri raziskovanju teh treh v njegovem delu osrednjih problemskih sklopov in še obogatil slovensko zgodovinopisje in zgodovino z novimi spoznanji in pogledi na čas prve polovice 20. stoletja.

Vsekakor je ob koncu tega zapisa ob življenjskem jubileju Jureta Perovška mogoče uporabiti še en citat iz spisa, napisanega ob podobni priložnosti, napisal ga je Ervin Dolenc ob šestdesetletnici Janka Prunka, namreč »leta tečejo, tudi Juriju Perovšku, pa čeprav to mnogi težko opazimo«. Dopolnil je šestdeset let! Zaželeli mu jih moramo še mnogo, in naj bodo srečna, polna uspehov, zlasti delovnih, in predvsem naj bodo zdrava. Ob šestih križih lahko omenimo tudi zdravje, mar ne?

Zdenko Čepič

Vida Deželak Barič – šestdesetletnica

17. junija je praznovala šestdesetletnico dr. Vida Deželak Barič, znanstvena sodelavka Inštituta za novejšo zgodovino. Kot je »abraham« v slovenski življenjski tradiciji nekakšna prelomnica v zrelih letih, tako je šestdesetletnica med zgodovinarji tradicionalna obletnica, prvi življenjski prag, na katerem se ozremo nazaj na svoje znanstveno in strokovno delo, uspehe, in hkrati primerna priložnost za zaključno zaokrožitev rezultatov svojega znanstvenega opusa.

Kolegica Vida je vse svoje strokovno in znanstveno delo v treh desetletjih in pol, odkar se je po končanem študiju zaposlila, povezala z Inštitutom za novejšo zgodovino. Tedaj, ko je leta 1979 kot sveža diplomantka zgodovine in umetnostne zgodovine na ljubljanski Filozofski fakulteti dobila priporočilo profesorjev in s tem priložnost, da se zaposli na tedanjem Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, se je ravno zaključila presoja raziskanega in prizadevanje, da se raziskave dopolnijo in sistematizirajo s še neraziskanimi, vendar nujnimi temami, in pritegnitvijo novih mladih sodelavcev, tudi za raziskovanje tem v tedaj za oblast zelo pomembnem obdobju narodnoosvobodilnega boja. Kolegica Vida je dobila svojo nalogo prav v srži te legitimirajoče tvarine – da raziskuje zgodovino Komunistične partije Slovenije, ki je bila – paradoksalno – do tedaj razen nekaj člankov skoraj neraziskana. V sodelovanju z mentorjem dr. Tonetom Ferencem je najprej oblikovala zasnovo magistrske naloge, v kateri si je zadala za cilj, da podrobno prouči organizacijo komunistične partije na Slovenskem v vojnem obdobju tako v organizacijskem smislu kot v 'človeških virih', da globlje prikaže probleme politične sile, ki je vodila narodnoosvobodilno gibanje in socialistično revolucijo. Magistrski študij je mentor jemal skrajno resno; Vida je skoraj vsako sredo popoldan sedela v njegovem kabinetu (ko sem se ji leto pozneje na teh študijskih pogovorih o obdobju druge svetovne vojne pridružil, smo se skupaj družili še dve leti in pol) in ta šola nama je koristila še dolga leta, karkoli že sva si tedaj o njej mislila. In še eno šolo je treba vsaj omeniti, pridobitev večine enciklopedičnega pisanja, saj je tudi Vida Deželak že v začetku osemdesetih let sodelovala pri pisanju člankov za Enciklopedijo Slovenije, pogosto takih, ki so terjali najprej raziskovalno delo, pa čeprav za deset vrstic teksta.

Minuciozno in v celoti impozantno raziskovalno delo je Vida najprej opravila za obdobje 1941–1943 in magisterij znanosti dosegla leta 1985 (Organizacijski razvoj Komunistične partije Slovenije 1941–1943: (april 1941–september 1943, Ljubljana, 1985, 429 str.). Prav obdobje 1941–1943 je bilo raziskovalno najbolj zahtevno; malo pisanih virov, veliko obstoječih, a različno zanesljivih spominskih virov. Deželakova

jih je vse 'predihala', a se je pri preverjanju oprla tudi na ponovno presojo ustnih virov, kritičnega soočanja vseh zapisanih virov s spominom še živih udeležencev. Na osnovi magistrskega dela je pripravila vrsto razprav o organiziranosti KPS, ki jih je objavila po večini v inštitutskih Prispevkih za novejšo zgodovino (PNZ): razvoj Komunistične partije Slovenije na Štajerskem, v Ljubljani, na Gorenjskem. Z njimi se je tudi v širši javnosti uveljavila kot poznavalka tedaj družbeno zelo pomembnega segmenta zgodovinopisja odporniške organizacije, ki je bila tudi v slovenskem zgodovinopisju v primerjavi z raziskovanjem oboroženih enot odporništvu zapostavljena. Izpostaviti je še posebej treba razpravi o organizaciji KPS v partizanskih enotah tistega časa (Organiziranost Komunistične partije Slovenije v partizanskih enotah 1941–1943. PNZ, 1988, št. 1–2, str. 63–93) in razpravo o sestavi najvišjega vodstvenega političnega telesa KPS (Osrednje vodstvo Komunistične partije Slovenije v vojnem obdobju 1941–1945. PNZ, 1993, št. 1/2, str. 87–98), v kateri je razrešila večino dilem o personalni sestavi (!) osrednjega političnega organa KPS, katerega članstvo je odražalo tako izjemni čas (aretacije, smrti, prostorska razdeljenost) kot tudi notranja trenja, ki so bila v glavnem v povojnem času kot neprijetna najraje 'pozabljena'. S to razpravo je časovno že posegla na področje svoje doktorske naloge. V skladu z inštitutskim, a tudi osebnim programom, je namreč za temo doktorske naloge na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani predložila organizacijsko vprašanje KPS v vojnem obdobju; ne le kot vprašanje osebne sestave organov in organizacij v kolikor toliko izdelani in hkrati neprestano spreminjajoči se hierarhično zgrajeni organizaciji ilegalne politične stranke *posebne vrste*, pač pa tudi kot vprašanje, kako se je organizacijsko vprašanje sploh odražalo v politični strategiji in taktiki KPS. Ob tem je s svojim poznavanjem te specifične tematike poskušala odgovarjati v novem času intenzivnega preverjanja vseh dotedanjih izhodišč tudi na vprašanja o razmerju odporniškega gibanja do revolucije (Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev. PNZ, 1995, št. 1/2, str. 137–162).

V drugi polovici devetdesetih let je zaključila svojo disertacijo, ki jo je leta 2000 obranila na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani (Organizacijsko vprašanje Komunistične partije Slovenije 1941–1945, Ljubljana 1999, 468 str.), spet pod mentorstvom dr. Toneta Ferenca. Del disertacije je objavila v knjižni obliki v inštitutski knjižni zbirki nekaj let pozneje, ko se je Inštitut za novejšo zgodovino odločil, da v vedno bolj komercialno usmerjenem založniškem prostoru sam sistematično poseže v objave znanstvenih rezultatov zgodovinopisja (Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943, . Ljubljana 2007, 429 str. (Razpoznavanja, 7). V monografiji je v šestih poglavjih sistematično prepletla prikaz organizacijskega razvoja KPS s političnimi izhodišči in delovanjem KPS v odporniškem gibanju in njenem lastnem notranjem oblikovanju politike v obdobju od okupacije Jugoslavije aprila 1941 do konca leta 1943, ko se je odporniško gibanje po italijanski okupaciji močno utrdilo in razširilo tako v Ljubljanski pokrajini kot – še posebej – na Primorskem. Znanstveno utemeljeno, z uporabo vseh razpoložljivih virov, ki jih je sistematično pregledovala in zbirala v arhivih v Beogradu in Sloveniji, je pokazala na dve točki; da je KPS šla v odporniški boj »tako rekoč brez kakršnihkoli zadržkov« in vanj vključila

vse svoje sile, ter na drugi strani, da je v tej brezkompromisni usmerjenosti sledila predvsem lastnemu političnemu cilju revolucionarne preobrazbe družbe, čeprav ni zanemarila tudi nacionalne osvoboditve.

Obdobje zaključka pisanja disertacije se je odrazilo tudi s komentirano objavo virov o problemu delovanja Komunistične partije Slovenije na Primorskem, kjer se je njena internacionalistična usmerjenost in zavezanost principom mednarodnega komunističnega reda v Kominterni srečevala s problemom samoodločbe in zavezanosti ustvaritve nacionalne enote s priključitvijo območja etnično slovenskega območja k Sloveniji. (Pokrajinske konference Komunistične partije Slovenije na Primorskem: 1942–1944, Ljubljana, 2001, 179 str. (Viri, 16)). V komentirani objavi zapisnikov in drugega materiala dveh pokrajinskih partijskih konferenc se zrcali ne le samo delovanje KPS na območju, ki je bilo že več kot dve desetletji v sestavi italijanske države, pač pa tudi vprašanje odnosa s KP Italije, s katero se je KPS stikala v bližnjih mestih Trstu in Gorici, in vprašanju sodelovanja obeh odporniških gibanj ob jasni zahtevi slovenskega, da se Primorska priključi Sloveniji.

In ni odveč poudariti, da je Vida prispevala tudi večino na problematiko delovanja Komunistične partije Slovenije nanašajočih se tekstov za inštitutsko monografijo Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. Ljubljana 2005, 2006), v katerih je podala prve sintetične interpretacije svojega dotedanjega raziskovanja.

V teh letih je Vida Deželak Barič načela tudi temo, ki je v njenem strokovnem in znanstvenem delu postala v naslednjem desetletju za več let njena poglavitna preokupacija. V razpravi *Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev* (PNZ, 1995, št. 1/2, str. 137–162) je med ostalimi sodelavci inštituta, ki so pripravljali projekt popisa žrtev druge svetovne vojne in povojnih pobojev, načela vprašanje žrtev med članstvom KPS, pa tudi odnosa KPS do velikih žrtev med pripadniki odporniškega gibanja, ki jih je terjalo tako intenzivno odpornišтво. Na to je spomnila prvič že ob uvodnih izhodiščih projekta na posvetu leta 1995. Deset let za tem je namreč postala vodja ciljnega raziskovalnega projekta, ki si je po več letih izvajanja zastavil nalogo, da po zakonsko omogočenem odprtem dostopu do matičnih podatkov za ta posebni primer preveri podatke že ugotovljenih smrtnih žrtev in hkrati odkrije nove. Tedaj je še bilo živo predvidevanje, da bo prav gradivo matične službe (dokončno) razrešilo odprte probleme pomanjkljivih in dvomljivih podatkov o osebah, ubitih ali padlih v času druge svetovne vojne in zlasti v letu 1945, ko je prišlo do množičnih povojnih pobojev. Vida Deželak Barič je zapored vodila dva taka projekta, v katerih so v petih letih tri sodelavke pregledale gradivo o umrlih osebah celotnega sistema matične službe v Sloveniji, kar je bilo skrajno zahtevno, a je vodstveno nalogo opravila s človeško občutljivostjo. Njeno poglobljanje v problematiko žrtev druge svetovne vojne in prvega povojnega obdobja je vodilo tudi v vrsto objav o tej problematiki, ne le številne intervjuje, druge javne nastope in strokovne članke. Med njimi je treba posebej omeniti njeno vodenje celotnega podprojekta in uredniškovanje publikacije *Žrtve druge svetovne vojne v Zasavju*, ki je plod sodelovanja Zasavskega muzeja in Inštituta za novejšo zgodovino (Trbovlje, 2012 (2013)). S to

publikacijo je raziskovalna skupina inštituta, ki se ukvarja z žrtvami druge svetovne vojne, izvedla pilotno raziskavo na manjšem območju, v kateri je pridobila izkušnje za zastavljeno študijo o žrtvah druge svetovne vojne in prvega povojnega leta v Sloveniji. Celovito interpretacijo smrtnih žrtev druge svetovne vojne in prvega povojnega obdobja na Slovenskem pa je podala v referatih na posvetih Represija med drugo svetovno vojno in v povojnem obdobju v Sloveniji in v sosednjih državah (Posledice vojnega nasilja: smrtno žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem. V: Nasilje vojnih in povojnih dni. Ljubljana 2014, str. 11–36 (Vpogledi 8)) in Odstranje zamolčanega. (Smrtno žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem in notranji obračun. V: Damjan Hančič, (ur.), Gregor Jenuš (ur.), Neža Strajnar (ur.). Odstranje zamolčanega : zbornik prispevkov, (Zbirka Totalitarizmi – vprašanja in izzivi, 3). Ljubljana 2013, str. 69–84). Naj ob tem poudarim, da je Vida nastopila na številnih znanstvenih in strokovnih posvetih, tudi v nekdanjem jugoslovanskem prostoru in v tujini, na katerih je predstavljala širok spekter tem iz svojega širšega raziskovalnega področja.

Čeprav je njeno raziskovalno področje v glavnem historičnem toku, torej »moško«, pa je Vida Deželak Barič pokazala tudi poseben posluš za žensko in njen položaj v družbi v tem prelomnem, surovem obdobju. Med rezultati tega raziskovalnega zanimanja velja omeniti sintetične preglede Vloga in položaj žensk na Slovenskem v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji 1941–1945 (Milica G. Antić (ur.) Naše žene volijo. Ljubljana 1999, str. 21–40), Uresničevanje ženske enakopravnosti na Slovenskem med drugo svetovno vojno in po njej. Borec, 2009, št. 657/661, str. 236–268) in Politizacija ženske na Slovenskem v času druge svetovne vojne (Aleksander Žižek (ur.) Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september – 2. oktober 2004. Ljubljana 2004, str. 317–322), pa tudi več študij o politično pomembnih ženskah tega obdobja; predvsem pa študijo o enem redkih dogajanj v vojnem času, ki so ga vodile in se ga udeleževale predvsem ženske – demonstracije za izpust političnih zapornikov v Ljubljani leta 1943 (Na svidenje prihodnje sredo: ženske demonstracije v Ljubljani 1943. Ljubljana 2005, 133 str.), ki jo je razvila iz dela v več komisijah o problemu spomenika medvojnimi demonstracijam v mestu.

Čeprav ji usoda, kar zadeva zdravje, ni prav naklonjena, kot ji že večkrat prej ni bila, pa je Vida Deželak Barič polna zavzetosti za raziskovanje, poglobljena v obdobje, ki ga raziskuje tri in pol desetletja, vztrajna v delu in skromna v želji po osebni promociji. Verjamem, da bo tudi to zdravstveno oviro premagala in uresničila svoje raziskovalne in publicistične načrte, med katerimi, kolikor vem, zavzema osrednje mesto druga monografija o razvoju Komunistične partije Slovenije v vojnem obdobju. Slavljenci dr. Vidi Deželak Barič kolegice in kolegi ob življenjskem jubileju iskreno čestitamo, želimo ji notranjega zadovoljstva in uresničitve vseh načrtov in želja, tistih, ki so del njene raziskovalne opredeljenosti, in onih osebnih!

Damijan Guštin

In memoriam

Prof. dr. Andrej Mitrović (1937–2013)

Zadnjič smo se srečali pred skoraj devetimi leti. Oktobra leta 2005 smo skupaj sodelovali na mednarodnem simpoziju o nacionalnih stereotipih, ki sta ga v Palazzo Feltrinelli v Gargnanu ob Gardskem jezeru pod vodstvom italijanske kolegice profesorice Biance Vallota organizirala Avstrijski kulturni forum in Univerza v Milanu. Andrej je bil že nekoliko utrujen, toda živo se je vključeval v razprave in se zvečer v pogovorih z nama z Ljubinko navduševal nad mislijo, da bi poskušali podoben posvet, na katerem bi pretresali nacionalne stereotipe, ki so jih od nastanka Jugoslavije oblikovali in razširjali glasniki njenih narodov, v Beogradu ali Ljubljani organizirati z zgodovinarji naše nekdanje, leta 1991 razpadle domovine. Po končanem simpoziju v Gargnanu sem Andreja in Ljubinko z avtom zapeljal na železniško postajo v Brescia, od koder sta z vlakom odpotovala v Milano. Poslovali smo se z obljubo, da se čim prej zopet srečamo in uresničimo v Gargnanu zasnovane načrte. V naslednjih dveh-treh letih tega na žalost zaradi drugih obvez nismo uspeli storiti, nato pa je Andreju stik s kolegi in prijatelji otežila in postopoma povsem onemogočila huda in dolgotrajna bolezen, za posledicami katere je v noči med 25. in 26. avgustom 2013 v Beogradu umrl.

Andrej Mitrović je doma in v tujini užival ugled enega najbolj prodornih in vsestranskih srbskih in jugoslovanskih zgodovinarjev 19. in 20. stoletja. Bil je izjemno ploden pisec: objavil je petindvajset knjig in dobesedno težko pregledno število znanstvenih razprav in člankov, hkrati pa se je na Filozofski fakulteti v Beogradu, kjer je po odlično opravljeni diplomu leta 1961 na pobudo profesorja Jorja Tadića postal asistent in z izvolitvijo v docenta leta 1967 akademski učitelj, nadvse predano posvetil pedagoškemu delu. V Mitrovićevih očeh je bilo zgodovinopisje temeljna humanistična veda z jasno določenimi pravili in metodologijo, na empirično in analitično raziskovanje oprto spoznavanje zgodovine pa nenadomestljiva, ustvarjalna kulturna dejavnost, ki je predpogoj razumevanja tako preteklega kot sodobnega sveta. Zgodovinarji bi se morali zato, kot je menil, da bi uspešno in prepričljivo uresničevali zastavljene naloge, neprekinjeno odpirati novim raziskovalnim postopkom, temam in področjem in se v sproščenemu dialogu z drugimi humanističnimi in družboslovnimi vedami ter umetniškimi deli in njihovimi ustvarjalci posvečati kritičnemu soočanju raziskovalnih rezultatov, interpretacij in ocen.

Tako se je vse od začetka znanstvene in učiteljske kariere tudi sam zavzeto udeleževal strokovnih srečanj, posvetov in razprav doma in v tujini in jih spodbujal in organiziral ter si med domačimi (jugoslovanskimi) in tujimi kolegi kot polemičen, a

strpen in duhovit sogovornik pridobil širok krog znancev in prijateljev. Hkrati je na Filozofski fakulteti v Beogradu, pod vplivom ozračja na nemških univerzah, kjer se je izpopolnjeval, že v zgodnjih sedemdesetih letih preteklega stoletja zasnoval in skoraj četrto stoletja vodil neformalni, interdisciplinarni forum »okroglo mizo«, ob katerem so se zbirali zgodovinarski kolegi, študentje ter ugledni domači in tuji gostje in pozno v noč razpravljali o odprtih problemih zgodovinopisja, preteklosti in sodobnosti. Leta 1985 je na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete zasnoval Katedro za občo sodobno zgodovino, sedem let pozneje (1994) pa je utemeljil prvi zasebni srbski znanstveni časopis *Godišnjak za društveno historiju*, ki je tudi v politično in nacionalno najburnejših letih v Srbiji in na tleh bivše Jugoslavije ohranil strogo stvarno strokovno raven. Konec devetdesetih let je bil med ustanovitelji enega prvih nevladnih združenj v Srbiji na področju znanosti in izobraževanja, Društva za družbeno zgodovino, prijateljem in znancem, ki so imeli to srečo, da so se jih lahko udeležili, pa so ostala v nepozabnem spominu tudi večerna druženja s kolegi, študenti in domačimi in tujimi gosti, ki sta jih prirejala skupaj z življenjsko sopotnico Ljubinko Trgovčević.

Andrej Mitrović se je rodil 17. aprila 1937 v Kragujevcu, kjer je obiskoval osnovno šolo in gimnazijo. Na njegovo odločitev za študij zgodovine so, kot piše Milan Ristović,¹ na eni strani vplivali tragični vojni dogodki z množičnim zločinom, ki so ga nemški okupatorji leta 1941 zagrešili nad prebivalci Kragujevca, na drugi pa domače družinsko okolje z bogato knjižnico očeta – francoskega študenta in dramatičnimi izkušnjami povojnih let. Na Filozofski fakulteti v Beogradu je tri leta po diplomu magistriral s temo *Aprilska pogajanja o jadranskem vprašanju leta 1919* in leta 1967 doktoriral z disertacijo o *Delegaciji Kraljevine SHS na mirovni konferenci v Parizu v letih 1919–1920*, ki je leta 1969 izšla v knjižni obliki. V letih 1967–1973 je bil docent, v letih 1973–1980 izredni in od leta 1980 redni profesor na Filozofski fakulteti v Beogradu, kjer je predaval in leta 1985 ustanovljeno Katedro za občo sodobno zgodovino vodil vse do upokojitve leta 2004. V skoraj štirih desetletjih akademske kariere je bil mentor več deset doktorskim disertacijam in magisterijem in v njegovem seminarju so se oblikovali najuglednejši srbski raziskovalci in raziskovalke sodobne zgodovine. Ob pedagoškem in raziskovalnem se je vneto posvetil tudi uredniškemu delu: bil je urednik *Nolitove zbirke Zgodovina (Istorija)* in zbirke *Zgodovinska misel (Istorijska misao)* Srpske književne zadruge, član uredniškega odbora *Zgodovine srbskega naroda (Istorija srpskog naroda)* in njene šeste knjige, več let je urejal *Istorijski glasnik* in *Godišnjak za društveno historiju*, bil pa je tudi urednik zbirke *Raziskovanje zgodovine (Istraživanje istorije)* Črnogorskega zgodovinskega društva v Podgorici. Za svoje znanstveno delo je že leta 1975 prejel nagrado mesta Beograda, leta 2001 pa tudi Herderjevo nagrado in leta 2004 Medaljo Konstantina Jirečeka Zdrženja za jugovzhodno Evropo v Münchnu. Bil je član Društva pisateljev Srbije in od leta

¹ Milan Ristović: Andreju Mitroviću povodom sedamdesetog rođendana. Dostopno na: www.udi.rs%5Carticles%5Candreju_mitrovicu.htm. Pri prikazu Mitrovićevega življenja in dela se opiram tudi na nekrolog Dubravke Stojanović: *Netrpeljiv prema netrpeljivima*, objavljen v radijski oddaji Peščanik. Dostopno na: pescanik.net/2013/08/netrpeljiv-prema-netrpeljivima/.

1988 dopisni član Srbske akademije znanosti in umetnosti, pri kateri je vodil odbor za zgodovino 20. stoletja. Predaval je na mnogih tujih univerzah, za rednega člana srbske Akademije pa zaradi kritičnega odnosa do srbskega nacionalizma in politike ni bil izvoljen, kar je bilo, kot je v nekrologu ob njegovi smrti zapisala Dubravka Stojanović, svojevrstno priznanje njegovi politični in intelektualni neodvisnosti.

Mitrović je že pet let po objavi disertacije izdal obsežno, po zgledu tedaj najmodernejših zahodnoevropskih sintez napisano zgodovino Evrope v času med obema svetovnima vojnama z naslovom Čas nestrpnih (Vreme netrpeljivih), ki je z izvirno vsebinsko zasnovo (Nova Evropa in oblike političnih pokrajin po prvi svetovni vojni, Socialistične revolucije, Trije politični zgledi: Parlamentarizem, Avtoritarni nacionalizem in Komunizem in s posebnim, kulturni in umetniški ustvarjalnosti posvečenim sklopom: Uresničevanje političnega in umetniškega duha, državniki ter ustvarjalci in avtoritarizem) vzbudila pozornost po vsej Jugoslaviji. V Sloveniji se je po njej v konceptualnem pogledu zgedoval Janko Prunk pri oblikovanju poglavja o dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja v Svetovni zgodovini, ki jo je po predlogi nemške Herderjeve založbe leta 1976 izdala Cankarjeva založba. Medtem ko se je Mitrovićeva tretja, leta 1975 izdana knjiga Razmejitev Jugoslavije z Madžarsko in Romunijo 1919–1920 še navezovala na njegovo raziskovanje diplomatske zgodovine in versajske konference, so njegove naslednje tri, v letih 1981–1987 objavljene monografije na osnovi obsežnega v domačih, srbskih ter nemških in avstrijskih arhivih zbranega gradiva obravnavale politiko Avstro-Ogrske in Nemčije do Srbije pred in med prvo svetovno vojno in razmere v Srbiji v vojnem času. Knjige Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918 (1981), Srbija u Prvom svetskom ratu (1984) in Ustaničke borbe u Srbiji 1916–1918 (1987) predstavljajo zaokroženo celoto, Mitrović pa je njihovo sporočilo strnjeno povzel tudi v obširnem poglavju z naslovom V svetovni vojni v drugem zvezku VI. knjige Istorije srpskog naroda. Kot opozarja Milan Ristović, je Mitrović v teh treh knjigah podrobno prikazal ne le politično in diplomatsko dogajanje na Balkanu in v Srbiji ter okoli nje od aneksijske krize dalje (ter v letih 1914–1918 vojne operacije in dogodke), temveč tudi življenjske razmere srbskega prebivalstva v času vojne in okupacije avstrijske, bolgarske in nemške vojske, oboroženi odpor v zaledju front ter družbene in gospodarske posledice vojne. Knjiga Srbija v prvi svetovni vojni je bila tako še leta 2007, ko je izšla v angleškem prevodu,² deležna pohvalnih ocen v angleško pisanih strokovnih revijah.

Andrej Mitrović je že v knjigi Čas nestrpnih posvetil posebno pozornost vprašanju o odnosu umetniških ustvarjalcev do politične in družbene stvarnosti ter zgodovinskega časa, v katerih so živeli, leta 1977 pa je predavanja o »zgodovinskem« v romanu Čarobna gora Thomasa Manna izdal tudi v knjižni obliki. V tej sporočilno bogati, čeprav po obsegu drobni knjigi je Manna predstavil kot »književnika – zgodovinarja v najboljšem pomenu besede«, ki je v romanu razmišljal o najbolj perečih vprašanjih svojega časa, in na ta način prepričljivo pokazal, kako lahko domiselno

² Andrej Mitrović: Serbia's Great War 1914–1918, Introduction by Professor Mark Cornwall. London 2007.

povezovanje zgodovinskega raziskovanja z raziskovanjem zgodovine književnosti in drugih umetnosti poglobi in razširi zgodovinsko obzorje. To raziskovanje, ki naj bi temeljilo, kot je zapisal, v težnji po celovitem razumevanju razdobja od začetka prve do konca druge svetovne vojne, je pozneje še nadaljeval in njegove rezultate leta 1983 strnil v knjigi *Angažirano in lepo. Umetnost v dobi svetovnih vojn (1914–1945)*, o odnosu med »zgodovinskim in umetniškim« pa je razmišljal tudi v esejih, ki jih je leta 1993 združil v knjigi *Muhasta muza. K temi o umetnosti, kulturi in zgodovini* se je z razpravami o zgodovinskem ozadju literarnih del nekaterih najvidnejših srbskih književnikov, Bertoluccijevih filmov in znanih likovnih stvaritev še vračal, med drugim v svojih zadnjih dveh knjigah *O Božji državi in zli odrešitvi (O božjoj državi i zlom spasenju)*(2007) in *Kultura in zgodovina (Kultura i istorija)*(2008).

Teoretska razmišljanja o zgodovini, zgodovinopisu, vlogi zgodovinske zavesti in temeljnih vprašanih spoznavanja zgodovine in zgodovinske metodologije je povezal v knjigah *Razpravlanje s Clio* (1991) in *Izpraševanje Clio* (1996), pri tem pa v začetku devetdesetih let kritično opozarjal tudi na ponavljajoče se oblike nasilja nad zgodovino (na pozabo, izničenje ter ideološko-selektivne razlage z vidika vsakokratnih pragmatičnih sodobnih ciljev). Od devetdesetih let je v domačih in tujih (nemških, avstrijskih in francoskih) arhivih intenzivno raziskoval politiko in delovanje tujih bank in njihov vpliv na procese gospodarske in družbene modernizacije ter meddržavna nacionalno in strankarsko politična nasprotja v Srbiji in na Balkanu. Novembra leta 2000 je o tej temi pod naslovom *Francosko-nemški vplivi in meščanska družba Srbije do druge svetovne vojne* v okviru *Historičnega seminarja Znanstveno-raziskovalnega centra SAZU* zadnjič predaval v Ljubljani, štiri leta pozneje (2004) pa je izšla njegova knjiga *Tuje banke v Srbiji 1878–1914*, v kateri je ugotavljal, da so bile »tuje banke (v Srbiji) nesporno med pomembnimi dejavniki napredka«, vendar tudi soodgovorne za mnoge konflikte in napetosti v balkanskih državah in med njimi.

Andrej Mitrović je krvavi razpad Jugoslavije doživljal kot skrajno tragično in nerazumno izgubo za vse njeno prebivalstvo in vse njene narode. Odločno je zavračal kolege, ki so v času razpadanja skupne države in po njenem razpadu vsak iz svojega nacionalnega zornega kota »dokazovali«, da je bila Jugoslavija »zgodovinska zmotna« in sam ugotavljal, da sta bili prva in druga Jugoslavija »zgodovinsko slabo raziskani«, da pa bi, že na osnovi tega, kar o obeh vemo, zaslužili vsaj oceno dobro. »Jugoslavija je bila srbski uspeh, saj so se Srbi z njo pridružili veliki skupnosti, ki je poskušala premostiti stare civilizacijske razlike,« je leta 1999 dejal v intervjuju za beograjski tednik *Vreme*. Toda jugoslovanska ideja je bila, kot je poudarjal, vse od začetka uresničljiva le kot konsenz o »skupnem življenju« in ob predpostavki, da bo »skupna država« demokratična. Glavni razlog za razpad Jugoslavije v začetku devetdesetih let preteklega stoletja naj bi bil sicer, da tudi njeni socialistični vodniki niso učinkovito rešili »vprašanja njene gospodarske in družbene integracije«, vendar naj bi svojo rušilno vlogo odigrali tudi podedovani nacionalizmi, že v jugoslovanski kraljevini prikrivano dejstvo, da so se v njej združili narodi, ki so se v prvi svetovni vojni vojskovali na nasprotnih straneh in zlasti v socialistični Jugoslaviji prikrivan in »nepriznan« drža-

vljanski spopad v času druge svetovne vojne. Pri tem naj bi prva in druga Jugoslavija »funkcionirali« na temelju »srbsko-slovenske sloge«, zato so Srbi »v trenutku, ko so »Slovincem rekli, naj gredo, Jugoslavijo že postavili pod vprašaj«. ³

Z Mitrovičevimi stališči smo se lahko strinjali (ali pa tudi ne), vedno je bil odprt za razpravo in - pod težo argumentov - tudi dopolnjevanje in popravljanje lastnih gledanj in ocen. Bil pa je brezkompromisen kritik nacionalistične politike in demagogije (zbornik njegovih intervjujev je leta 1998 izšel pod naslovom Čas destruktivnih) in hkrati zgodovinopisja, ki je, kot je dejal in zapisal v leta 2005 objavljenem referatu z naslovom Prevlada nerazuma (Prevlast nerazuma), »zgodovinsko zavest reduciralo na našo in njihovo zgodovino« ter nasprotje: »Mi in oni«. »Totaliziranje sovraštva« in nasprotij pač ni »prijatelj spoznavanja«. ⁴ Zgodovinarji so imeli v socialistični Jugoslaviji v različnih nacionalnih okoljih podobne izkušnje, je ugotavljal, in zgodovinopisje ni bilo, kljub političnim pritiskom, nikjer le enostransko partijsko«. V »praksi je bilo vendarle prisotno vse«: od iskrene predanosti stroki do partijske rigidnosti in nacionalističnih konstrukcij. »Skratka: vladalo je omejeno sožitje različnih izhodišč, strokovnih moral, metod in rezultatov«. ⁵

Andrej Mitrovič v tem prepričanju tudi po razpadu Jugoslavije ni prekinil stikov z jugoslovanskimi kolegi. Nasprotno: v letih 1998–2003 se je aktivno udeleževal srečanj srbskih in hrvaških zgodovinarjev, ki so se na pobudo in v organizaciji nemške fundacije Friedrich Neuman srečevali v okviru projekta Dialog povijesničara-istoričara, leta 2004 pa je podprl tudi pobudo Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, da bi na podobnih srečanjih v dialoško odprti razpravi združili zgodovinarje iz vseh držav – naslednic Jugoslavije. »Mislim, da bi takšna srečanja lahko doprinesla k reanimaciji zgodovinske stroke, k zgodovinskemu raziskovanju le v okvirih zgodovinskega razmišljanja« in k »osvoboditvi gledanj na osnovi empiričnih znanj«, je zapisal. ⁶ Pobuda za organizacijo pogovorov o razmerah v zgodovinopisju v državah naslednicah Jugoslavije od njenega razpada dalje se ni posrečila, saj je srečanju v Ljubljani 18. in 19. marca 2004 sledilo le še srečanje v Sarajevu leta 2007, toda misel, da bi takšni pogovori lahko prispevali k preseganju delitev in razlik med zgodovinarji in njihovimi interpretacijami, ki sta jih poglobila in zaostрила kriza in razpad Jugoslavije, in odprli pot k postopnemu oblikovanju analitično bolj prepričljive in uravnotežene zgodovinopisne slike obeh jugoslovanskih držav, za kakršno se je zavzemal tudi Andrej Mitrovič, se zdi še danes aktualna.

Od leta 2012 podeljuje nemška ustanova Michael Žikić Stiftung v Bonnu nagrado Andreja Mitrovića za najboljše, še neobjavljene disertacije s področja zgodovine Srbije, Jugoslavije in nemško-srbskih oz. nemško-jugoslovanskih odnosov, ki so bile

³ Dostopno na: Intervju: Andrej Mitrovič, www.vreme.com/arhiva_html/429/10.html.

⁴ Andrej Mitrovič: Prevlast nerazuma. Segment o povijesnom nerazumu in duhovnim prilikama kriznog doba, Čemu dialog povijesničara-historičara? (Osam skupova 1998–2003 i osam knjiga – zbornika radova: 2000–2004), Priredio: Igor Grahovac. Zagreb 2005, str. 73, 75.

⁵ Prav tam, str. 72.

⁶ Zgodovinopisje v državah naslednicah SFRJ 1991–2003, Uvodne besede. V: Prispevki za novejšo zgodovino 2004, št. 2, str. 10.

prijavljene na eni nemških, avstrijskih in švicarskih univerz oziroma na eni univerz v državah, naslednicah Jugoslavije.

Peter Vodopivec

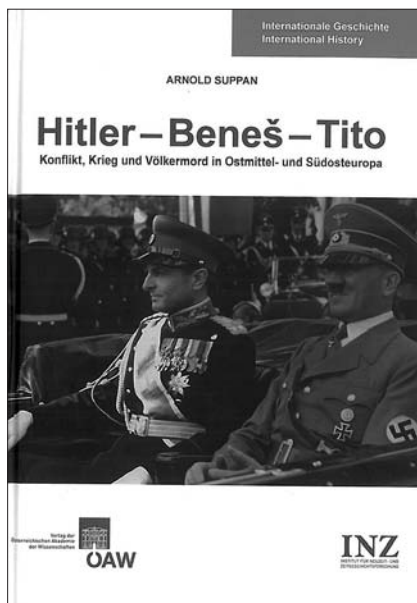
Ocene in poročila

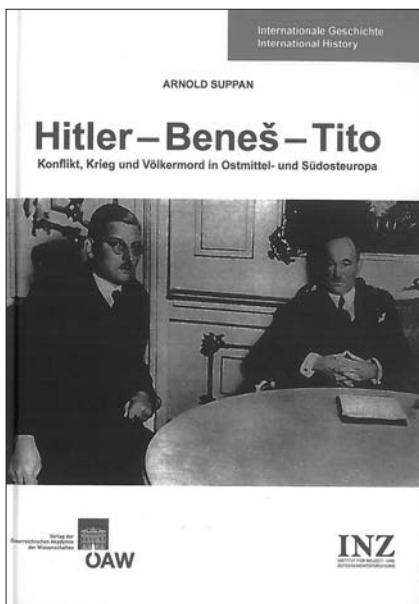
Arnold Suppan, Hitler – Benes – Tito: Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel und Südosteuropa. Erlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2014, 3 zv. XIV, 2047 str., 13 str. pril., ilustr. (Internationale Geschichte ; Bd. 1. International history ; Bd. 1)

Knjiga s preprostim naslovom vsebuje imena treh vidnih in tudi odločilnih politikov v Evropi in v svojih državah, vsi trije so bili rojeni in so odrasli v habsburški monarhiji in vsi trije so vplivali na zgodovinsko dogajanje in so po avtorjevem mnenju usodno zaznamovali politiko svojih držav v 20. stoletju – ter nekoliko opisnim podnaslovom, ki pojasnjuje, da delo govori o konfliktih, vojni in genocidu v srednji in jugovzhodni Evropi, obravnava avtor nacionalne odnose v Habsburški monarhiji pred prvo svetovno vojno, konfliktna češko-avstrijska in jugoslovansko-avstrijska razmerja v času med obema vojnoma, nacistično okupacijsko politiko na Čehoslovaškem in v Jugoslaviji v času druge svetovne vojne ter ukrepanje z Nemci po njej, njihovo kazen in pregon na Čehoslovaškem in v Jugoslaviji.

Avtor tega obsežnega dela je ugledni avstrijski zgodovinar prof. dr. Arnold Suppan, redni član avstrijske akademije znanosti. Rojen je bil na Koroškem, v Št. Vidu na Glini, zgodovino in germanistiko je študiral na univerzi na Dunaju, kjer je leta 1970 promoviral, od leta 1984 pa je na univerzi na Dunaju predaval vzhodnoevropsko zgodovino. V letih 1988–2002 je bil vodja Avstrijskega vzhodno in jugovzhodnoevropskega inštituta na Dunaju, od leta 1994 pa profesor za vzhodnoevropsko zgodovino na Inštitutu za vzhodnoevropsko zgodovino dunajske univerze, ki ga je v letih 2002–2008 tudi vodil. Je redni član Avstrijske akademije znanosti, v letih 2003–2011 je bil vodja njene Zgodovinske komisije, v letih 2009–2011 njen glavni tajnik in v letih 2011–2013 njen podpredsednik. Spisek njegovih znanstvenih objav je zelo dolg, zato v tej kratki predstavitvi omenjam le obsežno monografijo o jugoslovansko avstrijskih odnosih med obema vojnoma, ki je pod naslovom Jugoslawien und Österreich, Bilaterale Aussenpolitik im europäischen Umfeld izšla leta 1996 na Dunaju.

Na začetku predstavitve obsežne, predvsem pa vsebinsko bogate knjige Arnolda Suppana nekaj »tehničnih« podatkov. Ti so že sami po sebi impresivni. Monografija v treh zvezkih obsega preko 2000 strani in ima skoraj 3600 opomb. Neposredno delo

na v monografiji predstavljeni problematiki je po navedbah avtorja trajalo deset let, pri čemer je treba omeniti še dejstvo, da se je s tematiko knjige v veliki meri ukvarjal tudi že v predhodnih raziskavah. Delo temelji deloma na arhivskih raziskavah avtorja v Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Pragi in Stanfordu, deloma pa tudi na raziskavah njegovih študentov, ki so raziskovali v različnih arhivih. Tudi spisek uporabljene mednarodne literature je izjemno obsežen. Suppan je svoje delo »naslonil« na svoje odlično poznavanje sodobne nemške, avstrijske, češke, slovaške, slovenske, srbske, hrvaške, britanske in ameriške zgodovinske literature. Je tudi nekoliko polemično, saj avtor v sklepnih poglavjih predstavlja in analizira tudi različna gledanja na vprašanja t. i. kolektivne

krivde in kaznovanja, razlike v zgodovinskem spominu in zgodovinske razlagah ter poskuse zблиžanja in pomiritve v zadnjih desetletjih. Pri pisanju monografije si je hkrati ustvaril izjemno široko mrežo poznanstev z vrhunskimi strokovnjaki iz celotne Srednje Evrope pa tudi od drugod, npr. iz Združenih držav Amerike, iz Kanade, s katerimi je lahko iz različnih zornih kotov spoznaval zapleteno problematiko in si izmenjeval mnenja ter informacije. Navedeno kaže, da se je Suppan pri pisanju knjige, dobro zavedal, kako izjemno zahtevna in kompleksna je problematika, ki se jo je lotil.

Suppanova monografija obravnava zgodovinski razvoj mednacionalnih konfliktov na političnem, pravnem, gospodarskem, socialnem, kulturnem in vojaškem področju v vzhodni Srednji Evropi in jugovzhodni Evropi v času sto let, od pomladi narodov 1848 pa do prvih let po drugi svetovni vojni. S historizacijo sto let trajajočega konflikta in z obravnavo zgodovinskega spomina nanj pa sega Suppanovo delo do današnjih dni. V središču avtorjeve pozornosti so tako etnično nacionalne napetosti v času habsburške monarhije med Nemci na eni strani in Čehi, Slovaki, Slovenci, Hrvati in Srbi na drugi strani, pa tudi med Madžari in Srbi, Hrvati ter Slovaki. Pri tem Suppan poudarja, da kljub zaostrenim mednacionalnim konfliktom zlasti od konca osemdesetih let 19. stoletja v habsburški monarhiji ni v tem času izbruhnila nobena revolucija kot npr. v Rusiji 1905, pa tudi ne secesijska vojna, kot je bil to primer v Združenih državah Amerike, tako da naj bi bil tedanji vsakdanjik precej nekonflikten. Po razpadu večnacionalne habsburške monarhije leta 1918 in nastanku nasledstvenih držav pa lahko v okviru versajske Evrope sledimo razvoju odnosov med Nemčijo in Avstrijo ter Čehoslovaško in Jugoslavijo. V tem času je meddržavne odnose v veliki meri pogojevalo tudi vprašanje nacionalnih manjšin (nemške v Jugoslaviji in na Čehoslovaškem ter slovenske v Avstriji), ki so bile obravnavane sko-

zi prizmo tedanjega pogleda na nacionalno državo kot nekakšen tujek. Sledi Suppanov prikaz obdobja med letoma 1939 in 1948, ki je sicer časovno najkrajše, a je po intenzivnosti in usodnosti najbolj zaznamovalo mednacionalne odnose v prostoru vzhodne Srednje Evrope in jugovzhodne Evrope. V tem času so prišli mednacionalni konflikti do vrhunca in dobili povsem nove razsežnosti. Gre sicer za čas svetovne morije, ki pa je imela prav v obravnavanem nacionalno zelo pisanemu prostoru poleg splošnih vojnih značilnosti tudi mnoge specifične tragične razsežnosti. Uvod v ta čas predstavlja Suppanova predstavitev zasedbene politike in vojnega prava v Evropi, kjer pojasni temeljne pojme zasedbene politike, probleme odpornišтва in kolaboracije, hkrati pa tudi na načelni ravni osvetli pomen vojnega prava, vojnih zločinov in razloži definicijo genocida. Prikaz tega usodnega časa je avtor razdelil na več tematskih poglavij, in sicer po vrstnem redu: »Nacionalsocialistična vladavina na Čehoslovaškem med letoma 1939 in 1945«, »Nacionalsocialistična vladavina v Jugoslaviji 1941-1945«, »Maščevanje, povračilo, kazen« (pri čemer posebej obravnava Čehoslovaško in Jugoslavijo), nato sledi poglavje »Izgon, nasilna izselitev, »etnično čiščenje«, in na koncu tega časovnega obdobja še »Kolektivna krivda, razlastitev, brezpravje«. Celovit vsebinski prikaz tega v knjigi predstavljenega obdobja bi zahteval seveda mnogo več časa in prostora, kot ga je v tem poročilu o knjigi na voljo, zato so izpostavljene le nekatere ugotovitve. Gre za vzročno-posledično logično razporeditev, ki kaže na poznavanje kompleksnosti in specifičnosti razmer na tem ozemlju. Tako se je avtor izognil v preteklosti vse prepogostemu posploševanju in enostranskemu črno-belemu prikazovanju medvojnega obdobja, in to v vseh okoljih, ki jih zadeva obravnavana problematika. V Suppanovi knjigi je jasno prepoznavna linija, ki je iz nacistične rasne večvrednostne ideologije in iz nje izvirajoče osvajalne politike privedla do skrajno zaostrenega konfliktnega stanja med narodi tega prostora, v nekaterih primerih pa tudi znotraj njih samih. Lahko bi dejali, da je duh ušel iz steklenice, saj so postali v totalni vojni, kar je druga svetovna vojna nedvomno bila, vojni zločini, kršenje mednarodnega vojnega prava, represalije, prisilno delo, raznarodovanje, izgoni in preseljevanja celotnih etničnih skupin, množični poboji in umori ter na koncu še genocid, sestavni del »reševanja« mednacionalnih pa tudi notranjih konfliktov v tem prostoru. Kot kažejo rezultati žrtev vojne in prvih povojnih let, je spirala nasilja dosegla do tedaj nepričakovane razsežnosti. Medtem ko so bili v času nacistične vladavine v veliki meri žrtve predvsem prebivalci podjarmljenih narodov, tako so bili npr. Slovenci podvrženi etnocidni politiki, pa se podoba ob koncu vojne z zmago zavezniške protihitlerjevske koalicije dramatično

obrne. Ob domačih notranjih sovražnikih so največje žrtve postali pripadniki predvojnih nemških manjšin, naseljenih na ozemlju Češkoslovaške in Jugoslavije, ki so jih deloma pobili, v glavnem pa na različne načine izgnali v Avstrijo in Nemčijo. To naj bi po mnenju avtorja predstavljalo genocid, pri čemer Suppan posebej izpostavlja pomen Beneševih dekretov na Čehoslovaškem in t. i. avnojskih sklepov v Jugoslaviji (mišljen je le en odlok, in sicer o prehodu sovražnikovega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile 21. novembra 1944, kar je dobilo naziv »avnojsko sklepi«, ker je ta odlok sprejelo Predsedstvo AVNOJA v funkciji zakonodajalca).

Če se osredotočimo na del, ki obravnava Jugoslavijo in predvsem slovensko ozemlje med drugo svetovno vojno, lahko opazimo, da so se v času nacistične vladavine v tem prostoru posamezni narodi znašli v zelo različnih (podrejenih) položajih, a so bili prav Slovenci med najbolj izpostavljenimi. Tudi sicer je razčlenitev slovenske problematike (okupacija, kolaboracija, odpor, revolucija, protirevolucija, državljanska vojna) ustrezna, je pa seveda res, da so znotraj tega okvirja nastale v slovenskem zgodovinskepiju znatno razlikujoče se interpretacije. Pri tem se je moč povsem strinjati z avtorjevo ugotovitvijo, da je bilo zgodovinskepije v Jugoslaviji v prejšnjem družbenem sistemu politično instrumentalizirano, in da je nastala cela vrsta mitov, toda ne gre spregledati tudi dejstva, da se je s pluralizacijo slovenske družbe pojavila tudi težnja po takem prevrednotenju dogajanja med drugo svetovno vojno, ki nima vedno podlage tudi v preverljivih dejstvih. Tako npr. trditev o tem, da predvojna slovenska politična elita naj ne bi poskušala doseči vzpostavitve slovenske države pod protektoratom sil osi, ni točna, kar seveda pomeni, da je treba njeno delovanje v prvih mesecih okupacije, pa tudi kasneje, videti v nekoliko drugačni perspektivi, kot je bila prikazana v knjigi.

Na koncu sledi še poglavje o zgodovinskem spominu in historizaciji stoletnih konfliktov v vzhodni Srednji in jugovzhodni Evropi. Jasno je, da je šele po padcu berlinskega zidu z uvedbo parlamentarnega demokratičnega sistema v vzhodni Evropi v večji meri postalo možno poglobljeno preučevanje kompleksnih problemov, ki jih obravnava Suppanova knjiga. Pri tem pa avtor upravičeno ugotavlja, da tudi še na začetku 21. stoletja obstajajo deloma še vedno močno nasprotujoče si zgodovinske podobe prizadetih narodov, kot so znatne razlike seveda tudi znotraj njih samih. Zato Suppan meni, da je za preseganje razlik treba v gledanju na zgodovino vzhodne Srednje in jugovzhodne Evrope imeti Evropo pred seboj v celoti. Torej ne le selekcioniran spomin na njene svetle strani, ampak je treba upoštevati tudi temno plat.

Na koncu še kratko pojasnilo v zvezi s trditvijo, zapisano v razpravi »Slovenci pod nacističnim gospostvom 1941–1945«, ki sva jo skupaj s pokojnim prof. dr. Tonetom Ferencem objavila v zborniku »Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju«, o Hitlerjevem posebnem sovraštvu do Čehov in Slovencev, ker so pripomogli k okrnitvi Avstrije. Po Suppanovem mnenju bi sicer za tako mnenje težko našli potrditev v virih in v primerjavi z nacistično politiko tudi do mnogih drugih narodov bi po njegovem mnenju težko pritrdili tej oceni. Tudi sam ne vem zagotovo in natančno, na kaj je pokojni dr. Ferenc, ki je ta del razprave napisal, s tem mislil. Vsekakor pa drži, kot

je razvidno iz Hitlerjevega »Mein Kampfa«, da je bil kasnejši nacistični diktator že v rani mladosti, ki jo je preživel v multinacionalni srednjeevropski monarhiji, dejansko izjemno ostro nastrojen do avstrijskih Slovanov. Večkrat je posebej izpostavil zlasti Čeha, saj naj bi v njegovih očeh prav ti z domnevno slovanizacijo habsburške monarhije pomembno vplivali na slabitev nemštva v tem zanj tako pomembnem prostoru. Vsaj glede Slovencev pa je imel Tone Ferenc morda pred očmi predvsem besede, ki jih je Hitler izrekel v pripravah na napad na Jugoslavijo 27. marca 1941, ko je izrecno poudaril, da Slovenci in Srbi nikoli niso bili nemški prijatelji.

Bojan Godeša

Jurij Perovšek, O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2013, 317 str., ilustr. (Zbirka Razpoznavanja=Recognitiones; 20)

Na polju slovenskega zgodovinopisja je veliko njivic, zaplat in vrtičkov. Nekaj je tudi travnikov, pa robidovja in ostalega trnja tudi ne manjka. Tu torej živimo in delamo. Naši vrtovi se ne razlikujejo samo po različnih kulturah, ki jih gojimo, razlikujejo se tudi po načinu obdelave in gnojenja zemlje. In vendar imamo skupne lastnosti: plotovi, ki jih postavljamo med našimi vrtički, pogosto rastejo v nebo. Na sosede, ki uporabljajo drugačne agronomске metode, ali pa imajo plevel za plemenite rastline, gledamo s perspektive naših plotov – torej z viška. A zato nismo nič manj zaplankani. Če je zmrdovanje nad gospodarji revizionističnih brazd, ki ne razlikujejo med zrnjem in plevami in med krompirjem in kamni, še upravičeno, pa je zmrdovanje nad drugačnimi pristopi in interpretacijami zgodovinarjev, ki spoštujejo zgodovinsko metodo in vire, povsem neprimerno. Še več! S stališča »umnega poljedelstva na zgodovinskem polju« takšna vzvišenost tudi ni koristna. So slovenski zgodovinarji navajeni različnosti? Imam občutek, da je odgovor lahko zgolj negativen. To dokazujejo predvsem soočenja različnih pogledov na robu naših zgodovinskih poljan: ali ni nikakršne razprave, torej živimo eden mimo drugega za mejami svoje grude v blaženi samozadostnosti; ali pa je razprava izrazito polarizirana in konfliktna. V obeh primerih se ne slišimo dobro in še manj razumemo. Zakaj toliko o tem v oceni knjige? Knjižne ocene ne lebdi v idealnem zraku, vedno so del paradigme, ki ji pripadam. Knjiga Jurija Perovška je lahko dober primer. Avtor teh vrstic vidi jugoslovanstvo drugače kot Perovšek, kljub temu pri polni zavesti trdi, da je knjiga dobra in jo toplo priporoča. Je to tako težko razumeti?

Začnimo z razlikami. Perovšek je najboljši poznavalec slovenskega liberalizma med obema vojnama, zato je razumljivo in umljivo, da je napisal knjigo, v kateri analizira odnos slovenskih liberalcev do demokracije in jugoslovanstva. Okoli teh dveh problemov so se slovenski liberalci pospešeno vrteli celo obdobje Kraljevine SHS / Jugoslavije. V predgovoru je Perovšek dobro opredelil svoj pristop in izho-

dišča. Po njegovi interpretaciji so »vprašanje naroda« slovenski liberalci »obravnali izven demokratičnih meril.« »Postavili so se na stališče slovenskega samozanikanja, to je v namišljenem jugoslovanskem narodu utopljenega slovenstva.« Perovšek torej postavi zanimivo razmerje med narodom in demokracijo. Slovenski narod obravnava kot subjekt, ki ima demokratično pravico, »da sam odloča o svoji bivanjski razsežnosti«. Temu je težko oporekati, vendar gre Perovšek en korak dlje: slovenski liberalci naj ne bi bili demokratični, ker so »izničevali pravico do narodne samoodločbe«. Na tem mestu ima (najverjetneje) pisec te ocene drugačno mnenje kot avtor knjige. Razlika bržkone izvirajo iz različnih pojmovanj naroda. Zdi se, da Perovšek pojmuje narod esencialno, kot bistven del posameznikove in družbene

identitete, in tudi perenialistično (kot trajen fenomen). Pisec teh vrstic pa zagovarja zmerno modernistično in konstruktivistično perspektivo. Občasno upošteva tudi etnosimbolne argumente, zanima pa ga predvsem narava nacionalističnih diskurzov.

Torej, unitarizem slovenskih liberalcev v kraljevini SHS/Jugoslaviji po mnenju pisca te ocene ni nujno že »sam na sebi« nedemokratičen. Prav tako federalizem/avtonomizem slovenskega političnega katolicizma ni nujno »sam na sebi« demokratičen. Prepričanje liberalcev, da so Slovenci le pleme jugoslovanskega naroda, ne nasprotuje pojmovanju demokracije v obravnavanem času, kot tudi današnjim dojemanjem demokratičnosti. Lahko pa slovenski liberalni unitarizem nedemokratičen postane, kar se je tudi zgodilo. Perovšek v knjigi mojstrsko opiše navdušenje obeh prvakov slovenskega liberalizma (Gregorja Žerjava (1882-1929) in Alberta Kramerja (1882-1943)) nad kraljevo diktaturo po šestem januarju 1929. Liberalni model izgradnje jugoslovanskega naroda se je očitno izkazal za neuspešnega. Ko se ga v jugoslovanski politični realnosti ni dalo uresničiti po demokratični poti, so slovenski liberalci zajahali konja diktature in dali prednost unitarnemu jugoslovanstvu pred demokracijo. Pravzaprav so liberalci svojo nedemokratičnost pokazali že veliko prej, s podpiranjem proto-fašistične organizacije Orjuna v dvajsetih letih. Razmerje med jugoslovanstvom in demokracijo je bilo problematično skozi celotno dobo jugoslovanske monarhije, zato gre Perovšku velika zasluga za odpiranje te problematike, ki ponuja zgodovinospisju še veliko zanimivih tem za raziskovanje.

So slovenski liberalci res stali na stališču slovenskega samozanikanja? Temu lahko pritrdimo, če stojimo na stališču avtonomističnih nasprotnikov slovenskega liberalizma, ali pa na stališču današnjih pojmovanj slovenskega naroda. Če pa poskušamo prodreti v miselnost slovenskih liberalcev (to lahko naredimo prav s pomočjo Perov-

škovich odličnih prikazov), se nam prikaže drugačna slika: jugoslovanstvo kot nadgradnja, dopolnitev slovenskega naroda, kot višja evolucijska stopnja, ki bo prinesla slovenskemu narodu pravo svobodo v organski sintezi z narodi iste krvi in narodne duše. Enotnost (tudi v gospodarskem smislu) bo prinesla največ možnosti za razvoj vsakega dela razširjenega naroda. Če so se združili Nemci in Italijani - v obeh državah so očitne ogromne regionalne razlike – zakaj se ne bi še Jugoslovani? To pojmovanje jugoslovanstva ima dolgo brado, prisotno je bilo že v predmarčni dobi v 19. stoletju, v drugi polovici 19. stoletja pa je bilo jugoslovanstvo neločljivi del slovenskega nacionalizma. Liberalni prvaki, ki so krojili politiko v letih 1918-1941, so bili dobesedno vzgojeni v slovensko jugoslovanstvo. Slovenski narod za slovenske patriote 19. stoletja ni bil poslednji cilj, koncept slovenskega naroda so namenoma »puščali odprtega« nasproti Južnim Slovanom in Slovanom. Narodnost so dojemali v koncentričnih krogih: biti Slovenec, Jugoslovan, Slovan. Kako je torej z liberalci in slovenskim samozanikanjem? Gre za tipično vprašanje, na katerega lahko odgovorimo tako ali drugače: je kozarec na pol prazen ali na pol poln? Stvar perspektive.

Pohvaliti je potrebno predvsem strukturo knjige. Perovšek je kot izkušen pisec znanstvenih monografij razdelil knjigo na dva dela. V prvem delu je opisal razumevanje demokratičnih vrednot in naroda v slovenskem liberalnem taboru preko naslednjih podtem: liberalna politična misel in praksa, odnos slovenskih liberalcev do vere, vprašanje demokracije in volilnega sistema, odnos do vojske in opredelitev jugoslovanstva narodnega ideala. V tem delu knjige je Perovšek obravnaval teme, ki jih je že predstavil drugje, na tem mestu pa jih je razvijal dalje in jih kontekstualiziral kot del enotne monografije o slovenskih liberalcih. Menim, da ne pretiravam s trditvijo, da v obravnavani knjigi najbolj izstopa drugi del monografije z naslovom *Prvaka slovenskega liberalizma med svetovnimi vojnama*. V tem sklopu, ki je napisan bolj razgibano, dialoško in sveže, kot prvi sklop, je Perovšek predstavi življenjsko pot dveh velmož slovenskega liberalizma: Gregorja Žerjava in Alberta Kramerja. Gre za povsem neobdelano področje v slovenskem zgodovinopisju. Seveda, ne preseneča, da se je največji strokovnjak za področje slovenskega liberalizma med obema vojnama odločil, da bo napisal osnovo za politični biografiji obeh najpomembnejših liberalnih prvakov. Preseneča nas lahko dejstvo, da tega do sedaj še ni nihče storil. Pomembno je tudi to, da je Perovšek dosegel dober učinek s tem, ko je biografski prikaz Žerjava in Kramerja postavil drug poleg drugega. Tako lahko bralec primerja delovanje in življenjsko pot obeh akterjev in ugotavlja podobnosti in razlike. Prav tako je razumljivo, da je politični biografiji postavil v drugi del knjige, kajti nepoučeni bralec lahko razume Kramerjevo in Žerjavovo politično življenje samo s pomočjo obsežnega predznanja, ki ga ponuja prvi del monografije. Žerjavu je Perovšek namenil nekoliko manj prostora, najverjetneje zato, ker je bila tudi njegova življenjska pot krajša.

Kaj je družilo liberalna prvaka? Kot prvo, družila ju je ista letnica rojstva (1882), oba pripadata generaciji slovenskih izobražencev, ki je rasla in zorela ob prelomu 19. v 20. stoletje. V svoji zgodnjih dvajsetih letih sta družno zakoračila v slovensko politiko v okviru narodno-radikalne mladine. Oba sta tudi istega leta postala člana Narodno napredne stranke, oba sta ostro in dosledno nasprotovala klerikalizmu, ozi-

roma prevladi (Vse)slovenske ljudske stranke. Medtem ko se je po vstopu v liberalno politiko Žerjav postal aktiven na področju gospodarstva in združništva, ter na tem področju tudi prvič »nasedel« s finančnim škandalom Agro-Merkur, pa se je Kramer posvetil »žurnalističnemu« delu. V letih 1910-14 je deloval kot dopisnik Slovenskega naroda iz državnega zbora na Dunaju. Prva svetovna vojna je oba politika pognala v vrh slovenskega liberalizma. Sodelovala sta tako pri prizadevanjih za ustanovitev jugoslovanske države, kot tudi v aktivnostih za izgradnjo vseslovenske liberalne stranke.

Na tem mestu ni dovolj prostora, da bi omenili vse funkcije in časti, ki sta jih Kramer in Žerjav opravljala v jugoslovanski monarhiji. Obregnili se bomo zgolj ob nekaj zanimivih epizod, ki jih v njunem življenju ne manjka. Leta 1920 sta skupaj ustanovila dnevnik Jutro, ki je postal osrednje glasilo slovenskih liberalcev v tem obdobju. Kot že omenjeno, sta bila tako Žerjav kot Kramer dosledna zagovornika jugoslovanskega unitarizma. Perovšek zelo dobro prikaže, kako sta se trudila svoje unitarno jugoslovanstvo razlikovati od velesrbstva. Poleg golega jugoslovanskega idealizma, ki je bilo nedvomno pristno, sta jugoslovanski unitarizem povezovala z bojem proti vseprisotnemu klerikalizmu – Beograd naj bi pomagal streti prevlado slovenske katoliške opcije, kar pa se ni zgodilo, kvečjemu nasprotno. Beograd je pogosto sodeloval s slovenskimi klerikalci. Ko so vladajoči krogi ob sotočju Save in Donave potrebovali slovensko podporo, so se rajši obrnili na Korošca, ki je v slovenski javnosti užival večjo podporo kot Kramer ali Žerjav. Na Žerjava meče čudno luč podpiranje paravojaške unitaristične organizacije Orjuna v dvajsetih letih. Kramer je bil za razliko od Žerjava bolj previden in je zanikal povezanost liberalcev z Orjuno, kar pa v javnosti ni delovalo prepričljivo. Pri Žerjavu je izredno zanimiva tudi gospodarska dejavnost. Čeprav se je imel za liberalca, se je Žerjav zavzemal za poddržavljanje podjetij pod določenimi pogoji. V funkciji ministra za gozdove in rudnike je pripravljal združitev celotne lesne industrije v rokah države. Podpiral je agrarno reformo, ki pa se po njegovem ne bi smela izteči v drobljenje posesti. Lahko Žerjavove gospodarske nazore sploh označimo kot liberalne? Kot opozarja Perovšek, se je Žerjav v mladosti nalezl osnovnih idej evropskega socialnega liberalizma kot ga je utemeljil nemški socialni reformator Hermann Schulze-Delitzsch.

Če je Žerjav končal svojo življenjsko pot nekaj mesecev po začetku diktature 1929, pa je Kramer nadaljeval svojo politično kariero tudi v času šestojanuarskega režima. Kraljevo diktaturo je videl kot izvrstno priložnost za »delanje« pravega jugoslovanstva. Kljub njegovi predanosti režimu, pa za njega najprej ni bilo mesta v novo oblikovani oblastni strukturi – v vlado je stopil Kramerjev politični nasprotnik Korošec. Po kratkem članstvu v vrhovnem zakonodajnem svetu v Beogradu, je bil Kramer januarja 1931 imenovan za poslanika Kraljevine Jugoslavije v Pragi. Na diplomatskem parketu ni ostal dolgo, že jeseni 1931 je postal minister za javne gradnje. V letih 1931-34 je bil vodja različnih ministrskih resorjev, med njimi tudi vodja ministrstva za trgovino in industrijo. Z letom 1935 so se nedvomno zaključila Kramerjeva »zvezdna leta« jugoslovanske politike. Ne glede na vladavino slovenskega dela JRZ, to je SLS, in zmanjševanje liberalnega vpliva, je Kramer ohranil vodilno vlogo v slovenskem liberalnem taboru. Kramer, ki je umrl leta 1943, je zadnja leta

življenja po začetku okupacije preživel kot zasebnik v Ljubljani, vendar ni prenehal s političnim delovanjem. Imel je stik tako z emigrantsko jugoslovansko vlado in Britanci, kot tudi z nekdanjim banom Natlačenom.

Perovškova biografska prispevka lahko razumemo kot osnovo za obširni biografski monografiji. Upati je, da bo Perovšek nadaljeval delo v tej smeri. Znanja ima dovolj. In pridnosti tudi. Upajmo, da bo našel tudi dovolj časa in motivacije.

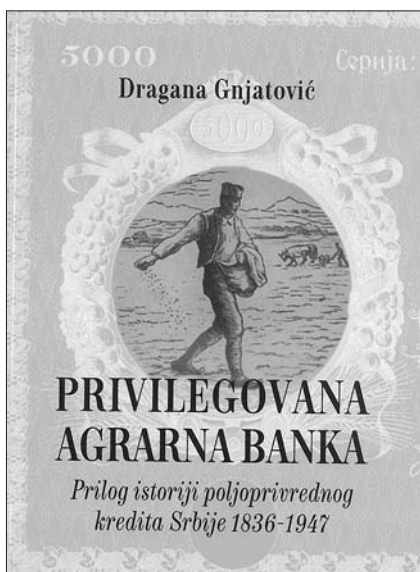
Perovškova knjiga *O demokraciji in jugoslovanstvu, Slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji* je zanimiva, poučna in koristna za razumevanje pomembnega dela slovenske preteklosti. Vzemite jo v roke!

Marko Zajc

Dragana Gnjatović, Privilegovana agrarna banka : prilog istoriji poljoprivrednog kredita Srbije 1836–1947. Udruženje banaka Srbije, Beograd 2013, 222 strani, ilustr.

Knjiga beograjske profesorice Dragane Gnjatović je eno redkih historiografskih del, ki je posvečeno zgolj Privilegirani agrarni banki (PAB). Knjiga je posvečena je torej instituciji, ki je imela v Jugoslaviji med obema vojnama zelo pomembno vlogo v procesu finančne konsolidacije kmetijstva oziroma kmečkih gospodarstev. Gnjatovićeva je tematizacijo PAB razširila. Postavila jo je na konec dolgega procesa ukrepov za redefiniranje formalnih institucij za kmečki kredit v Srbiji od sredine 19. stoletja pa do likvidacije PAB po koncu druge svetovne vojne. To vsekakor priča o ambicioznosti in trudu obravnave kompleksnega historičnega pojava v njegovi celoti. Glede na čas in prostor to pomeni raziskovanje kontekstov in mehanizmov omejevanja vloge neformalnega sektorja pri kreditiranju kmetijstva oziroma kmetov. Neformalni kreditni sektor je zaradi nesorazmerno velikih obrestnih mer predstavljal temeljno oviro za prestrukturiranje in modernizacijo kmetijstva v Srbiji. Vstop v neformalne oblike kreditiranja je pomenil veliko verjetnost ekonomskega propada dolžnika zaradi velikega razkoraka med povprečno donosnostjo v kmetijstvu in višino obrestnih mer. S tega stališča je delo Dragane Gnjatović zelo ilustrativno.

V skladu s predstavljenim konceptualnim izhodiščem je knjiga razdeljena na dva dela. Oba dela povezuje osnovna teza, da je vzpostavitev formalnih institucij za kreditiranje kmetijstva predpogoj modernizacije tega sektorja, kajti modernizacija kmetijstva pogojuje modernizacijo drugih gospodarskih sektorjev. Prvi del je avtorica nasloвила »Organizacija poljoprivrednog kredita pre osnovanja Privilegovane agrarne banke«, drugega pa »Jedna moguća rekonstrukcija istorije Privilegovane agrarne banke«. S tako razporeditvijo snovi je vzpostavila historično kontinuiteto. V prvem delu analizira začetke aktivne državne politike za sistemsko ureditev kreditiranja kmetijstva v tridesetih letih 19. stoletja in problem oderuštva, po srbsko t. i. „zelenaštva“. Pozornost nameni tudi zadružništvu kot osnovnemu mehanizmu za formalizacijo

kreditiranja kmetijstva na osnovi kmečke kolektivne samopomoči. Z zanosom posameznikov je bila tudi na srbska tla prenesena uspešna Raiffesenova formula zadružništva. Kot drugod po Srednji Evropi tudi v Srbiji uspehi niso izostali.

V interpretaciji obdobja med obema vojnama izstopa regionalna analiza stanja in oblik kreditiranja kmetijstva v Jugoslaviji. Avtorica tako izpostavlja za ta čas značilno dihotomijo ureditve. Na eni strani jugoslovanska področja bivše Habsburške monarhije, z bolj ali manj urejenim sistemom financiranja modernizacije kmetijstva, na drugi strani pa obširni predeli, kjer je še vedno dominiral neformalni kreditni sektor.

V drugem delu avtorica najprej predstavi neuspešne projekte državne institucionalizacije kreditiranja kmetijstva in okoliščine, ki so porodile PAB. Avtorica kritično obravnava etape realizacije ustanovitve PAB od prvih idej dalje in vlogo jugoslovanskega Združenja bank pri tem. Prvotno poslanstvo PAB je bilo refinanciranje kmečkih dolgov in dolgoročno kreditiranje zadružništva. Vendar je bil to manjši del poslovanja PAB, saj je banko omejeval le na področja neformaliziranega sistema kreditiranja kmetijstva. Državno dimenzijo je banka dobila z vlogo likvidacijske banke po uredbi o likvidaciji kmečkih dolgov iz 1936. leta. Tedaj je postala ključna ustanova za finančno sanacijo prezadolženih kmetov in za sanacijo ter rekonstrukcijo večinskega dela bančnega sistema, zlasti kreditnega zadružništva. Knjigo zaključuje posebno poglavje o nacionalizaciji oziroma likvidaciji PAB po drugi svetovni vojni v kontekstu komunistične politične in gospodarske ureditve.

Delo profesorice Gnjatovićeve postavlja v center historične analize vprašanje oblike kreditnih odnosov kot ključnega momenta za modernizacijo kmetijstva. Njena analiza priča, da imamo v srbskem primeru opravka z dvema etapama, z dvema formama institucionalizacije kreditiranja kmetijstva. Pred prvo svetovno vojno na temelju zasebno-kolektivne pobude v obliki kreditnega zadružništva, kar je finančno podpirala tudi država. V drugem obdobju, med obema vojnama, pa zaradi počasnosti procesov nastopi država kot odločilni dejavnik institucionalizacije kreditnega sistema za kmetijstvo. Rezultat te pobude je bila PAB kot paradržavna bančna ustanova. Gre za razliko dveh pristopov v dveh različnih družbenih in ekonomskih kontekstih.

Avtorica je na osnovi obsežnega empiričnega gradiva in relevantne literature uspešno nazorno in poglobljeno sintetično predstaviti institucionaliziranost in dileme kreditiranja kmetijstva v Srbiji do druge svetovne vojne. V metodološkem smislu delo odlikuje koherenten pristop z jasno historiografsko in ekonomsko argumentacijo. S to dvojnostjo izpostavljam interdisciplinarni značaj študije o PAB. Gnjatovićeve namreč učinkovito kombinira zgodovinarjeve metodološke prijeme s konceptualnim

aparatom ekonomske vede. Knjiga Dragane Gnjatović o Privilegirani agrarni banki je brez dvoma izstopajoč prispevek k bolj celoviti sliki finančne zgodovine in zgodovine kreditnih institucij za potrebe kmetijstva v Srbiji.

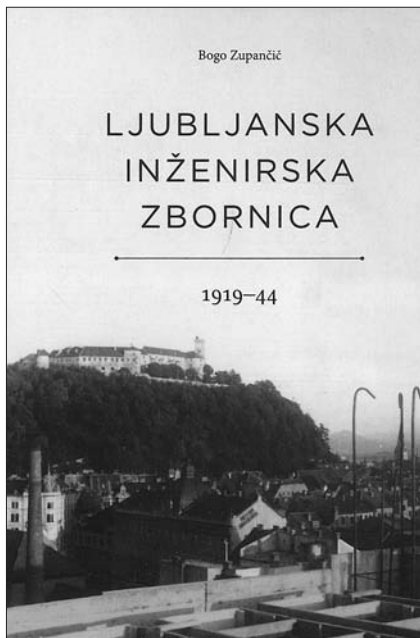
Žarko Lazarević

Bogo Zupančič, Ljubljanska inženirska zbornica 1919–44. Inženirska zbornica Slovenije, Ljubljana 2013, 128 str.

Dr. Bogo Zupančič, kustos za novejšo slovensko arhitekturo v Muzeju za arhitekturo in oblikovanje je znan po svojih knjigah Ljubljanski Nebotičnik – denar in arhitektura, Arhitekt Josip Costaperaria in ljubljansko moderno meščanstvo ter Usode ljubljanskih stavb in ljudi 1–24, 25–48, 49–72 in 73–93. Od izida njegove zadnje monografije je minilo že pet let, ko nas je 2013 prijetno presenetil z izvirno znanstveno publikacijo, ki obravnava pomemben del slovenske preteklosti – zgodovino Ljubljanske inženirske komore oziroma Ljubljanske inženirske zbornice (LIZ), predhodnice Inženirske zbornice Slovenije. Kljub pomanjkanju virov – iz arhiva LIZ je ohranjen zgolj register članov iz obdobja 1939–1944 – je Zupančič s pomočjo člankov iz dnevnega časopisja, strokovnih časopisov ter revij, strokovne literature, uradnih listov in pričevanj svojcev vidnejših akterjev zbornice osvetlil področje delovanja inženirjev in arhitektov oziroma LIZ v letih 1919–1944, pri čemer pa je zaradi boljšega razumevanja posegel pred leto 1919, v čas nastanka inženirskih zbornic na območju Avstro-Ogrske.

Kronološko zasnovano delo tako v prvem poglavju obravnava ideje ter zahteve po oblikovanju inženirskih zbornic na območju Avstro-Ogrske konec 19. stoletja in njihovo vse večjo in boljšo artikuliranost v začetku 20. stoletja, ki se je leta 1913 odrazila v avstro-ogrskem Zakonu o ustanovitvi inženirskih zbornic. Zakon je prispeval k ustanovitvi zbornic v Trstu in Gradcu, za Ljubljano so pristojni organi presodili, da inženirske zbornice ne potrebuje. Primorska, Kranjska in Dalmacija so prišle pod tržaško zbornico, Koroška pa je bila povezana s Štajersko, katere sedež je bil v Gradcu.

Kmalu po prvi svetovni vojni, 12. avgusta 1919, je bila z uredbo Deželne vlade za Slovenijo ustanovljena Ljubljanska inženirska zbornica, ki je do jeseni 1924 poslovala po avstrijskem Zakonu o inženirskih zbornicah iz leta 1913. Po izidu Začasne uredbe o ustanovitvi inženirskih zbornic v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev oktobra 1924 je februarja 1925 potekala skupščina zbornice (štela je 39 članov), na kateri je bila likvidirana dotedanja inženirska zbornica in je zaživela inženirska komora v Ljubljani. O delovanju LIZ v prvih letih njenega delovanja je v dnevnem časopisju le malo zapisov, zgovorni so v glavnem le napovedniki o (letnih) skupščinah in poročila njenega predsednika, inž. Milana Šukljeta, ki je zaznamoval obdobje od ustanovitve do leta 1933. Časopisne objave podajo vsaj grob vpogled v članstvo, njihovo delovanje v domačem okolju (med drugim obravnavanje določb obrtnega

zakona, problema brezposelnosti) in tudi vpetost v delovanje izven meja. Pri podrobnejši predstavitvi okvirov delovanja društva se je avtor oprl na Začasne uredbe o pooblaščenih inženirjih in arhitektih v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Opozori, da je bilo delovanje zbornice v začetnem obdobju močno prepleteno z Društvom inženirjev, ki je bilo v Ljubljani ustanovljeno leta 1911, tudi zato, ker so prvo in drugo sestavljale skoraj iste osebe, čeprav se je poslanstvo društva od zbornice nekoliko razlikovalo. Razlike so prikazane na podlagi pravil društva in Začasne uredbe o ustanovitvi inženirskih zbornic v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev; uredba navaja, da so imele »inženirske zbornice nalogo skrbeti za zaščito interesov svojih članov, čuvati njih čast in ugled ter se baviti z reševanjem vseh stvari

in vprašanj, izvirajočih iz delovanja v privatni praksi onih pooblaščenih inženirjev in arhitektov, ki so člani dotične zbornice.«¹

Poglavju Obdobje Ljubljanske inženirske zbornice pod vodstvom inž. Milana Šukljeta sledi poglavje Seznam članov LIZ iz leta 1934, ki odstre enega od vzrokov za razmah delovanja Zbornice v obdobju 1919–1933 – okrepljene vrste zbornice (108 članov).

Konec leta 1933 je dolgoletnega predsednika Šukljeta na funkciji zamenjal inž. Milko Pirkmajer; obdobje njegovega predsednikovanja, ki je trajalo v čas druge svetovne vojne, pisec ovrednoti kot naslednjo, prelomno fazo v razvoju LIZ. V tem času je bilo področje inženirstva vse bolj regulirano z zakoni in pravilniki, kar je bilo Pirkmajerju nedvomno v pomoč pri profesionalizaciji dela, o katerem so še vedno povedna poročila, predvsem rednih letnih skupščin, objavljena v časopisju. Iz njih je vidno, da so Zbornico do konca 40. let 20. stoletja označile predvsem gospodarska kriza oziroma težnje LIZ za reševanje gospodarstva (v glavnem s pomočjo javnih del), težnje dalmatinskih inženirjev po oblikovanju lastne zbornice s sedežem v Splitu in sprejetje Zakona o pooblaščenih inženirjih (1937). Zakon je določil, kdo so pooblaščeni inženirji, delitev na stroke, pravico do pooblastitve, pravice in dolžnosti pooblaščenih inženirjev ... V začetku leta 1938 je bila inženirska zbornica preoblikovana po novem zakonu, pri čemer je bila leto prej ustanovljena nova zbornica v Splitu. Iz poročil o poslovanju je vidno, da oblikovanje nove zbornice za Dalmacijo na LIZ z vidika članstva ni vplivala negativno, zbornica se je konec leta 1938 še okrepila, pred-

¹ Začasna uredba o ustanovitvi inženirskih zbornic v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. V: Službeni list ljubljanske in mariborske oblasti, 31. 10. 1924, str. 629.

vsem zato, »ker morajo biti po predpisih novega zakona o pooblaščenih inženirjih vanjo včlanjeni tudi vsi tehnični ravnatelji večjih industrijskih podjetij. Ob koncu preteklega leta je štela 165 pooblaščenih inženirjev in nad 200 pripravnikov.«² V tem obdobju so se slovenski inženirji ukvarjali predvsem s tematiko načrtovanja in gradnje cest, pa tudi z idejami o poglobitvi železniške trase v središču Ljubljane. Na letni skupščini LIZ leta 1939 so se njeni člani zavzeli, da bi javna gradbena dela opravljala le domača pooblaščená gradbena podjetja in da se za gradnjo pomembnejših javnih zgradb, cest in železnic razpišejo javni natečaji.

Pred začetkom druge svetovne vojne so se razmere v gradbeni stroki poslabšale; v vsesplošni »negotovosti je zamrla investicijska podjetnost in nastale so težave z uvozom surovin ...«,³ številni delavci so bili poklicani pod orožje, tako so začela zastajati tudi tekoča dela.

Poglavju Obdobje Ljubljanske inženirske zbornice pod vodstvom inž. Milka Pirkmajerja (1933–42) sledi seznam članov LIZ iz obdobja 1939–1944, ki je sestavljen na osnovi ohranjenih kartončkov oziroma kartotek članov zbornice. Poglavje je razdeljeno na podpoglavji Pooblaščená inženirji in arhitekti in Pripravniki za pooblaščené inženirje in arhitekte, ki izkazujeta velik porast članov (221, s pripravniki vred 431) in tudi razvejanost strok (12). Iz registra je mogoče razbrati ne le velikost in strukturo, temveč tudi druge lastnosti takratnega članstva, kot na primer njihovo izobrazbo, zaposlitev, celo svetovnonazorsko usmeritev, nacionalno poreklo. Kljub temu da je članstvo iz obdobja v obdobje naraščalo in je bilo ob začetku druge svetovne vojne relativno visoko, se avtor na koncu poglavja sprašuje po možnih razlogih, zakaj ni bilo še večje (v zbornico je bil včlanjen le manjši del arhitektov: slaba četrtnina izšolanih oziroma malo več kot tretjina s pripravniki vred), in naniza nekaj odgovorov.

Pred zaključkom sledi kratko poglavje Profesor Jože Plečnik in Ljubljanska inženirska zbornica, v katerem obravnava odnos slovenskega arhitekta Plečnika do LIZ, ki se izkaže kot pozitiven in povezovalen. Zaključku, ki ga avtor zaokroži z besedami: »Marsikatera podrobnost iz zgodovine LIZ je še zakrita, zato se mora raziskovanje in iskanje predmetov, povezanih z Ljubljansko inženirsko zbornico, iz obdobja 1919 do 1944 nadaljevati« (str. 92), sledijo kratki življenjepisi predsednikov in podpredsednikov LIZ, ki odstirajo njihove najpomembnejše aktivnosti in rezultate.

Knjiga Ljubljanska inženirska zbornica 1919–44, s katero je Zupančič prikazal, kako in v kakšnih okvirih se je oblikovala slovenska tehnična inteligenca, oziroma, kako pomembno vlogo je imela pri oblikovanju mreže nacionalnih inštitucij, zaokroži pomembno in hkrati aktualno poglavje slovenske zgodovine. Izkazuje poglobljenost ter hkrati širino, kar poleg zelo strokovne vsebine ne nazadnje potrjuje tudi znanstveni aparat z dolgim seznamom virov in literature. Poleg tega ne smemo zaobiti dejstva, da je knjiga všečna tudi na pogled; izredno lepo je oblikovana in polna zanimivega slikovnega gradiva.

Naj predstavitev zaključim z besedami recenzentke, prof. dr. Lucije Ažman Mo-

² Slovenec, 28. 2. 1939, str. 7.

³ Jutro, 4. 3. 1940, str. 3.

mirski, ki meni, da »je delo namenjeno najprej vsem inženirjem, ki jim poslanstvo poklica in smisel dejavnosti še vedno (tudi idealistično) nekaj pomenita, potem oza-veščanju širše javnosti o (dis)kontinuiteti razvoja našega poklica, predvsem pa raziskovalcem in drugim, ki bodo imeli predstavljeno védenje, podatke in interpretacije voljo in željo nadgraditi.« (str. 127)

Mojca Šorn

Jože Prinčič, Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991.

Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2013, 388 str., ilustr.

(Zbirka Razpoznavanja=Recognitiones, 19)

Dr. Jože Prinčič, katerega osrednje področje raziskovanja je gospodarska zgodovina Slovencev, je znanstveni svetnik na Inštitutu za novejšo zgodovino. Je avtor oziroma soavtor enajstih znanstvenih in šestih strokovnih monografij ter vrste razprav in člankov. Težišče njegovega raziskovalnega dela so temeljni procesi in prelomnice v gospodarskem življenju Slovencev v dvajsetem stoletju (s poudarkom na obdobju po drugi svetovni vojni) ter gospodarsko sodelovanje Slovenije s sosednjimi državami, razvoj posameznih panog, podjetij in mest ter življenjske poti uspešnih bančnikov in direktorjev. Njegova odmevnejša dela v preteklih letih so bila Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu (Novo mesto 1992), Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945-1963 (Novo mesto 1994), V začaranem krogu (Ljubljana 1999), Zgodovina slovenskega bančništva (soavtor, Ljubljana 2000), Bančniki v ogledalu časa: Življenjske poti slovenskih bančnikov v 19. in 20. stoletju (soavtor, Ljubljana 2005), Iz reforme v reformo (soavtor, Ljubljana 2006), Tovarna vijakov Plamen Kropa (Radovljica 2007) in Biti socialistični direktor (soavtor, Ljubljana 2008). Leto 2013 je bilo za Prinčiča še posebej uspešno, saj je poleg pričujočega dela izdal tudi znanstveno monografijo z naslovom Križ in kapital. Premožanje, financiranje in podjetniška dejavnost RKC na Slovenskem, ki je naletela na velik medijski odziv. Pričakovano, saj gre za prvi poskus argumentirane in poglobljene zgodovinske obravnave posameznih vidikov gospodarskega, finančnega in še drugih oblik pridobitniškega delovanja RKC, katoliške stranke in laikov na Slovenskem v zadnjih sto petdesetih letih.

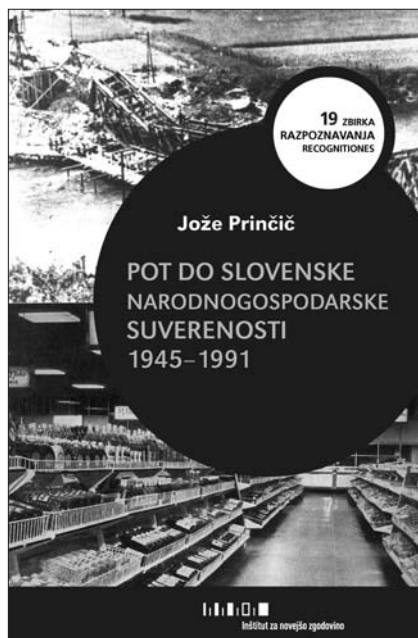
388 strani obsegajoča znanstvena monografija Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945-1991 je izšla v zbirki Razpoznavanja/Recognitiones, katere urednik je dr. Aleš Gabrič in je že 19 delo zbirke, ki deluje v okviru Inštituta za novejšo zgodovino. Knjiga je ob predgovoru, bogati slikovni in tabelarni prilogi, povzetku, seznamu kratic in okrajšav, navedbi virov in literature ter imenskemu kazalu, razdeljena na osem⁴ smiselno povezanih in časovno razvrščenih poglavij, ki

⁴ Čas obnove, preobrazbe in neizpolnjenih pričakovanj; Omejene ustavnopravne, sistemske planske in strateško razvojne možnosti; Vloga slovenske politike pri krepitevi nacionalne gospodar-

zajemajo tako spodbudne kot zaviralne dejavnike krepite nacionalne gospodarske moči, uspehe pri utrditvi povezav med proizvodnimi in neproizvodnimi dejavniki ter šibke člene narodnogospodarske organiziranosti ob vstopu v odločilno obdobje gospodarskega osamosvajanja. Kot izpostavi Prinčič v predgovoru, »so zajete tudi živahne strokovne razprave o razvojnih težiščih slovenskega gospodarstva po uveljavitvi suverenosti in njegovem prilagajanju evropskim integracijskim procesom, ki so tekle v letih 1990 in 1991«.

Da se je avtor odločil za problematiko, ki se osredotoča na enega najbolj pomembnih in vedno aktualnih procesov iz naše najnovejše gospodarske zgodovine, to je na načrtno vzpostavljane temeljev slovenske narodnogospodarske organiziranosti v letih 1945-1991, ki so neločljivo povezani s pojmom suverene države, »je povezano s slabimi političnimi in gospodarskimi razmerami v naši družbi, ki se bodo lahko v naslednjih letih še zaostrile«. Za pisanje pričujočega dela je bilo med drugim potrebno imeti ogromno volje in velik motiv. Slednji pa v današnjih časih, ko se tudi raziskovalnim organizacijam med drugim drastično zmanjšujejo sredstva, ni več tako samoumeven. Kljub temu ga je avtor zbral dovolj. Razlog zanj je našel tudi »v povečevanju števila objav in izjav v medijih, katerih avtorji zaradi aktualnih političnih potreb zgodovinska dejstva obravnavajo neobjektivno ali jih celo namerno spregledajo, vse z namenom, da bi zameglili pogled na bližnjo preteklost ali ji celo naprtli odgovornost za današnje nepoštenje in žalostno stanje družbe in gospodarstva«.

V drugi jugoslovanski državi se je pojem narodno gospodarstvo »naselil v gospodarski in politični besednjak« na prehodu iz šestdesetih v sedemdeseta leta in ga ni zapustil vse do razpada države. Uveljavljati se je začel z opuščanjem državnega centralizma na zvezni ravni in s prenosom pristojnosti na republike in avtonomni pokrajini, »polno domovinsko pravico pa mu je utrla ustava iz leta 1974«. Pojem narodnega gospodarstva Prinčič definira izjemno koncizno. Po njegovem je omenjeni pojem »neločljivo povezan s pojmom države, s čimer se loči od lokalnega oziroma regionalnega in mednarodnega ali svetovnega gospodarstva in predpostavlja velik in zaokrožen gospodarski sistem, »ki ga sestavljajo vse pomembne proizvodne in uslužnostne dejavnosti na določenem nacionalnem ozemlju«. V časovnem loku 1945-1991 je

ske moči; Prednosti in bremena položaja gospodarsko najrazvitejše republike; Posodobitev gospodarske sestave ter utrditev povezav med proizvodnimi in neproizvodnimi dejavnostmi; Šibki člani narodnogospodarske organiziranosti; Gospodarsko osamosvajanje; Pogledi na prihodnost.

bilo več obdobj in ločnic, v tem obdobju pa je izpolnila pogoje za preoblikovanje svojega gospodarstva iz regionalnega v narodno gospodarstvo. Kot ugotavlja Prinčič, do sredine šestdesetih let vodilni slovenski politiki niso bili vselej pripravljeni braniti nacionalnih koristi. Prelomnico je pomenil izvršni svet, ki ga je vodil Stane Kavčič. Slednji je namreč »odločneje postavil zahtevo za preobrazbo federacije, odpravo centralizirane gospodarske ureditve, sprostitev tržnega mehanizma, pa tudi prilagoditev sistema podpiranja razvoja manj razvitih republik novim zahtevam in razmeram«. Vendar pa zaradi nasprotovanja vladajoče politike Kavčičeva prizadevanja niso mogla priti do izraza. Do leta 1974 in sprejetja ustave, ki je pomenila pomemben mejnik v procesu decentralizacije, so bile ustavnopravne, sistemsko planske in plansko strateške možnosti zelo omejene. Tudi sprejetje ustave pa ni prineslo ravnovesja med centralizacijo in decentralizacijo, še več, konflikti med federalnimi enotami so se prenesli na gospodarsko področje. Slovenski politični vrh se je po letu 1980 vse bolj odločno postavil v bran svojim gospodarskim interesom, sredi osemdesetih let pa ugotovil, da v državi ni več »klime« za izboljšanjem gospodarskih razmer, zato je sklenil, da Slovenija začne prevzemati vzvode gospodarskega življenja v svoje roke. Kot ugotavlja avtor, je Slovenija kljub temu, da zasnova gospodarske ureditve in usmerjanja gospodarskih tokov ni bila v prid slovenskim potrebam in pričakovanjem, od leta 1945 do sredine osemdesetih let minulega stoletja znala izrabiti in tudi unovčiti prednosti, ki jih je kot najrazvitejša republika imela v enotnem jugoslovanskem gospodarskem prostoru. Poleg ostalega je »v tem času končala proces industrializacije, spremenila in posodobila svojo gospodarsko sestavo, postala je izvozna in tudi imigrantska dežela, ki je pomagala blažiti težave brezposelnosti v drugih jugoslovanskih republikah«. Slovenija je do konca osemdesetih let prejšnjega stoletja na gospodarskem področju »dozorela in se razvila do stopnje, ki jo je bilo mogoče doseči brez radikalnih političnih sprememb in posegov v jugoslovansko državno in ustavnopravno ureditev«. Gospodarska kriza v osemdesetih in razpadanje države pa so oslabili zmogljivosti slovenskega gospodarstva. Dogajanje po letu 1985 Prinčič podrobno osvetli v poglavju Gospodarsko osamosvajanje. V času osamosvajanja je bilo prevladujoče mnenje, »da mora Slovenija kot majhna država z »nemško kulturo« in nekaterimi značilnostmi, ki so »kot nalašč za razvoj industrije«, postati industrijsko središče z visoko razvito tehnologijo, temelječo na kakovosti človeških virov in organizacijskih sistemih«. Za bolj realne so se izkazale napovedi posameznikov, ki niso bili tako optimistični. Danes, dvajset in nekaj let po osamosvojitvi, je prišlo tako daleč, da celo vodilni politiki iz časa osamosvajanja, kot na primer France Bučar, ugotavljajo, da so državo »na žalost le osamosvojili, niso je pa naredili«.

Kot velja za večino Prinčičevih dosedanjih objavljenih knjig, je treba, kljub temu, da se avtor v pričujočem delu opira predvsem na poprejšnja spoznanja, ki so skoraj v celoti rezultat njegovih raziskovalnih prizadevanj v preteklih tridesetih letih, tudi to knjigo uvrstiti med pionirska dela na področju gospodarske zgodovine Slovencev v času druge jugoslovanske države. Knjiga, napisana z avtorju lastno natančnostjo, je izvirno znanstveno delo, ki temelji na obsežnem arhivskem gradivu, periodičnem tisku in relevantni literaturi. Skrbno izbrane fotografije in tabelarni prikazi, ne samo

dopolnjujejo, temveč še dodatno osvetlijo in nadgradijo osnovno pripoved, ki s tem pridobi na svoji prepričljivosti, povednosti in žlahtnosti. Knjiga je velika pridobitev na področju slovenske gospodarske zgodovine, tako da jo priporočam v branje ne le strokovni, temveč tudi širši javnosti.

Aleksander Lorenčič

ZBIRKA
PARLAMENTARIA

1

Jure Gašparič

SLOVENSKI PARLAMENT

Politično-zgodovinski
pregled od začetka prvega
do konca šestega
mandata (1992-2014)

Inštitut za novejšo zgodovino

Jure Gašparič, Slovenski parlament : politično-zgodovinski pregled od začetka prvega do konca šestega mandata (1992–2014)

Knjiga je svojevrstna odslikava politične tranzicije v Sloveniji. V berljivem slogu, velikokrat s podrobnimi opisi in pikrimi navedki, pojasnjuje, kaj se je dogajalo v slovenskem parlamentu od njegove prve seje po nastanku slovenske države do zadnjih parlamentarnih volitev leta 2014. Parlament ne nastopa le kot osrednje predstavniško in zakonodajno telo v državi, marveč zlasti kot stičišče političnih konceptov, strinjanj in nestrinjanj, zrcalo vsega, kar ljudje pojmujejo pod (vse bolj osovražanim) pojmom politika. Parlament v knjigi je politični teater.

*Knjiga je dostopna na portalu Zgodovina Slovenije –
Sistory, <http://www.sistory.si/SISTORY.ID:26950>*

Inštitut za novejšo zgodovino

UDC

94(497.4)"18/19"

UDK

ISSN 0353-0329